Н. МӘММӘДОВ, А. АХУНДОВ

ДИЛЧИЛИЈӘ КИРИШ

Филолокијә факултәләри үчүн дәрслик

Јенидән ишләнилмиш вә тәкмилләшдирилмиш икинчи нәшри

Азәрбајҹан ССР
Али вә Орта Ихтисас Тәһсили
Назирлији тәрәфиндән
тәсдиг едилмишдир

4А3-064
4А3-07
М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Республика КИТАБХАНАСЫ
КОНТРОЛЬНЫЕ ЭКЗЕМПЛЯРЫ
46779

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы—1980

4С(Аз)
М 52

Бә'зи гејдләр

«Дилчилијә кириш» фәнни Университетин филолокија, шәргшүнаслыг вә педагожи институтларын филолокија факүлтәләринин (әјани, ахшам вә гијаби шө'бәләр) тәдрис планында мүһүм јерләрдән бирини тутур.

«Дилчилијә кириш» фәннинә аид дүнјанын бир чох дилләриндә, о ҹүмләдән рус, украјна, белорус, күрҹү, ермәни, өзбәк, газах вә с. дилләрдә әсәрләр јазылмышдыр. Азәрбајҹан дилиндә Н. Н. Мәммәдовун «Дилчилијин әсаслары» (1961) вә онун А. Ахундовла бирликдә јаздығы «Дилчилијә кириш» (1966) дәрслији нәшр едилмишдир. «Дилчилијә кириш» курсуна аид јени програм чапдан чыхмышдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг «Дилчилијә кириш» дәрслијинин бу нәшриндә I, II вә IV фәсилләр тамамилә јенидән ишләнмиш, «Лексиколокија» вә «Дилин грамматик гурулушу» фәсилләри әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирилмиш, бир чох һиссәләр тәзәдән јазылмышдыр.

«Дилин әмәлә кәлмәси» вә «Дилләрин кенеаложи тәснифи» фәсилләринин бә'зи бөлмәләри исә нәзәрдән кечирилмиш, бир сыра дүзәлишләр апарылмышдыр.

Китабда көзә чарпачаг нөгсанлары мүәллифләрә сөјләјәҹәк бүтүн јолдашлара өз миннәтдарлығымызы габагчадан билдиририк.

«Дилчилијә кириш» дәрслијиндә «Кириш» (сәһ. 3—4), I фәсил—«Дил иҹтимаи һадисәдир» (сәһ. 5—22), II фәсил—«Дилчилијин тарихи, башга елмләрлә әлагәси вә шө'бәләри» (сәһ. 23—43), IV фәсил—«Дил вә сәс јазысы» (сәһ. 89—98), V фәсил—«Лексиколокија вә семасиолокија» (сәһ. 99—155), VI фәсил—«Дилин грамматик гурулушу» (грамматик васитәләри чыхмагла) (сәһ. 156—237), VII фәсил—«Дилин әмәлә кәлмәси вә инкишафы» (сәһ. 238—274), VIII фәсил—«Дилләрин кенеаложи бөлкүсү» (сәһ. 275—312) проф. Н. Н. Мәммәдов; «Мүасир хариҹи дилчиликдәки ән мүһүм ҹәрәјанлар һаггында», III фәсил—«Фонетика» (сәһ. 44—88), «Грамматик васитәләр» (сәһ. 163—172), «Ҹинс категоријасы» (сәһ. 194—195), «Заман категоријасы» (сәһ. 197—199) Сов.ИКП програмы коммунизм дөврүндә милли дилләрин инкишафы вә рус дилинин ролу һаггында» (сәһ. 272—274), IX фәсил—«Дилләрин тиположи бөлкүсү» (сәһ. 313—315) проф. А. А. Ахундов тәрәфиндән јазылмышдыр.

Елми редактору: *проф. А. Гурбанов*

© «Маариф» нәшријјаты, 1980.

7—1—1
М—652 —121—80

КИРИШ

Дил чәмиjjәтлә бағлыдыр. Инсан чәмиjjәтиндә елә бир фәалиjjәт саһәси тапылмаз ки, орада дилдән истифадә олунмасын. Буна көрә дә та гәдим заманлардан башлаjараг инсанлар дил вә онун тәшәккүлү илә марагланмыш, бу һагда мүхтәлиф фикир вә рә'jләр меjдана чыхмыш, нәтичәдә, дил һаггында елм—дилчилик jарадылмышдыр.

«Дилчилиjә кириш» үмуми дилчилиjин садә курсудур. Бу елм мүрәккәб вә чохчәһәтлидир. Бунлар да jалныз дилчилик елминин вердиjи мә'луматларын чохлуғу илә деjил, һәм дә онларын мүрәккәблиjи вә чәтинлиjи илә изаһ олунмалыдыр. Һәм дә дилчилик елми бу вә jа башга бир дилин вә jа дилләрин (Азәрбаjчан, рус, инкилис, әрәб, фарс, алман вә с.) бир чох саһәләрини тәдгиг едиб өjрәнмәлидир. Белә ки, дилин сәс тәркибини өjрәнмәк үчүн—фонетика; лүғәт тәркибини өjрәнмәк үчүн—лексиколокиjа; сөзләрин мә'на хүсусиjjәтләрини билмәк үчүн семантика; сөзләрин дәjишмәси вә онларын чүмләдә бирләшмәси гаjдаларыны өjрәнмәк үчүн грамматика; үслубиjjат; фразеолокиjа вә с. елм саһәләринин дахили имканлары, онларын тарихи инкишафы вә с. тәдгиг едилмәлидир. Дилчилиjин бүтүн бу мүрәккәб саһәләрини тәдгиг етмәк үчүн бир елм вардыр ки, о да **үмуми дилчиликдир.** Бу елмин елементар курсу да «Дилчилиjә кириш» вә jа «Дилчилиjин әсаслары» адланыр.

Үмуми дилчилик нәjи өjрәнир, онун предмети нәдән ибарәтдир? Бу суала чаваб вермәкдән өтрү мүхтәлиф дилләр үчүн (деjәк ки, Азәрбаjчан, рус, күрчү, әрәб вә с.). үмуми чәһәтләр олдуғуну мүәjjәнләшдирмәк лазымдыр. Әлбәттә, бүтүн дилләр үчүн әсас бир үмуми чәһәт вардыр ки, о да онларын инсанлар арасында үнсиjjәт васитәси олмасыдыр. Мүхтәлиф дилләрин бу үмуми вәзифәни jеринә jетирмәси үчүн онларын гурулуш үнсүрләри олмалыдыр.

Мәһз буна көрә дә үмуми дилчилик: дилин ичтимаи маһиjjәтини, онун вәзифәсини, башга ичтимаи һадисәләрлә охшар вә фәргли чәһәтләрини, дилин үстгурум вә синфи олмамасыны, онун мәдәниjjәтлә әлагәсини, дил вә нитг, бунларын гаршылыглы мүнасибәтини, дилин гурулуш үнсүрләри вә бунларын бир-бирилә

- OYU -
KİTABXANA

олан әлагәсини, сәс тәркибини, сөзүн маһијјәти, сөзлә мәфһумун әлагәсини, дилин грамматик гурулушуну, нитг һиссәләрини, грамматик категорија вә онун хүсусијјәтләрини, чүмләјә хас олан чәһәтләри вә чүмлә үзвләрини, чүмлә, онун нөвләрини, јазынын әмәлә кәлмәси вә инкишафыны, дилин әмәлә кәлмәси вә чәмијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг онун инкишаф ганунларыны, дилләрин (морфоложи вә кенеалоҗи) тәснифини вә с. өјрәнир.

Демәли, дилин маһијјәтинин изаһ едилмәсиндә дилчилик тарихиндә бир чох чәрәјан вә мәктәбләр (мәнтиги, психоложи, сосиоложи вә с.) ортаја чыхдығындан дилчилијин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири дилин маһијјәтинин ајдынлашдырылмасыдыр.

Дилчилијин әсас проблемләриндән бири дә дилин хүсусијјәтләрини өјрәнән методлардыр. Тәдгигатын әсас проблемини елмин методолокијасы тәшкил едир. Совет дилчилик елминин әсас методолокијасы диалектик-тарихи материализм нәзәријјәсидир. Бу о демәкдир ки, дилчилијин мүһүм проблемләринин һәллиндә, диллә тәфәккүрүн әлагәсиндә, дилин әмәлә кәлмәси вә инкишафында — үмумијјәтлә, диллә чәмијјәтин әлагәсинин әсас мәсәләләри диалектик-тарихи материализм бахымындан изаһ едилмәлидир.

Дилчилијин гаршысында дуран мүһүм проблемләрдән бири дә онун башга елмләр ичәрисиндә јери мәсәләсидир. Елмин бөлкүсү, биринчи нөвбәдә, онун өјрәндији предметин характери илә бағлыдыр.

Дилчилик елми ән әввәл ичтимаи елмләрлә бағлыдыр, чүнки дилин өзү ичтимаи һадисәдир, ону чәмијјәт јаратмышдыр. Дил чәмијјәт үзвләри арасында үмуми үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олдуғу үчүн дә, о, биринчи нөвбәдә, фәлсәфә елми илә әлагәдардыр. Унутмаг олмаз ки, фәлсәфә дилчилик елминин бир чох мәсәләләрини арашдырмаға көмәк едир. Белә ки, о, дилин маһијјәтини, маһијјәтлә форма арасындакы мүнасибәтин, диллә тәфәккүрүн әлагәсинин, дилин чәмијјәтлә әлагәсинин, дилин мәнтиглә, психолокија илә әлагәсинин өјрәнилмәсини асанлашдырыр. Бунлардан башга, дилчилик елми әдәбијјатшүнаслыг, физика вә с. елмләрлә дә әлагәдардыр.

ДИЛ ИЧТИМАИ ҺАДИСӘДИР

Дилин ичтимаи һадисә олмасыны һеч кәс инкар етмир. Чүнки дил чәмиjjәтә хидмәт едир, чәмиjjәт үзвләри арасында әлагә jарадыр. Дил чәмиjjәтин малыдыр. Буна көрә дә дилин ичтимаи маһиjjәт вә вәзифәсини аjдынлашдырмаг үчүн она—инсан чәмиjjәтиндә дил нечә әмәлә кәлмиш, онун гурулуш үнсүрләри бир-бири илә нечә әлагәләнир, чәмиjjәтдә онун ролу нәдән ибарәтдир вә с. чәһәтләрдән jанашмаг лазымдыр.

Дилин ән мүһүм хүсусиjjәтләриндән бири онун инсанлар арасында үнсиjjәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олмасыдыр. Демәли, дилин әсас вәзифәси һәмин дилдә данышан чәмиjjәт үзвләри арасында әлагә jаратмагдыр. Буна көрә дә дилдә ишләдилән елә бир дил факты тапмаг олмаз ки, о, дилдән кәнарда әмәлә кәлмиш олсун. Дил деjәндә, биринчи нөвбәдә, сәсли дил нәзәрдә тутулур. Сәсли дил данышылыр, ешидилир вә бунлар да инсанлар тәрәфиндән дәрк олунур. Сәсли дилин материалыны сәсләр, сөзләр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр тәшкил едир. Дил васитәсилә инсанлар өз һисс, һәjәчанларыны, истәк вә арзуларыны бир-биринә сөjләjир вә бир-биринин баша дүшмәjә наил олурлар, бунун сәбәби аjдындыр, чүнки дил чәмиjjәтлә бағлыдыр, чәмиjjәтдән харичдә дил jохдур, инсан чәмиjjәти дилсиз jашаjа билмәз.

Дил һаггында һәгиги елмин jарадылмасы, дилин ичтимаи маһиjjәтинин доғру изаһы диалектик материализм тә'лиминә әсасланан совет дилчилиjиндә мүмкүн олмушдур. Демәли, совет дилчилиjи дил һаггында елмин инкишафында jени дөвр тәшкил едир. Совет дилчилик елминдә дилин ичтимаи маһиjjәти, онун тарихи әтрафлы өjрәнилир.

Марксизм классикләри өз әсәрләриндә дил мәсәләләрини һәртәрәфли ишыгландырмыш, чәмиjjәтин мүһүм үнсиjjәт васитәси олан дилин әсил елми тә'рифини вермишләр. В. И. Ленин демишдир ки, дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсиjjәт васитәсидир. Демәли, ичтимаи һадисә олан дил чәмиjjәт үзвләри арасында үнсиjjәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәсидир. Фәрги jохдур, гәбилә, таjфа, халг вә jа милләт олсун, чәмиjjәт үзвләринин ичтимаи вәзиjjәтиндән асылы олмаjараг дил онлара бәрабәр дәрәчәдә хидмәт едир. Дил чәмиjjәтә үнсиjjәт васитәси кими

хидмәт етдији үчүн дә о, ичтимаи һадисәдир. Демәли, дили коллективдән харичдә дүшүнмәк мүмкүн дејилдир. Дил васитәсилә инсанларын һәр чүр фәалијјәти мүмкүн олур.

Спесифик ичтимаи һадисә олан дилин башга ичтимаи һадисәләрдән фәрги нәдән ибарәтдир? Мә'лумдур ки,-чәмијјәтә хидмәт едән һәр һансы бир һадисә ичтимаи һадисә адланыр. Бу чәһәтдән бүтүн ичтимаи һадисәләр бир-биринә охшајыр. Лакин ичтимаи һадисәләрин чәмијјәтә хидмәтетмә саһәләри башга-башгадыр. Доғрудан да, әкәр ичтимаи һадисә олан базис чәмијјәтә игтисади, үстгурум сијаси, һүгуги, естетик чәһәтдән хидмәт едирсә, дил чәмијјәт үзвләринин бүтүн фәалијјәт саһәләриндә онлара бәрабәр үнсијјәт васитәси кими хидмәт көстәрир.

Дил үнсијјәт васитәси олмагла, икитәрәфли бир просесдир. Дил һәм данышан вә һәм дә динләјән үчүн ајдын олмалыдыр. Белә олмазса, о, үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини итирәр, дил олмагдан чыхар. Демәли, дил олмаг үчүн онун үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олмасы әсасдыр. Дилин ичтимаи маһијјәтиндән данышаркән инсан нитги нәзәрә алыныр ки, бу да конкрет дилләрдән (Азәрбајчан, рус, инкилис, әрәб, фарс вә с.) ибарәтдир. Белә дилләрин һәр биринин өзүнәмәхсус систем хүсусијјәти вә ја гурулушу вардыр. Бу вә ја башга бир системи әмәлә кәтирән һиссәләрин бүтөв һалында бир-бири илә бағланмасы вачибдир. Дили әмәлә кәтирмәк үчүн дил фактларынын да мүәјјән систем үзрә там һалда бирләшмәси тәләб олунур.

Азәрбајчан дилиндә *дағ, бағ, даш, су, торпаг* вә бу кими сөзләрин, *Инсана су лазымдыр, Бу торпаг бол мәһсул верир* вә с. кими чүмләләрин мә'насыны баша дүшмәјимизин сәбәби нәдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн дилин гурулушуну баша дүшмәк лазымдыр. Дилин гурулушу дејәндә, бу вә ја башга бир дилә аид олан сәс тәркиби, сәс тәркибләриндән ибарәт олан сөзләр, онларын мә'насы, сөзләрин дәјишмә вә бирләшмә хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур. Бунлар олмадан нә сөзләрин, нә дә чүмләләрин мә'насыны баша дүшмәк олар. Демәли, дилин гурулушу дејәндә, онун бүтөвүнү әмәлә кәтирән ајры-ајры һиссәләр там һалда тәсәввүр олунур.

Дили әмәлә кәтирән данышыг сәсләри, сөзләр вә чүмләләрдир. Бунларсыз һеч бир дили тәсәввүрә кәтирмәк олмаз. Данышыг сәсләри дилин сәс материалыны тәшкил етдији кими, бу сәсләрин мүәјјән систем үзрә бирләшмәси сөзүн мә'насыны, сөзләрин мүәјјән систем үзрә бирләшмәси вә данышыг актыны әмәлә кәтирир ки, бу да дилин маһијјәтини тәшкил едир. Демәли, сәсләрин бирләшмәсиндән сөзләр, сөзләрин бирләшмәсиндән чүмләләр әмәлә кәлир ки, бунлар да вәһдәт һалында дилин гурулу-

шуну јарадыр. Бу да ајры-ајры фәрдләрин дејил, коллективин малыдыр. Коллективин малы олан дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси вә фикир мүбадиләси васитәсидир.

Дил үстгурум вә синфи дејилдир

Дилин ичтимаи һадисә олмасындан Н. Ј. Марр да данышмышдыр. Лакин о, дилин спесифик ичтимаи һадисә олмасыны баша дүшмәмиш, ики әсас сәһв нәтиҹәјә кәлмишдир: а) дили игтисади базис үзәриндә үстгурум категоријасына дахил етмиш вә б) дили үстгурум һесаб етдији кими, ону синфи дә һесаб етмишдир. Һәм дә бу нәзәријјәни о әсил марксист нәзәријјә һесаб етмиш вә «ингилаби јарадыҹылыг» јолу илә «дил јаратмаг» фикринә дүшмүшдүр. Одур ки, Марр јазыр: «Ислаһат дејил, бүтүн бу үстгурум аләмини јени релсләрә, бәшәр нитгинин јени стадиал инкишаф пилләсинә галдырмаг, ингилаби јарадыҹылыг вә јени дил јаратмаг јолуна салмаг лазымдыр»[1].

«Үмумијјәтлә дил, демәк, хәтти дил дә, хүсусилә сәсли дил истеһсалат вә истеһсал мүнасибәтләри әсасында јаранан үстгурум категоријасыдыр»[2].

Әлбәттә, Маррын сәһви дилин идеоложи һадисә олмадығыны баша дүшмәмәсиндән ирәли кәлир. Мә'лум олдугу үзрә, дил идеоложи һадисә јох, фикри ифадә етмәк, инсанлар арасында әлагә јаратмаг аләтидир.

Беләликлә, Марр марксизми там мә'насы илә тәһриф етмәклә, истеһсалатла базиси бир-бири илә гарышдырдығы кими, дили дә үстгурумла ејниләшдирмишдир.

Әлбәттә, дили базис үзәриндә үстгурум һесаб етмәк ҹидди сәһвә јол вермәк демәкдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәр һансы бир базисин дәјишмәсилә онун үстгуруму да дәјишир. Јә'ни, көһнә базисин ләғв олунмасы илә она ујғун олан үстгурум да ләғв олунур. Лакин дил бу ҹәһәтдән үстгурумдан тамамилә фәргләнир. О һәр бир базисин дәјишмәсилә јени кејфијјәтә кечмир.

Дил бир базисин мөвҹуд олдуғу дөврдә дејил, ҹәмијјәтин бүтүн тарихи кедишиндә јараныб инкишаф едир вә онун бүтүн үзвләринә ејни дәрәҹәдә хидмәт көстәрир.

Доғрудан да, әкәр дил бу үмумхалг мөвгејиндән чәкилсә, бир синфин, бир ичтимаи групун хејринә, дикәринин исә зәрәринә хидмәт етмәјә башласа, о заман о өз кејфијјәтини итирәр, анҹаг бир ичтимаи групун жаргонуна чевриләр.

---

[1] Н. Ј. Марр. Сечилмиш әсәрләри, 2-ҹи ҹилд, М., сәһ. 370—371.

[2] Н. Ј. Марр. К Бакинской дискусии о яфетидологии в марксизме, М., 1932, сәһ. 25.

Букүнкү Азәрбајчан, күрчү, Украјна, рус, ермәни вә с. сосиалист милләтләринин дилләри көһнә чәмијјәт үзвләринә мүвәффәгијјәтлә хидмәт етдији кими, инди сосиалист милләтләринә дә мүвәффәгијјәтлә хидмәт едир.

Үстгурум өзүнү доғуран игтисади базисин јашајыб тә'сир көстәрдији тәкчә бир дөврүн мәһсулудурса, дил, әксинә, бир сыра дөврләрин мәһсулу олуб јашајыр, зәнкинләшир вә инкишаф едир. Буна көрә дә дил һәр һансы бир базисдән вә һәр һансы бир үстгурумдан мүгајисәјә кәлмәз дәрәчәдә чох јашајыр.

Әкәр, доғрудан да, үстгурумун өмрү мәнсуб олдуғу базислә мәһдудлашыр, һәмин базисин арадан чыхмасы илә она мәнсуб олан үстгурумлар да ләғв олунурса, дил, әксинә, үстгурумлардан фәргли олараг кетдикчә зәнкинләшир, тәкмилләшир вә беләликлә дә чәмијјәтин мүхтәлиф дөврләриндә јашајан инсанлар үчүн үнсијјәт васитәси олараг галыр. Мәһз буна көрә дә дилин өмрү бир базисин вә ја бир нечә базисин өмрү илә шәртләшмиш вә мәһдудлашмыш олмур. Мүхтәлиф базис вә үстгурумлар тарих сәһнәсинә кәлир вә бу сәһнәдән кедир, лакин дилин әсас луғәт фонду вә грамматик гурулушу ләғв олунмур, јә'ни базис вә үстгурумларын ләғв олунуб башгалары илә әвәз олунмасы, һеч дә әввәлкиндән фәргләнән јени бир дилин јаранмасына сәбәб олмур. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн Азәрбајчан дили тарихинә мүрачиәт едәк. Мәсәлән, XVIII—XIX әсрләрдә јашајыб јарадан шаир вә јазычылардан Видади, Вагиф, М. Ф. Ахундов вә б. әсәрләринин дилини көтүрәк. Вагиф вә Видади Азәрбајчанда ханлыглар дөврүндә јашамышлар. Букүнкү нәсил онларын јашајыб јаратдыглары дөврү китаблардан өјрәндији һалда, онларын јазмыш олдуглары әсәрләри һеч бир чәтинлик чәкмәдән охујур вә баша дүшүрләр, мәсәлән:

Гатар-гатар олуб галхыб һаваја
Нә чыхыбсыз асиманә, дурналар.
Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
Үз тутубсуз нә мәканә, дурналар

(Видади.)

јахуд.

Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лалә тәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир

(Вагиф.)

парчаларыны охујан һәр кәс, шүбһәсиз, һеч бир чәтинлик чәкмәдән онларын мә'насыны баша дүшүр. Јахуд, М. Ф. Ахундову көтүрәк. О, XIX әсрдә јашамышдыр. Лакин онун комедијалары бу

күн белә һеч бир дәјишиклијә уғрамадан сәһнәмиздә ојнанылмагдадыр. Әкәр биз дилин үстгурум олмасы һаггында Марр нәзәријјәсинә әсаслансаг, онда кәрәк јалныз Октјабр ингилабындан сонра јазыб-јарадан јазычыларын дилини баша дүшәк, ингилабдан әввәлки јазычыларын дилини исә јалныз архивдән, «хүсуси лүғәтләр» васитәсилә өјрәнәк.

Лакин белә дүшүнмәк олмаз ки, бу мүддәт әрзиндә, јә'ни XVIII—XIX әсрләрдән индијә гәдәр Азәрбајчан дилиндә һеч бир дәјишиклик олмамышдыр. Әксинә, дилимизин хүсусилә лүғәт тәркибиндә хејли дәјишиклик баш вермишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра, бу дилин Азәрбајчан ССР-дә дөвләт дили кими гәбул едилмәси, маариф шәбәкәләринин кениш јајылмасы—орта вә али мәктәбләрин ачылмасы, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын тәшкили, мәтбуат вә мәдәни маариф очагларынын кенишләнмәси, елм вә техниканын инкишафы вә с. шүбһәсиз, бу дилин инкишафына да өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишдир. Бүтүн бунларын нәтичәси олараг:

а) *чин* (доғру), *әнсә* (сифәт), *син* (гәбир), *даму* (чәһәннәм), *нәснә* (шеј), *ајдыр* (дејир) кими бир чох көһнәлмиш сөзләр дилдән чыхмыш; б) *јолдаш, гәһрәман, гызыл, зәһмәт, зәрбәчи, кәндли, фәһлә, истисмар* вә с. кими бир сыра сөзләр исә өз мә'насыны кенишләндирмишдир.

Беләликлә, үстгурум мөвчуд игтисади базисин јашадығы вә тә'сир көстәрдији тәкчә бир дөврүн мәһсулу олдуғуна көрә узун мүддәт јашамыр. Дил исә бир сыра дөврләрин мәһсулу олдуғуна көрә һәр һансы бир базис вә үстгурумдан мүгајисәјәкәлмәз дәрәчәдә чох јашајыр.

Үстгурум олмајан дил ејни заманда синфи дә дејилдир.

Н. Ј. Марр исә дили һәм үстгурум, һәм дә синфи һесаб етмишдир. Бу барәдә о јазыр: «Белә рә'ј демәјин нә гәдәр мәс'улијјәтли бир иш олдуғуну тамамилә баша дүшәрәк, бу мәсәләдә өз јолдашларымын чохундан әсаслы сурәтдә ајрылараг, мән исрар едирәм ки, синфи олмајан дил јохдур, демәк, синфи олмајан тәфәккүр дә јохдур»[1].

Н. Ј. Марра көрә һәтта инсан коллективләринин һејванлар аләминдән ајрылмасы дөврүндә белә, дил «синфи» олмушдур. Онун фикринчә, бәшәријјәтин тәшәккүлүнүн илк ибтидаи мәрһәләләриндә, даһа доғрусу, инсан коллективинин һејванлар аләминдән ајрылдығы дөврдә синфи дилләр олмушдур: «дил әмәлә кәлдији андан синфи олмушдур, о, һәмин дөврләрдәки бүтүн истеһсал аләтләринә, о чүмләдән, сеһрбазлыға—истеһсалата јијәләнмиш синфин дили иди»[2].

---

[1] Н. Ј. Марр. Дил вә тәфәккүр, М., 1931, сәһ. 4.
[2] Јенә орада, сәһ. 18.

Шүбһә јохдур ки, Н. Ј. Маррын синифләри бу чүр анламасынын марксизм-ленинизм илә һеч бир әлагәси јохдур. Чүнки истеһсал аләт вә васитләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт олмајан бир чәмијјәтдә, јә'ни ибтидаи-ичма чәмијјәтиндә һеч бир синифдән бәһс ачмаг мүмкүн олмадығы кими, «синфи» дилләрдән дә данышмаг мүмкүн дејилдир.

Гәбилә дилләриндән тајфа дилләринә, тајфа дилләриндән халг дилләринә вә халг дилләриндән милли дилләрә доғру инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә һәр јердә чәмијјәт үчүн үмуми вә ваһид дил олмуш, о, чәмијјәт үзвләринин ичтимаи вәзијјәтиндән асылы олмајараг онлара ејни дәрәчәдә хидмәт етмишдир.

Дилин синфи олмамасы онун дахили тәбиәтиндән доғур, чүнки дил чәмијјәтлә бирликдә јаранып вә чәмијјәтин үзвләринә бәрабәр дәрәчәдә хидмәт едир. Һәм дә о бир синиф тәрәфиндән дејил, чәмијјәтин бүтүн үзвләри тәрәфиндән онлара бәрабәр дәрәчәдә хидмәт етмәк үчүн јарадылыр.

Дилин синфилијини мүдафиә едәнләр белә фикирдә олмушлар ки, үстгурум синфи характердә олдуғу үчүн дил дә үмумхалг дили дејил, синфи дил олмалыдыр. Ајдындыр ки, һәр бир «синфи дилин» дә өз «синфи» грамматикасы олмалыдыр. Чәмијјәт, синифләр вә дил һаггында бу чүр анархизм бахышынын марксизмлә һеч бир әлагәси јохдур. Чүнки капитализм чәмијјәти мөвчуд олдугча буржуазија илә пролетариат арасында игтисади әлагәләр дә мөвчуд олачагдыр. Лакин чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси дилә аз-чох тә'сир едир. Анчаг бу, дилин синфи олмасы демәк дејилдир.

Дилин ичтимаи маһијјәтиндән данышаркән инсан чәмијјәтинин инкишафында баш верән дәјишмәләри дә нәзәрә алмаг лазымдыр, чүнки дил чәмијјәтин инкишафынын бүтүн саһәләрини даһа кениш вә даһа әтрафлы экс етдирмәк габилијјәтинә маликдир.

Феодализм дөврүндә мүхтәлиф өлкәләрдә тәсәррүфат хырда-хырда саһәләрә ајрылыр вә бу саһәләрдә ајры-ајры феодал дөвләтләри дә әмәлә кәлир. Белә парчаланмалар нәтичәсиндә бир чох јерли диалект вә шивәләр мејдана чыхыр. Бунлар да феодал чәмијјәтинин дил хүсусијјәтләрини экс етдирирди. Лакин капитализм дөврүндә ваһид базарын јаранмасы, милли дилләрин әмәлә кәлмәси вә әдәби дилин онун (милли дилин) тәркибинә дахил олмасы илә диалект фәргләри дә јаваш-јаваш ортадан галхмаға башлајыр. Бунунла белә, капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи парчаланмалар артыр вә бунун нәтичәсиндә ичтимаи диалектләр вә жаргонлар да артыб инкишаф едир.

Һәм дә буржуа чәмијјәтиндә миллијјәтчилик мејлләри артыр вә бунун нәтичәсиндә дил һаггында олан сијасәтдә дә дә-

јишмәләр әмәлә кәлир. Белә ки, пуризм мејлләринин артмасы һаким милләтин дилинин һаким мөвге тутмасы, хырда милләтләрин дилләринин сыхышдырылмасы вә с. мејлләрини дә артырыр. Мәсәлән, кечмиш чар Русијасында, Иранда вә с. өлкәләрдә хырда милләтләрин дилләринин сыхышдырылмасы буну ачыг көстәрир.

Дилдә баш верән ичтимаи бөлүнмәләр (тәбәгәләшмәләр) һәм онун лексикасында вә һәм дә үслуб системиндә өзүнү көстәрир.

Ајры-ајры өлкәләрдә истеһсалатын, сәнајенин инкишафы илә әлагәдар олараг шәһәрләр дә инкишаф едир, бу да өз нөвбәсиндә, әһалинин јердәјишмәсинә сәбәб олур. Бу просес дилә дә тә'сир көстәрир. Белә ки, әһалинин һәрәкәти вә гарышмасы нәтичәсиндә кечид диалектләри әмәлә кәлир. Әлбәттә, бүтүн бунлар әдәби дилин тә'сир даирәсинин кенишләнмәсинә, диалект вә шивәләрдә данышанларын мигдарынын азалмасына сәбәб олур.

Чохмилләтли дөвләтләрин олмасы да дилләрә тә'сир едир, чүнки белә бир шәраитдә һаким милләтин дили үнсијјәт үчүн әсас көтүрүлүр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә инкилис дили, Индонезијада индонезија дили, Иранда фарс дили вә с. белә дилләрдәндир.

Демәли, чәмијјәт дили јарадыр вә онун (дилин) инсанлар арасында үнсијјәт васитәси кими ишләнмәсинә дә нәзарәт едир.

Дил вә мәдәнијјәт

Дилчиликдә дилә мәдәнијјәти ејниләшдирәнләр дә вардыр. Диллә мәдәнијјәтин ејниләшдирилмәси нәтичәсиндә бә'зи сәһвләр әмәлә кәлмишдир. Доғрудур, дил олмадан мәдәнијјәтдән данышмаг олмаз, бунлар бир-бири илә әлагәдә инкишаф едир. Лакин бу һеч дә онларын ејни олмасы демәк дејилдир, чүнки мәдәнијјәт үстгурум категоријасына аиддир, дил исә она дахил дејилдир. Буржуазијанын өзүнә аид мәдәнијјәти ола билдији кими, сосиализм чәмијјәтинин дә өзүнәмәхсус мәдәнијјәти вардыр. Дил мәдәнијјәтин формасы олдуғуна көрә һәм буржуа, һәм дә сосиалист мәдәнијјәтинә бәрабәр дәрәчәдә хидмәт едир.

Диллә тәфәккүрүн әлагәси

Фәлсәфәнин, психолокијанын вә еләчә дә дилчилијин мүһүм вә һәм дә чәтин проблемләриндән бири диллә тәфәккүрүн әлагәси мәсәләсидир. Диллә тәфәккүрүн әлагәсиндә, адәтән тәфәккүр просесиндә дилин ролу, вәзифәси нәзәрә алындығы кими,

дил вә онун гурулушу илә тәфәккүр вә онун категоријаларынын әлагәси дә нәзәрдә тутулмалыдыр. Бир гајда олараг, бунлар дилчилијин ајры-ајры саһәләриндә—семантика, морфолокија вә синтаксисдә өјрәнилир. Һалбуки, бунларын һамысы мүһүм бир мәсәләнин—диллә тәфәккүрүн әлагәсинин тәркиб һиссәләридир. Она көрә дә бу хүсуси проблемләр бир-бирилә әлагәдә мүһүм методоложи бир проблем әтрафында—нитг просесиндә дилин ролу чәһәтдән өјрәниләрсә даһа догру нәтичәләр әлдә едилә биләр.

Идрак просеси һаггында Ленин јазыр: «Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә бундан практикаја—һәгигәти дәрк етмәјин, објектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир»[1].

Көрүндүјү кими, идрак просеси чанлы сејретмә, абстракт тәфәккүр вә практиканы әһатә едир.

Һисси идрак. Мә'лум олдуғу үзрә, идракын илк пилләси чанлы сејретмә—мүшаһидәдир. Бу, һисси идракын фәал формасыдыр. Инсан чанлы мүшаһидәнин көмәји илә ону (инсаны) әһатә едән објектив аләми һисс үзвләри васитәсилә дујур, гаврајыр. Чүнки објектив аләмдә олан чисим вә һадисәләр инсанын һисс үзвләринә тә'сир едир вә бунун нәтичәсиндә онда гычыгланмалар әмәлә кәлир. Харичи тә'сир нәтичәсиндә әмәлә кәлән гычыгланмалар мүәјјән органлар васитәсилә баш бејнә верилир.

Ленин јазыр: «...дујғу, шүурун харичи аләмлә һәгигәтән билаваситә рабитәсидир, харичи гычыгланма енеркијасынын шүур фактына чеврилмәсидир»[2].

Бүтүн биликләрин мәнбәји дујғулардыр. Дујғулар һәрәкәт едән материјанын һисс үзвләринә тә'сириндән төрәјир. Дујғулар објектив варлығын субјектив сурәтидир; предметин хассәләринин һиссләрлә алынан сурәтидир. Субјектив сурәт әшјанын өзү дејил, онларын идеал формаларынын инсан бејниндә—шүурунда әкс олунмасы демәкдир. Һиссетмәни, дујғуну әмәлә кәтирән дујғунун өзү дејил, реал әшја вә һадисәләрдир. Демәли, әшја вә һадисәләр олмадан дујғу да ола билмәз. Һисси идракын формалары дујғулар, гаврајышлар вә тәсәввүрләр шәклиндә мејдана чыхыр. Лакин чисим вә һадисәләрин васитәли јолла үмумиләшдирилмиш ин'икасы тәфәккүр адланыр. Тәфәккүр дә һәмишә диллә әлагәдардыр.

Мәнтиги идрак. Тәфәккүр јүксәк материја олан бејнин фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлиб харичи аләми дәрк етмәјин ән јүксәк мәрһәләсини тәшкил едир. Тәфәккүр материја дејилдир, јүксәк сурәтдә тәшәккүл тапмыш материјанын—баш бејнин фәалијјәтидир.

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 171.
[2] В. И. Ленин. Материализм вә емприокритисизм, сәһ. 46.

Тәфәккүр јүксәк материја олан бејнин мәһсулу олдугу үчүн ону мадди һәјатдан ајырмаг олмаз. Буна көрә дә инсан бејниндә әмәлә кәлән һәр һансы бир фикир објектив варлығын инсан шүурунда ин'икасындан башга бир шеј дејилдир.

Истәр фикрин варлығы, истәрсә дә онун формалашмасы, бир инсандан башгасына верилмәси дил материаллары — сөзләр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр васитәсилә һәјата кечирилир. Демәли, идеал олан тәфәккүр дил материаллары әсасында маддиләшир. Буна көрә дә дил билаваситә фикрин керчәклији адланыр *(К. Маркс)*. Тәфәккүрлә дил диалектик вәһдәт тәшкил едир, диллә тәфәккүрүн вәһдәтдә олмасы онларын ејни олмасы демәк дејилдир. Ејни бир фикир мүхтәлиф дил материаллары илә ифадә олуна биләр.

Тәфәккүр васитәсилә инсанлар әшја вә һадисәләри тәһлил едир, фикирләшир, онларын нөвләрини бир-бириндән фәргләндирә билир. Башга сөзлә, инсанын идрак фәалијјәти објектив варлығын дәрк олунмасына јөнәлдилмишдир ки, бу да анчаг дил формаларында мејдана чыхыр.

Инсан өз әмәк фәалијјәтиндә әшја вә һадисәләрин әмәли вәзифәсини — онун инсанлар үчүн нә дәрәчәдә јарарлы олуб-олмамасыны өјрәнир вә бир-биринә мә'лумат верирләр ки, бу да анчаг дилин көмәји илә мүмкүн олур. Демәли, инсан тәфәккүрү дил материалы олмадан мөвчуд ола билмәз. Нитг тәфәккүрүн фәалијјәт нәтичәләрини, инсанын идрак фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән фикир формасыдыр. Демәли, нитг тәфәккүрүн мадди чилди, фикрин варлыг формасыдыр.

* * *

Тәфәккүр просесинин елми чәһәтдән өјрәнилмәсинин әсасы али синир системинин физиолокијасынын өјрәнилмәси илә мүмкүн олмушдур. Бу да акад. И. П. Павловун шәрти гычыгланмалар, биринчи вә икинчи сигнал системи һаггындакы тә'лими әсасында ашкар едилмишдир. И. П. Павлов чанлы организмин мүһитдә шәрти вә гејри-шәрти гычыгланмаларынын тә'лимини әсасландырмышдыр. Мәсәлән, әкәр јемәк заманы итин ағзы суланырса, бунлар гејри-шәрти гычыгланмалар адланыр. Лакин итә јемәк верәркән лампаны јандырмаг вә ја зәнки чалмаг вә бу иши бир нечә дәфә тәкрарладыгдан сонра садәчә олараг лампа јандырылан вә зәнк чалынан заман итин ағзынын суланмасы исә шәрти гычыгланмадыр. Инсанда шәрти гычыгланмалар лампа вә ја зәнклә дејил, сөзләр васитәсилә, јә'ни сөзүн сәс вә график формаларында әмәлә кәлир.

И. П. Павлов шәрти гычыгланмалары тәһлил етмәклә биринчи

вә икинчи сигнал системләри һаггында тә'лим јаратмышдыр. Шәрти гычыгланмалар һәм һејванлар, һәм дә инсанлар үчүн бир үмумилик тәшкил едир ки, бунлары Павлов биринчи сигнал системи адландырыр. Икинчи сигнал системи исә анчаг инсанлара хас олуб, кејфијјәтчә биринчи сигналлардан фәргләнир. Икинчи сигнал системи өз вәзифәсинә көрә үмумиләшмиш керчәклик олан нитгин дәрк олунмасына хидмәт едир; һәм дә керчәк һадисәләри васитәли јолла әкс етдирир. Әкәр һејванларда биринчи сигнал системинин әмәлә кәлмәси биоложи һадисә кими мејдана чыхырса, инсанларда икинчи сигнал системинин әмәлә кәлмәси истеһсал просеси илә бағлыдыр, јә'ни инсанларын бир-биринә бир сөз демәк еһтијачындан әмәлә кәлир.

И. П. Павлов јазыр: «Әкәр бизим харичи аләмә олан дујғу вә тәсәввүрләримиз бизим үчүн керчәклијин биринчи сигналлары — конкрет сигналларыдырса, нитг, һәр шејдән әввәл, нитг үзвләриндән габыға кедән хүсуси һәрәки гычыглар, икинчи, сигналлардыр, сигналларын сигналыдыр, онлар варлыгдан узаглашмагдан ибарәт олуб, үмумиләшдирмәјә јол верир ки, бу да бизим инсана *мәхсус әлавәни, али тәфәккүрү тәшкил едир*»[1].

И. П. Павловун биринчи сигнал системи һаггындакы тә'лими В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәсинин биринчи пилләси олан мүшаһидәјә—һисси идрака ујғун кәлиб онун физиоложи әсасыны тәшкил едирсә, икинчи сигнал системи һаггында олан фикри Ленинин абстракт, мәнтиги тәфәккүр һаггындакы фикринә ујғун олуб, онун физиоложи әсасыны тәшкил едир. Мәнтиги идрак дил формаларында мејдана чыхыр, буна көрә дә дилля тәфәккүрүн әлагәси мәсәләси мүһүм методоложи әһәмијјәтә маликдир. «Дил фикрин керчәклијидир». «Дил дә шүур кими гәдимдир. Дил башга адамлар үчүн мөвчуд олмагла, мәним үчүн дә мөвчуд олан практик шүурдур. Дил дә шүур кими зәрури еһтијачдан, башга инсанларла үнсијјәтин зәрури еһтијачындан доғмушдур» *(К. Маркс)*.

Марксист классикләри диллә тәфәккүрүн әлагәсиндән данышаркән онун ајры-ајры үнсүрләрини дејил, үмумијјәтлә дили нәзәрдә тутурлар ки, бунун да тәфәккүр үчүн чох бөјүк ролу вардыр, чүнки тәфәккүр просеси дил материаллары илә реализә олунур.

Инсанларын сөзләр васитәсилә мүчәррәд фикирләри ифадә етмәси она көрә мүмкүн олмушдур ки, онларда икинчи сигнал системи мөвчуддур. Унутмамалы ки, һејванларда да әтраф варлыглары әкс етдирмәк габилијјәти вардыр. Башга сөзлә, һејванлар да харичи аләмдә олан әшја вә һадисәләри дујмаг габилијјәтинә маликдирләр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг биз һеч

[1] И. П. Павлов. Полное собрание сочинение, т. III, М., сәһ. 232—233.

бир заман дејә билмәрик ки, һејванларда дүшүнмәк, фикирләшмәк габилијјәти вардыр. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки инсан шүуру јарадычы рола маликдир. «Инсан шүуру објектив дүнјаны нәинки экс етдирир, ону јарадыр да» *(В. И. Ленин)*.

Мәһз буна көрә дә инсан шүурлу сурәтдә мүһитә тә’сир едир, ону өз еһтијачларына ујғун олараг дәјишдирир.

Инсан өз һәјат тәчрүбәсиндә нәинки шејләрин заһири хассәләрини ашкара чыхарыр, һәтта онларын маһијјәтини, хүсусијјәтләрини өјрәнир вә онлары дил ишарәләри илә гејд вә тәсбит едир. Бунунла да өз биликләрини зәнкинләшдирәрәк тәкмилләшдирир. Инсан јени бир шеј һазырлајаркән әввәл ону дүшүнүр, фикирләшир, јә’ни һәмин ишин планы онун шүурунда чанланыр. Белә олмазса, инсан чәмијјәти дә јашаја билмәз. Демәли, јалныз инсан дүшүнә, фикирләшә биләр. Мәһз бу мүнасибәтлә Қ. Маркс јазмышдыр: «Һөрүмчәк дә тохучунун ишини хатырладан бир иш көрүр, бал арысы да шан гајырмаг мәһарәти илә бә’зи ме’марлары утандырыр. Лакин лап әввәлдән ән пис ме’марла јахшы бал арысы арасында бир фәрг вардыр ки, ме’мар һәлә мумдан шан гајырмаздан әввәл буну өз бејниндә гајырыб һазырламыш олур. Әмәк просесинин сонунда әлдә едилән нәтичә, һәлә просес башламаздан әввәл хәјалән, јә’ни ишчинин тәсәввүрүндә мөвчуд олур»[1].

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, инсанын идрак фәалијјәти һејванларда олан дујма габилијјәтиндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Унутмамалыдыр ки, идракын илк мәрһәләси олан дујғу вә гаврајышлар үчүн әшја вә һадисәләрин билаваситә тә’сир етмәси вачиб сајылырса, тәфәккүр үчүн онларын һазырда мејданда олмасы вачиб дејилдир; чүнки сөзләрин көмәји илә инсан тәфәккүрү истәнилән истигамәтә јөнәлдилә биләр. Дилин көмәји илә инсанлар әшја вә һадисәләри бир-бириндән фәргләндирмәк, онлары үмумиләшдирмәк вә тәчрид етмәк имканына да маликдирләр. Мәһз дилин сајәсиндә инсан фикри мүстәгил сәчијјә алыр, бунун көмәји илә дә о (инсан фикри), әшја вә һадисәләр арасында олан әлагәләри өјрәнир вә онлары өз мәгсәдләринин истифадәсинә јөнәлдә билир. Инсан тәфәккүрүнүн нәтичәләри дил материалында гејд вә тәсбит олунур вә нәсилдән-нәслә верилир. Демәли, дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси кими јаранмышдыр.

Әлбәттә, ајдын нитг олмадан—инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олан дил олмадан инсанлар әмәк просесиндә, әмәк тәчрүбәсиндә газандыглары наилијјәтләрин нәтичәләрини дил

---

[1] К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд, сәһ. 130.

материаллары илә гејд вә тәсбит едә билмәз, онлары нәсилләрдән-нәсилләрә верә билмәз вә бунунла да ичтимаи истеһсал просесини јарада билмәздиләр.

Мүасир инсанлар кечмиш нәсилләрин әлдә етдији наилијјәтләри өјрәнир, зәнкинләшдирир, тәкмилләшдирир, кәләчәк нәсилләрә чатдырыр вә кәләчәк нәсилләр дә онлары зәнкинләшдириб тәкмилләшдирәрәк өзләриндән сонракы нәсилләрә верир. Бунунла да тарихи инкишафын мүхтәлиф дөврләриндә инсанлар әлдә етдији биликләри тәкрарламагдан азад олур вә јени ахтарышлар үчүн чалышырлар.

Бурада, әлбәттә, јазынын мүһүм ролу вардыр. Чүнки әкәр шифаһи нитг мүасир инсанларын бир-бири илә әлагәсинә хидмәт едирсә, јазылы нитг һәм кечмиш нәсилләри мүасир инсанларла вә һәм дә мүасир инсанларын кәләчәк нәсилләрлә әлагәсинә хидмәт көстәрир.

Беләликлә, марксизм-ленинизм идрак нәзәријјәси өјрәдир ки, бизим објектив варлыг һаггындакы билијләримиз арасыкәсилмәдән инкишаф едир, тәкмилләшир, елмин инкишафындакы һәр бир јени мәрһәлә бизә әшја вә һадисәләр һаггында јени мә'лумат верир, һадисәләрдән мәзмуна вә онлары даһа дәриндән дәрк етмәјә, нисби һәгигәтләрдән мүтләг һәгигәтләрә доғру инкишаф едир вә бунлар да дил материаллары илә гејд вә тәсбит олунараг дилдә мөһкәмләнир. Үнсијјәт просесиндә објектив керчәкликләрин дәрк олунмасында дилин ролундан данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, тәфәккүрүн фәалијјәт нәтичәләринин дилдә сөз, сөз бирләшмәләри, чүмләләр шәклиндә гејд вә тәсбит олунмасы инсанлар арасында фикир мүбадиләсинин јаранмасы, онларын бир-бирини баша дүшмәси һәјатын тәләбләриндән доғур.

Әлбәттә, тарихи инкишаф дөврләриндә инсанларын әлдә етдији јени наилијјәтләри дилдә гејд вә тәсбит едиб нәсилдән-нәслә вермәси үчүн онларын анладығы үмуми бир дил олмалыдыр. Белә дил просеси үчүн дә һәмин дилин фонетик, лексик вә грамматик ганунларыны билмәк вә онларын мә'насыны баша дүшмәк лазымдыр. Данышан вә динләјән һәр һансы бир сөзүн, сөз бирләшмәси вә чүмләнин мә'насыны баша дүшмәк үчүн әшја вә һадисәләри истәр тәкликдә, истәрсә дә груп һалында бир-бириндән фәргләндирмәји вә үмумиләшдирмәји бачармалыдыр. Дилдән истифадә етмәклә вә бунун көмәји илә инсанлар конкрет һисси гаврајышдан, тәсәввүрдән үмуми анлајышлара — мүһакимә вә әгли нәтичәләрә, јә'ни тәфәккүрүн үмумиләшдирмәсинә кечә билирләр.

Башга сөзлә, дил васитәсилә инсанлар харичи аләми дујғу, гаврајыш вә тәсәввүрләрлә дәрк етмәк пилләсиндән **мәфһум, мүһакимә** вә **әгли нәтичәләр** чыхармаг формасында мүчәррәд

(абстракт) тәфәккүрә кечмәк имканы әлдә едирләр. Мүчәррәд тәфәккүр васитәсилә инсанлар әшја вә һадисәләрин мүһүм в[ә] дәрин әлагәләрини үмумиләшдирилмиш шәкилдә екс етдирә билирләр ки, бу да јалныз дил материалы илә мүмкүн олур. Инсанлар јалныз дил материалы васитәсилә әшја вә һадисәләри үму[ми]ләшдирмәклә *адам, әмәк, әшја, маддә, варлыг, рәнк* вә с[.] мәфһумлар јарада билмишләр.

Һисси гавраjышлардан фәргли олараг мәнтиги тәфәккүр мад[ди] дүнјаны даһа дүзкүн вә даһа дәриндән екс етдирир. Мәфһумлар абстракт тәфәккүрүн көмәји илә јараныр. Тәфәккүр просе[с]синдә әшја вә һадисәләр үмумиләшдирилир, онларын әсас әламәтләри көтүрүлүр, әсас олмајан әламәтләр атылыр. Бунунл[а] да мәфһумларын маһијјәти мејдана чыхарылыр. Бу исә бизи маһијјәтә јахынлашдырыр вә өз нәтиҹәси е'тибарилә маһијјәтин дәрк едилмәсинә доғру апарыр. Мәфһумлар тәфәккүр формасы олсалар да өзләринин мәнбәләри, көкләри е'тибарилә харичи дүнјадан — мадди аләмдән ајрыла билмәзләр. Буна көрә д[ә] мәфһумлар тәсәввүрләрдән ики әсас ҹәһәтдән фәргләнир: а) мәфһумларын даһа чох үмумилији, б) мәфһумларын даһа чох абстракт (мүчәррәд) олмасы. Әкәр тәсәввүрләр әшја вә һадисәләрин әјани сурәтидирсә, мәфһумлар чисимләрин һисси материалдан хилас олараг чисим һаггындакы фикрин вә чисмин фикри образыдыр.

Буна көрә дә әкәр инсан тәфәккүрү абстрактлашдырма јолу илә објектив варлыгларын мүәјјән категоријаларыны үмумиләшдирирсә, дил бу үмумиләшдирмәләри мүәјјән нитг һиссәләриндә формалашдырыр. Буна көрә дә мәфһумла сөз диалектик вәһдәт тәшкил едир, даим гаршылыглы әлагәдә вә тә'сирдә олур.

Инсан зәкасы (тәфәккүрү) ејни чинсли әшја вә һадисәләри јалныз үмумиләшдирмәк габилијјәтинә дејил, ејни заманда ајры-ајры әшја вә һадисәләри бир-бириндән ајырмаг, фәргләндирмәк габилијјәтинә дә маликдир. Әкәр инсан ағлы әшја вә һадисәләри бир-бириндән фәргләндирмәк габилијјәтинә малик олмасајды, онда 200—300 мин сөзә (лүғәтә) малик олан мүасир дилләрин сөзләрини дә өјрәнмәк мүмкүн олмазды.

Дилдә олан һәр һансы бир сөз мүәјјән варлыг һадисәләри илә әлагәдә олдуғу үчүн дә дилдә әшјалыг мәзмуну ифадә едән исимләр (*даш, ағач, ев, гәләм* вә с.), әшјанын кејфијјәтини билдирән сифәтләр (*гырмызы, аг, гара* вә с.), онларын мигдарыны билдирән сајлар (*1,2,5,50,100* вә с.), һал-һәрәкәт билдирән фе'лләр (*алмаг, билмәк, гачмаг, кетмәк* вә с.) вә с. әмәлә кәлир.

Демәли, сөзүн мә'насы һәм дә онун лүғәви мә'насыдыр. Лүғәви мә'наја малик олан сөздә һәм хүсусиләшмиш, һәм дә үмумиләшмиш мә'налар ифадә олунур. Мәсәлән, *алма, ағач, от, ев, кәнд, гәләм* вә с. кими адлары тәк дедикдә һәмин әш-

М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Республика КИТАБХАНАСЫ
46797

јалардан биринин адыны билдирдиіи кими, ејни група аид олан *алма, ағач, от, ев, кәнд, ҹәләм* вә с. шејләрин үмумиләшмиш адыны да билдирир. Инсан адлары да беләдир. Мәсәлән, *Вәли, Әли, Гулу, Фатма, Фирәнкиз* вә с. хүсуси адлар мүәјјән ваһидләри билдирдикләри кими, һәмин адлар групуна дахил олан күлли дә ифадә едир. Демәли, сөзләр мәфһумларын хүсусиләшдирилмиш адлары олсалар да, нәтиҹә е'тибарилә үмумиләри ифадә едир.

Бунунла әлагәдар олараг В. И. Ленин јазыр: «Үмуми јалныз ајрычада, ајрычанын васитәсилә мөвҹуддур. Һәр бир ајрыча (бу вә ја башга тәрздә)—үмумидир. Һәр бир үмуми—ајрычанын (һиссәҹији вә ја тәрәфи, јахуд маһијјәти)дир. Һәр бир үмуми бүтүн ајры-ајры предметләри јалныз тәгрибән әһатә едир. Һәр бир ајрыча үмумијә натамам дахил олур вә и. а. вә и. а.»[1].

Демәли, абстракт тәфәккүр әшја вә һадисәләри конкрет јох, үмумиләшмиш шәкилдә әкс етдирир. О да ајдындыр ки, әкәр һисси гаврајышлар әшјаны верирсә, ағыл, зәка тәфәккүр онун адыны верир. Һисси-әјани идракда оланлар зәкада анҹаг онун номинал адына көрә мөвҹуддур.

Әлбәттә, бурадан абстракт тәфәккүрүн објектив керчәкликдән, мадди варлыгдан асылы олмамасы нәтиҹәсини чыхармаг олмаз, чүнки абстракт тәфәккүрүн маһијјәти нәтиҹә е'тибарилә објектив керчәклијин, мадди варлығын ин'икасы демәкдир ки, бу да дил материаллары формасында јараныр вә дәрк едән субјектлә дәрк олунан објект арасында әлагә јарадылмасына хидмәт едир.

Демәли, дил анҹаг абстракт тәфәккүрлә әлагәдә әмәлә кәлмишдир, дилдә анҹаг үмумиләр вардыр. Буна көрә дә мәфһумлардан фәргли олараг һисси-әјани сурәт вә тәсәввүрләр дил (сөз) васитәсилә ифадә олуна билмәз, чүнки онлар сөзүн тәбиәти илә бағлана билмәз. Һәм дә дилдә *тәсәввүр, фикир, хәјал, зәка, ағыл, ганун, дәјәр, әмтәә, сәбәб, нәтиҹә, јахшылыг, көзәллик, пислик* вә с. кими бир чох сөзләр вардыр ки, онларын ифадәсиндә һеч бир һисси-әјани сурәтләр тәсәввүрә кәтирилә билмәз.

Мәһз буна көрә дә Ленин јазыр: «Дилдә јалныз үмуми вардыр». «Артыг һәр ҹүр сөз (нитг) үмумиләшдирир», «һиссләр реаллығы көстәрир; фикир вә сөз исә үмумини»[2].

Әлбәттә, дил олмасајды үмумиләшдирмә просеси дә мүмкүн олмазды. Инсанлар өз һәјат тәҹрүбәләриндә, әмәк просесиндә әшја вә һадисәләри өјрәнир, онлары бир-бириндән фәргләндирәрәк сөзләрлә адландырырлар. Бу сөзләр дә һәмин әшја вә һа-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-ҹи ҹилд, сәһ. 383.
[2] Јенә орада, сәһ. 288—291.

дисәләрин үмумисинин ады олур. Məhз буна көрә дә дилин тәркибинә дахил олан hәр hансы бир сөз лексик мә'на кәсб едир вә дил фактына чеврилир. Унутмамалы ки, тәфәккүр hәмишә дил формаларында әмәлә кәлир. Демәли, инсан hәмишә мүәјјән дил əhатәсиндә олуб, онун васитәсилә башга адамларла үнсијјәт сахлајыр, фикирләрини бир-биринә сөјләјир вә бир-бирини баша дүшмәјә наил олурлар.

Үнсијјәт просесиндә инсан нәинки дәрк етдији објектин мәзмуну hаггында башгаларына мә'лумат верир, hәм дә (коммуникасија—үнсијјәт мәгсәдилә) hәмин објектә олан мүнасибәтини ифадә едир.

Демәли, hәр бир сөзүн мә'насы онун ифадә етдији әшја вә hадисәләрлә (керчәк hадисәләрин објектив вә субјектив) әлагәләнмәсидир. Унутмамалы ки, сөзлә әшја вә hадисәләрин әлагәләнмәсиндә васитәчилик ролуну инсан тәфәккүрү јеринә јетирир. Биз сөзүн мә'насыны о заман баша дүшүрүк ки, онун (сөзүн) hансы әшја вә hадисәни ифадә етдијини дәрк едирик: бир сөзү (алманы) башга бир сөздән (hејвадан) фәргләндирир; белә әлагәни баша дүшдүкдә исә онун (сөзүн) мә'насыны да баша дүшүрүк. Елә буна көрә дә сөз ишарә системи кими дә дилдә ишләдилир.

Дилдә әмәлә кәлән мә'нанын маhијјәти дилин вәзифәсиндән доғур. Бу да онун ики вәзифәсинин фәргләндирилмәсиндән — дәркетмә вә коммуникативликдән әмәлә кәлир. Билдијимиз кими, дил бир тәрәфдән фикри формалашдыран аләт, дикәр тәрәфдән исә онун ифадә васитәсидир. Чох заман бу ики мәсәлә—тәфәккүрүн формалашмасы вә дәркетмә просесиндә вә дилин иштиракы илә үнсијјәт просесиндә фикрин ифадәси бир-бири илә гарышдырылыр. Әлбәттә, ичтимаи hадисә олан дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини јеринә јетирә билмәсә, фикрин ифадәси дә мүмкүн олмаз. Фикир дәрк олунмадан инсанлар арасында үнсијјәт дә әмәлә кәлә билмәз. Мә'налы нитг ваhидинин әмәлә кәлмәсиндә үнсијјәт васитәси олан дилин ролундан данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, hәр бир нитг просесиндә мүәјјән мәзмун да ифадә олунур (мәсәлән, *Гар јағыр, Күләк әсир, Дәрс башланды, Гардашым кәлди* вә с.). Әлбәттә, белә бир просесин јаранмасында данышан үчүн әввәлчә тәфәккүр вә онун ардынча данышыг просеси јараныр. Белә ардычыллыг нәтичәсиндә данышыг просеси јаранырса, динләјичидә бунун акси, јә'ни әввәлчә нитг просеси вә онун ардынча тәфәккүрүн анлашылмасы просеси кәлир. Һәр ики просесдә данышан вә динләјән олмалыдыр. Белә бир просес олмазса, дилдән дә данышмаг олмаз.

Тәфәккүрүн варлыг формасы вә онун ифадә формасы олан дил ејни заманда тәфәккүрүн формалашмасында да мүhүм рол

- OYU -
KİTABXANA

ојнајыр[1]. Әкс едән шеј олмадан, ин'икас әмәлә кәлә билмәдији кими, дилсиз дә фикрин реализасијасы мүмкүн дејилдир. Дил фикрин мөвчуд олмасы үчүн әсас шәрт олдуғу кими, онун формалашмасы үчүн дә бир васитәдир.

Фикир өз-өзлүјүндә мадди-материал јох, идеалдыр, чүнки ону (фикри) нә көрмәк, нә ешитмәк, нә дадмаг, нә чәкмәк олур. Һәм дә дилләтәфәккүрүн әлагәсиндән данышаркән бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаг лазымдыр, чүнки бу барәдә јазылы әдәбијјатда бир-биринә зидд ики фикир вардыр. Бунлардан бири диллә тәфәккүрү ејниләшдирәнләрин, о бири исә онлары бир-бириндән ајыранларын фикридир. Һәлә гәдим заманларда јунанлар дил һаггында дүшүнәркән әшја илә онун ады арасында бир ујғунлуг олдуғуну иддиа етмишләр. Гәдим јунан философларындан Платон, Аристотел дил категоријаларыны фәлсәфи-мәнтиги категоријаларла ејниләшдирмишләр.

XIX әср алман идеалист философ дилчиси В. Һумболдт «дили халг руһунун мәһсулу», «фикри формалашдыран орган» адландырдығы кими, «фикрин фәалијјәтини дә руһу» адландырмышдыр[2].

Көрүндүјү кими, Һумболдт дил вә онун фәалијјәтини објектив аләмдән кәнарда дүшүнүр, һәм дә онун фикринчә, дил бүтүнлүклә инсанла она тә'сир едән тәбиәт (харичи аләм) арасында аралыг бир мөвге тутур.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, дил фикрин керчәклији олдуғу үчүн онсуз тәфәккүрүн фәалијјәт нәтичәләрини гејд вә тәсбит етмәк дә мүмкүн дејилдир.

Инсанын идрак фәалијјәти објектив варлыгларын дәрк олунмасына јөнәлдилмишдир ки, бу да анчаг дил материаллары васитәсилә һәјата кечирилә биләр. Демәли, инсан һәмишә дилә малик олмалы вә онун васитәсилә дә башгалары илә үнсијјәт сахламалыдыр. Әлбәттә, дүнјада белә дилләр чохдур. Онлар чәмијјәтлә бирликдә даима инкишафда вә өз гајдаларыны тәкмилләшдирмәкдәдир. Бәс бу дәјишмәләрин сәбәби нәдир, бунлары нечә баша дүшмәк олар? Материализм анлајышына көрә дил инсан тәфәккүрүнүн објектив керчәклијә олан мүнасибәти нәтичәси илә инкишаф едирсә, идеализмә көрә дил «халг руһунун тәзаһүрү» олдуғу үчүн «халгын дили онун руһу, халгын руһу да онун дилидир», «халгын руһунун күчү һәјатидир, мүстәгилдир, дил исә ондан асылыдыр»[3].

---

[1] Философский словарь, Госполитиздат, М., 1963, сәһ. 535.

[2] В. Һумболдт. «О различии строение человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода». Бах: Хрестоматия по истории языкознания. XIX- XX веков, М., 1956, сәһ. 68—86.

[3] Јенә орада, сәһ. 71.

Демәли, Һумболдтун фикринчә, дил објектив керчәклијин дәрк олунмасына јөнәлдилән инсан идракынын фәалијјәти илә дејил, халг руһунун ганунлары илә инкишаф едир[1]. В. Һумболдтун бу идеалист фикирләрини мүдафиә едәнләрдән Г. Шухард К. Фосслер, Л. Вајсгербер, Сепир, Уорф вә б. көстәрмәк олар. Л. Вајсгербер дили «идракын ичтиман формасы» адландырдығы кими, В. Һумболдтун—«дил руһун көмәји илә дүнјанын јенидән гурулмасы васитәсидир» фикрини дә мүдафиә етмишдир. Башга сөзлә, тәфәккүрлә һәјатын јенидән гурулмасыны дилин көмәјиндә көрүр[2].

Сепир вә Уорфун фикринчә, дил инсан тәфәккүрүнү вә онун дүнјакөрүшүнү дә мүәјјәнләшдирир. Буна көрә дә Гәрб мәдәнијјәтинин форма вә мәзмуну дилин характери илә мүәјјәнләшәрәк әсасландырылыр»[3]. Демәли, онларын фикринчә, тәфәккүр вә мәдәнијјәт дилин көмәји илә инкишаф едир. Әлбәттә, инсанларын дүнја көрүшүнүн дилин характериндән, онун тәбиәтиндән асылы олмасы нәзәријјәси диалектик материализм вә марксист дилчилији тәрәфиндән рәдд олунур. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки Уорф дили инсан һәјатынын мүхтәлиф саһәләринин үмуми бир һал вә гануну кими гәбул едир.

Доғрудур, чох бөјүк гүввәјә малик олан дилдән истифадә етмәклә адамларын тәрбијәсинә, шүуруна тә'сир едилир. Лакин дил һеч бир заман тәфәккүрү идарә едә вә онун инкишафы үчүн јол да көстәрә билмәз. Дил анчаг мүәјјән васитәчилик вәзифәсини јеринә јетирә биләр, чүнки онун көмәји олмадан инсанын идрак фәалијјәтинин нәтичәләрини гејд вә тәсбит етмәк мүмкүн олмаз вә тәфәккүрүн просеси дә һәјата кечирилә билмәз. Дил тәфәккүрүн фәалијјәтинин нәтичәсини вә онун инкишафыны әкс етдирир. Демәли, дил халгын руһунун көмәји илә дејил, инсан тәфәккүрү вә објектив керчәклијин ганунлары илә инкишаф едир. Буна көрә Маркс јазмышдыр: «Нә фикир, нә дә дил өз-өзлүјүндә хүсуси бир аләм тәшкил етмир, онлар анчаг реал һәјатын тәзаһүрләридир». Демәли, истәр дил, истәрсә дә инсан шүуру үчүн әсас, һәлледичи чәһәт објектив керчәкликдир. Инсан идрак фәалијјәтинин көмәји илә објектив керчәклијин ганунларына бәләд олур, јени фактлары өјрәнир, тәһлил едир, онларын арасында олан јени әлагәләри мејдана чыхарыр вә беләликлә, һәјат ганунларына јахынлашыр. Бунлар да дил материаллары илә һәјата кечирилир. Дил материаллары олмадан

---

[1] В. Һумболдт. «О различии строение чолевеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода». Бах: Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, М., 1956, сәһ. 71.

[2] Бах: В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию, М., 1956. сәһ. 303.

[3] Јенә орада.

инсанын идрак фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтләри дә гејд вә тәсбит олуна билмәз. Буна көрә дә диллә тәфәккүр вәһдәт тәшкил едир. Чүнки истәр дил, истәрсә дә шүур керчәк һәгигәтләрдән төрәмәдир. Дил нәтичә е'тибарилә керчәк һәгигәтләрдән төрәмә олса да, реал ичтимаи һадисә олуб, өзүнүн хүсуси формаларына вә инкишаф етмә хүсусијјәтләринә маликдир. Дил чәмијјәтлә бағлыдыр, о, чәмијјәтдә әмәлә кәлир, онунла бирликдә инкишаф едир. Чәмијјәтдән харичдә дил јохдур.

Инсан тәфәккүрү мүхтәлиф дил формаларында тәзаһүр едә билир. Лакин инсан тәфәккүрүнүн фәалијјәти мүхтәлиф дил формалары илә ифадә олунса да бу формаларла мүхтәлиф нәтичәләр әлдә едилмир, чүнки инсан мүхтәлиф дил формалары илә ејни чүр дүшүнә биләр. Мәсәлән, *Тәләбә мүәллимдән дәрс өјрәнир; Мүәллим тәләбәјә дәрс дејир* (өјрәдир) вә јахуд, *Бәнна ев тикир, Ев бәнна тәрәфиндән тикилир, Институт бина тикдирир, Бина институт тәрәфиндән тикдирилир* вә с. Бүтүн бунлар ејни фикрин мүхтәлиф дил формалары илә ифадәси демәкдир.

Бүтүн бунлары дилдә әмәлә кәтирән инсан тәфәккүрү вә онун ифадәчиси олан дил материалларыдыр. Дил өз-өзлүјүндә бунлары едә билмәз, чүнки онун фәалијјәт формасы, һәлә тәфәккүрүн өзү демәк дејилдир.

Мәһз бунлара көрә дә диллә тәфәккүр нә гәдәр вәһдәтдә олсалар да онлары ејниләшдирмәк олмаз. Чүнки әшја вә һадисәләрин тәбиәти илә онлары ифадә едән адын (сөзүн) арасында ејнијјәт ишарәси гојмаг олмаз; чүнки дилин лексик ваһиди олан сөз бир ад олмаг е'тибарилә әшја вә һадисәләрин мүһүм әламәтләрини, маһијјәтини билаваситә әкс етдирмәјәрәк, анчаг онларла мүнасибәтдә әшја вә һадисәләрин адларыны ифадә едир. Мәһз буна көрә К. Маркс јазыр: «Һеч бир шејин ады онун тәбиәти илә әсла әлагәдар дејилдир.»[1]

Доғурдан да, әкәр шејләрин тәзаһүр формалары илә онларын тәбиәти ејни олсајды, онда дүнјада һеч бир елм дә олмазды. Һәркаһ белә олсајды, онда објектив аләмин инкишаф ганунларыны ачмаг үчүн јалныз көрмәк, ијбилмәк, ешитмәк, тохунмаг, дујмаг кифајәт едәрди.

Сөзләрин сәс тәркиби (сәсләнмәси) илә онларын ифадә етдији әшја вә һадисәләрин тәбиәти, маһијјәти ејни олсајды, онда дүнјада мүхтәлиф дилләр дејил, бир дил оларды.

Әшја вә һадисәләрин тәбиәти илә сөзләрин ејни олмамасыны билдирән әламәтләрдән бири дә сөзләрин чохмә'налылығы вә дилдә синоним, омоним сөзләрин мејдана чыхмасыдыр.

Мәһз бүтүн бунлара көрә дә диллә тәфәккүр диалектик вәһдәтдә олсалар да, онлары ејниләшдирмәк олмаз.

---

[1] К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд, сәһ. 52.

ДИЛЧИЛИЈИН ТАРИХИ, БАШГА ЕЛМЛӘРЛӘ ӘЛАГӘСИ ВӘ ШӨ'ВӘЛӘРИ

А. Дилчилијин тарихи һаггында бә'зи гејдләр

Дилин ичтимаи маһијјәти вә вәзифәси бир-бирилә бағлы мәсәләләр олса да, онун инсан чәмијјәтиндәки ролуну вә ичтимаи вәзифәсини даһа јахшы баша дүшмәк үчүн маһијјәтини ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Бу мәсәләләрлә даһа јахындан таныш олмаг үчүн биринчи нөвбәдә, дилчилијин тарихинә өтәри дә олса нәзәр салмаг лазымдыр. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки дил нәдир, онун ичтимаи маһијјәти вә вәзифәси нәдән ибарәтдир? суалына дилчилик тарихиндә мүхтәлиф чаваблар вә тә'рифләр верилмишдир. Белә ки, бә'зи дилчиләр дил катеғоријаларыны мәнтиги катеғоријаларла, бә'зиләри ону чанлы организм илә ејниләшдирмиш, бә'зиләри дили фәрди-психоложи чәһәтдән изаһ етмиш, бә'зиләри дили нитгдән ајырыб ону (дили) ичтимаи, нитги исә фәрди һадисә һесаб едиб дилә психоложи, сосиоложи чәһәтдән, бә'зиләри дә дил һадисәләринә, онун үнсүрләри арасында олан әлагәләрә тәмиз әлагәләр бахымындан јанашмыш, мә'наны нәзәрә алмамышлар.

Дилин ичтимаи маһијјәтини өјрәнмәклә гәдим заманлардан башламыш зәманәмизә гәдәр дүнјанын мүхтәлиф дилчиләри, философлары мәшғул олмуш, дил һаггында елм јаратмышлар. Доғрудур, дилчилијин бир елм кими рүшејмләри һәлә әввәлләрдә дә вар иди. Белә ки, гәдим һинд, гәдим јунан, орта әср әрәб алимләри дил мәсәләләри илә мәшғул олдуглары кими, XVIII әсрин мүхтәлиф алимләри дә дил һаггында чох гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Дилин маһијјәти вә онун әмәлә кәлмәси, нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри, сөзлә мә'нанын әлагәси, мәнтиглә грамматиканын мүнасибәти вә с. мәсәләләр һаггында кениш олмаса да, һәр һалда әввәлләр дә фикир сөјләјәнләр олмушдур. Дилчиликдә дилләрин өјрәнилмәсинин ики дөврүндән бәһс олунур:

1) та гәдим заманлардан башламыш XIX әсрин биринчи рүбүнә гәдәрки дөвр — дилчиликдә тарихи-мүгајисәли методун тәтбигинә гәдәрки дөвр;

2) XIX әсрин биринчи рүбүндән башламыш зәманәмизә гәдәрки дөвр.

Адәтән, дилчилик елминин јаранмасыны XIX әсрдән һесаб едирләр. Доғрудур, бу дөврдән дилчилик мүстәгил елм кими һәртәрәфли инкишаф етмәјә башламышдыр. Лакин бу һеч дә дилчилијин инкишафында олан габагкы дөврләрин нәзәрә алынмамасы демәк дејилдир. Чүнки һеч бир елм бирдән-бирә, тәсадүфән әмәлә кәлмир, о мүәјјән тарихи инкишаф дөврләри кечирәрәк кәлиб букүнкү инкишаф мәрһәләләринә чатыр. Дилчилијин инкишафынын габагкы дөврләрини гејри-елми адландырмаг да доғру олмаз, чүнки бу дөврләрдә онун чох мүһүм мәсәләләри илә—дилин әмәлә кәлмәси вә маһијјәти, нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри, фонетика, лексиколокија, сөз вә әшја, бунларын әлагәси вә с. кими мәсәләләрлә чидди мәшғул оланлар да олмушдур. Мәсәлән, гәдим јунанларда Платон вә Демокрити, һиндлиләрдә Панинини, әрәбләрдә Сибәвејһи, Маһмуд Кашғарини вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Дилчиликдә тарихи-мүгајисәли методун тәтбиги гәдим һинд, классик јунан вә әрәб дилчилијинин инкишафы әсасында әмәлә кәлмишдир. Бунлардан һәр бири, үмумијјәтлә, дилчилик елминин инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр. Буна көрә дә дилчилик тарихини өјрәнмәк үчүн гәдим һинд, классик јунан вә әрәб дилчилијиндән башламаг даһа доғру олар[1].

Биринчи дөврдә дилләри өјрәнмәк ишиндә ики типли грамматика олмушдур: филоложи грамматика вә расионал вә ја үмуми грамматика. Филоложи грамматика һиндлиләрдә вә јунанларда јарадылмышдыр.

Тарихдән мә'лум олдуғу үзрә, һинд дили өз инкишафында үч дөвр кечирмишдир: гәдим, орта вә јени дөвр. Гәдим һинд дилләринә — Веда вә санскрит; орта һинд дилләринә — пракрит вә Пали; јени дилләрә исә һинди, урду вә Бенгал дилләри дахилдир.

Ерамыздан дөрд әср әввәл һинд алими Панини һинд дилинин грамматикасыны јазмышдыр. Бу әсәрдә гәдим һинд — санскрит дилинин морфолокијасы вә сәсләрин тәркиби һаггында мә'лумат верилмишдир. Панини һәмин әсәриндә Веда дили илә санскрити мүгајисә етдијинә көрә, акад. А. П. Баранников Панининин грамматика китабында мүгајисәли үсулун үнсүрләринин олдуғуну гејд едир. Әлбәттә, бу мүгајисә тәсадүфи характер дашыдығы үчүн орада тарихи инкишаф һаггында анлајыш ола билмәзди. Панини өз грамматика китабында анҹаг јазысы

[1] Проблемы изучения языка. М., 1957, сәһ. 3—4; В. Томсен. История языковедения до конца XIX века, 1938, сәһ. 7—15.

олан дилләрдән бәһс етмишдир, буна көрә дә бу әсәр филоложи грамматика адланыр.

Гәдим јунан классик дилчилијиндә олан филоложи грамматика гәдим һиндлиләрин филоложи грамматикасындан фәргләнир. Бу да јунанларда дил һадисәләринин, грамматик категоријаларын тәһлилинә мәнтиги категорија кими јанашылмасындан ирәли кәлир. Бу мәсәлә, јәни дил һадисәләринин тәһлилинә мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән јанашылмасы Искәндәријјә дилчилик мәктәбинин јаранмасына гәдәр давам етмишдир. Гәдим јунан дилчилијиндә әшја илә онун ады арасында ујғунлуғун олуб-олмамасы мәсәләси бир проблем һалыны алмышды. Бу о заман бир нәтичә вермәсә дә, һәр һалда дилчилијин инкишафы үчүн әһәмијјәтли олмушдур. Бу мәсәләдә јунан дилчиләри ики јерә бөлүнмүшдү.

Јунан дилинин грамматикасында (ерамыздан II—I әср әввәл) һиндлиләрдә олдуғу кими, анчаг јазысы олан дилләр үзәриндә тәһлил апарылмыш, јазысы олмајан дилләр исә нәзәрә алынмамышдыр. Јунан алимләри дил һадисәләринин мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етдикләри үчүн онларын грамматикасына нисбәтән һиндлиләрин грамматикасы дил һадисәләринин тәһлил етмәк ишиндә даһа чох ардычыл олмушдур.

Ерамыздан бир әср әввәл јунанларын грамматикасы әсасында латын дилинин грамматикасы һазырланыр. Бу әсәрин мүәллифи Рома алими Ворронդур. Ерамызын дөрдүнчү әсриндә Донат тәрәфиндән һазырланмыш латын дилинин грамматикасындан мәктәбләрдә бир дәрслик кими истифадә едилмәјә башланыр. Беләликлә, бу дөврдән башлајараг филоложи грамматика латын дилинин мәктәб грамматикасы илә әвәз олунур.

Тарихдән мә'лумдур ки, Хәлифәлик дөврүндә (VII—XII әсрләр) әрәб дилчилији сүр'әтлә инкишаф едир. Һиндлиләрдә олдуғу кими, әрәбләрдә дә дилчилик елминин әмәлә кәлмәси вә инкишафына дини китабларын дили илә үмумхалг дили арасындакы фәргләрин чох бөјүк тә'сири олмушдур. Әрәб дилчилијинин инкишафында әрәб (Бәсрә, Куфә) алимләри илә јанашы Иран, түрк вә башга халгларын алимләринин дә ролу аз олмамышдыр. Белә ки, көркәмли әрәб дилчи алими бәсрәли Сибәвејһи (793-чү илдә вәфат етмишдир) Аристотелин мәнтиги вә һинд грамматикасы принсипләри әсасында әрәб дилинин грамматикасыны јазмышдыр. Бу грамматика («Әл Китаб») кәләчәк бүтүн грамматикалар үчүн әсас олмушдур. Сибәвејһинин китабынын гијмәти бир дә ондан ибарәт олмушдур ки, бу заман Бәсрә мәктәби илә Куфә дилчилик мәктәбләри арасында чидди мүбаһисәләрин кетмәсинә бахмајараг Куфә алимләри дә бу китабы һәр-

...этлә гәбул етмишләр*. Әрәб дили илә мәшғул олан алимләр ...у дилин сәсләринин мәхрәчи, нитг һиссәләринин бөлкүсү, сами ...илләрә хас олан сөз көкүнүн 3 самитдән ибарәт олмасы, дахи-...н флексија, әрәб дилинин лексиколокијасы вә с. һаггында чох ...өјүк әмәк сәрф етмишләр.

Мараглы бурасыдыр ки, әрәб дилчиләри ејни заманда баш-...а дилләри дә, мәсәлән, түрк, монгол, иран вә с. өјрәнмәклә мәш-...ул олмушлар. Мәшһур дилчи Маһмуд Әл-Кашғари әрәб дилин-...ә түрк дилләринин диваны («Диван әл лүғәт-ит түрк») 1073—...074) адлы чохчилдли китабыны јазмышдыр.

XI әср түркологу М. Кашғари түрк дилләринин бөлкүсү ...аггында чох гијмәтли фикир сөјләмишдир[1]. М. Кашғари тари-...и методдан истифадә етмәсә дә, өз әсәриндә гыпчаг, оғуз вә ...башга түрк дилләринин материалларыны түрк дили вә хаган ...түркләри адланан ујғур дилинин материалы илә гаршылашдыр-...ма јолу илә мүгајисә едир. Һәмин әсәриндә оғуз, гыфчаг (гып-...чаг), гырғыз, тухси (тохси), јағма, чикил, иғрат, чоруг дилләри-...нин бир-бири илә даһа чох јахын олдуғуну вә бунлардан бир гә-...дәр фәргләнән булгар, сувар, печәнәк дилләринин олдуғуну да ...гејд едир; оғузларын дилини садә, тохсу вә јағмаларын диллә-...рини дүзкүн (әдәби дилә јахын) вә ујғурларын дилини исә әдә-...би дил адландырыр.

М. Кашғари өз әсәриндә түрк дилли тајфалары чоғрафи мөвгеләринә көрә садаладығы кими, бу дилләрин фонетик вә грамматик хүсусијјәтләри һаггында да кениш мә'лумат верир[2].

О, оғуз вә гыпчаг дилләрини башга түрк дилләриндән фәрг-ләндирән бир сыра фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтлә-рин олдуғуну көстәрмишдир. Бурада һәмин фәргләрин бә'зилә-рини гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик:

а) түркләрдә сөз әввәлиндә ишләнән **ј** сәси *(јинчу)* әвәзи-нә оғуз вә гыпчагларда **ч** *(чинчу)* ишләнир; б) сөз әввәлиндә **т** сәси *(тағ)* әвәзинә оғузларда **д** *(дағ)* ишләнир; в) түрк ди-линдә сөз ортасында **з**, **д** сәси *(азак, адак)* әвәзинә оғузларда **ј** *(ајак)* ишләнир; г) сөз әввәлиндә **м** сәси *(мен)* әвәзинә оғуз-ларда **б** *(бен)* ишләнир; сөз сонунда **ј** сәси *(кој)* әвәзинә оғуз-ларда **н** *(гојун)* ишләнир; д) түркләр сөз ортасында **ғ** сәси *(там-*

---

* Бах: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX вв., т. 1, М., 1964, сәһ. 18.

[1] М. Кашғари. Диваи әл лүғәт-ит түрк. Бу әсәр Әһмәд Рифат тәрә-финдән Истамбулда чап едилмишдир. Бесим Аталај тәрәфиндән исә түрк ди-линә тәрчүмә едиләрәк I чилди 1939, II чилди 1940, III чилди исә 1941-чи илләрдә Ангарада нәшр олунмушдур.

[2] М. Кашғари. Диван әл лүғәт-ит түрк, 1-чи чилд, Ангара, 1939, сәһ. 24—28.

ғак) ишләндији һалда, оғуз вә гыпчагларда ғ сәси *(ттамак)* дүшүр.

М. Қашғаринин көстәрдији бу фәргли чәһәтләрин һамысы дәгиг олмаса да һәр һалда сүбут едир ки, дилләрин мүгајисә едәркән о, бу вә ја башга бир дил материалыны садәчә олараг садаламагла кифајәтләнмәмиш, онлары гаршылашдырмыш вә бир-бири илә мүгајисә етмишдир. Мәһз буна көрә дә М. Қашғари түрк дилләриндә мүгајисә методунун баниси һесаб олунмалыдыр. Бизчә, дилчиликдә тарихи-мүгајисәли методдан данышаркән, М. Қашғаринин мүгајисәли методундан башламмаг лазым кәлир.

Икинчи типли грамматика расионал вә ја үмуми грамматика' адланыр. Расионал грамматиканын јаранмасында Аристотелин нәзәријјәси аз рол ојнамамышдыр.

Үмуми (расионал) грамматика Франсада Пор-Ројал монастрлығында (1660) јарадылмышдыр. Бунун мүәллифләри Лансло вә Арнодур. Арно ејни заманда мәнтиг китабынын мүәллифидир. Онларын фикринчә, грамматик категоријалар мәнтиги категоријалардан башга бир шеј дејилдир. Буна көрә дә тәфәккүр категоријалары үмумбәшәри сәчијјә дашыдығы үчүн грамматик категоријалар да үмумбәшәри характер дашымалыдыр. Демәли, мәнтигә әсасланан грамматика үмуми грамматика адланыр. Буна көрә дә расионал грамматикләрин фикринчә, ајрыајры дилләр үчүн грамматика јох, бүтүн дүнја дилләри үчүн грамматика олмалыдыр. Әлбәттә, расионал грамматиканын принсипләринин елмлә һеч бир әлагәси јохдур, чүнки бу грамматикада ејни фикрин мүхтәлиф дилләрдә, мүхтәлиф тәрздә ифадә олундуғу инкар едилдији кими, дилләрин тарихи инкишафы да нәзәрә алынмырды.

Мә'лум олдуғу үзрә XVII—XVIII әсрләрдә мүхтәлиф дилләрә аид чохлу материал топланылмышдыр. Мәркәзи вә Чәнуби Америка халгларынын, түрк, Иран, јапон вә башга халгларын дилләри һаггында топланылан материаллар дилчилик елминин инкишафында мүһүм аддым олмушдур. Һәмчинин гәдим һинд дилинин (санскритин) өјрәнилмәси вә бу дилин јунан, латын дилләри илә јахынлығынын мүәјјәнләшдирилмәси кәләчәкдә тарихи-мүгајисәли дилчилијин јаранмасы үчүн бөјүк бир зәмин јаратмышдыр. Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, Һинд-Авропа дилләри үзәриндә апарылан тарихи-мүгајисәли метод тарихи инкишафын мүәјјән дөврүндә әмәлә кәлмишдир. Бу да XIX әсрин биринчи рүбүнә тәсадүф едир. Бу метод дилчилик елминдә бир чох чәтин вә мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәјә шәраит јарадыр; хүсусилә дилләрин гоһумлуғуну, онларын инкишаф мәрһәләләринин мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Тарихи-мүгајисәли методдан данышаркән бүтүн сөзләрин мүгајисәсини дејил, ејни

көкдән ибарәт олуб, тарихән дилин әсас лүғәт фондунда мөһкәмләнмиш сөзләрин, дилләрин фонетик вә грамматик хүсусијјәтләринин мүгајисәсини нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

XIX әср дилчилијиндә тарихи-мүгајисәли методун тәтбиги Ф. Бопп, Р. Раск, Ј. Гримм вә А. Х. Востоковун ады илә бағлыдыр.

XIX әср дилчиләринин ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири **Франс Боппдур (1781—1867).** О, 1816-чы илдә өзүнүн «Санскрит дилинин тәсриф системи јунан, латын, Иран вә алман дилләринин тәсриф системи илә мүгајисәдә» әсәрини чап етдирмишдир. Ф. Бопп һәмин әсәриндә Һинд-Авропа дилләринин еjни гурулуша малик олдуғуну вә онларын ејни көкдән әмәлә кәлдијини мүәјјәнләшдирмишдир. Бу вахтдан да тарихи-мүгајисәли методун бүнөврәси гојулмушдур. XIX әсрдә истәр Ф. Бопп, истәрсә дә бир груп башга дилчиләр өз тәдгигатларыны бу методла апармышдыр. Ф. Бопп 1833—1852-чи илләрдә өзүнүн үч чилддән ибарәт олан «Зенд, санскрит, ермәни, јунан, латын, Литва, гәдим славјан, гот вә алман дилләринин мүгајисәли грамматикасы»ны јазмышдыр.

Тарихи-мүгајисәли методу тәтбиг едән көркәмли алимләрдән бири дә **Јаков Гримм (1785-1863)** олмушдур. О, «Алман грамматикасы» (1819), «Алман дилинин тарихи» (1848) адлы әсәрләрин мүәллифидир.

Көркәмли рус дилчиси **А. Х. Востоков да (1781-1864)** тарихи-мүгајисәли методун баниләриндәндир. О, 1820-чи илдә өзүнүн «Славјан дили һаггында мүлаһизәләр»ини јазмышдыр. Бу әсәриндә гәдим славјан дилинин гәдим рус, полјак вә серб дилләри илә олан әлагәсини мүәјјәнләшдирмишдир. Данимарка алими **Расмус Раск (1787—1832)** «Гәдим Шимал јахуд исланд дилинин әмәлә кәлмәсинин тәдгиги» адлы әсәриндә исланд дили илә гот вә Фракија дилләрини мүгајисә едәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, Скандинав дилләри илә керман дилләри гоһумдур. Гәдим һинд әдәби дилинин, јә'ни санскрит дилинин вә бу дилин јунан, латын вә башга бир чох дилләрлә јахынлығынын мүгајисә методу илә өјрәнилмәсинин дилчилик елминин кәләчәк инкишафында бөјүк ролу олмушдур.

XIX әсрин орталарындан башлајараг алман дилчиси **Август Шлејхер (1821—1868)** өзүнүн натуралист нәзәријјәси илә чыхыш едир.

А. Шлејхерин бу фикри онун **В. Һумболдту (1767—1835)** баша дүшмәмәсиндән ирәли кәлир. Һумболдт дилә даима, арасыкәсилмәјән дәјишмә системи кими вә јахуд дәјишән чанлы организм кими бахмыш вә бунуила о, дили бир јердә дајанмыш өлү бир варлыг кими јох, онун даима һәрәкәтдә, даима инкишаф вә

дәјишмәдә олдуғуну көстәрмәк истәмишдир[1]. Әлбәттә, Һумболдтун бу фикри доғрудур, чүнки дилин даима инкишаф вә дәјишмәдә олмасы онун ичтимаи маһијјәти илә бағлыдыр. Анчаг Шлејхер *организм* сөзүнү фәлсәфи јох, биоложи мә'нада баша дүшмүш вә елә дә изаһ етмишдир.

Чарлз Дарвинин «Происхождение видов и естественный отбор» (1859) адлы әсәри нәшр олундугдан сонра Шлејхерин дилә натуралист бахышлары бир гәдәр генишләнир. Одур ки, о, «Теория Дарвина и наука о языке» (1863) адлы әсәрини јазыр, дили чанлы организм илә там ејниләшдирир вә бу нәзәријјәни механики олараг дил һадисәләринә көчүрүр. Һәмин нәзәријјәјә көрә, дил вә онун маһијјәтини чәмијјәтин өзүндә дејил, тәбиәт ганунларында ахтармаг лазымдыр. Одур ки, о, дилчилијин тәдгигат методуну тәбиәтин өјрәнилмәси методу илә ејниләшдирирди. А. Шлејхерин фикринчә, тәбиәтдә олан чанлылар өз јашајышлары уғрунда мүбаризә апардығы кими, дил дә өз мөвчудијјәти уғрунда мүбаризә апармалыдыр. А. Шлејхерә көрә, дил дә башга чанлылар кими (һејван, нәбатат организми кими) догур, төрәјир, инкишаф едир вә нәһајәт, гочалараг өлүр. Буна көрә дә о, дили башга, јә'ни һејван вә битки организмләри илә ејниләшдирирди. Һәм дә Шлејхер дилин инкишафында ики дөвр олдуғуну гејд едир: 1) тарихә гәдәрки дөвр — дилин инкишаф етдији дөвр, 2) тарихи дөвр—дилләрин тәнәззүлә кетдији дөвр. Шлејхер буну Һекелин мүтләг идеја нәзәријјәси илә бағлајыр.

А. Шлејхерин фикринчә, инсан чәмијјәтинә гәдәрки дөврдә руһ диллә әлагәдә олдуғу үчүн о (дил) инкишаф едир, инсан чәмијјәтиндә исә руһ дилдән ајрылдығы үчүн дилләр дә инкишафдан галыр, тәнәззүлә доғру кедир.

Шлејхерә көрә, дил тәбиәтә аид олдуғу үчүн онун тарих елми илә һеч бир әлагәси јохдур.

Шлејхер дил дејәндә, ону фикрин сәсләрлә ифадәси кими баша дүшүр. Одур ки, о, «дил фикрин сәсләрлә ифадәсидир», («анчаг дил васитәсилә фикирләшмәк олар»)[2] дејир. Әлбәттә, дил һадисәләринә белә јанашмаг дилин ичтимаи маһијјәтини—инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасыны инкар етмәк демәкдир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн белә зәни едәк ки анадан јенчә доғулмуш бир ушағы инсан чәмијјәтиндән тамамилә ајырыб, һејванларын арасына бурахыблар. Әкәр ушаг бурада јашајарса, о заман о, имәкләмәји, гачмағы, һоппанмағы вә с. өјрәнә биләр, лакин даныша билмәз; чүнки онунла һеч кәс үнсијјәт сахламамышдыр.

---

[1] Бах: Я. В. Лоя. История лингвистических учений, М., 1968, сәһ. 59—61.

[2] Бах: А. С. Чикобава. Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959, сәһ. 48.

Јахуд анадан тәзә доғулмуш ики ушағы башга-башга дилләрдә данышан чәмијјәт ичәрисиндә бөјүтдүјүмүзү фәрз едәк. Мәсәлән, дејәк ки, азәрбајчанлы ушағы әрәб халгы ичәрисиндә вә әрәб ушағы Азәрбајчан халгы ичәрисиндә тәрбијә едилир. Доғрудур, бу ушагларын харичи көрүнүшләриндә фәрг олачагдыр, лакин һәр һалда азәрбајчанлы ушағы әрәб дилиндә вә әрәб ушағы исә Азәрбајчан дилиндә данышачаг вә бунларын һеч бири өз ана дилини билмәјәчәк. Демәли, дил вә шүурун инкишафы чәмијјәтлә бағлыдыр, онун ирглә һеч бир әлагәси јохдур. Мәсәлән, Гафгаздан олан: күрчүләр, азәрбајчанлылар, ермәниләр, талышлар, татлар, јәһудиләр вә с. тамамилә башга-башга дилләрдә данышдыглары кими, Аралыг дәнизи саһилләриндә јашајан халглар да тамамилә башга-башга дилләрдә (италјан, түрк, јунан, албан, серб, франсыз, испан вә с. дилләрдә) данышырлар.

Јахуд Америка Бирләшмиш Штатларында јашајан әһалинин мүхтәлиф милләтләрдән (инкилис, франсыз, алман, испан, Чин, түрк, әрәб, зәнчи вә с.) олмаларына бахмајараг, онлар ејни бир дилдә—инкилис дилиндә данышырлар.

Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, дилин ирг вә тәбиәт организми илә һеч бир әлагәси јохдур.

Мәһз буна көрә дә, XIX әсрин ахырларындан башлајараг, бир чох алимләр мәсәлән, психоложи чәрәјанын нүмајәндәләриндән Алманијада Һејман Штејнтал (1823—1899), Русијада А. А. Потебнја (1835—1891) вә б. дилин биоложи һадисә олмасы нәзәријјәсинә гаршы чыхырлар. Психоложи чәрәјаны мүдафиә едәнләрин фикринчә, дил фәрди инсан психикасынын мәһсулудур. Буна көрә дә, дили вә онун тәбиәтини өјрәнмәк үчүн биринчи планда данышан фәрди өјрәнмәк лазымдыр, чүнки халг руһу «инсанларын фәрди «шүурундан» доғур. Бурадан да дилин мәншәји вә маһијјәти һаггында субјектив идеализм нәзәријјәси мејдана чыхыр. Һ. Штејнтал өз фикирләрини, әсасән алман идеалист философ вә дилчиси Вилһелм фон Һумболдтун тә'сири алтында инкишаф етдирирди. Русијада А. А. Потебнја В. Һумболдтун нәзәријјәсини мүдафиә етмәклә тәфәккүрүн сөзләрдән харичдә мөвчуд олмасыны да мүдафиә едирди. О, дилин әмәлә кәлмәси вә онун маһијјәтини чәмијјәтдә јох, ајры-ајры шәхсләрин фәалијјәтиндә ахтарырды.

XIX әсрин икинчи јарысында (70—80-чи илләрдә) дилчиликдә психоложи чәрәјанын ичәрисиндән кәнчграмматикләр адланан чәрәјан ајрылыр. Бу чәрәјанын нүмајәндәләри Алманијада **Иоһан Шмидт** (1843—1901), **Керман Остһоф** (1847—1909), **Карл Бругман** (1849—1919), **Бертолд Делбруг** (1842—1922), **Керман Паул** (1846—1921); русијада **Ф. Ф. Фортунатов** (1848—1914),

А. А. Шахматов (1864—1920); Данимаркада **Карл Вернер** (1846—1916), Италијада **Г. Асколи** вә башгалары иди.

Кәнч грамматикләр дилә ичтимаи һадисә кими дејил, фәрди психоложи нөгтеји-нәзәрдән јанашырдылар. Онларын фикринчә, дил ичтимаијјәтә јох, фәрди инсанлара мәхсус олдуғу үчүн һәр бир фәрдин психикасы вә дили дә олмалыдыр. Буна көрә дә дилчилик елми ајры-ајры фәрдләрин дилини тәдгиг етмәлидир.

XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә фәрдијјәтчилик чәрәјаны илә јанашы фәрди сосиоложи чәрәјан да мејдана чыхыр. Бунун әсас нүмајәндәләри Карл Фосслер (Австрија, 1872—1949) вә башгаларыдыр.

Сосиоложи нәзәријјәнин тәрәфдарлары дилин коммуникатив (үнсијјәт васитәси) вәзифәсини дејил, онун експрессив (фәрди фикри ифадә васитәси) вәзифәсини нәзәрә алырдылар.

К. Фосслерә көрә, дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олмајыб, «инсанын мә'нәви ифадәси»дир, «мә'нәви јарадычылығы»дыр. Әлбәттә, бунунла да о, фәрдләри нәзәрдә тутурду. К. Фосслерә көрә, дилин һәр бир ифадәси өз маһијјәти е'тибарилә фәрди мә'нәви јарадычылыгдыр.

Сонра К. Фосслер дилин үнсијјәт васитәси олмасыны изаһ едәрәк јазмышдыр ки, әкәр инсанлар бир-бирини анлајырса, бунун әсасыны дил вәрдишләринин вә дил материалынын, чүмлә гурулушунун ејни олмасы дејил, сөз габилијјәтинин үмумилији тәшкил едир. Үмумијјәтлә, һәгигәтдә дил коллективләри, шивәләр вә с. мөвчуд дејилдир. Әввәлләр мүхтәлиф дил коллективләринә мәнсуб олан вә дил вәрдишләри һеч дә ејни олмајан бир нечә фәрди бир јердә сахласалар, гыса мүддәтдән сонра онлар бир-бирини анламаға башлајачаглар... дили өјрәтмәк олмаз, Вилһелм фон Һумболдтун дедији кими, дили ојатмаг олар.

Әлбәттә, К. Фосслер дилин маһијјәтини баша дүшмәдији үчүн ајдынлашдыра да билмәмишдир ки, әкәр инсанлар бир-бирини баша дүшүрсә, бу, сөзләрин үмумилијиндә дејил, јалныз бу вә ја башга дилин грамматик гајдалары, ганунлары әсасында әмәлә кәлир. Бунсуз һеч бир дили тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Кәнч грамматикләрин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Керман Паулдур. О, дилчилијин онун тарихи чәһәтдән өјрәнилмәсиндә баша дүшүрдү.

Бодуен де Куртене вә Фердинанд де Сөссүр Паулун бу фикринә гаршы чыхараг көстәрирләр ки, дили елми чәһәтдән өјрәнмәк үчүн она јалныз тарихи нөгтеји-нәзәрдән јанашылмамалы, ејни заманда онун системинин мүасир вәзијјәти дә өјрәнилмәлидир. Казан дилчилик мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләрин-

дән бири олан Бодуен де Куртене (1845—1929) дилчиликдә ән көркәмли психолокист иди. О гејд едирди ки, инсан дили өз маһијјәти е'тибарилә психоложи олдуғу үчүн онун варлығы вә инкишафы да анчаг психоложи ганунлара әсасланмышдыр. Һәм дә о, дили ичтимаи һадисә һесаб едәрәк јазырды: «Дил анчаг инсан чәмијјәтинә хас олдуғу үчүн ону психоложи һадисә һесаб етдијимиз кими, ичтимаи һадисә дә һесаб етмәлијик»[1]. Бодуен сөзүн там мә'насында, демәк олар ки, дилчиликдә психоложи сосиолокизм идејасыны јајанлардан бири иди.

* * *

Беләликлә, дилчиликдә психоложи-сосиоложи чәрәјан да әмәлә кәлир. Бу чәрајан, демәк олар ки, харичи дилчиликдә даһа чох јајылмышдыр. Һәмин чәрәјанын ән көркәмли нүмајәндәләриндән Исвеч дилчиси **Фердинанд де Сөссүрү** (1857—1913), Франса дилчилијинин башчысы **Антуан Мејени** (1866—1936), **Шарл Баллини** (1865—1947); **А. Сешее** вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Ф. де Сөссүрүн өлүмүндән сонра онун тәләбәләри Ш. Балли вә А. Сешее тәрәфиндән һазырланыб нәшр едилмиш «Үмуми дилчилик курсу» (1916) демәк олар ки, дилчилик тарихиндә чох бөјүк дөнүш олмушдур. Һәм дә Сөссүрүн бу әсәри дилчиликдә јени чәрәјан олан структурализмин тәмәл дашыны тәшкил едир. Ф. де Сөссүрүн дилчилик көрүшләринин әсасыны дилләнитги фәргләндирмәк, дили ишарәләр системи адландырмаг, синхроник вә диахроник дилчилик вә бунларын гаршылыглы әлагәси мәсәләси тәшкил едир.

Дилчиликдә мүһүм вә чәтин проблемләрдән бири дә дилләнитгин әлагәси, онларын бир-биринә гаршы гојулмасы мәсәләсидир. В. Һумболдт, Ф. Фортунатов, Һ. Штејнтал, А. Потебнја, И. Бодуен де Куртене вә б. өз әсәрләриндә дил вә нитгдән данышсалар да, онларын фәргиндән бәһс етмәмишләр. Лакин бу мәсәләнин «нәзәри әсасларыны» шүурлу сурәтдә Исвеч дилчиси Ф. де Сөссүр өз әсәриндә ирәли сүрмүшдүр.

О, «Курс общей лингвистики» адлы әсәриндә дил вә нитгдән данышаркән дилин фәалијјәтинин өјрәнилмәсини ики јерә бөлүр: бунлардан биринчисини вә һәм дә әсасыны ајры-ајры фәрдләрдән асылы олмајан дили ичтимаи һадисә һесаб едир. Икинчисини, икинчи дәрәчәли оланыны—нитг фәалијјәтини өјрәнән нитгин өзүнү көтүрүр вә бураја данышығы да дахил едир. Сөссүр дили инсанын бүтүн фәалијјәтинин нормасы адландырыр.

---

[1] Бах: А. С. Чикобава. Проблема языка как предмет языкознания М., 1959, сәһ. 87.

Онун фикринчә, дил (langue) анлајышы нитг фәалијјәти (langage) анлајышына ујғун кәлмир. Дил— нитг фәалијјәтинин бир һиссәсини тәшкил един. О бир тәрәфдән нитг бачарығынын ичтимаи мәһсулудурса, дикәр тәрәфдән исә ичтимаи коллектив тәрәфиндән әлдә едилмиш, өјрәнилмиш бу бачарығын ајры-ајры фәрдләр тәрәфиндән һәјата кечирилмәсинин шәртидир[1].

«Нитгин анлашылмасы вә бу просесин әмәлә кәлмәси үчүн дил лазым олдуғу кими, дилин әмәлә кәлмәси вә формалашмасы үчүн дә нитг лазымдыр; тарихән нитг просеси һәмишә дилдән әввәлдир»[2].

Сонра Сөссүр јазыр: «Дил анчаг күтләдә—коллективдә мөвчуддур... Дилләр нитги бир-бириндән ајырмагла биз: 1) ичтимаини фәрддән, 2) әсасы көмәкчидән, тәсадүфән; мүһүм оланы мүһүм олмајандан аз вә ја чох дәрәчәдә ајырмыш олуруг. Дил, үмумијјәтлә, чәмијјәтлә бағлыдыр, о нитг фәалијјәтинин үнсүрүдүр. Фәрд дили нә јарада вә нә дә дәјишдирә биләр»[3].

Көрүндүјү кими, Ф. де Сөссүр ичтимаи вә фәрди дејә, дилләр нитги бир-бириндән ајырыр ки, бунунла да чох бөјүк сәһвә јол верир. Чүнки дилләр нитги бир-бириндән ајырмаг диалектиканын ганунларына гаршы чыхмагдан башга бир шеј дејилдир; чүнки нитгдә нә варса онлар мәншәчә дилләр бағлыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, чәмијјәт фәрдләрсиз вә фәрдләр дә чәмијјәтсиз мөвчуд ола билмәз, јашаја билмәз. Чүнки тәкләрлә үмумиләр диалектик вәһдәтдир. Мәһз буна көрә дә, инсанлар арасында мүһүм үнсијјәт васитәси олан дили нитгә гаршы вә әксинә, нитги дилә гаршы гојмаг сәһвдән башга бир шеј дејилдир.

Һеч шүбһә јохдур ки, дилләр нитги бир-бириндән ајырмаг идејасы дилдә објектив олараг мөвчуд олан үмуми вә конкрет һалларын олмасындан—јә'ни, инсанларын дилдән конкрет шәкилдә истифадә етмәсиндән ирәли кәлир. Ф. де Сөссүр бурада бөјүк сәһвә јол вермишдир. Чүнки о, дили бир тәрәфдән нитг фәалијјәтинин бир һиссәси һесаб едир, дикәр тәрәфдән гејд едир ки, нитгин өзү анчаг «фәрдидир», «анидир», онда (нитгдә) «һеч бир коллективлик, үмумилик» јохдур.Сөссүрүн дедикләриндән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, әкәр дил нитгин тәркиб һиссәсидирсә, онда нитгин өзүндә дә ичтимаилик, үмумилик олмалыдыр. Доғурдан да, әкәр нитгдә үмумилик, коллективлик јохдурса, онда бәс дил нечә ичтимаи һадисә адлана биләр? Бүтүн бу зиддијјәтләри тәһлил едәркән белә бир нәтичәјә кәлмәк

[1] Ф. де Сёссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, сәһ. 34.
[2] Јенә орада, сәһ. 42.
[3] Јенә орада, сәһ. 38.

3363—3

олур ки, дили нитгә вә нитги дилә гаршы гојмаг, тәкләри умумијә вә умумини тәкләрә гаршы гојмагдан башга бир шеј деjилди. Унутмамалы ки, ајры-ајры шәхсләр—фәрдләр үнсијјәт просесиндә ејни дил ганунларындан (фонемләр, сөзләр, сөз бирләшмәләри, чүмләләрдән) истифадә едәрәк өз һисс-һәјәчанларыны, истәк вә арзуларыны бир-биринә сөјләјә билирләр. Нитгин ифадәси дә мүәјјән гајда-ганунлар әсасында әмәлә кәлир. Истәр сөзләри әмәлә кәтирән сәсләр, истәр сөз бирләшмәләринин мүхтәлиф формаларыны әмәлә кәтирән сөзләр вә истәрсә дә чүмләләри әмәлә кәтирән сөз вә сөз бирләшмәләри мүәјјән систем һалында бир-бирилә әлагәләнмишдир. Демәли, инсанлар арасында үнсијјәтин әмәлә кәлмәси үчүн мүәјјән шәраит лазымдыр. Бунларсыз үнсијјәтдән данышмаг да олмаз. Бунун үчүн ејни дилдә данышан, ондан истифадә едән коллектив үзвләри олмалы, дилин коллектив үзвләри тәрәфиндән анлашылмасы үчүн онун мүәјјән систем хүсусијјәтләри, нормалары олмалыдыр, дили гаршылыглы сурәтдә баша дүшмәк үчүн һәмин дилдән истифадә едәнләрин тарихән әмәлә кәлмиш ичтимаи һәјат бирлији, умуми ән'әнә, умуми әрази бирлији олмалыдыр ки, бу просесдә әшја вә һадисәләр һаггында һәмин коллективин үзвләри арасында умуми анлајыш әмәлә кәлир. Даһа ајдын олмаг үчүн ашағыдакы чүмләни нәзәрдән кечирәк. *Баһарын илыг нәфәси инсана хош кәлир* чүмләсини ешидән онун мә'насыны баша дүшүр, чүнки һәмин сөзләри ешидән, динләјән шәхс објектив аләмдә олан әшја вә һадисәләрлә, онларын мә'насы илә габагчадан танышдыр. Одур ки, динләјән шәхс *баһар, илыг, нәфәс, инсан, хош кәлмәк* сөзләринин мә'насыны вә онларын һансы дилин ганун-гајдалары илә чүмлә һалында бирләшдијини габагчадан билир. Мәһз буна көрә дә данышан вә динләјән арасында үнсијјәт әмәлә кәлә билир. Бүтүн бунлар мүәјјән дил ганунларындан истифадә етмәклә нитг просесиндә әмәлә кәлир. Демәли, һәр бир данышыг просеси мүәјјән шәраитлә бағлыдыр. Буна көрә дә данышан өз фикрини ифадә етмәк үчүн мүәјјән дил ганунларындан, сөзләрин мә'на хүсусијјәтләриндән (чохмә'налы, омоним, синоним вә с.) јерли-јериндә истифадә етмәји дә бачармалыдыр. Көрүндүјү кими, дил ваһидләри данышанын конкрет фикриндән асылы олмајараг коллективдә мөвчуддур. Әкәр дил ваһидләри мүәјјән конкрет фикрә, шәхсә аид олсајды, онда дил инсанлар арасында умуми үнсијјәт васитәси дә ола билмәзди. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки умуми дил материаллары олмадан нә дил вә нә дә онун просеси олан нитг әмәлә кәлә биләр. Инсанлар арасында умуми үнсијјәт васитәси олан дил (умуми) вә онун реализасијасы олан нитг (фәрди) бир-бирилә диалектик вәһдәт тәшкил едир.

Лакин бу вәһдәт онларын ејнијјәти демәк дејилдир. Чүнки инсанлар арасында үмумијјәтлә үнсијјәт јарадан васитә дил адланырса, онун реализасијасы нитг адланыр. Хүсуси, фәрди олан нитг үмуминин (дилин) конкрет формаларындан бири олдуғу үчүн диллә нитги бир-бириндән ајырмаг олмаз. Ф. де Сөссүр дил илә нитги бир-бириндән фәргләндирдији кими, дилчилији дә ики јерә ајырмышдыр. Онун фикринчә, дилчилик ики шәкилдә—синхроник вә диахроник шәкилләрдә мөвчуддур. Синхроник дилчилији о, дилин вәзијјәтини өјрәнән бир саһә, статик дилчилик саһәси һесаб едирди. Диахроник дилчилији исә дилин инкишафыны тәдгиг едән тәкамүл дилчилији кими баша дүшүрдү.

Көрүндүјү кими, Ф. де Сөссүр синхроник дилчилијин објекти кими мүәјјән бир систем тәшкил едән дили, диахроник дилчилијин објекти кими исә нитги көтүрүр. Беләликлә, о, дил илә нитги бир-бириндән ајырдығы кими, дилчилијин өзүнү дә онларын тәдгиг објектләриндән асылы олараг ики јерә ајырмышдыр. Һәм дә о, дилин тарихи инкишафда өјрәнилмәсини бир кәнара атыр, ону анчаг статик вәзијјәтдә өјрәнмәји мәсләһәт көрүр. Мәһз буна көрә дә о јазыр ки, дилчилик даһа чох тарихилијә фикир вермишдир; инди о (дилчилик), дили статик вәзијјәтдә өјрәнмәјә гајытмалыдыр[1]. Башга бир јердә о јазыр, биз «тарихи грамматиканын» мүмкүн олмасыны инкар едирик. «Бу ад алтында адланан грамматиканы биз диахроник дилчилик адландырырыг»[2].

Әлбәттә, дилчилији синхроник вә диахроник дејә ики јерә бөлмәјин вә онлары бир-биринә гаршы гојмағын һеч бир елми әсасы јохдур, чүнки дилчилији елми чәһәтдән өјрәнмәк һәм дә она тарихилик бахымындан јанашмаг демәкдир. Тарихи фактларын көмәји олмадан һеч бир тәсвири дилчилик системиндән данышмаг да олмаз. Мәһз буна көрә дә, дил фактларынын елми чәһәтдән өјрәнилмәсиндә онларын һәм мүасир вәзијјәти, һәм дә тарихи инкишафы нәзәрә алынмалыдыр. Беләликлә, Сөссүр дилин нитгдән ашағыдакы әламәтләрлә фәргләндијини гејд едир: «а) Дил ичтимаидир, нитг исә фәрдидир; б) дилдә систем олдуғу һалда, нитгдә систем јохдур; в) дил потенсиалдыр, нитг исә реалдыр; г) дил синхроникдирсә, нитг диахроникдир; д) дил маһијјәтдирсә, нитг һадисәдир»[3].

---

[1] Ф. де Сессюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, сәһ. 90.
[2] Јенә орада, сәһ. 129.
[3] Бах: В. И. Кодухов. Общее языкознание, М., 1974, сәһ. 72.

Б. Мүасир харичи дилчиликдәки ән мүһүм чәрәјанлар

Мүасир дөврдә харичи дилчиликдә дилин тәдгигиндә истифадә олунан методлара көрә бир сыра чәрәјанлар јаранмышдыр. Һал-һазырда бу чәрәјанларын мүхтәлиф өлкәләрдә дил фактларынын өјрәнилмәсиндә өз хүсуси тәдгигат методлары вардыр, онлар мүәјјән тарихи инкишаф, тәкмилләшмә дөврүнә маликдир ки, бунлардан бә'зиләри һаггында үмуми мә'лумат вермәк лазым кәлир.

Дескриптив дилчилик. Мүасир харичи дилчиликдә нисбәтән кениш јајылмыш бу чәрәјан американ дилчиләринин ады илә бағлыдыр. Дилчилијин бу јени саһәси даһа чох әмәли тәләбатдан ирәли кәлмишдир. Дескриптив дилчилији, адәтән, көркәмли дилчи вә антрополог Франс Боасын (1858—1942) ады илә бағлајырлар. Дескриптив дилчилик сонралар Л. Блумфилд тәрәфиндән әсасландырылмыш вә һал-һазырда Б. Блок, Ч. Трејчер вә З. Һәррисин әсәрләриндә инкишаф етдирилир.

Дескриптив дилчилијин әсас маһијјәти бундан ибарәтдир ки, һәмин чәрәјанын нүмајәндәләри өз тәдгигатларында дил гурулушунун харичи, формал үнсүрләрини әсас көтүрүрләр. Онлар, биринчи нөвбәдә, дистрибусијаја, јә'ни дил үнсүрләринин ејни вә ејни олмајан әһатәләрә мүнасибәти вәзијјәтинә истинад едирләр.

Етнолингвистика. Бу јени тәдгигат үсулу да американ дилчилијинә мәнсубдур. Һәмин чәрәјан Е. Сепирин әсәрләри әсасында формалашмышдыр. Дилин тәдгигиндә мәдәнијјәт тарихинә хүсуси диггәт јетирмәси илә фәргләнән дилчилик чәрәјанвдыр. Һал-һазырда американ дилчиләриндән Ч. Гринберг, Г. Һојер, С. Фокелин, Ф. Лаунсберн, А. Кробер вә хүсусән Б. Уорф дилчилијин бу јени саһәси илә мәшғул олурлар. Етнолингвистиканын әсас маһијјәти, онун дили «инсан әхлагынын моделләринин» һәр һансы формалары илә әлагәдә тәдгиг етмәсиндәдир.

Глоссематика. Бу, мүасир структурализмин Данимарка голу һесаб олунур. Һәмин чәрәјанын башчылары В. Брондал вә Л. Јелмслевдир. *Глоссе* јунан сөзү олуб «дил» мә'насыны билдирир. Данимарка структуралистләри һәмин термини ән'әнәви дилчилик вә структур метод арасында принсипиал фәрг гојмаг мәгсәди илә ишләдилир.

Бир дилчилик методу олмаг е'тибарилә глоссематика дили тәмиз форма һесаб едир. Һәмин чәрәјанын көркәмли нүмајәндәси јазыр: «Дилә гаршылыглы мүнасибәтләрин схеми кими јанашмағы елм саһәсиндә һәмишә өзүмүн әсас вәзифәм һесаб етмишәм вә едирәм». Л. Јелмслевин глоссематикасы дилин

мәнтиги нәзәријјәси (Вајтһеда, Россел, Карнап) илә әлагәдардыр.

Функсионал дилчилик. Харичи дилчиликдә өзүнү көстәриб структур дилчилик чәрәјаны Прага дилчилик дәрнәјинин үзвләринин ады илә бағлыдыр. Һәмин дәрнәјин көркәмли нүмајәндәләри В. Матезиус, Б. Гавранек, Б. Трнка, В. Скаличка С. Карсевски, Н. Трубетској, Р. Јакобсон олмушдур. Бу дәрнәк 1929-чу илдән 1939-чу илә кими «Прага дилчилик дәрнәјинин әсәрләри» мәчмуәсини нәшр етмишдир. Функсионал дилчилијин гијмәтли нүмунәси кими фонолокијанын шаһ әсәри олан «Фонолокијанын әсаслары» (мүәллифи Н. Трубетскојдур) китабыны көстәрмәк олар. Структурализмин бу чәрәјаны, адындан да көрүндүјү кими, дил фактларына онларын вәзифәси нөгтеји-нәзәриндән јанашыр.

В. Дилчилијин башга елмләрлә әлагәси

Дилчилик елми өз тәдгигатында бир чох елм саһәләри илә әлагәдардыр. Дилчилијин бир сыра елм саһәләри илә әлагәси бизим заманәмиздә даһа да кенишләнмишдир. Дилин чох мүрәккәб бир ичтимаи һадисә, зәнкин бир гурулуша малик олмасы вә ишләнмә саһәсинин әһатәлилији онун башга елм саһәләри илә һәртәрәфли вә мөһкәм әлагәдә олмасы үчүн зәмин јарадыр.

1. Дилчилик, һәр шејдән әввәл, әдәбијјатшүнаслыгла бағлыдыр. Әдәбијјатшүнаслыг елминин үмуми мәсәләләри илә таныш олмадан дил һадисәләри һаггында әсил елми фикир сөјләмәк чәтиндир. Бунун үчүн XVI әср Азәрбајчан әдәби дилинин ән бөјүк нүмајәндәси олан Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејлинин дили илә дејилмиш ашағыдакы мисралары нәзәрдән кечирәк:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар,
Мәндә дејил ихтијари-базар.
Дөвран ки, мәни мәзадә салды,
Билмәм ким иди сатан, ким алды?

Поетик ганунлар, ше'р, гафијә, вәзн вә с. һаггында тәсәввүрә малик олмадан бу ше'ри тәһлил етсәк, һәмин дөврүн әдәби дили, һәмин дилин морфоложи вә синтатик гурулушу һаггында сәһв мүлаһизәләр сөјләмиш оларыг. Ејни сөзләри мүасир бәдии әсәрләрин дили һаггында да демәк олар. Мә'лум олдуғу үзрә, һәр сурәтин өз тәфәккүрүнә ујғун ифадә тәрзи—дили вардыр. Бунунла әлагәдар олараг, јазычы өз әсәриндә мүасир руһлу сурәтләрлә бәрабәр, кечмиш дүнјакөрүшлү вә бе-

ләликлә, чох тәбии олараг көһнәлмиш сөз вә ифадәли даны-шыға малик сурәтдә дә јарадыр. Һәмин сурәтләрин дилиндә алынма вә архаик сөзләрә кениш јер верилир. Демәли, мүәл-лиф дили, диалогу, персонажларын дили кими үмуми әдәбиј-јатшүнаслыг мәсәләләрини билмәдән мүасир әдәби дил һаггын-да да доғру елми мүлаһизә сөјләјә билмәз.

Беләликлә, бу мисаллардан бир даһа ајдын олур ки, дил-чилик елми өз елми мүддәаларыны ирәли сүрәркән бир чох мә-сәләләрдә әдәбијјатшүнаслыг проблемләриндән истифадә етмә-лидир.

2. Дилчилик елминин психолокнја елми илә дә јахын әлагә-си вардыр. Тәкҹә буну көстәрмәк лазымдыр ки, нитг психоло-кијасы дахили бир елм саһәси олараг мүтәхәссисләр тәрәфин-дән кениш сурәтдә инкишаф етдирилир. Һал-һазырда хариҹдә психолингвистика хүсуси бир дилчилик ҹәрәјаны кими фәалиј-јәт көстәрир.

Үмумијјәтлә, дилчилијин демәк олар ки, бүтүн тарихи әр-зиндә дил һадисәләри вә психоложи һадисәләр арасындакы вәһдәт гејд олунмуш, һәтта психоложи һадисәләрә үстүнлүк вермәклә ифрата варылмышдыр.

3. Дилчилик елми мәнтиг вә фәлсәфә илә дә чох јахындан бағлыдыр. Дилчилик вә мәнтиг арасындакы әлагә тамамилә тә-бии вә өз-өзүнә ајдын олан бир мәсәләдир. Мә'лум олдуғу үзрә, дилчилик, сөзүн кениш мә'насында дилин, мәнтиг исә тәфәккү-рүн ганунларындан бәһс едир. Беләликлә дә, диллә тәфәккүрүн гырылмаз вәһдәти дилчилик елми илә мәнтиг елми арасында-кы әлагәни шәртләндирир. Мәһз буна көрәдир ки, дилчилик елминин инкишафы да бир чох мәсәләләрдә мәһз мәнтигин ин-кишафы илә мүәјјән олунур. Мәнтигин өз тәдгигатында ријази методлардан истифадә етмәси вә беләликлә, ријази мәнтигин јаранмасы илә әлагәдар олараг, дилчилик дә өз тәдгигатында ријази методлардан истифадә едир вә өз нөвбәсиндә, дилчили-јин бир голу олан ријази дилчилик саһәси јаранмыш олур. Көрүндүјү кими, тамамилә дүз мүтәнасиблик јараныр: әкәр ән'әнәви дилчилик ән'әнәви мәнтиглә гырылмаз әлагәдәдирсә, ријази дилчилик дә ријази мәнтиглә гырылмаз сурәтдә бағлы-дыр.

Дилчилик елминин фәлсәфә илә әлагәсинә кәлдикдә исә, бу-рада да чох мөһкәм бир әлагәнин мөвҹуд олдуғуну көрүрүк. Шүбһәсиз, дил вә идрак просеси мәсәләләри дилчилик елми тә-рәфиндән фәлсәфәнин көмәји олмадан өјрәнилә билмәз. Нә-инки дил вә ҹәмијјәт проблеми, дилин иҹтимаи бир һадисә ки-ми маһијјәти, дилин әмәлә кәлмәси проблеми кими әсаслы мә-сәләләр, һәтта фонем вә онун вариантлары, нитг һиссәләри вә с.

кими хүсуси дилчилик мәсәләләри дә һәмишә бу вә ја дикәр фәлсәфи консепсија илә бағлы олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, фәлсәфи әсасла бағлы олараг ики чүр дилчилик: идеалист буржуа дилчилији вә материалист дилчилик мөвчуддур вә онларын арасында чидди идеоложи мүбаризә кедир. Демәли, фәлсәфәни билмәдән, она әсасланмадан дилчилик мәсәләләри һаггында дүзкүн мүлаһизәләр сөјләнә биләчәјинә инанмаг садәлөвһлүк оларды.

4. Дилчилик мүхтәлиф ичтимаи елмләрлә јанашы олараг, тәбиәт елмләри илә дә бағлыдыр. Бу чәһәтдән физиолокија елми диггәти хүсусилә чәлб едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, инсан нитги данышыг үзвләри васитәсилә јарадылыр. Демәли, инсан нитгинин, нитг вә јахуд данышыг сәсләрини өјрәнмәјә данышыг үзвләрини вә икинчи сигнал системини өјрәнмәклә башламаг лазым кәлир. Нитг чиһазынын һиссәләрини, јә'ни данышыг үзвләрини—бир сөзлә, данышыг сәсләринин физиоложи әсасларыны өјрәнмәдән, онларын һаггында ајдын тәсәввүр алмаг мүмкүн олмаз.

5. Шүбһәсиз, данышыг сәсләрини там мә'насы илә өјрәнмәк үчүн онларын јалныз физиолокијасыны билмәк һәлә аздыр. Чүнки, мә'лум олдуғу үзрә, данышыг сәсләри һава далғаларынын мүхтәлиф һәрәкәтләриндән ибарәт акустик һадисәләр олуб, ејни заманда хүсуси бир елм, саһәси олан физиканын тәдгигат објектидир. Демәли, дилчилик данышыг сәсләринин акустикасындан, онларын јүксәклијиндән, күчүндән, тембриндән данышмаг үчүн мүтләг физикаја әсасланмалыдыр. Һал-һазырда дилчилијин кениш јајылмыш тәчрүби фонетика саһәси өз експериментләриндә физики чиһазлардан: осиллографлардан, спектрографлардан кениш сурәтдә истифадә едир. Физиканын, хүсусән онун акустика саһәсинин үмуми мәсәләләри илә таныш олмадан, дилчи дилин фонетик гурулушу илә сөзүн әсл мә'насында нечә мәшғул ола биләр? Дилчилик елминин мүасир мәрһәләсиндә онун ријазијјат елми илә бағлылығы диггәти хүсусилә чәлб едир. Ријазијјатын чохлуглар вә функсијалар, информасија, еһтималлар нәзәријјәси бир сыра дил һадисәләринин системләшдирилмәсиндә чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Хүсусән ријази статистика дил фактларынын үмумиләшдирилмәсиндә чидди рол ојнајыр.

6. Сон заманлар машын тәрчүмәси вә информасија машынларынын һазырланмасы илә әлагәдар олараг, дилчилик елминин кибернетика илә әлагәси дә әсас мәсәләләрдән бири кими гаршыда дурур.

7. Дилчилик мәдәнијјәт тарихи илә сых әлагәдәдир. Бир сыра дил тарихи һадисәләринин өјрәнилмәсини мәдәнијјәт тарихиндән кәнарда тәсәввүр етмәк олмаз.

Дилчилик тарих елми илә әлагәдардыр; чүнки дил мәнсуб олдуғу халгын тарихи илә бағлыдыр. Һәр һансы бир халгын тарихиндә баш верән тарихи һадисәләр (факторлар) дилчилијин вә дил фактлары тарихи һадисәләрин һәллиндә бир-биринә көмәк едә биләр. Хүсусән һәр һансы бир дилин тарихи лексиколокијасыны башга дилләрдән кәлән сөзләрин кечмә тарихини, бунлары доғуран ичтимаи, сијаси, игтисади сәбәбләри ајдынлашдырмагда археолокија илә дилчилијин чох мөһкәм әлагәси вардыр.

Дилин әсас вәзифәси вә онун ганунаујғун инкишафыны әтрафлы баша дүшмәк үчүн дилин гурулушуну вә бу гурулушу әмәлә кәтирән ајры-ајры үнсүрләри тәһлил едиб өјрәнмәк лазымдыр.

Г. Дилчилијин шө'бәләри

Дилин инсанлар арасында мүһүм үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә билмәси үчүн онун мүәјјән систем гурулушу олмалыдыр. Дилин гурулушу дедикдә, биринчи нөвбәдә ону әмәлә кәтирән тәркиб һиссәләри нәзәрдә тутулур. Дилин бу тәркиб һиссәләри бир-бири илә әлагәләнәрәк бүтөв, мүтәшәккил бир гурулуш әмәлә кәтирир. Демәли, дил үчүн характерик чәһәт онун гурулушуну әмәлә кәтирән ајры-ајры үнсүрләрин бир-бири илә әлагәләнмәси вә бунун нәтичәсиндә инсанлар арасында үнсијјәт васитәсинин јаранмасыдыр. Бу үнсүрләр—сәсләр, сөзләр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрдән ибарәтдир. Дилин гурулушуну әмәлә кәтирән үнсүрләри өјрәнән дилчилик шө'бәләри ашағыдакылардыр:

1. **Фонетика.** Инсан нитгини әмәлә кәтирән данышыг сәсләрини вә ја фонемләрини, онларын тәркибини өјрәнән дилчилик шө'бәсинә фонетика дејилир. Данышыг сәсләри вә ја фонемләр дилин мадди ишарәләридир. Белә сәсләр олмадан дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини дә јеринә јетирә билмәз. Бурадан да, дил вә онун варлығы үчүн фонетик гурулушун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олмасы ајдынлашыр. Унутмамалы ки, биз дил дејәндә, биринчи нөвбәдә, сәсли дили баша дүшүрүк. Одур ки, мадди әсасы олан сәсләрдән кәнарда дил дә јохдур. Дилин фонетик гурулушу нәинки сәсли дил үчүн, ејни заманда јазылы дил үчүн дә әсас амилләрдән бирдир, чүнки јазынын өзү дә һәмин сәсләрин график ишарәләри әсасында дүзәлир. Һәм дә гејд етмәлијик ки, дилин дахили гурулушу онун ән кичик ваһиди олан фонемләрдән, онларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Фонемләр олмадан нә дил, нә дил ваһидләри вә нә дә, үмумијјәтлә, дилин өзү әмәлә кәлә биләр.

Фонетика дилдәки данышыг сәсләринин (фонемләрин) әмәлә кәлмәсини, инкишафыны, дәјишмәсини, тәркибини вә онларын хүсусијјәтләрини өјрәнир. Дилдәки данышыг сәсләринин ики әсас вәзифәси вардыр: 1) идрак објекти — дәрк етмә, 2) сөз вә морфемләри бир-бириндән фәргләндирмәкдир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *дол, дал, дөл, дил, дул; ал, ол, әл, ел,* сөзләрини бир-бириндән фәргләндирән *о, а, ө, и, у, ә, е* фонемләридир. Еләчә дә рус дилиндәки *почт, тот, нот, рот, стол, стал, стул,* вә с. сөзләри бир-бириндән фәргләндирән *о, а, у, п, т, н, р* фонемләридир[1].

Бу мисаллардан фонемләрин дил үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли олмасы даһа ајдын олур.

2. Лексиколокија. Дилин лүғәт тәркибини, лүғәт тәркибинин инкишафыны, онун дәјишмәсини, бунларын сәбәбини, сөзләрин мә'на групларыны вә с. өјрәнән дилчилик шө'бәсинә лексиколокија дејилир. Лексиколокијада сөзүн дилин лүғәт ваһиди олмасы, онун маһијјәти, сөзлә мәфһумун әлагәси, бу һагда олан фикирләр тәдгиг олунараг өјрәнилир. Сөзләр васитәсилә әшја вә һадисәләрә, үмумијјәтлә, дилдә олан анлајышлар адландырыла биләр. Мәсәлән, *даш, дәмир, ағач, торпаг, адам, ағ, гара, гырмызы, бир, ики, беш, алмаг, кетмәк, кәлмәк, фикир, хәјал; арзу, үзүм-лүк, от-луг, балыг-чы, әкин-чи, јаз-ы, јазы-чы* вә с. Дилин лүғәт тәркиби даима инкишафда вә дәјишмәдәдир. Бу да чәмијјәтин инкишафы илә бағлыдыр.

3. Морфолокија. Грамматиканын бир шө'бәси олан морфолокијада конкрет сөзләри нәзәрә алмадан, үмумијјәтлә, дилдә сөзләрин дәјишмәси, дүзәлдилмәси гајдалары һаггында ганунлар верилир. Морфолокијада сөзләрин гурулушунун өјрәнилмәсинин чох бөјүк елми әһәмијјәти вардыр. Чүнки дүнја дилләринин чохунда грамматик чәһәтдән сөзләрин гурулушу көк вә шәкилчиләрә ајрылыр. Сөзүн көкү илә әсасән әшјавилик мәзмуну ифадә олунарса, шәкилчиләр васитәсилә мүхтәлиф лексик вә грамматик мә'налар дүзәлдилир. Мәсәлән, лексик мә'-наларын јарадылмасына әсасән сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән истифадә олунурса (*дил-чи, мәктәб-ли, габаг-чыл, јазы-чы* вә с.) (Азәрбајчан дилиндә); (*языковед, школьник (ца), передовик, писатель* вә с.) (рус дилиндә), грамматик мә'наларын дүзәлдилмәсиндә ***заман*** шәкилчиләриндән, ***шәхс*** сонлугларындан, исмин ***һал*** шәкилчиләриндән, ***мәнсубијјәт*** категоријасынын шәкилчиләриндән вә с. истифадә олунур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә исмин һалларыны билдирмәк үчүн ***-ын, -а, -ы, -да, -дан***

[1] Бах: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1967, сәһ. 29.

шәкилчиләриндән, мәнсубијјәт анлајышыны билдирмәк үчүн *-ым, -ын, -ы, -ымыз, -ыныз, -лары* шәкилчиләриндән истифадә олунурса, фе'лии шүһуди кечмиш заманыны ифадә етмәк үчүн *-ды, -ди, -ду, -дү* индики заманы ифадә етмәк үчүн исә *-ыр, -ир, -ур, -үр* заман шәкилчиләриндән вә шәхс сонлугларындан истифадә олунур. Рус дилиндә кечмиш заманы билдирмәк үчүн фе'л көкүнә (киши чинсиндә) һәр үч шәхсдә *л* әлавә олунур (*читал*), индики заманы билдирмәк үчүн *-у, -еш, -ет* шәкилчиләриндән (*пиш-у, пиш-еш, пиш-ет*) истифадә едилир.

4. **Синтаксис.** Дилдә сөзләрин бирләшмәси, фикрин мадди дил шәклинә дүшмәси вә онун ифадә олунмасы үчүн чүмләдә сөзләрин, сөз бирләшмәләринин һәм форма, һәм дә мәзмунча бирләшмәси лазымдыр. Мәһз буна көрә дә грамматикада (синтаксисдә) конкрет сөзләри, конкрет чүмлә үзвләрини нәзәрә алмадан сөзләрин һәр чүр бирләшмәләри, чүмләләрин дүзәлдилмәси һаггында гајда-ганунлар верилир. Чүмлә бу вә ја башга бир дилин ганунлары әсасында формалашан, интонасија чәһәтдән нисби битмиш фикри ифадә едән дил ваһидидир. Демәли, чүмләјә хас олан әламәтләрдән бири дә онда предикативлијин вә интонасијанын олмасыдыр. Дилин инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасы үчүн бу вә ја башга бир дилин чүмләләриндән истифадә олунур. Чүмләләр тәктәркибли (*Ишыглашыр. Сәһәрдир. Јанғын! Сәни чох инчидирләр? Шаирдир* вә с.) ола билдији кими чүттәркибли дә *Һәсән фикрә кетди, Дилара динләмәди* вә с.) ола биләр.

Беләликлә, дили әмәлә кәтирмәк үчүн дилдә олан бүтүн үнсүрләр (*сәсләр, сөзләр, сөз бирләшмәләри, чүмләләр*) мүәјјән грамматик ганунлар үзрә бир-бирилә бирләшмәлидир.

Дилин саһәләриндән һәр биринин (сәсләрин, сөзләрин, грамматик гурулушун) өзүнәмәхсус систем характери вардыр.

Әлбәттә, систем анлајышы илә әшјаларын харичи механики јығылмасыны гарышдырмаг олмаз, чүнки систем дедикдә, дилдә олан ејничинсли үнсүрләрин биринин дикәри үчүн шәрт олмасы, биринин дикәрини тамамламасы[1] нәзәрдә тутулур.

Ф. де Сөссүрүн фикринчә, дил идејаны ифадә едән ишарәләр системидир. О, дилин систем характериндән бәһс едәркән онун тарихи инкишафыны дејил, мүасир вәзијјәтини нәзәрә алырды. Дилин маһијјәтиндән данышаркән, онун һәмишә инкишафда, өз гајдаларыны тәкмилләшдирмәкдә, дүрүстләшдирмәкдә олдуғуну, Сөссүрүн исә бу инкишафы рәдд етдијини гејд етмишдик. Унутмамалы ки, дилин варлығы онун инкишафын-

[1] Бах: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1967, сәһ. 31.

дадыр. Буна көрә дилин маһиjjәти дә онун гурулушу үнсүрләринин инкишафындадыр. Мүасир дилин гурулушундан бәһс едәркән онун реал үнсүрләринин бир-бири илә әлагәсиндән, биринин дикәри үчүн шәрт олмасындан дејил, «тәмиз әлагәләрдән» (Луи Јелмслев вә б.) данышырлар, реал үнсүрләрин әлагәсини исә икинчи дәрәчәли һесаб едирләр. Һалбуки, дилин гурулушу, онун реал үнсүрләринин кејфиjjәти онларын гаршылыглы әлагәсини тәшкил едир. О да мә'лумдур ки, дил фактлары өзбашына дејил, дилдә мөвчуд олан реал үнсүрләр арасында ганунауjғун сурәтдә јараныр*. Мәһз бу мә'нада дилин реал үнсүрләри арасында «тәмиз әлагәләрдән» бәһс етмәк идеализмдән башга бир шеј дејилдир.

* Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн грамматика бөлмәсинә бахмалы.

ФОНЕТИКА

Фонетиканын предмети вә вәзифәләри

Дилин гурулушу онун фонетик (фоноложи), морфоложи, синтактик вә лексик системләринин бүтөв мәчмуjудур. Башга сөзлә, дилин ваһидләри олан фонемләр, морфемләр (морфоложи васитәләр), синтагмлар (синтактик бирләшмәләр) вә нәһаjәт, лексемләр (лексик васитәләр) бир-бири илә гырылмаз әлагәдә олуб, мәһз бир-бирләринә олан мүнасибәтләринә көрә мөвчуддурлар.

Мә'лум олдуғу үзрә, истәр сөзләр, истәрсә дә мүхтәлиф грамматик васитәләр, һәр шеjдән әввәл, ганунауjғун мүхтәлиф сәс комплексләри шәклиндә фәалиjjәт көстәрир. Демәли, бу сәс комплексләрини вә онлары тәшкил едән аjры-аjры сәсләри өjрәнмәдән һәмин сәсләрдә мөвчуд олан лексик вә грамматик васитәләри өjрәнмәк мүмкүн деjилдир. Еләчә дә, һәр бир грамматик васитә, хүсусән шәкилчиләр мәһз мүхтәлиф сөз дахилиндә мөвчуддур. Һәмин сөз вә jа сөз көкү нәзәрә алынмада бу вә jа дикәр грамматик васитәнин әсл маһиjjәтини вә грамматик вәзифәсини мүәjjән етмәк олмур. Мәсәлән, Азәрбаjчан дилиндә *-дыр, -дир, дур, -дүр* шәкилчиси мүхтәлиф грамматик маһиjjәтә малик олан сөзләрин үзәриндә артырыла биләр. Мәсәлән, *адам+дыр, гал-дыр, jаз-дыр*. Бурада биринчи сөзүн исим олмасындан, jә'ни кениш мә'нада әшjа билдирмәсиндән асылы олараг *-дыр* шәкилчиси хәбәрлик категоријасынын әламәти, икинчи сөз тә'сирсиз фе'л олдуғуна көрә, фе'лин тә'сир категоријасынын, нәһаjәт, үчүнчү сөз тә'сирли фе'л олдуғу үчүн *-дыр* шәкилчиси фе'лин хәбәр ичбар нөвүнүн морфоложи әламәти кими чыхыш едир. Демәли, һәр бир һалда *-дыр, -дир, -дур -дүр* шәкилчиләринин морфоложи мәзмуну вә маһиjjәти онун гошулдуғу сөзүн грамматик тәбиәти илә мүәjjән олунур. Беләликлә, лүғәт тәркиби илә грамматика арасында да гырылмаз әлагәнин варлығы өз-өзүнә аjдынлашыр.

Jухарыда геjд олундуғу кими, дилин бир-бири илә гырылмаз әлагәдә олан мүхтәлиф ваһидләринин тәдгиги илә дилчилиjин мүхтәлиф шө'бәләри мәшғул олур.

Инсанлар арасында ән вачиб үнсиjjәт васитәси олан дил өз вәзифәсини, коммуникатив ролуну һәр шеjдән әввәл, данышыг

сәсләри васитәсилә јеринә јетирир. Тәкмә бу һал дилин варлығы вә фәалијјәт көстәрмәси үчүн фонетик гурулушун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну ајдын көстәрир. Доғруду, дилин үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәси ики шәкилдә: сәсли дил вә јазылы дил васитәсилә ичра олунур. Бунунла әлагәдар олараг е'тираз едилә биләр ки, фонетик гурулушун әһәмијјәти гејд олундуғу гәдәр дә кениш дејил, мәһдуддур. Башга сөзлә, фонетик гурулушун дил системиндә јери, дејәк ки, грамматика вә лексика гәдәр мүһүм дејилдир. Әлбәттә, белә бир фикирлә разылашмаг олмаз. Һәр шејдән әввәл, биз чанлы, фәалијјәт көстәрән дил дедикдә, мәһз сәсли дили нәзәрдә тутуруг. Даһа доғрусу, өз мадди әсасы олан сәсләрдән кәнарда дил јохдур вә јахуд өлүдүр. Мәсәлән, латын, хетт, шумер, елам вә с. дилләр она көрә өлү дилләр һесаб олунур ки, онлар үнсијјәт васитәси олмаг е'тибарилә сәсли дил шәклиндә мөвчуд дејилдир. Дикәр тәрәфдән, јазылы дил өзү дә фонетик гурулушдан кәнарда, данышыг сәсләринин лингвистик еквиваленти олан фонемләрдән кәнарда мөвчуд дејил. Јазылы дил мәһз данышыг сәсләринин, даһа дәгиг десәк, фонемләрин јазыда ишарәси олан һәрфләр, графемләр системиндән ибарәтдир. Демәли, фонетик гурулуш нәинки сәсли дил, һәмчинин јазылы дилин варлығы үчүн әсас шәртләрдән биридир. Башга чүр ола да билмәз. Дилин әсас әламәтләриндән бири вә јахуд демәк олар ки, әсас әламәти онун сәсләри васитәсилә тәзаһүр етмәсидир. Дүнјада јеканә дүзкүн елми методолокијанын баниләри олан К. Маркс вә Ф. Енкелс өзләринин мәшһур «Алман идеолокијасы» адлы әсәриндә дили сәсләрдә һәрәкәт едән һава далғалары адландырмышлар.

М. Т. Матусевич фонетиканын нәзәри әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Фонетиканын нәзәри әһәмијјәти ашкар сурәтдә белә бир фактдан ирәли кәлир ки, о, дилин харичи форма олан сәс чәһәтини өјрәнир ки, бу харичи формада да онун мәзмуну ифадә олунур вә дил өз әсас вәзифәсини—үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини һәјата кечирир. Дили онун сәсләриндән кәнарда өјрәнмәк мүмкүн дејилдир, чүнки бу, бирликдә ваһид бүтөв олан мәзмунла форманы ајырмаг демәк олардыр»[1].

Дилин фонетик гурулушунун дилин әсас вәзифәсинин јеринә јетирилмәсиндә әвәзсиз әһәмијјәтини гејд етдикдән сонра онун дил системиндә тутдуғу мөвгеји мүәјјәнләшдирмәк лүзуму мејдана чыхыр ки, бу да өз нөвбәсиндә фонетик гурулушун дилин грамматик вә лексик гурулушу илә, һабелә фонетиканын грамматика вә лексиколокија илә әлагәсини мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир.

---

[1] М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, М., 1959.

Мә'лум олдуғу үзрә дилин бүтүн дахили гурулушу вә бу гурулуша дахил олан гејри-фонетик ваһидләр онун ән кичик ваһиди олан фонемләрдән тәшкил олунур. Фонемләр дил тохумасынын ән мүһүм һүчејрәләридир. Онлар олмадан нә дил, нә дил ваһидләри, тәбии ки, нә лингвистик гурулуш, нә дә ки, дил системи ола биләр. Мәһз буна көрәдир ки, һәлә сөзүн әсл мә'насында фонем нәзәријјәси олмадығы, фонетика индики гәдәр бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмадығы бир дөврдә көркәмли рус дилчиләриндән Ф. Ф. Фортунатов өзүнүн гәдим славјан дилинин фонетикасы үзрә охудуғу мүһазирәләриндә дејирди: «...һансы дил олурса-олсун, онун елми сурәтдә өјрәнилмәси фонетикадан башланмалыдыр»[1].

Мәшһур рус дилчисинин һәмин сөзләри букүнкү дилчилик үчүн даһа гүввәтлә сәсләнир. Мүасир совет фонетистләри ичәрисиндә Москва мәктәбинин ән танынмыш нүмајәндәләриндән бири олан Р. И. Аванесов јазыр: «Сәс системи дил структурасынын вачиб вә мүһүм үнсүрүдүр, һәм дә елә бир үнсүрдүр ки, ону өјрәнмәдән грамматик гурулушун вә лүғәт тәркибинин өјрәнилмәси мүмкүн дејилдир. Мә'лумдур ки, дилин структурасынын өјрәнилмәси дилчилијин мүһүм вәзифәсидир. Бу о демәкдир ки, бу мүһүм вәзифәнин тәркибинә ејни заманда дилин сәс системинин өјрәнилмәси дә дахил олур»[2].

Рус дилинин фонетикасы вә үмумијјәтлә, фонолокијаја аид бир чох гијмәтли әсәрләрин мүәллифи олан Р. И. Аванесов билаваситә дилин гурулушунда фонетик системин јери мәсәләсиндән бәһс едәрәк өз фикрини даһа да гәтиләшдирәрәк, тәхминән Ф. Ф. Фортунатов кими јазыр: «Доғрудан да, дилин фонетик системи илә таныш олмадан онун нәзәри вә ја практик сурәтдә өјрәнилмәси мүмкүн дејилдир»[3].

Фонетиканын вә онун тәдгигат објекти олан фонетик гурулушун дил структурасындакы јерини көстәрмәклә бәрабәр, ејни заманда фонетик системин дилин башга үнсүрләри илә олан әлагәсинин өјрәнилмәсини дә мүһүм бир вәзифә кими гејд етмәк лазымдыр.

Нәһајәт, фонетик гурулушун дил системиндә тутдуғу мөвгедән бәһс едәркән онун тәдгигинин, бир сөзлә, дилчилијин фонетика шө'бәсинин нәзәри вә практик әһәмијјәтиндән данышмаг лазым кәлир.

Фонетик гурулушун өјрәнилмәсинин нәзәри әһәмијјәти, һәр шејдән әввәл, һәмин гурулушун дилин варлығы үчүн нә гәдәр

[1] Ф. Ф. Фортунатов. Избр. работы, том II, 1957, сәһ. 10.
[2] Р. И. Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка, М. 1958, сәһ. 6.
[3] Јенә орада, сәһ. 13.

бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәси илә тә'јин олунур. Мә'лум мәсәләдир ки, фонетик гурулуш дилин мүхтәлиф саһәләрини тәдгиг едән дилчијин бүтүн саһәләри илә гырылмаз сурәтдә бағлыбдыр. Фонетика нәинки дилин сәс чәһәтиндә објектив шәкилдә мөвчуд олан ганунаујғунлуглары өјрәнир, мүәјјәнләшдирир, о һәмчинин грамматиканын, хүсусән морфолокијанын, мүәјјән дәрәчәдә синтаксисин, һабелә лексиколокијанын бир сыра чәтин мәсәләләринин изаһы үчүн әвәзсиз материал верир.

Дилин фонетик гурулушуну өјрәнмәдән, һәмин дилә дахил олан диалект вә шивәләрин елми тәһлили мүмкүн дејилдир. Фонетика дил тарихинин јаранмасынын тәмәл дашларынын мүһүм бир гисмини тәшкил едир. Фонетика олмадан етимолокија дејилән елм саһәсинин мөвчуд олмасы мүмкүн дејилдир.

Фонетиканын бөјүк практик әһәмијјәти дә вардыр. Ајдындыр ки, јазысы олмајан дилләр үчүн әлифба дүзәлтмәк, әдәби дилин тәләффүз нормаларыны—орфоепија тајдаларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн фонетиканын ролу мисилсиздир. Мә'лум олдуғу үзрә, орфографија гајдаларынын тәртиби принсипләри ичәрисиндә ән демократик вә күтләви принсип олан фонетик принсип чох мүһүм јер тутур. Бир чох дилләрин, хүсусән аглјутинатив, о чүмләдән түрк дилләринин орфографија гајдалары, биринчи нөвбәдә, фонетик принсип әсасында тәртиб едилир.

Дилин сәс тәркибини өјрәнән елмин практик әһәмијјәти јалныз дилчиликлә мәһдудлашыб галмыр. Фонопедија вә логопедија үчүн—тәләффүз нөгсанларынын мүаличәси илә мүшғул олан тәбабәт саһәләри үчүн онун бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мә'лум олдуғу үзрә, сурдопедагокика, јә'ни лал-карларын тәһсили мәсәләси вә илк нөвбәдә фонетик мүддәалара әсасланыр вә онун үзәриндә јүксәлир.

Сон заманлар техниканын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг, шифаһи нитглә идарә олунан машынларын, шифаһи тәрчүмә чиһазларынын јаранмасы илә фонетиканын техники елмләр үчүн әһәмијјәти хүсусилә артмышдыр.

Бүтүн бу чәһәтләр фонетик гурулушла мәшғул олан елмин нә гәдәр бөјүк нәзәри вә практик әһәмијјәти олдуғуну көстәрир.

Фонетика дилчилијин билаваситә тәчрүби, даһа доғрусу, сырф лабораторијада һазырланмыш материаллардан истифадә едән һәләлик јеканә саһәсидир ки, о, ичтимаи вә тәбиәт елмләринин тәдгигат үсулларындан бир вәһдәт һалында истифадә едир. А. С. Чикобава јазыр: «Дејилсә ки, дилчилик мәһз фонетиканын сајәсиндә даһа чох дәгиг ичтимаи елмләрдән бири олмушдур, һеч дә мүбалиғә олмаз[1].»

[1] А. С. Чикобава. Введение в языкознание, М., 1953, сәһ. 143.

Фонетиканын нөвләри

Дилин сәс тәркибини өјрәнән дилчилик шө'бәсинә ф о н е т и к а дејилир. *Фонетика* јунан сөзү олуб, сәс һаггында елм мә'насына ујғун кәлир.

Фонетика дилин сәс тәркибини мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән өјрәнир. Мәсәлән, дилимиздә олан сәсләри әмәләкәлмә, сәсләнмә, дилдә тутдуғу мөвге вә с. чәһәтләрдән өјрәнмәк олар. Бунунла әлагәдар олараг, фонетиканын мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. **Акустик фонетика** данышыг сәсләринин физики хассәләриндән, онларын сәсләнмәсиндән—тонундан, тембриндән вә с. бәһс едир.

Акустик фонетика данышыг сәсләринин тәдгигинә осиллограмлардан, спектрограмлардан (хүсуси физики чиһазлар васитәсилә чәкилмиш шәкилләрдән) вә с. истифадә едир.

2. **Физиоложи фонетика** сәсләрин әмәлә кәлмәсиндән иштирак едән үзвләри, бу вә ја дикәр сәсин тәләффүзү заманы онларын алдығы вәзијјәти (сәсләрин мәхрәчини) вә с. өјрәнир. Физиоложи фонетика сәсләрин тәдгигиндә бир сыра васитәләрдән—рентгенограмлардан (ағыз үзвләринин рентген чиһазында чәкилмиш шәкилләриндән), палатограмлардан (хүсуси сүн'и дамаг васитәсилә дилин вәзијјәтини көстәрән шәкилләрдән), һабелә көрүнән данышыг үзвләринин фотошәкилләриндән истифадә едир (бах: шәкил 1, 2, 3).

3. **Сосиоложи фонетика** вә јахуд **фонолокија** данышыг сәсләринин ичтимаи маһијјәтиндән, онларын вәзифәсиндән, инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасындан вә с. бәһс едир.

Фонетиканын бу үч нөвү бир-бири илә әлагәли сурәтдә дилин сәс тәркибини—фонетик гурулушуну, хүсусилә фонемләр системини өјрәнир.

Фонетиканын бу нөвләри әслиндә, фонетиканын тәдгигат аспектләрини тәшкил едир.

Ишләндији саһәјә вә тәдгигат үсулуна көрә дә фонетиканын мүхтәлиф нөвләри вардыр. Онлардан үмуми фонетика, тәсвири фонетика, тарихи фонетика, мигајисәли фонетика, тәчрүби фонетика, рәмзи фонетика, синтагматик фонетика нөвләрини хүсусилә гејд етмәк олар.

Үмуми фонетика, адындан да көрүндүјү кими, фонетиканын үмуми мәсәләләриндән, нитг чиһазынын сәс имканларындан вә мүхтәлиф дилләрдә сәс гурулушунун мүхтәлиф тәзаһүр формаларындан бәһс едир. «Дилчилијә кириш» курсундакы фонетика үмуми фонетикаја аиддир.

Тәсвири фонетика ајры-ајры дилләрин синхрон планда өј-

рәнилмәси илә мәшғул олур. «Бу вә ја дикәр конкрет бир дилин мүасир сәвијјәдә малик олдуғу сәс тәркибини, сәс ганунларыны вә мүәјјән шәраитдән асылы олараг фонетик дәјишмәләрин ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмаг, тәсбит етмәк вә бунлардан әмәли нәтичә чыхармаг тәсвири фонетиканын мөвзусуну вә мәгсәдини тәшкил едир»[1].

Тарихи фонетика дилин сәс гурулушунун инкишафыны вә сабитләшмәсини тәдгиг едир. Ә. Дәмирчизадәјә көрә, «Инкишаф тарихи боју мүәјјән дилин сәс тәркибиндә, фонетик ганун вә гајдаларында баш вермиш дәјишмәләри өјрәниб, һәмин дилин фонетик системинин инкишаф тарихини мүәјјәнләшдирмәк тарихи фонетиканын мөвзу вә мәгсәдини тәшкил едир».[2]

Фонетиканын нөвләри ичәрисиндә **мүгајисәли фонетика** хүсуси јер тутур. Фонетиканын бу нөвү мүхтәлиф дилләрин (гоһум вә гоһум олмајан) фонетик гурулушларыны тутушдурма, гаршы-гаршыја гојма јолу илә өјрәнир. Мүгајисәли фонетика, әсасән, ики мәгсәд дашыјыр: гоһум дилләрин сәс тәркибини өјрәнән мүгајисәли фонетика һәмин дилләрин тарихи фонетикасына, гоһум олмајан дилләрин сәс тәркибини өјрәнән мүгајисәли фонетика исә һәмин дилләрин тәдриси методикасына хидмәт көстәрир.

Елмин вә техниканын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг јаранан вә сон вахтлар бөјүк инкишаф јолуна чыхан **тәчрүби фонетика** фонетиканын практик вә нәзәри әһәмијјәт кәсб едән нөвләриндән биридир. Тәчрүби фонетика һәр һансы бир дилин сәс гурулушуну чиһазлар васитәсилә өјрәнир. В. А. Артјомов көстәрир ки, «тәчрүби методларын тәтбиги фонетикаја дил һаггындакы елмләрин үмуми системиндә ән дәгиг фәнләрдән бири олмаға имкан вермишдир. Бу методлар бир сыра дилләрин сәс тәркибинин, мүәјјән дәрәчәдә интонасијасынын, е'тибарлы тәсвиринә кәтириб чыхармышдыр»[3].

Фонетиканын о гәдәр дә кениш јајылмамыш нөвләриндән олан **рәмзи фонетика дилчиликдән** даһа чох поетика саһәсинә аид олуб, данышыг сәсләринин "ономапоетик* истифадәсини нәзәрдә тутур.

Синтагматик фонетика әслиндә тәсвири фонетиканын икинчи әсас бөлмәси сајыла биләр. Синтагматик фонетика нитги, онун синтагмлара парчаланмасыны, данышанын өз нитгинә

---

[1] Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили (фонетика, орфоепија, орфографија), Бакы, 1972, сәһ. 9.

[2] Јенә орада.

[3] В. А. Артјомов. Экспериментальная фонетика, М., 1956, сәһ. 5.

* Сәс тәглиди.

мүнасибәтинин фонетик имканларыны өјрәнир. Синтагматик фонетика грамматиканын бир шө'бәси олан синтаксислә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Сәсләрин акустикасы

Һәр һансы бир сәс еластик чисмин титрәмәси вә һава дал-ғаларынын ахыны нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Бу далғалар һава бир-биринин ардынча һәрәкәт едир вә ешитмә үзвү васитәсилә ешидилир. Далғаларын форма вә характеринә көрә сәсләр үч јерә ајрылыр: 1) сәс зәрбәләри; 2) курултулар; 3) мусигили сәсләр вә ја тонлар.

Сәс зәрбәләри һәр һансы бир атәш, партлајыш вә ја һәр һансы ағыр чисмин зәрбәсиндән чыхан сәсләрдир. Курултулар ардычыл олмајан вә тез-тез баш верән зәиф зәрбәләрдән ибарәтдир. Ағач јарпагларында күләјин хышылтысы, һәр һансы бир металын чинкилтиси вә с. сәсләр буна мисал ола биләр. Мусигили сәсләр вә ја тонлар исә һава ахынынын ардычыл олараг аһәнкдар сурәтдә рәгс етмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мусиги аләтләринин, хапәндәләрин вә с. чыхардығы сәсләр буна мисал ола биләр.

Һәр һансы бир чисим сәсләнирсә, һава далғалары рәгс едир, онун рәгси исә јахындакы һава һиссәчикләринә верилир, бунлар да рәгсә кәлиб өз рәгсләрини гоншу һиссәчикләрә вә с. өтүрүр ки, бунун нәтичәсиндә дә һавада сәс далғалары әмәлә кәлир вә јајылыр. Сәс мүһитә јајылараг мәнбәдән узаглашдыгча зәифләјир.

Данышыг сәсләри, үмумијјәтлә, мүхтәлиф сәсләрдән ибарәтдир. Бу сәсләрин мәнбәјини дә сәс телләринин титрәмәси тәшкил едир. Данышыг сәсләринин акустик хүсусијјәтләри онларын јүксәклији, гүввәси, узунлуғу вә тембриндән ибарәтдир.

1. **Данышыг сәсинин учалығы.** Сәсин учалығы мүәјјән заман ваһидинә рәгсетмәнин сајы илә дүз мүтәнасиб олан акустик ваһиддир. Сәсин учалығы, бир гајда олараг, *һерс* илә өлчүлүр*. Мәсәлән, 300 һс рәгсетмә тезлијинә малик олан сәс 150 һс рәгсетмә тезлијинә малик олан сәсдән ики дәфә күчлү олур.

Сәсин учалығы ејни заманда сәс верән чисмин күтләси вә еластиклији илә бағлыдыр. Белә ки, күтлә вә еластиклик чох олдугча сәсин учалығы азалыр. Демәли, сәсин учалығы чисмин күтләси вә еластиклијинин аз олмасы илә тәрс мүтәнасибдир.

2. **Данышыг сәсинин күчү.** Сәсин күчү вә ја интенсивлији бир санијә әрзиндә сәс далғасына перпендикулјар олан 1 *см*²

* *һерс*—һс санијәдә бир икили рәгс етмәјә бәрабәр олан өлчү ваһидидир.

саһәдән кечән енержинин мигдары илә мүәјјән олунур. Сәсин күчү биринчи нөвбәдә амплитудадан* асылыдыр. Башга сөзлә, амплитуданын квадраты нә гәдәр бөјүк олса, сәсин күчү дә бир о гәдәр артыг олур.

Шүбһәсиз, сәсин күчүнә атмосфер тәзјигинин, рүтубәт дәрәчәсинин, һабелә һава истилијинин дә тә'сири вардыр.

3. **Данышыг сәсинин узунлуғу**. Сәсин узунлуғу онун јаранмасына сәрф олунан вахта көрә мүәјјән олунур. Мә'лум олдуғу үзрә, һәр бир сәсин өзүнәмәхсус узунлуғу вә јахуд давамлылығы мөвчуддур ки, бу да һәмин сәсин учалығындан, күчүндән вә с. асылы дејилдир.

4. **Данышыг сәсинин тембри.** Бу, сәсин елә бир кејфијјәтидир ки, онун васитәсилә сәсләрин учалығындан, күчүндән, узунлуғундан асылы олмајараг, онлары бир-бириндән фәргләндирирләр. Мәсәлән, *а* вә *ы* сәсләрини ејни учалыгда, ејни күчдә вә ејни узунлугда тәләффүз етмәк олар. Лакин онлар јенә дә бир-бириндән фәргләнәчәкләр. Сәсин бу кејфијјәтинә вә ја онун өзүнәмәхсус рәнкарәнклијинә сәсин тембри дејилир. Сәсин бу мүрәккәблијиндәки ән алчаг тон е с а с т о н адланыр. Ики, үч, дөрд гат вә с. кими бөјүк тезликләрә малик садә тонлар исә јүксәк һ а р м о н и к т о н л а р вә ја о б е р т о н л а р адланыр.

Әсас тона нә гәдәр чох обертон (һармоник тон) гарышарса, бу обертонларын һәр биринин күчүндән асылы олараг сәсин тембри дә бир о гәдәр долғун, аһәнкдар вә мүхтәлиф олар. Ханәндәләрин, тарын, мүхтәлиф мусиги аләтләринин сәсләри обертонларла да долғундур.

Сәсин тембри дә онун ешидилмәсинә имкан јарадан обертонун һәрәкәтиндән асылыдыр. Бу да ајры-ајры сәсләри бир-бириндән фәргләндирмәјә имкан јарадыр.

Данышыг сәсләринин физиолокијасы

Һәр бир данышыг сәси, мә'лум олдуғу үзрә, биринчи нөвбәдә данышыг үзвләринин мәһсулудур.

Демәли, дилимизин данышыг сәсләрини өјрәнмәк үчүн биринчи нөвбәдә, данышыг үзвләрини өјрәнмәк лазымдыр. Данышыг үзвләри ашағыдакылардыр: 1) ағчијәрләр; 2) бронхлар; 3) нәфәс борусу; 4) хиртдәк; 5) сәс телләри; 6) дамаг; 7) јуваглар; 8) дил; 9) дилархасы; 10) дилортасы; 11) дилөнү; 12) дишләр; 13) додаглар; 14) әсәб системи (1-ч и ш ә к и л).

* Рәгс едән чисмин таразлыг вәзијјәтиндән ән чох узаглашдығы нөгтәләр арасындакы мәсафә.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу данышыг үзвләринин вәзифәси һеч дә ејни бәрабәрдә дејилдир. Беләки, ағчијәрләр, бронхлар, нәфәс борусу, әсәб системи данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәси илә билаваситә әлагәдар дејилдир. Данышыг сәсләри, әсасән хиртдәкдәки сәс телләри вә ағыз үзвләри васитәсилә формалашыр. Әсас алты данышыг үзвү вардыр ки, бунлардан да икиси (дамаг вә дил) өз нөвбәсиндә үч јерә ајрылыр. Бу данышыг үзвләри сәсләрин јаранмасында чох мүһүм вә зәрури рол ојнајыр.

Данышыг үзвләри ики јерә бөлүнүр: фәал данышыг үзвләри вә гејри-фәал данышыг үзвләри.

Һәрәкәт едән данышыг үзвләринә фәал данышыг үзвләри дејилир. Бунлара додаглар, дил, дилчәклә бирликдә јумшаг дамаг вә удлаг бошлуғунун арха дивары дахилдир.

Һәрәкәт етмәјән данышыг үзвләринә исә гејри-фәал данышыг үзвләри дејилир. Бунлара дишләр, сәрт дамаг вә јуваглар дахилдир.

Данышыг сәсләринин формалашмасында билаваситә иштирак едән данышыг үзвләрини ашағыдакы схемлә көстәрмәк олар (шәкил 2).

Шәкил 1.
Данышыг үзвләри.

Бизим нитгимиз көстәрилән бу данышыг үзвләри васитәсилә мөвчуд олур вә инсан фикринин ифадәчисинә чеврилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, данышыг сәсләринин јаранмасында данышыг үзвләри мүхтәлиф вәзијјәтләрдә олур. Башга сөзлә, һәр бир данышыг сәсинин өзүнәмәхсус мәхрәчи вардыр. Лакин бу вә ја дикәр данышыг сәсинин јаранмасы заманы данышыг үзвләринин һәрәкәтиндә бир үмуми чәһәт өзүнү көстәрир. Бу ондан ибарәтдир ки, бу вә ја дикәр сәсин, хүсусилә самитләрин тәләффүзүндә үч мәрһәлә нәзәрә чарпыр:

1) Бу вә ја дикәр сәси тәләффүз етмәк үчүн данышыг үзвләри һәрәкәтә башлајыр. Буна *башланғыч* вә ја *екскурсија* дејилир.

2) Һәмин сәси тәләффүз етмәк үчүн данышыг үзвләри бир ан һәрәкәтсиз галыр ки, буна *фасилә* вә ја *пауза* дејилир.

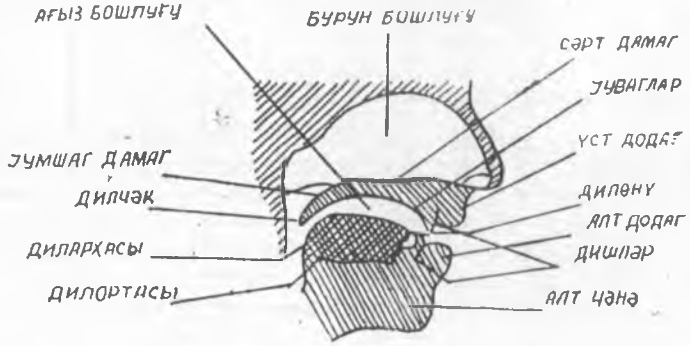

Шәкил 2.

3) Бу сәс тәләффүз едилдикдән сонра данышыг үзвләри әввәлки вәзијјәтини алмаға башлајыр ки, буна *сонлуг* вә *рекурсија* дејилир.

Дилин үнсијјәт васитәси олмасы үчүн бу аздыр. Бу вә ј дикәр фикри өзүндә сәсләндирән нитги анламаг вә баша дүш мәк өз нөвбәсиндә чох бөјүк әһәмијјәтә малик олан мәсәләлә дән бирилир. Инсанлар нитги, адәтән, гулаглары васитәсил ешидир вә гавраjырлар. Гулаг, әсасән үч һиссәдән ибарә олур: харичи һиссә, орта һиссә вә ич һиссә (бах, 3-чү шәкил)

Харичи гулагла орта гулаг арасында гулаг пәрдәси јерлә шир ки, адәтән, сәс далғалары, һәр шејдән әввәл, онлары рәг ләндирир. Гулаг пәрдәсиндән сонракы һиссәдә—һәчми 1 с олан узунсов пәнчәрәни хатырладан һиссәдә чәкич, зинда үзәнки типли сүмүкләр јерләшмишдир. Бу сүмүкләр линк кими ишләјән ојнаг сүмүкләрдир. Гулагда гычыгланмаја чох һәссас олан синир учларынын олдуғу һиссә *ендолимф* дејиләп маддә илә долудур. Бурада *әсас мембран* дејилән һиссә дә јерләшир. Һәмин мембран бир-бири илә зәиф бағланмыш тәхминән 20.000 лифдән ибарәтдир. Мәһз бу лифләрин һәрәкәти илә биз мүхтәлиф сәсләри ешидә билирик. Инсан гулағы, адәтән, 16 илә 20.000 һс арасындакы тезлијә малик олан сәсләри ешидир.

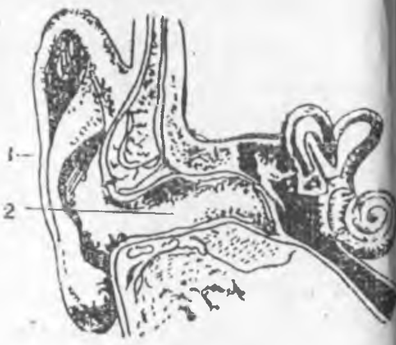

Шәкил 3.
Инсан гулағынын гурулушу.

Данышыг сәсләринин тәснифи

Һәр бир дилдә лингвистик вәзифәли данышыг сәсләри — фонемләр үч група бөлүнүр: саитләр (вокализм), сонорлар вә самитләр (консонантизм). Фонемләри мүәјјән нөгтеји-нәзәрлә әлагәдар олараг ики јерә дә ајырмаг олар: сонантлар (мусигили тона малик олан данышыг сәсләри) вә консонантлар (күјлү данышыг сәсләри). Ајры-ајрылыгда бу тәснифләрин икиси дә доғрудур. Лакин бир-бири илә мүгајисәли сурәтдә көтүрдүкдә биринчи даһа мүвәффәгијјәтлидир. Белә ки, икинчи тәснифдә јалныз акустик чәһәт нәзәрдә тутулдуғу һалда, биринчидә һәм акустик, һәм дә физиоложи амилләрә әсасланылмышдыр.

Саит вә самитләр фонем тәркибинин ики гүтбүнү тәшкил едир вә бүтүн чәһәтләрдән гаршы-гаршыја гојулур. Сонорлар исә саит вә самитләр арасында ортаг бир мөвге тутур. Онлар мусигили тона малик олдугларына көрә саитләрә охшајыр. Бир чох дилләрдә (мәсәлән, инкилис дилиндә) сонорлар һеча да әмәлә кәтирир ки, бу да биринчи нөвбәдә саитләрә хас олан бир чәһәтдир. Лакин сонорларын самитләрә охшајан хүсусијјәтләри дә вардыр. Сонорларла самитләрин арасындакы ејни чәһәт онларын тәләффүз заманы ағыз бошлуғунда мүәјјән манеәләрә раст кәлмәсидир. Бу физиоложи амил сонорларын самитләр сырасына дахил олмасы зәруријјәтини ирәли сүрүр.

Беләликлә, дилдәки данышыг сәсләри ики бөјүк група ајрылыр: саитләр вә самитләр.

Саитләрин тәснифи. Орта мәктәб дәрсликләриндән башлајараг, саитләрә белә бир тә'риф верилир: тәләффүз заманы ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан сәсләрә с а и т л ә р дејилир. Бу тә'риф саитләрә хас олан јалныз бир чәһәти нәзәрдә тутдуғундан онларын зәрури фәргли чәһәтләринин һамысыны һеч дә әкс етдирә билмир. Мәсәлән, мә'лум олдуғу үзрә, ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәјән сәсләрә һ самити дә дахилдир. Башга сөзлә, һәмин самит тәләффүз олунаркән ағыз бошлуғундан саитләр кими тамамилә сәрбәст чыхыр. Демәли, јухарыдакы «ағыз бошлуғунда манеә» физиоложи амилинә әсасланылса, һ самитини саит һесаб етмәк лазым кәләр. Һалбуки, ирәлидә көрәчәјимиз кими, гејд олунан самити һеч бир чәһәтдән саитләр сырасына дахил етмәк олмаз. Беләликлә, саитләр һеч дә јалныз ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан сәсләр дејилдир; онлар ејни заманда мусигили тона малик олан сәсләрдир ки, һәмин хүсусијјәти биз һ самитиндә көрмү-

рүк. Бә'зән белә күман едирләр ки, мусигили тона малик олмаг чинкилтили олмагла ејнидир. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, чинкилтили олмаг, сәсли саит үчүн сон һәдд дејилдир. Чүнки чинкилтилилик кејфијјәтинә көрә гаршы-гаршыја гојулмаг самитләрә дә хас олан бир хүсусијјәтдир. Демәли, саитләрин чинкилтили олмаларыны тәсдиг етмәклә бәрабәр, онларын мусигили тона малик олмаларыны да, беләликлә, күјлү данышыг сәсләринә гаршы гојулмаларыны да көстәрмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, мусигили тона малик олмаг саит фонемләрин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бирндир. Лакин данышыг сәси олмаг е'тибарилә саитләрин кар нөвләри дә вардыр. Мәсәлән, белә нөвләр ләзки вә Кореја дилләриндә саит фонем чаларлыглары кими мөвчуддур. Бунунла әлагәдар олараг, јенидән һ самити үзәринә гајытмаг лазым кәлир. Көстәрилән самит дә саитләр кими өз фонетик мөвгејиндән асылы олараг, кар вә чинкилтили ола биләр вә тәләффүз заманы ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмир. һ самитинин саитләрә дахил олмаг «имтијазындан мәһрум етмәк» үчүн саитләрә хас олан даһа бир чәһәти гејд етмәк лазым кәлир. О да бундан ибарәтдир ки, саитләр јалныз ағыз бошлуғунда дејил, ејни заманда боғаз бошлуғунда да һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан сәсләрдир. Бүтүн јухарыда дејиләнләри јекунлашдырдыгдан сонра саитләрә белә бир тә'риф вермәк олар: *тәләффүз заманы боғаз вә ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан, мусигили тона малик данышыг сәсләринә саитләр дејилир.*

Мә'лум олдуғу үзрә, саитләр үчүн мүһүм шәрт һава ахынынын олмасыдир. Башга сөзлә, һава ахыны олмадан һеч бир саити тәләффүз етмәк мүмкүн дејилдир. Бу һава ахынынын саитә чеврилмәси, јә'ни мүхтәлиф тембрә малик данышыг сәсләри кими чыхыш етмәси исә данышыг үзвләри илә әлагәдар олан бир мәсәләдир. Беләликлә, данышыг үзвләринин иштиракына вә вәзијјәтинә көрә саитләр мүхтәлиф шәкилдә тәсниф едилир.

Дүнја дилләриндә саитләрин мигдары мүхтәлифдир. Бә'зи дилләрдә бунларын мигдары чох, бә'зиләриндә исә аздыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә (о чүмләдән, ә саити олан башга түрк дилләриндә) 9 (**а, ы, о, у, ә, е, и, ө, ү**), түрк дилиндә 8 (**а, ы, о, у, е, и, ө, ү**), рус дилиндә 6 (**а, ы, е, и, о, у**), фарс дилиндә 6 (бунларын үчү—**и, у, а** узун, үчү исә, **е, о, ә** гысадыр), күрчү дилиндә 5 вә с.

Саитләрин тәснифини ашағыдакы принсипләр үзрә апармаг олар:

1. Дилин үфүги вәзијјәтинә көрә. 2. Дилин шагули вәзиј-

јәтинә көрә. 3. Додагларын вәзијјәтинә көрә. 4. Кәмијјәтә көрә. 5. Јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә. 6. Кәркинлијә көрә. 7. Мәхрәч сабитлијинә көрә.

Биринчи принсип әсасында саитләр үч јерә бөлүнүр: өн сыра, орта сыра вә арха сыра саитләри.

Өн сыра саитләринин тәләффүзү заманы дилин орта һиссәси сәрт дамаға доғру галхыб, ағыз резонаторуну ики һиссәјә ајырыр вә һәмин саитләр ики һиссәјә бөлүнмүш ағыз бошлуғунун өн һиссәсиндә әмәлә кәлир.

Ашағыдакы өн сыра саитләри дүнја дилләриндә кениш јајылмышдыр: **и:**, **и**, **ү**, **ө:**, **ө**, **ә:**, **ә**.

Орта сыра саитләри тәләффүз едиләркән дилин өн вә орта һиссәси сәрт дамаға доғру галхыр. Бу вәзијјәтдә тәләффүз олунан саитләрә орта сыра вә јахуд гарышыг сыра саитләр дејилир. Инкилис дилиндәки **ә**, **ә:**, Азәрбајчан дилиндәки **е**, **е:** саитләри дилортасы вә јахуд гарышыг сыра саитләр һесаб олунур.

Арха сыра саитләринин тәләффүзүндә исә кери чәкилмиш дилин арха һиссәси јумшаг дамаға тәрәф галхыр. Кениш јајылмыш арха сыра саитләр бунлардыр: **а**, **а:**, **о**, **у**, **ы**.

Биринчи принсипә, јә'ни дилин үфүги вәзијјәтинә көрә саитләрин тәснифини белә бир чәдвәллә көстәрмәк олар:

Дилин үфүги вәзијјәтинә көрә	Дилөнү	Дилортасы	Дилархасы
Саитләр	и:, и, ү, ө:, ө, ә	е, е:, ә*, ә:*	ы, у:, у, о, о:*, а, а:

Гејд етмәк лазымдыр ки, сәсләнмә бахымындан бир-биринә јахын олан саитләр мүхтәлиф дилләрдә, әмәләкәлмә јеринә көрә мүхтәлиф групларa дахил олур. Мәсәлән, **ы** Азәрбајчан дилиндә дилархасы саит олдуғу һалда, рус дилиндә о, дилортасы саитләр групуна дахилдир.

Икинчи принсипә, јә'ни дилин шагули вәзијјәтинә көрә саитләр дөрд јерә бөлүнүр. Бу бөлкүјә әсас ме'јар дилин галхма дәрәчәсидир. Дил лап јухары галхмыш вәзијјәтдә оларкән дар, нисбәтән јухары вәзијјәтдә оларкән јарымдар саитләр әмәлә кәлир. Дил нисбәтән ашағы вәзијјәтдә оларкән јарым кениш, лап ашағы вәзијјәтдә оларкән исә кениш саитләр јараныр. Беләликлә, гејд олунан принсип әсасында саитләр ашағыдакы кими тәсниф олунур:

1. Дар саитләр: **и**, **и:**, **ү**, **ы**, **у**

* Инкилис дилинә аиддир.

2. Кениш саитләр: ә, ә:, ө, ө:, о, а, а:
3. Јарымдар саит: е:
4. Јарымкениш саит: е, э*, о*

Икинчи принсип дилин шагули вәзијјәтинә әсасланды кими, бә'зән алт чәнәнин вәзијјәтинә дә әсасланыр. Бу за саитләрин тәснифи ашағыдакы кими олур: гапалы, јарымга лы, јарымачыг, ачыг саитләр.

Гапалы саитләрин тәләффүзү заманы алт чәнә үст чә чох јахын олур, һәтта бә'зән алт чәнәдәки дишләр үст чәнә ки дишләрә тохунур. Гапалы саитләр дар саитләрлә ејни ол и, и:, ү, ы, у саитләрини әһатә едир.

Јарымгапалы саитләрин тәләффүзү заманы алт чәнә (гәдәр ашағы енир, алт чәнәдәки дишләрин үст чәнәдәки ди ләрә тохунмасы һаллары тамамилә арадан галхыр. Бу саит јарымдар саитләрә ујғундур. Азәрбајчан дилиндәки узун саити јарымгапалы саитә мисал ола биләр.

Јарымачыг саитин тәләффүзүндә алт чәнә, тәхминән, јар гапалы саитин тәләффүзү заманы ендији гәдәр ашағы дүш Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки е, рус дилиндәки э, о саит ринин тәләффүзү заманы белә вәзијјәт алыныр. Бу саитләр рымкениш саитләрлә ујғунлуг тәшкил едир.

Нәһајәт, ачыг саитләрин тәләффүзү заманы алт чәнә та милә ашағы енмиш вәзијјәтдә олур. Дилин шагули вәзијјәти көрә кениш олан ә:, ә, ө:, ө, а, а: саитләри ачыг саитләр һес олунур.

Көрүндүјү кими, маһијјәтчә дар, јарымдар, јарымкени кениш саитләрлә гапалы, јарымгапалы, јарымачыг, ачыг са ләр арасында ејнилик вардыр. Икинчи принсипә көрә саит рин тәснифини ашағыдакы чәдвәлдәки кими көстәрмәк ол

Дилин шагули вәзијјәтинә көрә	Саитләр	Алт чәнәнин вәзијјәтин көрә
Дар	и:, и, ү, ы, у:, у	гапалы
Јарымдар	е:	јарымгапалы
Јарымкениш	е	јарымачыг
Кениш	ә:, ә, ө:, ө, о, а:, а	ачыг

Үчүнчү принсип саитләрин тәләффүзүндә додагларын и тиракыны нәзәрдә тутур. Һәмин принсипә көрә саитләр ин бөјүк група бөлүнүр: додагланан саитләр, додагланмајан саи ләр.

---

* Рус дилинә аиддир.

Додагланан саитләрин тәләффүзү заманы додаглар ирәли вә даирәвиләшир. Беләликлә, додагларда јумру нов ... кәлир. Һәмин новун бөјүклүјү вә кичиклији саитин ди... физиоложи кејфијјәтләриндән асылы олур. Белә ки, дил... додагланан саитләрә нисбәтән дилархасы додагланан ... тләффүзү заманы һәмин новун өлчүсү бөјүк олур. ...дагланан дилөнү саитләрә кәлдикдә исә новун өлчүсү саитин ...дагланан вә ја ачыг олмасындан асылыдыр. Башга сөзлә, нов ...алы саитләрдә кичик, додагланан ачыг саитләрдә ... нисбәтән бөјүк олур. Додагланан саитләр, демәк олар ки, ... дилләрдә вардыр. Азәрбајчан дилиндәки доггуз саитдән ... додагланандыр: **ү, ө, у, о.** Көстәриләп саитләрдән **ү** ән ...х, о ән аз додагланан саитдир.

Додагланмајан саитләрин тәләффүзү заманы додаглар иш...рак етмир, тамамилә нејтрал олур. **И, ә, е, ы, а** додагланма...н саитләр сајылыр.

Саитләрин тәснифиндә истифадә едилән дөрдүнчү принсип ...мшаг дамағын вәзијјәтинә әсасланыр. Белә ки, әксәр саит...ләрин тәләффүзү заманы јумшаг дамаг јухары галхараг бурун ...шлуғунун јолуну тутур. Ағчијәрдән кәлән вә хиртдәкдә му...сигили тон кәсб едән һава ахыны бүтүнлүклә ағыз бошлуғун...дан чыхыр. Белә саитләрә а ғ ы з с а и т л ә р и дејилир. Азәр...бајчан, рус, инкилис, фарс вә с. дилләрдән бизә мә'лум олан ...саитләрин һамысы **ағыз саитидир.**

Бә'зи саитләрин тәләффүзү заманы исә јумшаг дамаг аша...ғы енмиш вәзијјәтдә олур вә беләликлә, бурун бошлуғунун јо...лу ачыг галыр. Мусигили тона малик сәда һәм ағыз, һәм дә бурун бошлуғундан кечир. Дүнја дилләриндә бурун саитләри ...кениш јајылмамышдыр.

Бурун саитләринин мөвчуд олдуғу дилләрә франсыз дилини ...мисал көстәрмәк олар. Һәмин дилдә дөрд бурун саити вардыр: ...ã, ɔ̃, ɛ̃, œ̃.

Азәрбајчан әдәби дилиндә бурун саитләри јохдур, диалект...ләриндә исә белә саитләр нисбәтән кениш јајылмышдыр. Акад. М. Ширәлијев бурун саитләринин Шәки, Нахчыван, Ордубад диалектләриндә, һабелә Чулфа, Шаһбуз, Фүзули, Варташен, Ағдаш, Загатала, Гах шивәләриндә ишләндијини көстәрир[1].

Саитләрин тәснифиндә ишләдилән бешинчи принсип онла...рын тәләффүзүнүн давамлылығы хүсусијјәтинә әсасланыр. Һә...мин принсипә, даһа доғрусу, кәмијјәтә көрә саитләр әсасән ики бөјүк група ајрылыр: узун саитләр, гыса саитләр. Узун

[1] М. Ш и р ә л и ј е в. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бакы, 1968, сәһ. 31—32.

вә гыса саитләрин заманча фәрги тәхминән 2:1 нисбәтиндә олур.

Лакин узун саит өз гыса гаршылығындан бир нечә дәфә узун да ола биләр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *си:ма* сөзүндәки и: саити *сим* сөзүндәки **и** саитиндән үч дәфә узундур.

Узун саитләр гыса саитләрдән физиоложи чәһәтдән онунла фәргләнир ки, биринчиләрин (узун саитләрин) тәләффүзү заманы данышыг үзвләри кәркин вәзијјәтдә, икинчиләрин, јә'ни гыса саитләрин тәләффүзү заманы исә гејри-кәркин вәзијјәтдә олур. Одур ки, саитләрин кәмијјәтә көрә тәснифи чох вахт саитләрин кәркинлијә көрә тәснифи принсипи илә ујғун кәлир.

Узунлуг мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән, түрк дилләриндә узунлуг илкин узанма вә сонракы узанма ады алтында ики јерә ајрылыр. Һәмин узанмалар, адәтән, беләизаһ едилир:

«Илкин узанма даһа гәдим дөврләрә аиддир. Бунун әмәлә кәлмә сәбәбләри дилин сонракы инкишаф тарихи илә изаһ едилә билмир. Илкин узанмаја түркмән вә ја јакут дилләриндә даһа чох тәсадүф едилир. Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә исә илкин узанма чох зәиф һалда бә'зи сөзләрдә өзүнү көстәрир...

Сонракы узанма түрк дилләриндә даһа кениш јајылмышдыр. Сонракы узанма мүәјјән саитин дүшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлир. Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә сонракы узанмаја даһа кениш јол верилир»[1].

Франсыз дилиндә дә, мә'лум олдуғу үзрә, узанманын ики нөвүнү көстәрирләр:

1. Ритмик узунлуг (la durée rythmique)
2. Тарихи узунлуг (la durée historique)

Узанманын гејд олунан нөвләри беләизаһ едилир: «Ритмик узунлуг дилин сонракы инкишаф тарихи илә әлагәдардыр. Мүасир франсыз дилиндә саитләр сөздә тутдуғу фонетик вәзијјәтдән асылы олараг узун вә гыса тәләффүз олунур: вурғулу вәзијјәтдә [р, v, z, з] вә [vr] узанан саитләр (consonnes, allogeantes) гаршысында мүасир франсыз дилинин бүтүн саитләри, е вә ә мүстәсна олмагла, узун тәләффүз олунур...

Тарихи узунлуг исә даһа гәдим дөврләрә аиддир вә мүәјјән бир сәсин дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Франсыз дилиндә тарихән узун олан саитләр үчүн узунлуг онларын хүсуси әламәти һесаб олунур.»[2]

---

[1] М. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бакы, 1968, сәһ. 23—24.

[2] К. О. Дадашов. Франсыз дилинин фонетикасы. Бакы, 1970, сәһ. 21—22.

6. Кəмиjjəтə көрə.

Фəал данышыг үзвлəринин иштиракына көрə самитлəр ашағыдакы груплара аjрылыр:

1. Додаг самитлəри: **п, б, в, ф, м.**
2. Дил самитлəри. Бунлар да өз нөвбəсиндə үч jерə бөлүнүр.

а) дилөнү самитлəри: **д, т, с, з, н, л, ш, ж, ч, ч, р;**
б) дилортасы самитлəри: **к, к, j;**
в) дилархасы самитлəри: **k, г, х, ғ.**

3. Удлаг самити: **h.**

Икинчи принсипə, jə'ни əмəлəкəлмə jеринə көрə самитлəри ашағыдакы груплара аjырырлар:

1. Гошадодаг* самитлəри: **п, б, м.**
2. Додаг-диш самитлəри: **ф, в.**
3. Дишарасы самитлəри. Бу самитлəрə инкилис дилиндə th həрф бирлəшмəси илə ифадə олунан θ, ð, əрəб дилиндə ذ вə ث həрфлəри илə ишарəлəнəн **с, з** самитлəри мисал ола билəр.
4. Диш самитлəри: **т, д, с, з, л, н.**
5. Jуваг самитлəри: **ш, ж, ч, ч, р.**
6. Сəрт дамаг самитлəри: **к, к, j.**
7. Jумшаг дамаг самитлəри: **k, г, х, ғ.**
8. Удлаг самити: **h.**

Үчүнчү принсип, jə'ни jаранма үсулу самитлəрдə ики шəкилдə өзүнү көстəрир. Бə'зи самитлəри тəлəффүз едəркəн, мəхрəчин икинчи мəрhəлəсиндə, jə'ни фасилəдə там манеə əмəлə кəлир. Башга сөзлə, тəлəффүз етмəк истəдиjимиз самити манеəни арадан галдырмадан демəк олмур. Белə самитлəрə киплəшəн самитлəр деjилир.

Дикəр гисим самитлəр исə манеəни арадан галдырмадан да тəлəффүз олуна билир. Белə самитлəрə новлу самитлəр деjилир.

Киплəшəн самитлəр өзлəри дə рекурсиjа, jə'ни сонлуг мəрhəлəсинə көрə дөрд нөвə аjрылыр. Бə'зи киплəшəн самитлəрин тəлəффүзү заманы jаранмыш манеə ани олараг бирдəн арадан галдырылыр. Белə самитлəрə киплəшəн — партлаjан самитлəр деjилир. Гошадодаг **п, б,** дилөнү-диш **т, д,** дилортасы-сəрт дамаг **к, к,** дилархасы-jумшаг дамаг **k, г,** боғаз самитлəри **(ь)****, (**k**)*** киплəшəн—партлаjан самитлəрə мисал ола билəр.

---

* Бə'зи дилчилəр үст додағы геjри-фəал данышыг үзвү hесаб едир.

** ء (həмзə) илə ишарə едилəн емфактик-боғаз самити.

*** ع (аjн) илə ишарə едилəн емфактик-боғаз самити.

Бә'зи кипләшән самитләрин тәләффүзү заманы јаранмыш манеә тәдричән арадан галдырылыр. Белә самитләрин екскурсија вә фасилә мәрһәләләри кипләшән, рекурсија мәрһәләси исә новлу самитләринки кими олур. Бу чүр кипләшән самитләрә кипләшән-новлу самитләр дејилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки ч вә ч, рус дилиндәки ч вә ц самитләри кипләшән-новлу самитләрдир. Кипләшән-новлу самитләрә говушуг вә јахуд африкат самитләр дә дејилир.

Кипләшән самитләрин бә'зиләринин тәләффүзү заманы исә сәсин рекурсија мәрһәләси манеә арадан галдырылмаздан әввәл башлајыр. Јә'ни фәал данышыг үзвүнүн гејри-фәал данышыг үзвүндә әмәлә кәтирдији манеә арадан галхмамыш биз тәләффүз едилмәли олан сәси ешитмәјә башлајырыг. Мәсәлән, м, н, л самитләриндә олдуғу кими. Белә кипләшән самитләрә кипләшән-сүзүлән самитләр дејилир.

Нәһајәт, кипләшән самитләрин дөрдүнчү групуну тәшкил едән сәсләрин тәләффүзү заманы фәал данышыг үзвүнүн јаратдығы манеә мәрһәләләр үзрә арадан галдырылыр. Башга сөзлә, манеәнин ани олараг арадан галдырылмасы илә һәмин манеәнин јенидән јаранмасы бир олур. Бу вәзијјәт мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф фонетик шәраитдән асылы олараг өзүнү чүрбәчүр шәкилдә көстәрир. Манеәнин арадан галдырылыб тәкрар олунмасы, адәтән, үч, ән чоху дөрд дәфә олур.

Азәрбајчан вә рус дилләриндәки р самити кипләшән-титрәк самитләрә мисал ола биләр.

Демәли, кипләшән самитләрин дүнја дилләриндә ашағыдакы дөрд нөвү вардыр: 1) кипләшән-партлајан, 2) кипләшән-новлу, 3) кипләшән-сүзүлән, 4) кипләшән-титрәк.

Јухарыда гејд едилдији кими, әмәләкәлмә үсулуна көрә самитләрин икинчи групуну новлу самитләр тәшкил едир. Новлу самитләр манеәнин хүсусијјәтинә көрә үч нөвә ајрылыр: 1) тәккечидли новлу самитләр, 2) чүткечидли новлу самитләр вә 3) новлу-титрәк самитләр.

Тәккечидли новлу самитләр о самитләрә дејилир ки, онларын тәләффүзү заманы фәал данышыг үзвүнүн әмәлә кәтирдији јарымчыг манеә гејри-фәал данышыг үзвләриндән бириндә олсун. Мәсәлән, ф, в, с, з, ј, х, ғ, һ вә с. самитләрин тәләффүзү заманы олдуғу кими. Башга сөзлә, ф вә в самитләринин тәләффүзү заманы алт додаг үст дишләрдә, с вә з самитләринин тәләффүзү заманы дилөнү үст дишләрдә, ј самитинин тәләффүзү заманы дилортасы сәрт дамагда, х вә ғ самитләринин тәләффүзү заманы дилархасы јумшаг дамагда, бә'зән исә дилчәкдә, нәһајәт, һ самитинин тәләффүзү заманы дилкөкү удлаг бошлуғунун арха диварында јарымчыг манеә әмәлә кәтирир.

Белә самитләрә тәккечидли (бә'зән бирфокуслу да адландырылыр) новлу самитләр дејилир.

Чүткечидли самитләрин тәләффүзү заманы исә фәал данышыг үзвү гејри-фәал данышыг үзвләрдән икисиндә јарымчыг манеә әмәлә кәтирир. Мәсәлән, ш вә ж самитләринин тәләффүзү заманы олдуғу кими. Башга сөзлә, һәмин самитләрин тәләффүзү заманы дилин арха һиссәси јумшаг дамаға, өн һиссәси исә јуваглара доғру галхмыш олур. Күј архада, х вә ғ самитләринин јарандығы јердә вә өндә, тәхминән с вә з самитләринин јарандығы јердә еjни заманда әмәлә кәлир. Чүткечидли ш вә ж самитләри мувафиг сурәтдә с вә з самитләринә гаршы гојулур. Һәмин самитләрин рентгенограмларында тәккечидли вә чүткечидли новлу самитләрин тәләффүзүндә манеәнин сәчијјәсини ајдын көрмәк олар:

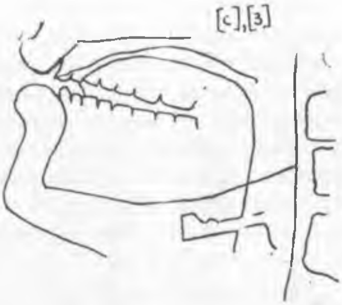

Шәкил 4.
с вә з самитләри.

Шәкил 5.
ш вә ж самитләри.

Новлу самитләрин үчүнчү нөвүнә новлу-титрәк самитләр дахилдир. Һәмин самитләрин тәләффүзү заманы манеә әмәлә кәтирән данышыг үзвү рекурсија мәрһәләсиндә јүнкүлчә титрәјир. Мәсәлән, инкилис дилиндәки r самити новлу-титрәк самитләрә мисал ола биләр.

Самитләрин тәснифиндә истифадә едилән принсипләрдән дөрдүнчүсү, сәс телләринин иштиракына әсасланыр. Һәмин принсипә көрә самитләр ики бөјүк група ајрылыр: 1) кар самитләр, 2) чинкилтили самитләр.

Кар самитләрин тәләффүзү заманы сәс телләри иштирак етмир. Одур ки, һава ахыны хиртдәкдә һеч нәјә сәрф олунмадан ағыз бошлуғуна дахил олур вә јаранмыш там вә ја јарымчыг манеәнин арадан галдырылмасында иштирак едир. Буна көрә дә кар самитләр ејни заманда күчлү самитләр һесаб едилир вә белә дә адландырылыр. Кар самитләр бунлардыр: п, ф, т, с, ш, к, k, х, һ, ч вә с.

Чинкилтили самитләрин тәләффүзүндә исә сәс телләри иштирак едир. Һава ахыны хиртдәкдә сәс телләрини титрәтмәјә гисмән сәрф олундуғундан чинкилтили самитләр кар самитләрә нисбәтән зәиф олур. Бунунла әлагәдар олараг, чинкилтили самитләрә зәиф самитләр дә дејилир.

Чинкилтили самитләр бунлардыр: **м, б, в, д, з, н, л, к, г, ғ, ч** вә с.

Сәс телләринин титрәмәсинин сәчијјәсиндән асылы олараг, чинкилтили самитләр өзләри дә ики јерә бөлүнүр. Бә'зи чинкилтили самитләрин тәләффүзү заманы сәс телләри аһәнкдар һәрәкәт едир. Одур ки, бу заман јаранан самитләрдә саитләрдә олдуғу кими, мусигили тон олур; башга сөзлә, тон күјә үстүн кәлир. Belә самитләр сонор самитләр адланыр. Сонор самитләрә **м, н, л, р** кими самитләр дахилдир.

Бә'зи чинкилтили самитләрин тәләффүзү заманы исә сәс телләринин титрәмәси гејри-аһәнкдар олдуғундан һәмин самитләрдә күј тондан үстүн олур. Белә самитләр күјлү самитләр адланыр. **М, н, л, р,** бә'зи дилләрдә исә **w, j** вә с. самитләрдән башга, јердә галан бүтүн чинкилтили самитләр күјлү самитләр һесаб олунур.

Кар самитләрин тәләффүзүндә сәс телләри тамамилә иштирак етмәдијиндән онларын һамысы күјлү самитләрә дахилдир.

Самитләрин тәснифиндә истифадә едилән принсипләрдән бешинчиси, самитләрин тәләффүзү заманы јумшаг дамағын вәзијјәтини нәзәрдә тутур.

Бешинчи принсипә, јә'ни јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә самитләр ики група бөлүнүр. Биринчи груп самитләрин тәләффүзү заманы јумшаг дамаг јухары галхыб, бурун бошлуғунун јолуну бағлајыр; һава ахыны тамамилә ағыз бошлуғуна дахил олур. Бу вәзијјәтдә тәләффүз олунан самитләрә ағыз самитләри дејилир. Икинчи груп самитләрин тәләффүзү заманы исә јумшаг дамаг ашағы енмиш вәзијјәтдә олур вә һава ахынынын бир һиссәси бурун бошлуғундан кечир. Белә самитләрә исә бурун самитләри дејилир. Ики бурун самити—**м, н** кениш јајылмышдыр, јердә галан самитләр ағыз самитләридир.

Самитләрин тәснифиндә истифадә олунан алтынчы принсип бахымындан мараглыдыр, сосиоложи фонетика нөгтејинәзәриндән исә елә бир әһәмијјәт кәсб етмир. Белә ки, ағыз вә бурун самитләри әмәләкәлмә үсулуна көрә кипләшән-партлајан—кипләшән-сүзүлән самитләр кими **(б—м, д—н, г—н)** гаршы-гаршыја гојулур.

Самитләрин тәснифиндәки бу принсип физиоложи фонетисип, онларын кәмијјәтчә фәргинә әсасланан принсипдир. Һә-

мин принсипə көрə самитлəр ики јерə бөлүнүр: 1) садə самитлəр, 2) кеминат самитлəр.

Ади кəмијјəтдə тəлəффүз олунан самитлəрə садə, узун кəмијјəтдə тəлəффүз олунанлара исə кеминат самитлəр дејилир. Мəсəлəн, Азəрбајчан дилиндə *адам* сөзүндəки **д** садə, *аддым* сөзүндəки **дд** исə фонетик чəһəтдəн кеминат самит һесаб олуна билəр.

Гејд етмəк лазымдыр ки, кеминат самитлəр Азəрбајчан дилиндə мүстəгил фонемлəр дејил.

Əлавə мəхрəчə малик самит нөвлəринин характеристикасы

Əлавə мəхрəчə көрə мүхтəлиф диллəрдə ајры-ајры самитлəр вə һəтта самит груплары јарана билир. Мəсəлəн, рус дилиндə самитин инчəлији вə галынлығы мүхтəлиф самит фонемлəрин мејдана чыхмасына сəбəб олур. Рус дилиндəки самитлəрин чоху өзүнүн бу кејфијјəтинə көрə башга диллəрин мүвафиг самитлəриндəн фəрглəнир.

Самитлəрин додагланма илə тəлəффүз олунмасы да бə'зи диллəрдə хүсуси нөв самитлəрин јаранмасы үчүн əсас олур. Мəсəлəн, абхаз дилиндə **д, т** вə с. дилөнү самитлəри додагланма илə тəлəффүз едилдикдə **(д°, т°)***, онлар мүстəгил самитлəр кими чыхыш едир.

Самитлəрин инчəлик вə галынлыға көрə мүстəгил фонемлəр кими чыхыш едə билмəси, гејд едилдији кими, рус дилиндə кениш јајылмышдыр. Һəмин дилдə галынлыг-инчəлик, јə'ни палатализасија əламəтиндəн самитлəрин тəснифиндə хүсуси принсип кими истифадə олунур. Р. И. Аванесов јазыр: «Палатализасија (латын дилиндə palatum—сəрт дамаг) бу вə ја дикəр самитин əсас мəхрəчинə дилин орта һиссəсинин сəрт дамаға галхмасындан ибарəт олан əлавə мəхрəчин бирлəшмəси нəтичəсидир. Бу əлавə мəхрəч [и] саитинин мəхрəчинə јахынлашыр. Одур ки, палатализасијаја уғрамыш инчə самитлəр, палатализасијаја уғрамамыш (галын) [ы]-ја бəнзəр чаларлыглы самитлəрдəн фəргли олараг [и]-јə бəнзəр чаларлыға малик олур.

Мүгајисə ет: [с́] вə [с], [т́] вə [т] вə с.

Палатализасијаја уғрамыш самитлəр, јə'ни тəсвир едилəн əлавə мəхрəчлə јаранан самитлəр палатализасијаја уғрамамыш галын адланан самитлəрдəн фəргли олараг, инчə самитлəр адланыр.»[1]

---

* °додагланманы көстəрир.

[1] Р. И. Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956, сəһ. 143.

Рус дилиндә **ц** вә **й** самитләриндән башга, бүтүн, самитләр инчә вә галын самит фонемләр кими ишләнир:

п′	б′	м′	ф′	в′	т′	д′	с′	з′	ш′	ж′	л′	р′	ч′	к′	г′	х′
п	б	м	ф	в	т	д	с	з	ш	ж	л	р	ч	к	г	х

Көстәрилән инчә вә галын самитләр рус дилиндә мүхтәлиф мөвгеләрдә (сөзбашы, сөзортасы, сөзсону) ишләнир вә сөзләри бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт едир.

Сәсләрин мәхрәчи вә фонетик системи

Гејд едилдији кими, һәр бир сәсин тәләффүзүндә данышыг үзвләри мүхтәлиф вәзијјәт алыр. Бу вә ја дикәр сәсин тәләффүзү заманы данышыг үзвләринин алдығы вәзијјәтә һәмин сәсин мәхрәчи дејилир. Һәр бир дил өзүнәмәхсус мәхрәч базасы илә сәчијјәләнир. Мәсәлән, әрәб дилиндә дилөну-дишарасы **ө, ә** самитләри вардыр ки, онлары тәләффүз етмәк азәрбајчанлылар үчүн чәтиндир. Азәрбајчан дилиндәки дилортасы-сәрт дамаг **к** вә **к** самитләринин тәләффүзү исә әрәбләр үчүн чәтинлик төрәдир. Бүтүн бунлар һәмин сәсләрин тәләффүзү үчүн мүвафиг тәләффүз вәрдишләринин олмамасы илә изаһ олуна биләр. Бә'зән үмуми кејфијјәт бахымындан бир-биринә чох јахын олан сәсләрдә дә бу һал мүшаһидә олунур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки **т, д, л, н** сәсләри инкилис дилиндәки мүвафиг самитләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир.

Мәхрәч базалары үзрә мүхтәлифлик мөвчуд олдуғу кими, мүхтәлиф дилләрин фонетик системләри арасында да фәрг вардыр. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, мүхтәлиф дилләрдә истәр саитләрин, истәрсә дә самитләрин мигдары нә гәдәр мүхтәлифдир. Мәсәлән, Австралијада аранта дилиндә 10 самит, 3 саит — чәмиси 13 фонем олдуғу һалда, абхаз дилиндә 68 самит, 3 саит—71 фонем вардыр. Јахуд рус дилиндә 39, Азәрбајчан дилиндә 24, инкилис дилиндә 23 вә с. мигдарда самит фонем вардыр.

Дүнја дилләри фонемләрин үмуми сајындан башга, саит вә самитләрин нисбәтинә көрә дә бир-бириндән фәргләнир. Үмумијјәтлә, мүшаһидәләр көстәрир ки, мүхтәлиф дилләрдә мәхрәч базасы илә фонетик систем арасында мөһкәм вәһдәт вардыр.

Фонем вә данышыг сәси

Мүасир дөврүн дилчилијиндә ән кениш шәкилдә ишләнән, лакин јенә мүбаһисәли олан мүһүм проблемләрдән бири мәһз фонем проблемидир. Тәхминән јарымәсрлик тәдгигат тарихинә малик олмасына бахмајараг, бу проблем истәр биздә, истәрсә дә харичдә дилчиләрин диггәт мәркәзиндә дурмуш, сајсыз-һесабсыз тәдгигатларын мөвзусу олмушдур. Дилчилијин јени тәдгигат үсулу кими мејдана чыхан структурализм, биринчи нөвбәдә, мәһз фонем нәзәријјәси әсасында формалашмыш вә өз тәдгигат методларыны дилчилијин башга саһәләринә дә тәтбиг етмәјә башламышдыр. Мүасир дөврдә истәр Прага функсионал дилчилији, истәр Данимарка глоссематикасы вә истәрсә дә американ дескриптив дилшүнаслығы формаларында тәзаһүр едән структурализмдә, истәрсә дә бөјүк инкишаф јолуна малик олан вә дилләрин тәдгигиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмыш ән'әнәви дилчиликдә фонем өз лајигли јерини тутан мүһүм мәсәләләрдән биридир.

Фонем проблеминин тарихи рус дилчиси И. А. Бодуен де Куртенедән башлајыр. Илк дәфә о, дилчилијә инди ишләнән мә'нада фонем мәсәләсини кәтирмиш вә онун илк изаһыны вермишдир.

Мә'лум олдуғу кими, Бодуен фонем һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. Әввәлчә фонемә етимоложи-морфоложи һадисә кими бахан көркәмли алим сонралар психоложи мөвгејә кечмиш вә фонем мәсәләсини мәһз бу мөвгедән изаһ етмишдир.

Фонем нәзәријјәсинин һәллиндә вә практик ҹәһәтдән онун тәдгиг едилмәсиндә совет дилчилијинин мүстәсна хидмәти вардыр. Мәһз совет дилчиләри фонеми данышыг сәси илә диалектик вәһдәтдә көтүрмүш вә бүтүн тәдгигатларыны бу истигамәтдә апармышлар. Совет дилчилијиндә фонем проблеми һаггындакы мүхтәлиф фикирләри, әсасән, ики «мәктәбә»—Ленинград вә Москва «мәктәбләринә» дахил олан дилчиләр тәмсил едирләр.

Мәсәләнин тарихи нөгтеји-нәзәриндән фонем нәзәријјәси совет дилчилијиндә кениш шәкилдә Ленинград фонологлары, хүсусән, акад. Л. В. Шерба вә онун шакирдләри Л. Р. Зиндер вә М. И. Матусевич тәрәфиндән ишләнмишдир.

Дилчиликдә илк дәфә олараг Л. В. Шерба фонемин мә'налары фәргләндирә билмәсиндән данышмыш вә беләликлә, фонем һаггында елмин инкишаф тарихиндә ирәлијә доғру бөјүк бир аддым атмышдыр.

Фонем мәсәләсиндә Л. В. Шербанын мүлаһизәләри бир ч
олмамышдыр. Илк әсәрләриндә о, фонемә даһа чох психол
жи чәһәтдән јанашмыш, сонралар исә онун даһа чох лингви
тик изаһыны вермишдир.

Акад. Л. В. Шерба «Франсыз дилинин фонетикасы» кита
бында јазыр: «Беләликлә, биз көрүрүк ки, чанлы данышыгд
бизим, адәтән, дүшүндүјүмүздән хејли артыг мигдарда чү
бәчүр сәсләр тәләффүз олунур ки, бунлар да һәр бир мүәјј
дилдә сөзләри вә онларын формаларыны фәргләндирмәк г
билијјәтинә малик олан, јә'ни инсан үнсијјәти мәгсәдләрин
хидмәт едән, нисбәтән бөјүк олмајан сәс типләриндә бирл
шир. Ајры-ајры данышыг сәсләри һаггында данышаркән, е
бу сәс типләри нәзәрдә тутулур. Биз онлары фонем адланд
рачағыг»[1].

Фонем проблеминин совет дилчилијиндә һәллиндә Моск
фоноложи мәктәбинин бөјүк ролу олмушдур. Бу мәктәбин н
мајәндәләрини бирләшдирән чәһәт онларын дилин мүһүм в
һидләриндән бири олан фонем мәсәләсиндә морфемә әсаслан
маларыдыр.

Москва фоноложи мәктәбинин фонем консепсијасы өз экси
ни, биринчи нөвбәдә А. А. Реформатскинин, П. С. Кузнетсову
әсәрләриндә тапмышдыр.

А. А. Реформатскинин фонем бахышлары јығчам вә та
шәкилдә онун «Дилчилијә кириш» әсәриндә верилмишдир.

А. А. Реформатскијә көрә, фонемләр дилин сәс гурулушу
нун ән кичик ваһидләридир ки, дилин мә'налы ваһидләринин
морфем, сөз вә чүмләләрин гурашдырылмасына вә фәргләнди
рилмәсинә хидмәт едир. А. А. Реформатски ејни заманда көс
тәрир ки, фонемләр һәмишә бу вә ја дикәр дилә хас олан мү
әјјән фонетик системин үзвләридир вә мәһз һәр бир фонемин
мәзмуну онун системдәки вәзијјәти илә тә'јин олунур.

А. А. Реформатски фонемин әламәтләрини ики јерә бөлүр
онлардан мүһүмүнү диференсиал (фәргләндиричи), гејри-мү-
һүмүнү исә интеграл (гејри-фәргләндиричи) әламәтләр адлан-
дырыр. А. А. Реформатскијә көрә диференсиал әламәт сигни-
фикатив, интеграл әламәтләр исә персептив вәзифә дашыјыр.
Буна көрә дә фонем мүәјјәнләшдириләркән, онун мәһз бу вә-
зифәләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Бунунла әлагәдар ола-
раг, А. А. Реформатскијә көрә, мүәјјән сәсләрин һәр һансы
бир дилдә мүхтәлиф фонем вә јахуд ејни бир фонемин нөвү
олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн онлары ејни тәләффүз шә-
раитинә гојмалы вә әкәр бу мүмкүндүрсә, өз-өзлүјүндә башга

---

[1] Л. В. Шерба. Фонетика французского языка. М., 1957, сәһ. 18.

фонемләрин көмәји олмадан мә'наны дәјишдирдијини мүәјјәнләшдирмәли — о заман бунлар мүхтәлиф фонемләрдир; лакин бу ола билмәзсә вә һәмин сәсләр мүхтәлиф тәләффүз шәраитиндә бир-бирләринин јерини тутарларса, онда онлар бир фонемин нөвләридир. Биринчи һалда онлар өз сигнификатив, икинчи һалда исә персептив вәзифәләрини јеринә јетирмиш олурлар.

А. А. Реформатски јазыр: «Мүәјјән бир дилин фонеминин реал мәзмуну онларын тәркибиндәки мә'надәјишдиричи әламәтләрин мәчмујудур ки, бунун да сајәсиндә мүхтәлиф дилләрин ејни сәсләри фонем кими мүхтәлифдир».[1]

О, фонемин вәзифәләрини мүәјјәнләшдирдији кими, онун мөвге (тәләффүз шәраити) мәсәләси вә мөвгејин ики нөвү: күчлү мөвге вә зәиф мөвге һаггында да өз мүлаһизәләрини сөјләмишдир. Бу мөвгејә мүнасибәтә көрә исә фонемин вариант вә вариасијалары мәсәләсини изаһ етмишдир.

Фонем барәсиндә олан мүлаһизәләрин бу гыса ичмалындан сонра фонем вә данышыг сәси мәсәләсини мүхтәсәр олараг беләизаһ етмәк олар: **фонем дилин ән кичик ваһидидир. Сөзүн чилдини дәјишмәјә хидмәт едән, бунунла әлагәдар олараг мүәјјән лексик вә грамматик мә'на дәјишиклијинә сәбәб олан ән кичик дил ваһидинә фонем дејилир**.

Фонем илә данышыг сәси арасында олан фәрги вә әлагәни јадда сахламаг лазымдыр. Һәр шејдән әввәл, нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, фонем сосиоложи фонетика вә ја фонолокијанын, данышыг сәси исә биринчи нөвбәдә, физиоложи фонетика вә акустик фонетиканын тәдгиг објектидир. Бә'зән фонем илә данышыг сәси бир-биринә ујғун кәлир, бә'зән исә кәлмир. Мәсәлән, *дағ* вә *тағ* сөзләриндә **д** вә **т** мүхтәлиф фонемләр вә мүхтәлиф данышыг сәсләридир. Бурада фонем илә данышыг сәсләри арасында там ујғунлуг вардыр. *Суд* илә *сут* сөзләриндә исә **д** вә **т** сәсләри ејни бир фонемә—**д** фонеминә дахилдир. Лакин јухарыда олдуғу кими, бурада да **д** вә **т** мүхтәлиф данышыг сәсләридир. Демәли, дилчиликдә фонем анлајышы данышыг сәси анлајышындан даһа кенишдир.

Фонемләр данышыг сәсләри шәклиндә мөвчуддур. Бу онларын арасында гырылмаз әлагәнин әсасыны тәшкил едир.

Фонем вә онун вариантлары

Јухарыда гејд олундуғу кими, фонем дилин ән кичик вә бөлүнмәз ваһиди олуб, морфемләри бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт едир. Башга сөзлә, бир-бириндән јалныз бир сәсә

[1] А. А. Реформатский. Көстәрилән әсәри. сәһ. 175.

көрә фәргләнән ики лексик вә ја грамматик ваһид өз мәзмунларына көрә дә фәргләнирсә, о заман онлары фәргләндирән сәсләр дилдә мүхтәлиф фонем кими чыхыш едирләр. Бә'зән мүхтәлиф сөзләрдә вә јахуд мүхтәлиф шәкилчиләрдә мүхтәлиф данышыг сәсләри олур, лакин сөз вә шәкилчиләр бир-бириндән фәргләнмир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *дөрд* вә *дөрт* сөзләриндә ики мүхтәлиф самит (чинкилтили д вә кар т самитләри) иштирак едир. Мә'лум олдуғу үзрә, һәмин данышыг сәсләри хејли мигдарда сөзү бир-бириндән фәргләндирә билир, мәсәлән: *дағ—таг, дар—тар, ада—ата* вә с.

Лакин гејд олунан *дөрд* вә *дөрт* сөзләриндә һәмин данышыг сәсләри өзләринин бу вәзифәләрини јеринә јетирә билмир. Ејни вәзијјәти биз исмин јијәлик һалынын шәкилчиси олан *-ын, -ин, -ун, -үн* морфоложи әламәтиндә дә көрүрүк. Көрүндүјү кими, јијәлик мәзмуну билдирән морфем мүхтәлиф саитләрин иштирак етдији дөрд фонетик тәркибдә чыхыш едир. Һәмин саитләр исә өз нөвбәсиндә сөзләри бир-бириндән фәргләндирә билир; мәсәлән, *сиз—сыз* (маг)—*сүз,* һабелә *сис—сус* (маг) вә с. Лакин көстәрилән шәкилчидә онлар дөрд «мүхтәлиф» шәкилчини бир-бириндән фәргләндирә билмир. Һәр дөрд форма ејни мә'наны ифадә едир.

Антропофоник (мадди) ҹәһәтдән ејни олан данышыг сәсләринин лингвистик вәзифәси һеч дә ејни дејилдир.

Беләликлә, дилдә ики груп данышыг сәсләрини гејд етмәк лазым кәлир ки, онларын бир групу морфемләри бир-бириндән фәргләндирә билир, дикәр групу исә фәргләндирә билмир. Биринчи група дахил олан данышыг сәсләри фонем, икинчи група дахил олан данышыг сәсләри исә вариантлар һесаб олунур. Лакин мадди ҹәһәтдән фонем вә онун вариантлары арасында гәти, мүтләг сәрһәд гојмаг олмаз. Дилдә мүҹәррәд фонемләр јохдур. Онлар јалныз морфем дахилиндә мөвҹуддурлар. Демәли, бир һалда фонем кими чыхыш едән данышыг сәси башга бир һалда вариант кими ишләнә биләр. Буна көрә дә фонем вә вариантлары мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәмишә ону систем дахилиндә алмаг вә тәдгиг етмәк лазымдыр. Һәр бир дилин фонемләр системиндә мөвҹуд олан бу һал, һәр шејдән әввәл, јухарыда көстәрилән фонетик һадисәләрин нәтиҹәсидир. Лакин бүтүн бу дејиләнләр һеч дә фонеми там релјатив бир мәфһум кими изаһ етмәк дејилдир. Әслиндә, фонемин мүәјјәнләшдирилмәси үсуллары мөвҹуддур ки, онун васитәсилә дилләрин фонем тәркиби, фонемләр системи, һабелә, бу вә ја дикәр морфемин фонем тәркиби мүәјјән едилир. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл, конкрет олараг һәр бир дилдә фонемин гүввәтли мөвгеји мүәјјәнләшдирилмәлидир. Фонемин гүв-

вәтли мөвгеји онун өз физиоложи-акустик кејфијјәтини вә лингвистик вәзифәсини мүһафизә етдији мөвге һесаб олунур. Һәмин мөвгедә ишләнән данышыг сәси фонем кими мүәјјәнләшдирилир. Гејд олунан мөвге башга мөвге илә әвәз олундугда һәмин сәс дәјишилирсә, мејдана чыхан данышыг сәси о фонемин варианты һесаб олунур.

Фонем тәркибиндә системлилик. Һәр бир дилин фонемләри һеч дә тәсадүфи дил фактлары олмајыб, мүәјјән бир систем јарадыр. Фонем тәркибиндәки систем фонемләрин фәргләндиричи әламәтләр үзрә гаршы-гаршыја гојулмалары зәмининдә јараныр. Мәсәлән, Мүасир Азәрбајчан дилинин, дејәк ки, самитләр тәркибиндә әмәләкәлмә јеринә вә үсулуна, сәс телләринин иштиракына, јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә самитләр гаршы-гаршыја гојулур вә мөһкәм систем јарадыр. Сәс телләринин иштиракына көрә самитләр ики бөјүк груп—кар самитләр вә чинкилтили самитләр һалында оппозисија тәшкил едир: **п-б, ф-в, т-д, с-з, ш-ж, ч-ч, к-к, г-k, х-ғ.** Гејд олунан самитләр арасында јалныз бирчә фәрг вардыр. Даһа доғрусу, биринчи тәрәфдәкиләрин јаранмасында сәс телләри иштирак етмир, икинчи тәрәфдәкиләрин јаранмасында исә иштирак едир.

Мүхтәлиф дилләрин фонем тәркиби мүхтәлиф олдуғу кими, һәмин фонемләрин фәргләндиричи әламәтләри дә, онларын јаратдығы систем дә мүхтәлиф олур. Мәсәлән, рус дилинин фонемләр системиндә инчәлик-галынлыг үзрә олан фәргләндиричи әламәт Азәрбајчан, инкилис, франсыз вә с. дилләрин фонемләр системиндә јохдур.

Демәли, һәр бир дилин орижинал фонемләр тәркиби олдуғу кими, өзүнәмәхсус фонемләр системи дә вардыр.

Дилин сәс вә фонем тәркибинин тарихи дәјишкәнлији

Һәр бир дилдә фонем узунмүддәтли тарихи инкишафын мәһсулудур. Дил инкишаф етдикчә, онун фонем тәркибиндә дә мүәјјән дәјишикликләр олмуш, бә'зи фонемләр бу вә ја дикәр дилин фонемләр тәркибиндән чыхмыш вә јахуд әксинә, јени фонемләр јаранмышдыр. Бүтүн бунлар дилин вә һәмин дилдә данышан халгын тарихи илә бағлы олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дили өз инкишафында бир сыра дилләрлә, хүсусән әрәб вә фарс дилләри, XIX әсрдән башлајараг рус дили вә рус дили васитәсилә Авропа дилләри илә мүхтәлиф әлагәләрдә олмушдур. Бу әлагәләр Азәрбајчан дилинин лексикасы, морфолокијасы вә с. илә бәрабәр, онун фонетик гурулушунда да мүәјјән изләр бурахмышдыр. Мүасир Азәрбајчан дилинин сәс тәркибини ајдын-

лашдыраркән, даһа доғрусу, һәмин дилин фонемләрини вә онларын мөвгејини изаһ едәркән, бу әлагәләрин нәзәрдә тутулмасы вачибдир. Мәсәлән, Азәрбајчан јазылы әдәби дилиндә сөз әввәлиндә вә саитләр арасында k сәси ишләнмир. Бу сәсин Азәрбајчан дилиндә ишләнмәси алынма сөзләрлә бағлыдыр. Бундан башга, Азәрбајчан әдәби јазы дилиндә узун саитләр дә, демәк олар ки, мөвчуд дејил. Азәрбајчан дилинин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә һәмин саитләрин варлығы, биринчи нөвбәдә, әрәб дили илә олан әлагәнин нәтичәсидир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир дилдә узун мүддәтли тарихи инкишаф нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш дәјишикликләр һеч дә мүхтәлиф дилләрин фонетик фактларынын бу вә ја дикәр дилә бирбаша дахил олмасы демәк дејил. Әксинә, мүхтәлиф дилләрин фонетик фактлары һәр һансы бир дилә кечәркән чидди дәјишикликләрә мә'руз галыр, дахил олдуғу дилин фонетик ганунлары тәрәфиндән ишләндикдән, һәмин дилә ујғунлашдыгдан сонра фонематик вәтәндашлыг һүгугу газаныр. Мәсәлән, әрәб дилиндән кечән сөзләрин истинасыз олараг һамысы Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларынын тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Ејни заманда, фарс сөзләри дилимиздә чидди фонетик дәјишикликләрә уғрамышдыр. Һабелә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә Авропа дилләриндән Азәрбајчан дилинә кечән сөзләрдә чидди дәјишикликләр мөвчуддур. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, һәмин дилләрдән кечән сөзләрин бөјүк гисми Азәрбајчан дилинин аһәнк ганунуна ујғунлашмышдыр вә фонетик чәһәтдән онлары Азәрбајчан сөзләриндән фәргләндирмәк мүәјјән һалларда мүмкүн дејилдир. Лакин дилин сәс вә фонем тәркибиндә өзүнү көстәрән дәјишикликләр бә'зән «спонтан» вә јахуд «азад» сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә сөз әввәлиндә ишләнән бә'зи кар самитләрин чинкилтиләшмәси буна мисал ола биләр. Дилләрин сәс тәркибиндә баш верән дәјишикликләри изаһ етмәк истәјән бә'зи нәзәријјәләр дә (нәсилләр нәзәријјәси, субстрат нәзәријјәси, тәләффүзүн асанлығы нәзәријјәси, даими мүвазинәт бәрпасы нәзәријјәси вә с.) бу чәһәтдән мараглыдыр.

Фактлар көстәрир ки, дилин сәс вә фонем тәркибиндә инкишаф өзүнү ики шәкилдә: сәсләрин тәкамүлү вә әвәзләнмәси (субститусија) шәклиндә көстәрир.

Фонетик һадисә вә ганунлар

Нитг заманы сәсләрин ишләнмә јери вә бир-бирилә гоншулуғу онларын бә'зи дәјишикликләрә уғрамасына сәбәб олур. Бу вә ја дикәр сәсин тутдуғу мөвгедән асылы олараг вә башга сәсләрин тә'сири илә дикәр сәсләрлә әвәзләнмәләри фонетик дәјиш-

мә һесаб олунур. Башга сөзлә, данышыг сәсләринин кејфијјәтинә әмәлә кәлән дәјишикликләр, даһа доғрусу, башга сәсләрлә әвәзләнмәләри онларын лингвистик вәзифәсинә, јә'ни морфемләри фәргләндирмәк вә танытмаг вәзифәсинә мане ола билмир.

Фонетик әвәзләнмәләр ики чүр олур: мөвгели (позисијалы) вә әлагәли (комбинатор) әвәзләнмә.

Сәс башга сәсин тә'сириндән асылы олмајараг сөздә тутдуғу мөвгејә көрә дәјишилирсә, белә фонетик дәјишмәјә мөвгели әвәзләнмә дејилир. Мәсәлән, биз *кәнд* сөзүнү *кәнт* кими ишләтдикдә д сәси т сәси илә әвәз олунур. Бу әвәзләнмә јалныз самитинин сөз сонунда ишләнмәсиндән ирәли кәлир. Әлагәли вә јахуд комбинатор әвәзләнмәдә исә бир сәс дикәринә тә'сир едәрәк, онун мүхтәлиф данышыг сәсләри илә әвәз олунмасына сәбәб олур. Мүхтәлиф дилләрдә комбинатор дәјишмәләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр ки, онлардан ашағыдакылары хүсусилә гејд етмәк олар: ујушма (ассимилјасија), аккомодасија, фәргләшмә (диссимилјасија), јердәјишмә (метатеза), сәс артымы, сәс дүшүмү вә с. Бу һадисәләрин һәр бири өзүнәмәхсус әламәтләрә малик олмасына бахмајараг, сөзүн мә'насына тә'сир едә билмәдикләринә көрә фонетик һадисә һесаб олунур.

Ујушма. Ујушма вә јахуд ассимилјасија сөздә сәсләрин мәхрәчләринә көрә бир-биринә ујғунлашмасына дејилир. Мәсәлән, *тапмаг* сөзүндә п сәсинин өзүндән сонра кәлән м сәсини өз мәхрәчинә ујғунлашдырмасы ујушма, јахуд ассимилјасија сајылыр. Ујушма там вә јарымчыг олур. Там ујушмада тә'сир едән сәс тә'сир алтына дүшән сәси тамамилә өз мәхрәчинә ујғунлашдырыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *тапмаг—таппаг, анламаг—аннамаг, адлар—аддар* вә с. сөзләрдә там *ассимилјасија* һадисәси вардыр. Чүнки *таппаг, аннамаг, аддар* сөзләриндә п, н, д сәсләри өзләриндән сонра кәлән м, л сәсләринә тә'сир едәрәк, онлары өз чинсләринә вә ја мәхрәчләринә ујғунлашдырмышдыр. Јахуд рус дилиндә *отдать* кими јазылан сөз *оддать* тәләффүз олунур. Бурада д сәси өзүндән әввәл кәлән т сәсинә тә'сир едәрәк онун *оддать* кими тәләффүз олунмасына сәбәб олмушдур.

Јарымчыг вә ја там олмајан ассимилјасијада тә'сир едән сәс тә'сир алтына дүшән сәси тамамилә дејил, гисмән өз мәхрәчинә јахынлашдырыр. Башга сөзлә десәк, тә'сир алтына дүшән сәс тә'сир едән сәси өзүнә дејил, мәхрәчинә јахын олан башга бир сәсә чевирир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *атамдан* шәклиндә јазылан сөз *атамнан* кими тәләффүз олунур. Бу мисалда м сәси д сәсинә тә'сир едәрәк ону н сәсинә чевирмишдир. Рус әдәби дилиндә *ложка* шәклиндә јазылан сөз *лошка* кими тәләффүз

олунур. *Ложка* сөзүндәки кар **к** самити өзүндән әввәлки чинкилтили **ж** самитинә тә'сир едәрәк ону кар **ш** самитинә чевирмишдир.

Истәр Азәрбајчан дилиндән вә истәрсә дә рус дилиндән вердијимиз бу мисалларда сәсләрин там дејил, јарымчыг ассимилјасијасы әмәлә кәлмишдир.

Ујушма тә'сир истигамәтинә көрә ирәли вә кери олур:

а) ирәли ујушмада әввәлки сәс өзүндән сонра кәлән сәсә тә'сир едәрәк, ону өз мәхрәчинә чевирир. Мәсәлән, *тапмаг* сөзүнүн *таппаг, данламаг* сөзүнүн *даннамаг* шәклиндә тәләффүз олунмасы кими. Бу мисалларда, јә'ни *тапмаг* сөзүндәки гоша додаг кар **п** самити өзүндән сонра кәлән гоша додаг бурун сонору **м** самитинә тә'сир едәрәк, ону өз мәхрәчинә чевирмишдир. Икинчи мисалда, јә'ни *данламаг* сөзүндәки **н** бурун сонор самити өзүндән сонра кәлән ағыз сонору **л** самитинә тә'сир едиб, јенә дә ону өз мәхрәчинә чевирмишдир.

б) кери ассимилјасија тәләффүздә өзүндән сонра кәлән сәсин тә'сири нәтичәсиндә ондан әввәлки сәсин һәмин сәсин мәхрәчиндән олан сәсә чеврилмәсинә дејилир.

Дилимиздә *алырлар* шәклиндә јазылан сөз данышыгда *алыллар* кими тәләффүз олунур. Бурада, јә'ни *алырлар* сөзүндә ишләдилән кәмијјәт шәкилчисинин илк **л** сәси өзүндән әввәл кәлән заман шәкилчисинин **р** сәсинә тә'сир едәрәк, ону **л** сәсинә чевирмишдир. Азәрбајчан дилиндә, үмумијјәтлә десәк, **р>л, т>с, с>ч, н>м, ч>ш** тә'сир едир. Мәсәлән, *јазарлар>јазаллар, кетсә>кессә, русча>ручча, динмәз>диммәз, үч шаһы>үш шаһы* вә с.

Ујушма һадисәси дилдә ганунаујғун шәкилдә фәалијјәт көстәрән фонетик һадисә олуб, мүәјјән систем тәшкил едән самитләр арасында јараныр.

Ујушма һадисәси, адәтән, үч әламәтә көрә баш верир: 1) самитләрин јаранма јеринә көрә, 2) самитләрин јаранма үсулуна көрә, 3) сәс телләринин иштиракына көрә.

I. Самитләрин јаранма јеринә көрә ујушмасында бир-бириндән јалныз әмәләкәлмә јеринә көрә фәргләнән самитләрин арасындакы һәмин фәрг арадан галдырылыр. Самитләрин јаранма јеринә көрә ујушмасынын ашағыдакы тәзаһүр формалары вардыр:

1. Додаг самитинин тә'сири илә диш самити додаг самитинә чеврилир: *инан—инамма, јан—јаммыр, дөн—дөммәз...*

2. Дишарасы самитләрин тә'сири илә јуваг самитләри диш самитләринә чеврилир. Бу, инкилис дилиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир: at ðə, ɔn, ðə ...

3. Дилархасы самитин тә'сири илә диш самити јумшаг дамаг самитинә чеврилир: *инсан—инсаң гајғысы, чан—чаң гардаш...*

II. Јаранма үсулуна көрә ујушмада самитләрин арасында һәмин принсип үзрә олан фәрг арадан галдырылыр. Ујушманын бу нөвүнүн ашағыдакы тәзаһүр формаларына нисбәтән чох тәсадүф едилир:

1. Новлу самитләрин тә'сири илә кипләшән-партлајан самитләр новлу самитләрә чеврилир: *кет—кессә, јат—јасса, ат—ассыз; јаздыр—јаззыр, евимиздән—евимиззән, јазда—јазза...*

2. Кипләшән-новлу самитләр новлу самитләрә чеврилир: *сачсыз—сашсыз, гычсыз—гышсыз, һеч шеј—һеш шеј, күчсүз—күжсүз, хәрчсиз—хәржсиз...*

3. Кипләшән-новлу самитләрин тә'сири илә новлу самитләр кипләшән-новлу самитләрә чеврилир: *фарсча—фарчча, ичласчы—ичлаччы, јавашча—јавачча, гызчығаз—гыччығаз, азча—ачча...*

Үмумијјәтлә, јаранма үсулуна көрә самитләрин ујушмасынын 10-а гәдәр мүхтәлиф тәзаһүр формасы вардыр. Кипләшән-сүзүлән самитин кипләшән-титрәк, кипләшән-титрәк самитин кипләшән-сүзүлән, кипләшән-сүзүлән самитин новлу вә кипләшән, кипләшән-партлајан самитин кипләшән-новлу самитә чеврилмәләри дә јаранма үсулуна көрә мүхтәлиф ујушма нөвләридир.

III. Ујушма һадисәси сәс телләринин вәзијјәтинә көрә дә олур. Ујушманын бу нөвүндә кар вә чинкилтили самитләр арасындакы фәрг арадан галдырылыр. Сәс телләринә көрә ујушма бүтүн кар вә чинкилтили самитләри әһатә едир:

1. Д о д а г с а м и т л ә р и: *чораб—чорапсыз, китаб—китапсыз, бузов—бузофсуз...*

2. Д и л ө н ү с а м и т л ә р и: *булуд—булутсуз, алмышды—алмышты, билмишди—билмишти; јазса—јасса, дузсуз—дуссуз; әлач—әлачсыз...*

3. Д и л о р т а с ы с а м и т л ә р и: *рәнк—рәнксиз, әһәнк—әһәнксиз...*

4. Д и л а р х а с ы с а м и т л ә р и: *јарпаг—јарпахсыз, торпаг—торпахса...*

Аккомодасија. Бу фонетик һадисә дә өз сәчијјәсинә көрә ујушма һадисәсиндән фәргләнмир. Лакин ассимилјасијадан фәргли олараг бурада дәјишмә самитләрлә самитләрин мүнасибәтинин тә'сири илә дејил, самитләрлә саитләрин арасындакы әлагәнин тә'сири илә олур. Мәсәлән, *бал* сөзүндәки **б** вә **л** самитләри ара-сыра **а** саитинин тә'сири илә галын олдуғу һалда, *бил* сөзүндәки һәмин самитләр өн сыра саитинин тә'сири илә инчә олур. Бу фонетик һадисә бир-бириндән фәргләнән ән мүхтәлиф дилләрдә өзүнү көстәрир. Аккомодасија фонетик һадисәсиндә дәјишмәјә мә'руз галан сәс бә'зән самит дејил, саит олур. Мәсә-

лән, рус дилиндә инчә вә галын самитләрин тә'сири илә са-
рын кејфијјәтиндә чидди дәјишикликләр мејдана чыхыр.

Нәһајәт, ассимилјасијадан фәргли олараг, аккомодаси-
мүхтәлиф сәсләр јалныз мүәјјән әламәтә көрә (инчәлијә,
лынлыға, додагланмаја вә с.) олур. Буна көрә дә аккомода-
һадисәси мүәјјән мә'нада јарымчыг ассимилјасија һадисә-
һесаб едилә биләр.

Фәргләшмә (диссимилјасија). Бу, ујушманын тамамил-
синәдир. Әкәр ујушмада бир сәс башга сәсә тә'сир едәрәк
өз мәхрәчиндә олан вә јахуд өз мәхрәчинә јахын бир сәсә ч-
рирсә, бурада ејни мәхрәчдән олан вә јахуд бир-биринә ј-
ики сәсдән бири дикәринә тә'сир едәрәк, ону өз мәхрәчи-
узаглашдырыр.

Мәсәлән, *трамвај* сөзүндә бир-биринин ардынча гоша д-
м вә додаг-диш **в** самитләри кәлир. Бурада **в** сәси **м** сәсинә
сир едәрәк, ону дилөнү-диш **н** самитинә чевирир. Ејни сөз-
фонтан—фонтал, зәрәр—зәрәл вә с. һаггында да дејә биләр-

Азәрбајчан дилиндә морфоложи нормаја чеврилмиш *га-*
маг, сарал маг сөзләри дә мәншәчә фәргләшмә (диссимилја-
нәтичәсидир (*гарармаг, сарармаг* вә с.).

Ики кар самитдән биринин чинкилтиләшмәси дә фәргл-
һесаб олуна биләр: *тәшкил—тәшкил...*

Рус дилиндә *феврарь* әвәзинә *февраль, вельблюд* әва-
верьблюд дејилмәси дә фәргләшмә (диссимилјасија) һадис-
нин нәтичәсидир. Фәргләшмә һадисәсиндә тә'сир едән сәс д-
с и м и л ј а т о р (фәргләндирән), тә'сирә мә'руз галан сәс
д и с с и м и л ј а н т (фәргләшән) адланыр.

Ујушма кими, фәргләшмә һадисәсинин дә мүхтәлиф нөвл-
ни көстәрмәк олар: там фәргләшмә, јарымчыг фәргләшмә, и-
фәргләшмә, кери фәргләшмә вә с.

Сәс дүшүмү. Дилин фонетик гурулушунда кениш јајыл-
фонетик һадисәләрдән бири дә сәс дүшүмүдүр. Бу һадисә-
шән сәсин мөвгејиндән вә сәчијјәсиндән асылы олараг, сә-
тәзаһүр формасына маликдир: 1) абсорбсија, 2) апок-
3) аферезис, 4) гаплолокија, 5) диереза, 6) елизија, 7) синк-
8) редуксија.

А б с о р б с и ј а. Сонор самитин јанындакы саитин итмә-
а б с о р б с и ј а* дејилир. Мәсәлән: *әсил—әсл, нәсил—нәсл...*

А п о к о п а. Сөз сонундакы самит сәсин вә ја сәсләрин ф-
тик просесләр нәтичәсиндә дүшмәсинә а п о к о п а дејилир.
сәлән, Азәрбајчан дилиндә хәбәр шәкилчисинин үчүнчү шәхс-
киндә **р** самитинин дүшмәси апокопа һадисәсинә мисал ола-
ләр: *тәләбәдир—тәләбәди, мүәллимдир—мүәллимди.* Үмумиј-

* *Абсорбсија* һечанын дүшмәси, ики саит арасындакы кипләшән сам-
итмәси мә'наларында да ишләнир.

лә, л вә р самитләри Азәрбајчан дилиндә сөз сонунда ујғун фонетик шәраитдә зәифләјир: *кәл бура—кә бура, бир китаб—би китаб...*

Апокопа һадисәсинә мүхтәлиф дилләрдә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, латын дилиндә: *һunce—һunc,* испан дилиндә: santo—san, рус дилиндә: *чтобы* сөзүнүн бә'зән *чтоб* кими дејилмәси дә апокопа һадисәсинә мисал ола биләр.

Аферезис. Сөзүн әввәлиндәки сәсин вә ја сәсләрин әввәл кәлән сөзүн сонунчу сәсинин вә ја сәсләринин тә'сири илә дүшмәсинә аферезис дејилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *дәфтәрлә—дәфтәр илә, кәлирди—кәлир иди, билирмиш—билир имиш* вә с. Бу һадисә өзүнү әрәб дилиндәки *ал* артиклиндә, инкилис дилиндә биринчи шәхс әвәзлијииин тәки илә *ат* бағламасы арасында (*I m*) да көстәрир.

Гаплолокија. Јан-јана кәлән ики ејни чинсли һечадан биринин дүшмәсинә гаплолокија дејилир. Мәсәлән, рус дилиндә *знаменоносец* сөзүнүн *знаменосец,* франсыз дилиндә *avez vous* әвәзинә *a'vous* дејилмәси гаплолокија һадисәсинә мисал ола биләр. Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф шивәләриндә, бә'зән һәтта әдәби тәләффүздә гәти кәләчәк заман формасынын биринчи шәхс тәкинин ишләдилмәсиндә гаплолокија һадисәси илә гаршылашырыг: *алачағам—алачам, кәләчәјәм—кәләчәм...*

Диереза. Ики мүхтәлиф сәсдән биринин дүшмәси илә сәчијјәләнән фонетик һадисәјә диереза дејилир. Азәрбајчан дилиндә бу һадисә даһа чох диссимилјатив әсаса маликдир. Мәсәлән, ики ејни јаранма үсулуна малик сәсләрдән бири дүшүр: *дост—досдур, сәрбәст—сәрбәсдир.* Кипләшән самитләрдән әввәл кипләшән новлу самитин новлу самитә чеврилмәси дә диссимилјатив әсаса малик диереза һадисәсинә мисал ола биләр: *виждан—вичдан, гашды—гачды* вә с.

Диереза бә'зән ассимилјатив әсаса да малик олур. Мәсәлән, *сәрбәстлик—сәрбәслик* сөзүндә с вә л самитләринин ассимилјасија мејли нәтичәсиндә т самити дүшүр.

Рус дилиндә дә диереза һәм ассимилјатив, һәм дә диссимилјатив әсаса малик олур. Рус дилиндә диереза бә'зән гаплолокија (һеча дүшүмү) һалында тәзаһүр едир; мәсәлән, *близорукий—близозоркий, стипендија—стипипендија* вә с.

Белә һеча дүшүмү Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә дә өзүнү көстәрир; мәсәлән, *дә:гә—дәгигә, отду—отурду, кәтди—кәтирди* вә с. Бунлардан биринчиләр диссимилјатив, ахырынчылар исә ассимилјатив әсаса малик диереза һадисәсидир.

Елизија. Бу сәс дүшүмү һадисәси апокопа һадисәсинә охшајыр. Лакин апокопа һадисәсиндә самит сәсләр дүшдүјү һалда,

елизија һадисәси заманы саит сәсләр итир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *Әли аға* сөзләринин *Әлаға, Әли Әкбәр* сөзләринин *Әләкбәр* кими дејилмәси елизија һадисәсинә мисал ола биләр.

Франсыз дилиндә бу һадисә өзүнү артикл вә саит илә башлајан сөз арасында бүрузә верир: *l'amitie—la amitte* вә с.

Синкопа. Сөз ичәрисиндә, хүсусән кипләшән самитләр арасында сәсин дүшмәсинә синкопа дејилир. Мәсәлән, латын дилиндә *calidus* әвәзинә *caldus, solidus* әвәзинә *soldus* дејилмәси синкопа нүмунәләридир.

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф шивәләриндә нәзәрә чарпан *чәрмә* (чәримә), *әрзә* (әризә), *телфон* (телефон) дејилишләри синкопа һадисәсинә мисал ола биләр.

Редуксија. Сәсин зәифләмәси һадисәсинә редуксија дејилир. Азәрбајчан дилиндә вурғулу һечадан әввәлки вурғусуз һечада ишләнән бүтүн гапалы саитләр редуксија һадисәсинә уғрајыр; мәсәлән, *бурун—бурнун, синиф—синфин, күмүш—күмшүн*...

Рус дилиндә редуксија һадисәси өзүнү вурғулу һечадан узагда олан һечаларда көстәрир; мәсәлән, *говарит, ръзнасит* вә с.

Сәс артымы. Дилин фонетик гурулушунда мүһүм јер тутан фонетик һадисәләрдән бири дә сәс артымыдыр. Сәс артымы һадисәси әлавә олунан сәсин мөвгејиндән вә сәчијјәсиндән асылы олараг дөрд чүр олур: 1) протеза, 2) епентеза, 3) епитеза, 4) лјезон.

Протеза. Сөзүн әввәлинә мүхтәлиф данышыг сәсинин артырылмасына протеза дејилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә протеза һадисәси сонор **р** самити илә башланан сөзләрә бә'зи һалларда бир **и** саитинин артырылмасы илә баш верир; *рәһм—ирәһм, рәф—ирәф, Рәшид—Ирәшид, рәнк—ирәнк* вә с.

Сәс артымы һадисәси **ст** гоша кар самити илә башланан сөзләрдә дә өзүнү көстәрир. Belә һалларда бә'зән самитләрдән әввәл ја **и** ја да **у** саити артырылыр: *стәкан—истәкан, стол—устол* вә с.

Протеза һадисәси мүхтәлиф дилләрдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, рус дилиндә *восемь—осемь,* франсыз дилиндә *esprit* <латынча *spiritum* вә с.

Епентеза. Сөз дахилинә мүхтәлиф сәсләрин артырылмасына епентеза дејилир. Бу фонетик һадисә, демәк олар ки, һәмишә диссимилјатив әсаса малик олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин дахили инкишаф ганунларындан бири дә халис Азәрбајчан сөзләриндә ејни һеча дахилиндә чох һалларда ики самитин вә ики саитин бир јердә ишләнә билмәмәси шәклиндә

Саитлә гуртаран һечалара а ч ы г, самитлә гуртаран һечалара исә г а п а л ы һ е ч а л а р дејилир. Мәсәлән, *а-на, нә-нә-лә-рә* сөзләриндәки бүтүн һечалар ачыг, *әл-ләр-дән* сөзүндәки һечалар исә гапалы һечалардыр.

Һансы сәсләрлә, даһа доғрусу, саит вә јахуд самитлә башламасындан асылы олараг һечалар јенә дә ики група ајрылыр: өртүсүз һечалар, өртүлү һечалар.

Саитлә башлајан һечалара өртүсүз, самитлә башлајан һечалара исә өртүлү һечалар дејилир. Мәсәлән, *ев-дә* сөзүндәки *ев* һечасы өртүсүз, *дә* һечасы исә өртүлү һечадыр.

Бу ики принсипә, јә'ни һансы сәслә башлајыб, һансы сәслә гуртармасындан асылы олараг, һечалары дөрд група ајырмаг олар:

1. Өртүсүз-ачыг һеча.
2. Өртүсүз-гапалы һеча.
3. Өртүлү-ачыг һеча.
4. Өртүлү-гапалы һеча.

Саитлә башлајыб саитлә гуртаран, јә'ни бир саитдән ибарәт олан һечалара өртүсүз-ачыг һеча дејилир: *а, а-на, а-та.*

Саитлә башлајыб, самитлә гуртаран һечалара өртүсүз-гапалы һеча дејилир: *ил, әл, илк.*

Самитлә башлајыб, саитлә гуртаран һечалара өртүлү-ачыг һечалар дејилир: *су, бу, ар-зу.*

Самитлә башлајыб, самитлә гуртаран һечалара өртүлү-гапалы һечалар дејилир: *дағ, гар-даш, дөрд.*

Һечаны әмәлә кәтирән саитин сәчијјәсинә көрә дә һечалар мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр. Мәсәлән, узун саитин әмәлә кәтирдији һеча узун, гыса саитин әмәлә кәтирдији һеча исә гыса һеча адланыр. Һечаны әмәлә кәтирән һеча вурғулу олурса, вурғулу һеча, вурғусуз олурса, вурғусуз һеча јараныр.

Һеча сөздә тутдуғу мөвгејә көрә дә мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр: башланғыч һеча, сонлуг һеча, орта һеча вә с.

Һечалар һәмишә дилин фонетик гурулушу илә бағлы олур. Бу һәм һечаланмада, һәм дә һечанын нөвләрә ајрылмасында өзүнү көстәрир. Белә ки, мәсәлән, Азәрбајчан, рус, инкилис дилләриндә сөзләрин вә ја сөз формаларын һечалара ајрылмасы бир-бириндән фәргләнир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә һечаланма заманы јанашы кәлән самитләр, адәтән, башга-башга һечалара дахил олур: *гар-даш, ид-рак* вә с. Рус дилиндә исә әввәл кәлән һечаларда ачыглыға мејл һечаланманы башга истигамәтә салыр: *по-трон, шу-стрый* вә с.

Бә'зи дилләрдә һечанын мүхтәлиф нөвләри кениш јајылдығы һалда, мүәјјән дилләрдә һечанын јалныз бир нөвү мөвчуд олур. Мәсәлән, Шәрги Никерија әһалисинин дили олан

игбо дилиндә һечанын јалныз ачыг һеча нөвү мөвчуддур. Саит-дән вә ја самит+саит тәркибиндән ибарәт олан ачыг һечалар һәмин дилдә һечанын тәзаһүр етдији мәһдуд формалардыр. Бәнзәр вәзијјәт Африка дилләриндән олан лингала дилинә дә аиддир. Һәмин дилдә дә јалныз ачыг һечалар мөвчуддур. Лакин лингала дилиндә ачыг һечалар өртүлү-ачыг һечанын мүхтәлиф нөвләрини әһатә едә билир.

Вурғу

Дилин сәс системиндә чох мүһүм јер тутан фонетик ваһид-ләрдән бири дә вурғудур. Сөз вә ја сөз бирләшмәсинә дахил олан һечалардан биринин давамлылығын, кәркинлијин вә уча-лығын артмасы, һабелә сәсин күчләнмәси вә ја тонун јүксәл-мәси илә тәләффүз олунмасына в у р ғ у дејилир.

Вурғу морфемин фәргләндирилмәси вә ја танынмасы васитә-си олдуғундан о, фоноложи сәчијјә дашыјыр. Буна көрә дә хәтти фонематик ваһидләрдән (сегмент фонемләрдән) фәргли олараг вурғуја фөвгәлхәтти (суперсегмент) фонем дә дејилир.

Вурғунун мүхтәлиф принсипләрә көрә мүхтәлиф нөвләри вардыр ки, бунлар, адәтән, дөрд принсипә көрә мүәјјән еди-лир:

1) фонетик сәчијјәсинә көрә;
2) морфоложи сәчијјәсинә көрә;
3) мүхтәлиф дил ваһидләри илә әлагәсинә көрә;
4) мәгсәдә вә ја дејилән мүнасибәтә көрә.

Биринчи принсипә, јә'ни фонетик сәчијјәсинә көрә, вурғунун әсасән ашағыдакы нөвләри вардыр: мусигили вурғу, динамик вурғу, гарышыг вурғу.

Вурғулу һечанын вурғусуз һечалардан тонун дәјишмәси илә фәргләнмәсинә м у с и г и л и в у р ғ у дејилир. Вурғунун бу нөвүндә сәс телләринин титрәмә тезлијинин мүхтәлифлији һәлледичи рол ојнајыр.

Мусигили вурғу м е л о д и к в у р ғ у, т о н и к в у р ғ у, х р о-м а т и к в у р ғ у терминләри илә дә изаһ едилир.

Вурғулу һечанын вурғусуз һечалардан кәркинлији вә тә-ләффүз үчүн истифадә едилән һава ахынынын чохлуғу илә фәргләнмәсинә д и н а м и к в у р ғ у дејилир. Бунунла әлагәдар олараг, динамик вурғуја н ә ф ә с л и в у р ғ у, е к с п и р а т о р в у р ғ у, к ү ч в у р ғ у с у да дејилир. Нәһајәт, г а р ы ш ы г в у р-ғ у вурғулу һечанын вурғусуз һечалардан кәркинлијини вә һава ахынынын чохлуғу, һабелә тонун дәјишмәси илә фәргләнмәси-нә дејилир. Одур ки, гарышыг вурғу елми әдәбијјатда мусиги-ли-нәфәсли вурғу да адланыр.

Икинчи принсипә, јә'ни морфоложи сәчијјәсинә көрә вурғунун, әсасән, ашағыдакы нөвләри мөвчуддур: сабит вурғу, гејри-сабит вурғу, мәшрут вурғу, ачыг вурғу, гапалы вурғу вә с.

Сөзүн һәмишә ејни бир һечасына дүшән вурғуја с а б и т в у р ғ у дејилир. Мәсәлән, вурғу сөзүн сонунчу һечасына дүшүрсә, сөзүн сонуна шәкилчи артырылдыгча вурғу да онун үзәринә кечир. Сабит вурғуја д а и м и в у р ғ у, б а ғ л ы в у р ғ у вә с. дә дејилир.

Сәрбәст вурғу, м ү х т ә л и ф ј е р л и в у р ғ у, ә н' ә н ә в и в у р ғ у терминләри илә дә адландырылан г е ј р и-с а б и т в у р ғ у сөзүн ән мүхтәлиф һечаларына дүшә билән вурғуја дејилир.

Мүәјјән фонетик вә морфоложи шәртләрдән асылы олан вурғуја м ә ш р у т в у р ғ у дејилир. Вурғунун бу нөвү бүтүн дүнја дилләриндә мөвчуддур.

Ачыг һечалара дүшән вурғуја а ч ы г, гапалы һечаја дүшән вурғуја исә г а п а л ы в у р ғ у дејилир.

Үчүнчү принсипә, јә'ни мүхтәлиф дил ваһидләри илә әлагәсинә көрә, вурғунун һеча вурғусу, сөз вурғусу, ибарә вурғусу, тәгти вурғу вә бирләшдиричи вурғу кими беш нөвү вардыр.

Һечанын һеча әмәлә кәтирән һиссәләриндән биринин гүввәтли вә ја сәс тонунун дәјишмәси илә тәләффүзүнә һ е ч а в у р ғ у с у дејилир.

Һеча вурғусундан фәргли олараг, сөзүн һечаларындан биринин мүхтәлиф фонетик васитәләрлә фәргләндирилмәсинә с ө з в у р ғ у с у дејилир.

И б а р ә в у р ғ у с у ибарәнин ајрылмасына вә дахилән бирләшмәсинә хидмәт едән вурғуја дејилир. Т ә г т и в у р ғ у с у маһијјәтчә ибарә вурғусундан о гәдәр дә фәргләнмир. Башга сөзлә, ибарә вурғусу фонетик-синтактик ваһидләри ајырыб дахилән бирләшдирмәјә, тәгти вурғусу исә нитгин јалныз фонетик чәһәтдән ајрылыб дахилән бирләшән һиссәләрини көстәрмәјә хидмәт едир.

Нәһајәт, **дөрдүнчү принсипә,** јә'ни мәгсәдә вә дејилән мүнасибәтә көрә вурғу ики чүр олур: мәнтиги вурғу, һәјәчанлы вурғу.

Данышыг заманы сөзләрдән биринин нәзәрә чарпдырылмасы үчүн даһа гүввәтлә дејилмәсинә м ә н т и г и в у р ғ у дејилир. Һисс, һәјәчан, мүхтәлиф мүнасибәт ифадә едән вурғу исә һ ә ј ә ч а н л ы в у р ғ у адланыр. Һәјәчанлы вурғу даһа чох үслуби әһәмијјәтә малик олдуғундан ондан норматив фонетикада, адәтән, бәһс етмирләр.

Лакин модаллыг бә'зи грамматик категоријаларын (мор-

фоложи вә синтактик) тәдгигиндә нәзәрә алындығы үчүн он фонетикада олан тәзаһүр формаларындан, мәсәлән, һәјәчан вурғудан да бәһс етмәк зәруридир.

Интонасија һаггында анлајыш

Сәс тонунун (мелодиканын) јүксәклијинин, вурғунун, ләффүз сүр'әтинин вә тембрин мүрәккәб вәһдәтинә интонасија дејилир. Интонасија фикрин ифадә васитәси олуб, данышанын өз дедикләринә мүнасибәтини экс етдирир.

Интонасијанын бир чох нөвү вардыр. Онлардан ашағыдакылары хүсусилә гејд етмәк олар: ајдынлашдырычы интонасија, ајырычы интонасија, аффектив интонасија, әмр интонасијасы, нәгли интонасија, нида интонасијасы, суал интонасијасы.

Ајдынлашдырычы интонасијадан садә вә мүрәккәб чүмләләрин хүсуси нөвләриндә истифадә олунур. Адындан көрүндүјү кими, интонасијанын бу нөвү ајдынлашдырма мәзмунуди дашыјыр. Ајдынлашдырма интонасијасы будаг чүмләси баш чүмләни ајдынлашдыран чүмләләрдә (мәсәлән, *Лакин онун бирчә нөгсаны вар иди ки, о да онун дәрс данышаркән утанмасы иди)* истифадә олунур.

Азәрбајчан дилиндә баш чүмләни ајдынлашдырмаға хидмәт едән беләбудаг чүмләләр гошулма будаг чүмләси термини илә изаһ едилир. Гошулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр өз интонасијасынын хүсусијјәтинә көрә башга нөвдән олан будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Ајдынлашдырычы интонасијадан садә чүмләләрдә чүмлә үзвләриндән бирини ајдынлашдырмаг вә конкретләшдирмәк васитәси кими дә истифадә олунур. Мәсәлән, *Ајкүн әсас фәнләрдән, даһа доғрусу, ана дили вә ријазијјатдан јүксәк гијмәтләр алырды.*

Ајырычы интонасија (елми әдәбијјатда дизјунктив интонасија да адланыр) бөлкү билдирән бағлајычылы чүмләләрдә истифадә едилир. Даһа чох табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ишләнир: *Ја биз мәктуб јазачағыг, ја онлар телеграм вурачаглар.*

Аффектив, јахуд да башга чүр дејилдији кими, емосионал интонасија, һисс-һәјәчан билдирән интонасијаја дејилир. Мәсәлән, ејни бир чүмләни аффектив интонасија васитәсилә ән мүхтәлиф мә'наларда ишләтмәк олар. Ади бир мисал *Јағыш јағыр*—чүмләсини тәәччүб, горху, шадлыг, севинч, кәдәр вә с. мә'на чаларлыглары илә демәк мүмкүндүр. Бу, аффектив интонасија васитәсилә олур.

Интонасијанын дикәр нөвләри (нәгли, нида, суал интонасијалары) билаваситә чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри илә әлагәдардыр. Башга сөзлә, әмр интонасијасындан әмр, нәгли интонасијадан нәгли, нида интонасијасындан нида, суал интонасијасындан исә суал чүмләләриндә истифадә едилир. Тонун галхма дәрәчәсинә көрә, һәмин интонасија нөвләри ашағыдакы кими сыралана биләр:

Суал интонасијасы; нида вә әмр интонасијалары; нәгли интонасија.

Демәли, тонун ән јүксәк дәрәчәси суал, ән ашағы дәрәчәси нәгли интонасијаја аиддир.

Орфографија вә орфоепија

Фонетика илә билаваситә бағлы олан дилчилик саһәләринә орфографија вә орфоепија да дахилдир.

Орфографија јунан сөзү олуб (*orphos*—дүз, дүзкүн, *grapho*—јазырам), дүзкүн јазы гајдаларыны нәзәрдә тутур.

Орфографија гајдалары тәртиб едиләркән мүхтәлиф принсипләрә әсасланылыр. Һәмин принсипләр бунлардыр: етимоложи принсип, фонетик принсип, морфоложи принсип, тарихи-ән'әнәви принсип, рәмзи принсип.

Етимоложи принсип, адындан да көрүндүјү кими, сөзүн етимолокијасыны, јә'ни мәншәјини нәзәрдә тутур вә онун өз илкин формасында јазылмасыны гануниләшдирир. Мәсәлән, инкилисчә *фонетика* сөзү (fonetik) шәклиндә дејилмәсинә бахмајараг, мәнсуб олдуғу јунан дилиндәки илкин формасында јазылыр: phonetic. Етимоложи принсипин тәтбиги бүтүн дилләрә аид дејил.

Тәтбиг саһәсинин мәһдудлуғу илә фәргләнән орфографија принсипләриндән бири дә рәмзи вә јахуд символик принсипдир. Бу принсип даһа чох омонимләрин јазылышыны, даһа доғрусу, јазыда фәргләндирилмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәлән, *мир* сөзүнүн рус дилинин ингилабдан әввәлки орфографија гајдаларында *дүнја* мә'насында *міp,* сүлһ мә'насында исә *мир* кими јазылмасы нәзәрдә тутулурду.

Гејд едилән бу ики принсипдән фәргли олараг, галан үч принсип орфографијанын әсасыны тәшкил едән принсипләр кими, демәк олар ки, бүтүн дилләрин орфографија гајдаларынын тәртибиндә ишләдилир.

Фонетик прнисип сөзүн вә ја сөзформанын дејилдији кими јазылышыны нәзәрдә тутур. Башга сөзлә, сөз нечә дејилирсә,

еләчә дә јазылыр, мәсәлән: Азәрбајчан дилиндә *ил, әл, от, ат, ана, ата, нәнә, баба* вә с.

Морфоложи принсип исә, адындан көрүндүјү кими, сөзләрин көк вә шәкилчиләр үзрә јазылышыны нәзәрдә тутур. Мәсәлән, дејилишдә биз *вәтәннән, гаррар, атдар, инсаннар, гыздар* вә с. дејирик. Јазыда исә онлары ујғун сурәтдә *вәтәндән, гарлар, атлар, инсанлар, гызлар* шәклиндә јазырыг. Һәмин сөзләрин јазылышынын бу шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәси морфоложи принсип әсасында олур. Даһа доғрусу, дилимиздә чыхышлыг һал шәкилчиси *-дан/-дән,* чәм шәкилчиси исә *лар/-ләр* олдуғундан биз һәмин сөзләрдәки шәкилчиләри дејилишиндән асылы олмајараг, мәһз бу шәкилдә дә јазырыг.

Бәс чыхышлыг һалын шәкилчисинин көстәрилән сөздә (вәтәннән) *-нән* дејил, *-дән;* чәм шәкилчисинин исә *-рар, -дар, -нар -зар* олмајыб,*-лар* олдуғуну нечә мүәјјәнләшдирирләр. Бу мүәјјәнләшдирмә әмәлијјаты әслиндә грамматиканын морфолокија шө'бәсиндә апарылыр. Дилдә мүхтәлиф фонетик һадисәләр (ујушма, фәргләшмә вә с.) олдуғундан, шәкилчини мүәјјәнләшдирмәк үчүн ону нејтрал фонетик мөвгедә ишләдирләр. Азәрбајчан дилиндә самитләр үчүн нејтрал мөвге саитдән сонракы мөвгедир. Беләликлә, сону саитлә гуртаран сөзләр көтүрүр вә она самитлә башлајан шәкилчиләр артырырлар. Бу мөвгедә ишләнән шәкилчиләрин фонетик тәркиби һәмин шәкилчиләрин бүтүн мөвгеләрдә ишләнмәси үчүн әсас көтүрүлүр. Мәсәлән, *вәтәннән* сөзүндәки шәкилчини мүәјјәнләшдирмәк үчүн саитлә гуртаран һәр һансы бир исим көтүрүр вә ону чыхышлыг һалда ишләдирләр: *Бакы+дан, Бәрдә+дән.* Беләликлә, чыхышлыг һал шәкилчисинин *-дан/-дән* олдуғу мүәјјәнләшдирилир. Чәм шәкилчиси дә беләчә.

Тарихи-ән'әнәви принсип сөзүн тарихән нечә јазылмасыны нәзәрә алыр. Бурада артыг нә сөзүн дејилишинә, нә дә көк вә шәкилчијә әсасланырлар. Бу бахымдан, Азәрбајчан дилиндәки *алданмаг* сөзү марағлы мисал ола биләр.

Мә'лум олдуғу кими, *алданмаг* сөзү, адәтән, («алланмак») шәклиндә дејилир. Демәли, фонетик принсипә көрә, о, әслиндә *алланмаг* кими јазылмалыдыр.

Өзүнүн көк вә шәкилчи тәркибинә көрә һәмин сөз һијлә, јалан мә'налы *ал* көкүндән вә фе'л дүзәлдән *-ла* шәкилчисиндән (мәсәлән, *баш+ла, гаршы+ла)* ибарәтдир. Демәли, морфоложи принсипә көрә дә о, әслиндә *алланмаг* шәклиндә јазылмалыдыр. Лакин сөзүн тарихән јазылышы (мәсәлән, «Алданмыш кәвакиб») нәзәрә алындығындан онун тарихи-ән'әнәви принсипә көрә, *алданмаг* шәклиндә јазылышы гәбул олунмушдур.

Көстәрилән принсипләрин тәтбиги һәр бир һалда, орфографија гајдалары тәртиб едилән дилин гурулушундан, тарихиндән вә с. асылы олур. Одур ки, орфографија гајдаларындан бүтүн дилләр һеч дә ејни дәрәчәдә истифадә етмир. Мәсәлән, дејәк ки, Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары тәртиб едиләркән фонетик, рус дилиндә морфоложи, инкилис дилиндә исә тарихи-ән'әнәви принсипә үстүнлүк верилмишдир.

* * *

Орфографијаја нисбәтән орфоепија фонетика илә даһа чох бағлыдыр. Орфоепија orthos (дүз, дүзкүн) вә epos (нитг) һиссәләриндән ибарәт олан јунан сөзүдүр.

Әдәби тәләффүзә вә онун һаггында олан елмә **орфоепија** дејилир. Орфоепија һәр һансы бир дилдә сөзләрин дүзкүн тәләффүз гајдаларыны өјрәнир вә өјрәдир.

Орфоепија, адәтән, ичтимаи маһијјәтә маликдир. Белә ки, мүхтәлиф тәбәгәләрин тәләффүзүндә, демәк олар ки, һәмишә фәргли чәһәтләр өзүнү көстәрир. Синифли чәмијјәтдә, халгын бөјүк һиссәси савадсыз олдуғу заман, бу һал өзүнү хүсусән һисс етдирир.

Орфоепија сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү өјрәнмәклә радио театр, натиглик иши үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дилчилијин бу саһәси әдәби тәләффүз нормаларыны мүәјјән едәркән дилин фонетик ганунларына, онун инкишаф мејлинә әсасланыр.

Һәрфләрин охунуш гајдалары да орфоепијаја дахилдир. Хүсусән, јазысы илә тәләффүзү ујғун кәлмәјән дилләрдә орфоепијанын һәмин саһәсинә хүсуси фикир верилир.

ДИЛ ВƏ СƏС ЈАЗЫСЫ

Јазы вə онун мəншəји

Инсанлар арасында үнсијјəт əлагəлəри һəм шифаһи, һəм дə јазылы нитг васитəсилə јарадылыр. Бунлардан јазылы нитг көрмə васитəсилə дəрк олунур.

Јазы васитəсилə сəсли дил мүəјјəн ишарəлəрлə гејд олунур. Демəли, мүəјјəн ишарəлəр системиндəн ибарəт олуб, көрмə васитəсилə дəрк олунан вə инсанлар арасында мүəјјəн əлагəлəрин јаранмасына хидмəт едəн васитəјə **ј а з ы** дејилир.

Јазынын əмəлə кəлмəси вə инкишафы чəмијјəтин тарихи илə əлагəдардыр. Чəмијјəт инкишаф етдикчə, онун үзвлəри арасындакы əлагəлəр дə инкишаф едəрəк мөһкəмлəнир. Бу да мүəјјəн мəсафəлəрдə инсанлар арасында үнсијјəт сахламаг үчүн јазыја олан еһтијачы бир даһа артырыр. Демəли, јазы инсанларын еһтијачы нəтичəсиндə əмəлə кəлмишдир. Буна көрə дə ајры-ајры дөврлəрдə олан јазы нөвлəринин вə бунларын инкишафыны өјрəнмəјин инсан чəмијјəтинин мəдəнијјəт тарихини билмəк үчүн əһəмијјəти олдугча бөјүкдүр. Доғрудан да, мүасир дөврдə биз инсан чəмијјəтинин гəдим мəдəнијјəт абидəлəрини əсасəн јазы васитəсилə өјрəнир, ону зəнкинлəшдирир вə нəсилдəн-нəслə веририк. Мəсəлəн, шумерлəрин, чинлилəрин, мисирлилəрин, јунанларын вə башга бир чох халгларын гəдим мəдəнијјəти илə биз, əсасəн, јазы васитəсилə таныш олуруг.

Бу күн көрдүјүмүз һəр һансы бир јазы бирдəн-бирə мејдана кəлмəмиш, чох узун тарихи инкишаф просеси кечмиш, формадан-формаја дүшмүш, тəкмиллəшмиш вə букүнкү инкишаф мəрһəлəсинə кəлиб чатмышдыр.

Јазынын, əсасəн, үч нөвү мə'лумдур:

1. Пиктографик (шəкли) јазы. 2. Идеографија (фикри јазы). 3. Һəрфи вə ја əлифба јазысы.

Јазынын ән гəдим нөвү **п и к т о г р а ф и к** (шəкли) јазыдыр. Пиктографик јазы латынча *pictus* (шəклини чəкмəк) вə јунанча *graphe* (јазырам) сөзлəринин бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлмиш бир дилчилик терминидир. Јазынын бу нөвүндə əшја вə һəрəкəтлə јазы (шəкил) бир-биринə ујғун кəлир; чүнки

Пиктографик јазы васитәсилә әшја вә һәрәкәтләр ајдын бир сурәтдә әкс етдирилир. Буна көрә дә шәкли јазыны мүхтәлиф дилләрдә данышан ајры-ајры халглар да баша дүшә биләр.

Идеографија (фикри јазы) јунанча *idea* (фикир, анлајыш) вә *graphe* (јазырам) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә гәлмиш бир терминдир.

Пиктографик јазы ән ибтидаи јазы нөвү, идеографик јазы ондан сонракы вә һәрфи јазы даһа сонракы јазы нөвләри олсалар да, һәр һалда онларын арасында мөһкәм сәрһәд гојмаг чәтиндир. Чүнки идеографик јазы нөвүнүн ичәрисиндә пиктографик јазы нөвүнүн үнсүрләринә раст кәлмәк мүмкүн олдуғу кими, һәрфи јазынын да ичәрисиндә биринчиләрин (пиктографик вә идеографик) үнсүрләринә раст кәлмәк олур. Белә ки, букүнкү һәрфи јазынын ичәрисиндә мүхтәлиф ријази (—, +, ×, :, 1, 2, 4, 5) вә грамматик (,—веркүл, ;, :, —, ?, !, ») вә с. кими бир чох ишарәләр идеографик јазы нөвүнүн әламәтләридир. Еләчә дә бу күн кениш даирәдә ишләнмәкдә олан шәкилләр пиктографик јазынын әламәтләридир. Мәсәлән, саатсаз дүканларынын габағында вурулмуш саат шәкли; витринләрдә гојулмуш мүхтәлиф шәкилләр; ајаггабы дүканларынын вә ја ајаггабы тә'мири дүканларынын габағында гојулмуш чәкмә, туфли шәкилләри; күчә һәрәкәтләрини көстәрән мүхтәлиф шәкилләр вә с.

Әлбәттә, илк әввәлләр бу вә ја башга халгларда пиктографик јазы нөвү илә идеографик јазы нөвү бир-биринә јахын олмушса да, сонралар јаваш-јаваш бунларын арасында олан фәргләр артмышдыр.

Көстәрдијимиз кими, әкәр пиктографик јазыда әшја вә һәрәкәт јазыја (шәклә) ујғун кәлирдисә, идеографик јазыда белә бир ујғунлуг јохдур. Буну Чин јазыларында даһа ајдын көрмәк олур. Гәдим Чин идеографик јазысы ерамыздан дөрд мин ил әввәл әмәлә кәлмиш, корејалылар вә јапонлар арасында да ишләнмишдир. Бу јазынын (Чин идеографик јазысынын) хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада олан һәр әламәт бир сөзү билдирмишдир. Мәсәлән, истәр гәдим Чин пиктографик јазысы, истәрсә дә јени Чин идеографик (һероглифләр) јазысы буну сүбут едир.

Бу мисаллардан көрүндүјү кими, әкәр гәдим Чин јазысында шәкиллә (јазы) әшја арасында мүәјјән ујғунлуг варса, јени Чин јазысында белә бир ујғунлуг ја һеч јохдур, ја да чох аздыр. Мәсәлән, күнәш, ај нишанәләринә диггәт етмәк кифајәтдир.

Гәдим Мисир јазысы да ерамыздан дөрд мин ил әввәлләрә

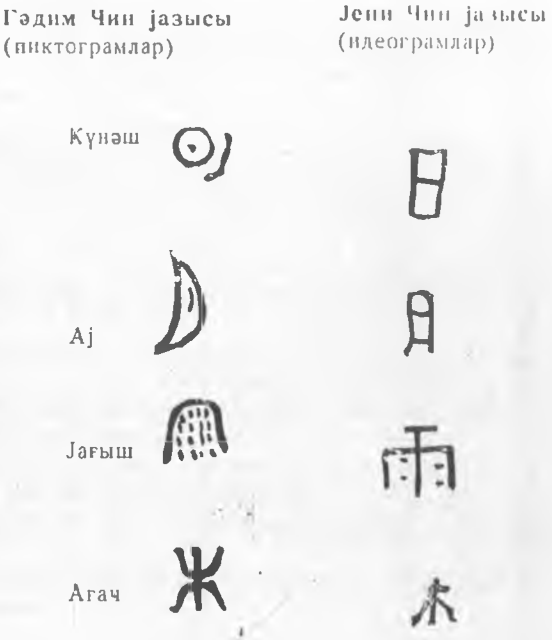

Шәкил 6. Шәкил 7.

аиддир. Мисир јазысы әввәл пиктографик олмуш, лакин сонралар идеографик јазыја доғру инкишаф етмишдир.

Мисирлиләрин шәкли јазыны көстәрән әламәтләри

Шәкил 8.

Көрүндүјү кими, шәкилләрлә әшја вә һәрәкәт арасында мүәјјән ујғунлуг вардыр.

Һероглифләрдән истифадә едән мисирлиләр шәкилләрин биринчи сәсини алыб ајры-ајры ишарәләри јаратмышлар. Һә-

мин ишарәләрдән сонралар 24 әламәт сахланылмышдыр ки, бу да Мисир әлифба јазысына даһа јахын олмушдур.

Дилчилик әдәбијјатында гејд олундуғуна көрә, бүтүн әлифбаларын гәдим мәнбәји мисирлиләрин һероглифләри һесаб олунур. Бу һероглифләр гәбир дашларында, диварларда вә саирәдә һәкк олунмушдур. Лакин тичарәтин, сијаси вә мәдәни әлагәләрин инкишафы илә бағлы олараг јазынын садәләшмәсинә олан еһтијач даһа да артдығындан дәри, папирус үзәриндә јазмаға башламышлар ки, бу да јазынын бир гәдәр дә хәлгиләшдирилмәсинә сәбәб олмушдур.

Мисирлиләрин идеографик јазысы крит (миноj) јазысынын инкишафына бөјүк тә'сир етмишдир.

Мисирлиләрин һероглифләри илә миноjларын јазы нишанәләри арасында мүәjјән ујғунлуг да вардыр.

Шумерләрин идеографик јазы нөвүнү (ерамыздан әввәл 3000—600-чү илләр арасында) бабилләр, онлардан да (бабилләрдән) асориләр, еламлар, иранлылар гәбул етмишләр.

Бабилләр бу нишанәләри (шумерләрин нишанәләрини) сахламыш вә сами дилләринин тәләффүзүнә ујғун сурәтдә ишләтмишләр.

Бабилләрин михи јазылары әсасында (ерамыздан әввәл биринчи әсрин орталары) гәдим Иран јазысы әмәлә кәлмишдир. Гәдим Иран михи јазысында ајры-ајры сәсләри вә сәс бирләшмәләрини ифадә етмәк үчүн 36 әламәт вә ја нишанә олмушдур ки, бунлар да саитләри, самитләрлә саитләрин бирләшмәсини ифадә едә билирди. Лакин бунунла белә, гәдим Иран јазысы јарымһечаjи вә јарымһәрфи јазы нөвү һесаб олунур.

Мисирлиләрин идеографик, шумерләрин (сонралар бабилләр вә асориләрин) михи јазыларынын јајылмасы әсасында сами дилләрин јазысы әмәлә кәлмишдир.

Сами дилләрин ән гәдим јазысы да финикијалыларын јазысы һесаб олунур. Дүнјанын бир сыра алимләринин фикринчә, јер үзүндә инди мөвчуд олан дилләрин бир чохунун јазысы финикијалыларын јазысы әсасында әмәлә кәлмишдир. Буна көрә дә алимләрин чоху финикијалыларын јазысыны, әлифба јазысынын әмәлә кәлмәсинин мәнбәји һесаб едирләр. Лакин болгар алими В. Кеоркијевин фикринчә, финикијалыларын әлифба (һәрфи) јазысы миноjларын силлабик (һечаjи) јазысы әсасында формалашмышдыр. Кеоркијевә көрә, финикијалылар миноjларын јазысында олан ајры-ајры әламәтләри алмыш вә онлары өз сөзләринин баш сәси илә адландырмышлар ки, бу да һәрфләрин ады олмушдур. Мәсәлән, миноjларда чадыр, сығыначаг мә'насыны верән $al\frac{v}{e}wa$ сөзүнү финикијалылар

бујнузлу һејван—*алеф* адландырыб, онун баш сәсини көтүрәрәк а (∢) саитини ишарә етмишләр.

Минојларда *тала* (дабан) кими сәсләнән сөзү алыб ону финикијалылар *далет* (гапы) сөзү илә адландырмыш вә белә Δ(∂) ишарә етмишләр. Минојларда учан гуш *ват* кими сәсләнән сөзү финикијалылар алыб ону *вав* (мых, мисмар) кими гәбул етмиш вә у илә ишарә етмишләр. Истәр мисирлиләрдә вә истәрсә дә минојларда уча, јүксәк мә'насыны верән *мена>мина* кими сәсләнән сөзә финикијалылар *мем* (су) мә'насы верәрәк, ону ξ кими ишарә етмишләр. Демәли, *алеф, далет, вав, мем* сөзләри әшја адларыдыр.

Беләликлә, Қочеркинанын фикринчә, финикијалыларын әлифба-һәрфи јазысы минојларын шәкли јазысындан инкишаф етмишдир. Бу, Екеј вилајәти васитәсилә јајылмышдыр.

Сами дилләрә аид олан јазы ики јерә бөлүнүрдү: шимал вә чәнуб сами јазылары.

Финикија, гәдим јәһуди вә арами јазылары әсасында гәдим шимал сами јазысы формалашмышдыр. Финикијалыларын јазысынын инкишафы ерамыздан әввәл V—IV әсрә аиддир. Гәдим јәһуди јазысы ерамыздан дөрд әср әввәл арами јазысы тәрәфиндән сыхышдырылыб ортадан чыхарылмыш вә онун әсасында (арами јазысы әсасында) јәһуди квадрат әлифбасы (ерамыздан әввәл IV—II әср) јаранмышдыр.

Гәдим арами јазысы ерамыздан әввәл VIII әср, орта арами јазысы ерамыздан әввәл V—III әср вә хүсуси арами јазысы ерамыздан әввәл II әсрә аиддир. Арами јазысы әввәл Асијада кениш јајылмышдыр. Тәхминән, ики јүз ил әрзиндә орта арами јазысы әсасында јәһуди квадрат вә Сурија јазылары әмәлә кәлмишдир.

Сурија јазысы Һиндистан вә бир чох Орта Асија халгларынын әлифбаларынын әсасы олмушдур.

Арами әлифбасы әсасында шимали әрәб вә орадан да, үмумијјәтлә, әрәб әлифбасы формалашараг инкишаф етмишдир. Ән гәдим әрәб әлифбасы Фәрат чајы үзәриндә јерләшән Қуфә шәһәринин ады илә бағлы олан Қуфә әлифбасыдыр. Бу әлифбанын јаваш-јаваш инкишаф едиб тәкмилләшмәси нәтичәсиндә мүасир әрәб әлифбасы әмәлә кәлмишдир. Әрәб әлифбасында 28 һәрф вардыр. Бунлардан 3-ү саитләри, 25-и самитләри көстәрир. Әрәб әлифбасында сөздә ишләнмә јериндән асылы олараг һәр бир һәрфин мүхтәлиф вариантлары да вардыр. Әрәб әлифбасында гыса саитләри ифадә етмәк үчүн һәрфләрин үстүндә вә алтында мүхтәлиф ишарәләр гојулур.

Әрәб әлифбасы фонетик вә грамматик гурулушлу сами дилләр аиләсинә јахын олан дилләр арасында даһа тез вә кениш

вүс'әт тапырды. Лакин сами дилләрин јазысы, дили башга гурулуша малик олан халглар ичәрисиндә дә јајылырды. Белә ки, финикијалыларын јазысы әсасында иберләрин, арамиләрин јазысы әсасында исә гәдим Иран јазысы әмәлә кәлмишдир. Иран јазысы гәдим јазылардан биридир. Арами јазысындан Шәрг вә Орта Асија халглары истифадә етмишдир. Ҹәнубда сами јазысы әсасында һинд јазылары формалашмышдыр. Әрәб истиласы, ислам дининин кениш јајылмасы, бөјүк хәлифәлијин јаранмасы илә әлагәдар олараг әрәб әлифбасы бир чох халглар (Иран, Һинд, Африка вә с.) арасында кениш јајылырды. Бунун нәтиҹәсиндә әрәб әдәбијјатынын христианлыға да тә'сири олмушдур. Одур ки, XVI әсрдә Һәбәшистанда Хорәзм тајфасы әрәб дили илә бирликдә әрәб әлифбасыны да гәбул етмишдир. Ислам дининин јајылмасы илә әлагәдар олараг әрәб әлифбасы түрк дилли халглар арасында да кениш јајылмышдыр. Әрәб әлифбасындан әсрләр боју түркләр, татарлар, түркмәнләр, өзбәкләр, азәрбајҹанлылар, ујғурлар (Чиндә Синтсјан әјаләтиндә), ногајлар вә с. истифадә етмишләр. Тәхминән XIII әсрдән түрколожи гурултаја (1926) гәдәр әрәб әлифбасыны ишләтмиш олан түркләр бу гурултајдан сонра латын әлифбасына кечмишләр.

ССРИ-дә јашајан түрк дилли халглар (азәрбајҹанлылар, түркмәнләр, татарлар, өзбәкләр, газахлар, гырғызлар, ноғајлар, башгырдлар вә с.) әввәлләр (1925—29-ҹу илләр) латын әлифбасыны гәбул етмиш, лакин тәхминән 10—12 ил сонра рус графикасы әсасында өз әлифбаларыны дүзәлтмишләр. Лакин бурада әсас мәсәлә рус әлифбасында һәмин дилләр үчүн чатышмајан бир чох һәрфләри бу әлифбаја әлавә етмәк иди. Мәсәлән, 1940-чы илдә азәрбајҹанлылар илк дәфә рус графикасы әсасында өз әлифбасыны дүзәлдәндә бу әлифбада 36 һәрф вар иди. Буиларын ичәрисиндә рус графикасында олмајан, лакин Азәрбајҹан дилинин хүсусијјәтини тәшкил едән сәсләри көстәрмәк үчүн латын мәншәли **ә, ө, һ** ишарәләрн вә рус графикасында олан ишарәләрдә мүәјјән дәјишикликләр едилмиш, **ҹ, к, ү, ғ** ишарәләри гәбул олунмушдур. Рус дилиндә олан **ц, щ, ъ, ь** һәрфләри Азәрбајҹан дили үчүн ујғун олмадығындан гәбул едилмәди. Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилинин дахили ганунларына ујғун олмајан **я, ю, э** һәрфләри дә о заман гәбул олунмушду. Лакин белә һәрфләрин Азәрбајҹан дилиндә сахланылмасы истәр дил һадисәләринин изаһында, истәрсә дә тә'лим-тәдрис ишиндә долашыглыға сәбәб олурду. Буна көрә дә 1955—1958-чи илләр арасында Азәрбајҹан дилинин әлифбасына вә јени орфографија гајдаларына тәзәдән бахылды вә 1958-чи илдә тәсдиг едилди. Тәсдиг олунмуш әлифбада көзә чар-

пан нөгсанлар дүзәлмишдир. Дилимизин дахили ганунларына ујғун олмајан **я, ю, э** һәрфләри чыхарылмыш, э һәрфи әвәзинә е вә **й** һәрфи әвәзинә ј гәбул едилмишдир. Беләликлә дә, әввәл дилимиздә олан 36 һәрф әввәзинә инди 32 һәрф галмышдыр.

Финикија әлифбасындан јунан әлифбасы да әмәлә кәлмишдир. Финикаја әлифбасы илә гәдим јунан әлифбасы арасында олан јахынлыг, һәр ики әлифбада һәрфләрин шәклинин, онларын адларынын, һәрфләрин бир-биринин ардынча дүзүлүшү вә солдан-сағa јазылмасынын охшарлығындан ибарәтдир. Әлбәттә, финикија әлифбасында олмајан бә'зи әламәтләри, јунанлар өз әлифбаларына әлавә етмәли идиләр. Әслиндә belә дә олмушдур.

Гәдим јунан әлифбасы Дорик адаларында шәрг вә гәрб әлифбаларына бөлүнүрдү. Шәрг әлифбасы да өз нөвбәсиндә ики група ајрылыр. Биринчи група ионик әлифбасы дахил олур ки, бу да Ионик саһилләриндә, Сичилијада, Екеј адаларынын шәрг вә гәрб саһилләриндә, Кичик Асијада јајылыр. Икинчи група исә Аттик әлифбасы дахилдир. Бу да Аттиканын шимал-гәрб һиссәсини әһатә едирди. Гәрб әлифбасы пелопоннослар, беотијләр вә евбејләр арасында јајылмышды. Әлбәттә, сонралар ионик әлифбасы чох сүр'әтлә јајылмаға башламышды. Буна көрә дә һәмин әлифба илә јазылмыш гәдим ганунлар ерамыздан әввәл 403-чү илдә Афинада тәзәдән чап олунур ки, бу да ионик әлифбасынын рәсми әлифба олмасы вә онун һамы тәрәфиндән гәбул едилмәси үчүн шәраит јарадырды. Беләликлә, ерамыздан 4 әср әввәл үмуми классик јунан әлифбасы јарадылмышдыр.

Классик јунан әлифбасы

Һәрфләр	Охунмасы	Һәрфләр	Охунмасы
А	a	М	m
В	b	N	n
Г	g	Ξ	x
Д	d	О	o
Е	ē	П	p
Υ	u,γ	Σ	s
Z	z	Т	t
Н	ē	Φ	ph
Θ	th	Х	kh
I		Ψ	pc
К	k	Ω	0
Л	l		

Ионик әлифбасы рәсми әлифба кими ишләдилмәјә башладыгдан сонра Афинада әлифба садәләшмәјә башлајыр. Белә

ки, әлифбада бөјүк вә кичик һәрфләр көстәрилдији кими, чап вә әлјазмасы һәрфләри дә јараныр.

Јунан әлифбасы италјан әлифбасынын да әмәлә кәлмәсинә бөјүк тә'сир етмишдир.

Миноj әлифбасындан етрус әлифбасы әмәлә кәлмишдир.

Латын әлифбасы. Латын әлифбасы етрус әлифбасынын әсасында формалашмышдыр. Етрус дилиндә кар вә чинкилтили самитләр олмадығындан, латын әлифбасында бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн мүәјјән нишанәләрдән истифадә едилмәли иди.

Рома империјасы вә ондан сонракы дөврдә тичарәтин, игтисади әлагәләрин инкишафы илә бағлы олараг, әлифба да инкишаф етдириләрәк тәкмилләшдирилир. Буна көрә дә латын әлифбасынын тарихиндә XVI әсрин сонлары ән әһәмнјјәтли бир дөвр тәшкил едир. Флоренсијада гәдим классик ирсә бөјүк әһәмијјәт верилдији үчүн, гәдим јазы формасыны да бәрпа етмәјә башлајырлар. Одур ки, антиква (гәдим демәкдир) әлифбасы әсасында јени—мүасир дилләрин латын әлифбасы әмәлә кәлир.

Рома империјасынын кенишләнмәси, христианлығын јајылмасы илә әлагәдар олараг латын әлифбасынын һүдуду кенишләнирди. Мә'лум олдуғу үзрә, орта әсрләрдә латын дили рәсми килсә (кәлиса) дили иди. Тарихдән мә'лумдур ки, Италијанын романлашдырылмасы ерамыздан әввәл биринчи әсрдә баша чатдырылыр. Ромалыларын Испанијаја сохулмасы ерамыздан әввәл III—I әсрләрә аиддир. Ромалылар тәрәфиндән галларын әразисинин зәбт едилмәси ерамыздан әввәл икинчи әсрин сонларындан башланыр, биринчи әсрин орталарында (51—58-чи илләрдә) Сезар тәрәфиндән баша чатдырылыр. Ерамыздан әввәл биринчи әсрин орталарында ромалылар бир нечә дәфә Британијаја һүчум едир, нәјаһәт, ораны өз әлләринә кечирәрәк, мүстәмләкә едирләр. Демәк олар ки, ерамыздан әввәлки биринчи әсрин ахырларына гәдәр ромалылар шәрги Исвечрәни, чәнуби Австријаны (индики Мачарыстаны) тутурлар.

Лакин V әсрдә Рома империјасынын сүгуту илә әлагәдар олараг латын әлифбасы әсасында ромалыларын јерли әлифбасы дүзәлдилир. XII әсрин ахырларында үмуми латын әлифбасы јерли Саксон әлифбасыны сыхышдырыр вә латын әлифбасы гәбул олунур. XIII әсрин ахырларында исә исвечрәлиләр дә латын әлифбасыны гәбул едирләр. Алманларда гот әлифбасынын кениш јајылмасына вә онларын мәдәнијјәтинин мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнамасына бахмајараг, XVIII әсрдән башлајараг Алманијада һәм гот вә һәм дә латын әлифбасы ишләдилир, лакин латын әлифбасынын тә'сири кетдикчә артыр вә нәһајәт,

гот әлифбасына үстүн кәлир. XIX әсрдә Литвада гот әлифбасы латын әлифбасы илә әвәз олунур; даһа сонралар исә латвија-лылар да гот әлифбасы әвәзинә латын әлифбасыны гәбул етмишләр.

Беләликлә, ајдын олур ки, дүнја халгларынын әксәријјәти латын әлифбасыны гәбул етмишдир.

Славјан әлифбасы. Славјан әлифбасы IX әсрдән формалашмышдыр. Елә бу вахтдан славјанларын христианлығы гәбул етмәси илә әлагәдар олараг латын вә јунан әлифбасы да онларын арасында јајылмаға башлајыр. Одур ки, IX—X әсрләрдә славјан дини абидәләриндән «Фрејзенкен парчалары» латын әлифбасы илә јазылмышдыр. Дејиләнләрә көрә, һәмин дини китабы онларын ана дилинә (славјан дилинә) тәрчүмә етмәји бачара билән ики нәфәр мүәллимин көндәрилмәсини моравлар (IX әср славјанларда Морав дөвләтинин инкишафы вә мөһкәмләнмәси дөврүдүр) византијалылардан хаһиш едирләр. Буна көрә дә Византијадан ики јунан алими **Кирилл** вә **Мефоди** бураја кәлир вә һәмин дини китабы славјан дилинә тәрчүмә едирләр. Онлар ејни заманда Византија әлифбасы әсасында славјан дилләринә ујғун фонетик бир әлифба дүзәлдир вә славјан дилләринә хас олан сәсләри (һәрфләри) дә бураја әлавә едирләр. Ән гәдим славјан абидәләри болгар дилиндә јазылмыш абидәләр һесаб олунур. Гәдим славјан әлифбаларындан (**«Глаголиса»** вә **«Кириллиса»**) мә'лумдур ки, бунларын һәр икиси јунан әлифбасы әсасында дүзәлдилмишдир. XV әсрин ахырларында тез јазыла билән һәрфләр дүзәлдилир. Демәк олар ки, славјан әлифбасы бүтүн славјанлар арасында јајылыр. Белә ки, гәдим славјан әлифбасы Моравијадан чехләрә, полјаклара вә башгаларына кечирди. Лакин Морав дөвләтинин сүгуту илә әлагәдар олараг славјанлар арасында Гәрбин тә'сири артыр вә буна көрә дә гәрби славјанларда, јә'ни чех, полјак, лужиан, словен вә хорватларда латын әлифбасы јајылыр. Одур ки, латын әлифбасы илә чехчә јазылмыш әлјазмалары XIII, гәдим полјак әлјазмалары исә XIV әсрә аиддир. Лакин истәр чех вә истәрсә дә полјак дилләринә латын әлифбасында ујғун кәлмәјән һәрфләрә әлавә нишанәләр артырылырды. Мәсәлән, чехчә **ш** һәрфини билдирмәк үчүн латын **s** үзәриндә **«v»** ишарәси (š) әлавә олунур, **ж** һәрфини ифадә етмәк үчүн исә латынча **z** үзәринә **«v»** әлавә олунараг (ž) кими јазылыр. Полјак дилинин хүсусијјәтинә ујғун олараг бә'зи һәрфләри ифадә етмәк үчүн латынчанын гоша һәрфләриндән истифадә олунур. Мәсәлән, **ш** һәрфини билдирмәк үчүн **sz**, **ж** һәрфини ифадә етмәк үчүн исә **zz** һәрфләриндән истифадә олунмушдур.

Славјан əлифбасынын сонракы инкишафы болгарларда өз əксини тапыр вə X—XI əсрлəрдə Кирилл əлифбасы рус əлифбасынын əсасы олур. Лакин биринчи Пјотрун ислаһатлары илə əлагəдар олараг рус əлифбасынын јени дөврү вə ја дөнүш нөгтəси башланыр. Пјотрун ислаһатына əсасəн гəдим славјан əлифбасы рус вəтəндаш əлифбасы илə əвəз олунур. Одур ки, 1927-чи илдəн академијанын нəшријјатында чыхан əсəрлəр рус вəтəндаш əлифбасы илə чап олунур. Бу замандан да рус дилинин орфографија мəсəлəлəри галдырылыр. Ломоносов өзүнүн «Российская грамматика» (1755) адлы əсəрини чап етдирир вə рус дилиндə дүзкүн јазы гајдалары принсипини дүзəлдир.

XVIII—XIX əсрлəрдə рус вəтəндаш əлифбасыны болгарлар, серблəр дə гəбул едир вə бу əлифбанын тə'сири алтында украјналылар, белоруслар да өз əлифбаларыны дүзəлдирлəр.

1936—40-чы иллəр арасында ССРИ-дə јашајан бир чох халглар өз диллəринин хүсусијјəтлəрини нəзəрə алараг рус графикасы əсасында əлифбаларыны дүзəлтмишлəр. Белəликлə, дејилəнлəрдəн бир даһа ајдын олур ки, јазынын əмəлə кəлмəси, инкишафы вə тəкмиллəшмəси чох узун бир тарихə маликдир.

I. ЛЕКСИКОЛОКИЈА

Лексиколокија јунанча *lexis* (лексис—сөз) вә *logos* (логос—елм) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, дилчиликдә лексиканы өјрәнән бир шө'бәдир.

Лексиколокијада дилин лүғәт тәркиби, әсас лүғәт фонду вә бунларын гаршылыглы әлагәси, лүғәт тәркибинин инкишаф едәрәк дәјишилмәси, бунун сәбәбләри вә с. өјрәнилир. Буна көрә дә һәр һансы бир дилин тәдгигиндә онун лүғәт тәркибинин өјрәнилмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Лексиколокијада сөз дилин лексик ваһиди кими өјрәнилир.

Сөз вә мәфһум

Сөз нәдир? Сөзлә әшја, сөзлә мәфһум арасында нә кими әлагә вардыр?

Дилчилик тарихиндә сөз һаггында мүхтәлиф фикирләр олмушдур. Бә'зи дилчиләр (Петерсон вә Шерба) белә күман етмишләр ки, үмумијјәтлә, сөзүн тә'рифи јохдур.

Мүасир Америка вә инкилис буржуа идеологларындан Луи, Карнап, Рассел вә б. дили тәфәккүрдән, сөзү мәфһумдан ајырдыглары үчүн белә күман едирләр ки, куја һәр кәс мәфһума өзү истәдији кими мә'на верә биләр. Буна көрә дә бу семантик мәктәбин нүмајәндәләри мүасир буржуа чәмијјәтиндә олан зиддијјәтләри мәфһумларын дүзкүн адландырылмамасында көрүрләр. Куја *сүлһ, демократија, сосиализм, коммунизм, империализм, капитализм, мүстәмләкә* вә с. кими сөзләрин мә'насынын дүзкүн верилмәмәси нәтичәсиндә чәмијјәтдә ичтимаи зиддијјәтләр доғмушдур.

Көрүндүјү кими, буржуа идеологлары чәмијјәтдә олан ичтимаи зиддијјәтләри семантик зиддијјәтләрлә «әвәз» едирләр. Бунунла да онлар дилдән вә онун лексик ваһиди олан сөздән өз мәнафеләри үчүн истифадә етмәјә чалышырлар.

М. Горки јазыр: «Һеч елә бир фикир јохдур ки, ону садә вә ајдын сөзләрлә ифадә етмәк мүмкүн олмасын. В. И. Ленин буну инкаредилмәз бир сурәтдә сүбут етмишдир»[1]

[1] М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1950, сәһ. 42.

шүурунда экс олунмасы онларын вәһдәтини әмәлә кәтирир. Бу әлагә вәһдәтиндән дә сөзүн мә'насы јараныр*.

Беләликлә, һәр бир сөз мүәјјән мә'на дашыјыр. Мүәјјән мә'на дашыјан сөз дә мүәјјән сәс комплексләриндән ибарәтдир. Буна көрә дә сөзә тә'риф верәркән онун хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу да сөзүн мүәјјән сәс тәркибләриндән ибарәт олмасы, мүәјјән коллектив үзвләри тәрәфиндән анлашылмасы, грамматик чәһәтдән формалашараг дилин лексик ваһиди олмасындан ибарәтдир.

Мүәјјән сәс тәркибләриндән ибарәт олан һәр һансы бир сөз әшја вә һадисәләрлә мүнасибәтдә мејдана чыхыр. Елә буна көрә дә, сөзлә онун аид олдуғу әшја вә һадисәләр арасында фикри әлагә олдуғу үчүн дә о (сөз) бүтүн чәмијјәт үзвләри тәрәфиндән гәбул едилмиш лексик мә'на ифадә едир. Лакин буна бахмајараг, сөзлә әшја арасында һеч бир үзви әлагә олмур. Гејд етмәк лазымдыр ки, мә'на көмәкчи сөзләрдә дә вардыр. Анчаг бурадакы мә'на биринчиләрдән тамамилә фәргли бир шәкилдә мејдана чыхыр. Лакин бурада бир чәһәти унутмаг олмаз ки, әкәр мүстәгил сөзләр өз сәс тәркибләри илә һәр һансы бир һәјат фактына мүнасибдирләрсә, онларла әлагәдардырларса, көмәкчи сөзләр анчаг бу фактларын өзләри арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри көстәрир. Мәсәлән, бағлајычыларын башга көмәкчи нитг һиссәләри кими мүстәгил мә'налары јохдур. Онлар анчаг бағладыглары сөз вә чүмләләрин сәчијјәләриндән асылы олараг өз мә'наларыны онларын васитәсилә билдирир. Буна көрә дә бағладыглары сөзүн характериндән асылы олараг бир бағлајычынын бир нечә мә'насы олдуғу кими, ејни заманда бир нечә бағлајычы да бир мә'нанын ифадәчиси ола биләр. Демәли, мүстәгил сөзләр варлыг һадисәләри илә әлагәдар олараг әшјанын адыны, әламәтини, кејфијјәтини вә с. билдирир. Елә буна көрә дә, сөзләрин лексик мә'насыны баша дүшмәк үчүн о сөзүн аид олдуғу чисимләрлә әлагәси мүәјјән едилмәлидир. Бу әлагә исә инсанлар тәрәфиндән бирдән дејил, анчаг бүтүн чәмијјәтин инкишафы просесиндә инсанларын ичтимаи тәчрүбәсиндә мүәјјән едилә биләр. Демәли, сөзүн лексик мә'насыны баша дүшмәк үчүн онун аид олдуғу әшја вә һадисәләр һаггында анлајыша малик олмаг лазымдыр.

Инсанлар сөзләрин аид олдуғу әшја вә һадисәләрлә әлагәсини мүәјјәнетмә просесиндә онлара өз мүнасибәтләрини дә билдирирләр. Бу исә, һәр шејдән әввәл, сөзләрә шәкилчиләрин

---

* Бах: В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование, М., 1971, сәһ. 106—107.

әлавә едилмәси илә әлагәдар олараг мејдана чыхыр. Лакин бурада сөзүн лексик мә'насы өзүнү мүһафизә едәрәк олдуғу кими дә галыр, анчаг сөзләрин ифадә етдикләри мүнасибәтләр дәјишир, мүхтәлифләшир; мәсәлән, *бачы, бачычан, бачычығаз* вә с. Бу сөзләрин һамысы өз лексик мә'налары е'тибарилә ејни бир шәхсә, јә'ни бачыја аиддир. Биринчи сөз бир мәфһум кими бачы һаггында олан үмуми фикри ифадә едир. Бу хүсусијјәт елә сонунчу сөзләрә дә аиддир. Лакин бунларда икинчи бир хүсусијјәт дә өзүнү көстәрир ки, бу да һәмин сөзләрин емосионал, јә'ни һисси чәһәтләриндән ибарәтдир. Демәли, *бачы, бачычан, бачычығаз* сөзләри лексик чәһәтдән өз араларында ејнилик тәшкил етсәләр дә, емосионал чәһәтдән тамамилә бир-бириндән фәргләнирләр. Башга сөзлә десәк, бу сөзләр мәнтиги бахымдан ејни олуб, шәкилчиләрин вердији һисси мәзмун чәһәтдән мүхтәлифдир. Үмумијјәтлә, данышыг дилиндә сөзләрин бу хүсусијјәтиндән нифрәт вә мәзәммәт (*көнүгалын),* нәвазиш вә мәһәббәт *(аначан, гушчуғаз)* ифадә едәркән истифадә олунур. Белә сөзләр нәинки инсанлара мүнасибәтдә, һәм дә мүхтәлиф һадисәләрин ифадәсиндә дә өзүнү көстәрир (мәсәлән, *бошбоғазлыг).* Бә'зән дә нәвазиш билдирән сөзләр бу хүсусијјәтлә әлагәдар олараг кинајәли бир шәкилдә нифрәт вә с. билдирир. Мәсәлән, *ана баласы* сөзү истеһза илә ишләндикдә белә бир хүсусијјәтин ифадәчиси кими мејдана чыхыр. Сөзләрин емосионал мәзмуну идрак просесиндә әһәмијјәтсиз бир шеј олмаса да, јенә дә онлар һадисәләрин һәр һансы мүһүм хүсусијјәтини әкс етдирә билмәз. Чүнки алынан емосионал мәзмун објектив дүнјаны субјектив олараг әкс етдирән адамын өзүнүн, јә'ни данышанын шәхси рә'ји илә, мүлаһизәләри илә әлагәдардыр.

Сөзү әмәлә кәтирән мүәјјән сәс тәркибләридир. Сәс тәркиби сөзүн тәбиәт материјасыдыр. Әкәр сөзүн тәркиби онун материјасыны, формасыны тәшкил едирсә, сөзүн мә'на чәһәти онун мәзмунуну тәшкил едир. Форма илә мәзмун диалектик вәһдәтдә олдуглары үчүн онлар бирликдә тәдгиг олунуб өјрәнилмәлидир. Билдијимиз кими, һәр һансы бир әшја вә һадисә бу вә ја башга әламәтләринә көрә адландырылыр. Лакин сөзүн тарихи инкишафы илә әлагәдар олараг онун етимоложи мә'насы унудула биләр. Демәли, сөз илә мә'на арасында әлагә тәсадүфән әмәлә кәлмир. Сөзлә онун мә'насы арасында әлагәләрин тәсадүфән әмәлә кәлмәсини гәбул етмәк онлары бир-бириндән ајырмаг демәк оларды. Бу да тәсәввүр вә мәфһумларын сөздән ајрылмасына кәтириб чыхарарды ки, бу өз нәтичәси е'тибарилә идеализмдир.

Билдијимиз кими, тәсәввүр әшја вә һадисәләрин әјани су-

...мирәм. Һабелә фунт, талер, франк, дукат вә саирә кими пул адларында да дәјәр нисбәтләринин бүтүн изи силиниб кедир»[1].

Әшја вә һадисәләрин маһијјәтини һисси идрак васитәсилә билмәк олмаз. Објектив варлыг олан шеј вә һадисәләрин әсил мәзмунуну ачмаг, онлары дәрк етмәк шејләрин тәбиәтини, маһијјәтини анламаг үчүн мәнтиги идрак пилләсинә чыхмаг, јә'ни һисс үзвләринин фәалијјәтинә тәфәккүр фәалијјәтини дә гошмаг лазымдыр.

Билдијимиз кими, мәфһум бир тәфәккүр категоријасы олараг үмумбәшәри характер дашыјырса, дил милли характер дашыјыр. Буна көрә дә бу вә ја башга мәфһум һаггында дүнјанын мүхтәлиф халглары ејни чүр дүшүнүрсә дә, һәмин мәфһуму мүхтәлиф сәс комплексләри илә ифадә едир. Мәсәлән, *ит* мәфһумуну бир тәфәккүр категоријасы кими бүтүн дүнја халглары ејни чүр баша дүшдүјү һалда, ону мүхтәлиф сәс тәркибләри илә адландырырлар. Мәсәлән, азәрбајчанча—*ит*, русча—*собака*, фарсча—*сәк*, ермәничә—*шун*, әрәбчә—*кәлб*, алманча—*һүндер* вә с. дејилир. Јахуд кәмијјәт билдирән *ики* мәфһумуну алаг: азәрбајчанча —*ики*, русча—*два*, ермәничә—*јергу*, күрчүчә—*ори*, фарсча—*ду*, инкилисчә—*ту* вә с.

Әшјанын ады олан сөзлә әшјанын тәбиәтинин ејни олмамасыны көстәрән әламәтләрдән бири дә онларын (сөзләрин) чохмә'налылыгы синоним вә омонимлијинин олмасыдыр. Әкәр доғрудан да, әшја илә онун ады ејни олсајды, һәр һансы бир дилдә ејни бир сөзүн мүхтәлиф мә'на групплары да әмәлә кәлә билмәзди. Дилдә белә мә'на групларыны әмәлә кәтирән сөзләр чохдур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *ачыг, баш, чәк* вә с. кими сөзләр бу гәбилдәндир.

Сөзлә мәфһуму фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә дилдә синоним сөзләрин олмасыдыр. Бу вә ја башга бир мәфһум бир тәфәккүр категоријасы олараг һәр һансы бир халгын шүурунда ејни чүр чанландыгы һалда, һәмин мәфһум мүхтәлиф сәс тәркибләри, мүхтәлиф сөзләрлә адлана биләрләр. Мәсәлән, *дава—далаш, вурушма—мүһарибә; үрәк—гәлб—көнүл; көдәк—алчаг—гыса—пота; јаз—баһар; дүнја—аләм—чаһан—каинат* вә с. Һәмчинин бу вә ја башга бир дилдә ејни сәс тәркибиндән ибарәт олан сөзләр вардыр ки, бунлар мүхтәлиф мәфһумлары ифадә едир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *чај* (нәһр) —*чај* (ичмәли чај); *јај* (фәсил)—*јај* (чахмагда); *јаш* (јер)—*јаш* (адамда, һејванда); *јаз* (исим)—*јаз* (маг) (фе'л); *күл* (исим)—*күл* (мәк) (фе'л); *кәлин* (исим)—*кәлин* (фе'л—әмр); *ич* (исим)—*ич* (мәк) (фе'л) вә с. кими.

[1] К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд, сәһ. 59.

Сөзлә мәфһуму фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә сөзләрин мүстәгил вә гејри-мүстәгил (там вә натамам мә'налы сөзләр) олмасыдыр.

Дилин лүғәт тәркиби вә онун дәјишмә јоллары

Дилдә олан бүтүн сөзләр һәмин дилин лүғәт тәркибини тәшкил едир. Сөз халгын малыдыр, онун һәр бирини халг өзү јарадыр. Сөзүн әмәлә кәлмәси вә инкишафы инсан тәфәккүрүнүн инкишафы илә бағлыдыр.

Дилин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр сон дәрәчә рәнкарәнкдир. Чүнки елмин мүхтәлиф саһәләринин әһатә едән сөзләрин һамысы дилин лүғәт тәркибинә дахил олур. Буна көрә дә дилин лүғәт тәркиби чохчәһәтлидир. Әкәр сөзләрин мә'на чәһәтләри бураја дахил оларса, шүбһәсиз ки, бунларын мигдары даһа да артачагдыр.

Дил инсанын һәр чүр иш фәалијјәти илә билаваситә әлагәдар олдуғу үчүн онун лүғәт тәркиби даима дәјишир. Беләки, мүәјјән ичтимаи факторларын тә'сири илә бир груп сөз дилин лүғәт тәркибини тәрк едир. Ејни заманда инсанын әмәк фәалијјәти илә бирликдә јени мәфһум вә анлајышлар әмәлә кәлир, бунлар да сөз вә ифадәләр васитәсилә дилдә тәсбит олунуб мөһкәмләнир. Демәли, тарихи инкишафла бағлы олараг дилин лүғәт тәркибиндән мүәјјән мигдарда көһнәлмиш сөзләр чыхыр вә она бундан даһа чох јени сөз вә ифадәләр дахил олур.

Буна көрә дә дилин лүғәт тәркибинин дәјишмәсиндән бәһс едәркән ашағыдакылары нәзәрә алмаг лазымдыр: а) мүәјјән мигдар сөз вә ифадәләр көһнәләрәк дилдән чыхыр, б) јени сөзләр јараныр.

Архаизмләр. Мүхтәлиф тарихи, игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә бә'зи сөз вә ифадәләр дилдә истифадә олунмур. Белә дил ваһидләри к ө һ н ә л м и ш вә ја а р х а и к в а һ и д л ә р адланыр.

Архаик сөз вә ифадәләрә тарихи-бәдии әсәрләрдә вә тарихә аид јазылмыш әсәрләрдә раст кәлмәк олур. Белә сөзләрин дилин лүғәт тәркибиндән чыхмасы бирдән-бирә дејил, тәдричән олур. Әлбәттә, бу да дилин мөвчуд олдуғу тарихи-ичтимаи шәраитдән асылыдыр. Дилдән сөзләрин чыхмасындан данышаркән онларын архаиклик дәрәчәсинә дә фикир вермәк лазымдыр, чүнки белә сөзләрин бә'зиләри дилдә башга сөзләрлә әвәз олунур. Мәсәлән, Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә»синдә ишләдилмиш бә'зи сөзләри алаг:

Хәстә—сајру; *шеј*—нәснә; *дејир*—ајдыр; *сәрхош//мәст*—әсрук; *чәһәннәм*—даму//таму; *беһишт*—учмаг вә с.

Бә'зи архаик сөзләр дә вардыр ки, онлар тамамилә унудулур; мәсәлән: *сајру, даму* вә с. Архаик сөзләрин бә'зиләри дилин инкишафы илә әлагәдар олараг, гејри-фәаллыгдан фәал сөзләр сырасына гајыда билир. Мәсәлән, рус дилиндә *совет, указ, мајор, сержант, офисер* вә с. сөзләр бу гәбилдәндир.

Дилдә көһнәлмиш сөзләр һәјатын мүхтәлиф саһәләринә аид олур. Буна мисал олараг, Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин фәал фондундан чыхыб, гејри-фәал фондуна кечмиш ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

а) ичтимаи мүнасибәтләри көстәрән сөзләр; мәсәлән: *хан, бәј, нөкәр, муздур* вә с.;

б) көһнә идарә вә вәзифә адларыны билдирән сөзләр; мәсәлән: *диванхана, галабәји, кәндхуда, јүзбашы, јасавул* вә с.;

в) көһнә кејим адлары илә әлагәдар олан сөзләр; мәсәлән: *чуха, әба* вә с.;

г) көһнә силаһ адлары илә әлагәдар олан сөзләр; мәсәлән: *ох, каман, галхан* вә с.;

ғ) көһнә тәһсил үсулу илә әлагәдар олан сөзләр; мәсәлән: *мәдрәсә, моллахана* вә с.;

д) тичарәт вә алыш-веришлә әлагәдар олан сөзләр; мәсәлән: *сөвдакәр, баггал, әллаф, сәләмчи, бәззаз* вә с.

Әлбәттә, belә сөзләрин дилдән чыхмасы тәсадүфи олмајыб, онларын ифадә етдији әшја вә мәфһумларын унудулмасы илә әмәлә кәлир.

Неолокизмләр. Дилдә бә'зи сөзләр көһнәлдијн кими, мүәјјән мигдар јени сөзләр дә әмәлә кәлир.

Чәмијјәтин һәјат шәраитинин, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин инкишаф едәрәк дәјишмәси, елмин, техниканын тәрәггиси вә с. илә әлагәдар олараг дилдә әмәлә кәлән јени сөз вә ифадәләрә неолокизмләр дејилир.

Совет дөврүндә Азәрбајчан дилиндә *комсомол, колхоз, партијачы, зәрбәчи, марксистчәсинә, нефтајыран, сулһсевәр* вә с. кими сөзләр јарадылдығы кими, XX әсрдә рус дилиндә *большевик, партиец, стахановец, значкист, обезличка* вә с. кими сөзләр әмәлә кәлмишдир.

Бу вә ја башга бир дилдә сөзләрин јаранмасы һеч дә онун лексик вә морфоложи тәркибинә јабанчы бир хүсусијјәт кими дахил олмајыр. Әксинә, ону зәнкинләшдирир. Доғрудан да әкәр дилдә јаранан јени сөзләр јабанчы кими көрүнсәјди вә мөвчуд лексик ваһидләри сарсытсајды, онда дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини итирәрди.

Бүтүн дүнја дилләриндә јаранан јени сөзләр сүбут едир ки, дилдә морфоложи чәһәтдән уйдурулмуш неолокизмләр ола билмәз. Һәр һансы бир дилдә әмәлә кәлән неолокизмләр көһ-

нәнин әсасында јараныб, онунла бирликдә јашајыр вә бир-биринә тә'сир едир. Бүтүн бунлары даһа дәриндән дәрк етмәк үчүн Азәрбајчан дили материалына мүрачиәт едәк.

Азәрбајчан дилиндә XX әсрин әвәлләриндә *тә'тилчи, ингилабчы, сечки, ишсизлик* вә с. сөзләр јарандығы кими, совет дөврүндә дә *ә'лачы, јарыш, тәрксилаһ, узагкөрәнлик, сујасәтбазлыг* вә с. бу кими сөзләр әмәлә кәлмишдир.

Әлбәттә, бу јени анлајышлар өз морфоложи әламәтләри илә бирликдә неолокизмләрдир. Лакин онларын һиссәләри (көк вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр) исә дилимиздә һеч дә тәзә дејилдир. Мәсәлән, *ә'лачы, јарыш* сөзләрини тәһлил едәк. *Ә'лачы* сөзүнүн һиссәләри, *ә'ла* сөзү илә *-чы* сөздүзәлдичи шәкилчисиндән ибарәтдир. Нә *ә'ла* сөзү, нә дә *-чы* шәкилчиси дилимиздә јени дејилдир, лакин *ә'ла* сөзүнә *-чы* сөздүзәлдичи шәкилчисинин әлавәси илә әмәлә кәлмиш *ә'лачы* сөзү исә дилимиздә јенидир. Јахуд *јарыш* сөзүнү алаг. Һәм *јармаг* фе'линин көкү *јар*, һәм дә *-ыш* сөздүзәлдичи шәкилчиси дилимиздә мөвчуд иди, анчаг *јар* фе'линин көкүнә *-ыш* сөздүзәлдичи шәкилчисинин гошулмасы илә әмәлә кәлмиш *јарыш* сөзү дилимиздә тәзәдир.

Ишкүзар сөзү дә бунун кимидир. Дилимиздә һәм *иш* сөзү, һәм дә фарс дилиндән кечмиш *күзар* сөзү әввәлдән мөвчуд иди, лакин *иш* сөзүнә *күзар* сөзүнүн әлавә олунмасы илә әмәлә кәлән *ишкүзар* сөзү исә дилимиздә тәзәдир. Јахуд *бешиллик* сөзүнү алаг, дилимиздә лап әввәлдән *беш* вә *ил* сөзләри олдуғу кими, *-лик* сөздүзәлдичи шәкилчиләри дә вар иди. Лакин *беш* вә *ил* сөзләринә *-лик* шәкилчисинин әлавә олунмасы илә әмәлә кәлән *бешиллик* (план) сөзү дилимиздә јенидир.

Ејни хүсусијјәти башга дилләрдә дә көрмәк олур. Мәсәлән, рус дилиндә мөвчуд олан сөздүзәлтмә үсуллары илә бир чох јени сөзләр јарадылмышдыр. Белә ки, *активизация* типли сөзләр әсасында *военизация, паспортизация, советизация; машинист, артиллерист* типли сөзләрин әсасында *значкист, очеркист* вә с. кими сөзләр јарадылмышдыр.

Гәдим јунанлар *hippos* (ат) вә *dromos* (гачыш) сөзләриндән *ипподром* (ат говмаг үчүн јер, чыдыр) типли мүрәккәб сөз дүзәлтмишләр ки, бунун әсасында да сонралар *велодром, мотодром, аеродром, танкодром, космодром* вә с. кими сөзләр әмәлә кәтирилмишдир.

Демәли, дилдә јарадылан белә сөзләр ујдурма дејил, дилин реал материалы илә бағлыдыр.

Әдәби дил вә диалектләрин лексикасы

Дилин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә үмумхалг дилинин сөзләри илә мәһәлли диалектләрә мәхсус олан сөзләр

арасында әлагә вә мүнасибәтләр дә мүхтәлиф олур. Әлбәттә, үмумхалг милли дилин формалашмасында јерли диалектләрин ролу бөјүкдүр.

Буна көрә дә јерли диалектләрин бә'зиләри инкишаф едәрәк, милли әдәби дилин әсасы олур.

Ајдындыр ки, милли дил формалашдыгдан сонра јерли диалектләр онун (милли дилин) ичәрисиндә јаваш-јаваш әримәјә башлајыр вә бунунла да диалектләрдә олан парчаланма ортадан галхмыш олур. Демәли, бундан сонра диалектләрин үмумхалг милли дили үчүн база олмаг әһәмијјәти дә арадан галхыр.

Бәс онда үмумхалг милли әдәби дили илә диалектләрин гаршылыглы әлагәси нечә әмәлә кәлир вә бунлар бир-биринә нечә тә'сир едир?

Шүбһәсиз ки, әдәби дилин лүғәт тәркиби јерли диалектләрин лүғәт тәркибиндән чох зәнкиндир. Әдәби дил инсанларын бүтүн иш саһәләрини әһатә етдији үчүн онун тә'сир даирәси јерли диалект вә шивәләрин тә'сир даирәсиндән гат-гат кенишдир.

Тарихи инкишафын мүхтәлиф дөврләриндә инсан нәсилләринин әлдә етдији нә кими наилијјәтләр варса, онларын һамысыны әдәби дил өз тәркибинә алыр, сөз вә сөз бирләшмәләри васитәсилә лүғәт тәркибиндә гејд вә тәсбит едир.

Әдәби дил, мәтбуат, мәктәб, кино, театр, дөвләт идарә вә мүәссисәләриндә ишләдилир Ејни заманда зијалыларын—мүәллимләрин, һәкимләрин, мүһәндисләрин, агрономларын вә с. шифаһи данышыглары да әдәби дилә дахилдир.

Әдәби дил илә диалект вә шивәләр бир-бирилә даима гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир. Бу гаршылыглы әлагәдә әдәби дилин диалект вә шивәләрә олан тә'сири даһа күчлү олур, чүнки елм, мәдәнијјәт, техника, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, нәглијјат, тичарәт вә саирин инкишафы илә әлагәдар олараг, әдәби дилдән јерли диалект вә шивәләрә чохлу мигдарда сөз вә терминләр кечир. Букүнкү диалект вә шивәләрдә кениш мигјасда ишләнмәкдә олан *зәрбәчи, стахановчу, јарыш, ә'лачы, тахылбичән, памбыгјыған, өзүнүтәнгид, бешиллик, үчтонлуг, социализм, коммунизм, совет* вә с. терминләр әдәби дилдән кечмишдир. Еләчә дә мүасир әдәби дилимиздә ишләтдијимиз бир чох сөз вә терминләр вардыр ки, онлар јерли диалект вә шивәләрдән әдәби дилә кечмишдир; мәсәлән: *вағамлама, сағычы, нахырчы, давар, һерик шуму, бардан, топан, алаг, будамаг, гајсаг, ајагчы* вә с. Демәли, әдәби дил илә диалект вә шивәләр гаршылыглы сурәтдә бир-бирини зәнкинләшдирир.

Лакин һәр бир диалектизми әдәби дилә кәтирмәк олмаз. Белә ки, үмумхалг әдәби дилиндә *габаг, ән, уча, һүндүр, ләгәб,*

от тајасы, гачмаг, унутмаг вә с. кими сөзләр олдуғу һалда диалектләрдән *гәншәр, гәлби, ајама, дызыхмаг, дабрымаг, јадрыхма* вә с. кими сөзләри алыб ишләтмәјин әһәмијјәти јохдур. Белә бир вәзијјәтә јол вермәк әдәби дили корламаг демәк оларды.

Лүғәт тәркибинин инкишаф јоллары

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшдирилмәсинин мәнбәләриндән бәһс едәркән, онун дахили имканларыны вә башга дилләрдән кәлән сөзләри нәзәрә алмаг лазымдыр.

Дилин дахили вәсаити һесабына јаранан сөзләр

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинин биринчи вә әсас мәнбәјини дилин дахили вәсаити тәшкил едир. Бу мәнбәдән данышаркән: а) лексик јолла, б) морфоложи јолла, в) синтактик јолла, г) калка (јамсылама) јолу илә јаранан сөзләр нәзәрә алынмалыдыр.

I. **Лексик јолла јаранан сөзләр**. Үмумхалг данышыг дили вә онун мүхтәлиф сөздүзәлтмә вәсаити (сөздүзәлдичи шәкилчиләри вә сөзләрин бирләшмәси) истәр дилин тарихи инкишафы просесиндә вә истәрсә дә мүасир дилдә јени сөзләрин јаранмасында әсас олмушдур; чүнки үмумхалг данышыг дили әдәби дилин инкишафы үчүн башлыча вә түкәнмәз мәнбәдир.

Үмумхалг данышыг дилиндән гидаланмајан вә онун һесабына зәнкинләшмәјән һәр һансы бир әдәби дил нәтичәдә мәһв ола биләр.

Тәсадүфи дејилдир ки, биз бу күн әдәби дилимиздә бир чох јени сијаси, ичтимаи, елми, техники терминләр јарадаркән биринчи нөвбәдә үмумхалг дилинин хәзинәсинә вә онун зәнкин сөздүзәлтмә вәсаитинә мүрачиәт едирик. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *јарыш, јарышчы, бирлик, бирләшмә, јарадычы, јарадычылыг* вә с. кими сөзләр мәһз бу әсасда јаранмышдыр.

Һәр һансы бир дилин сөздүзәлтмә гајдалары олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә јени сөзләрин јаранмасында фәал ролу олан бир сыра сөздүзәлтмә гајдалары вардыр. Дилимиздә бу сөздүзәлтмә гајдалары һәлә лап гәдим заманлардан онун дахили инкишаф ганунларындан бири кими мөвчуддур. Дилин

тарихи, онун инкишафы, о дили јарадан, һәмин дилдә данышан халгын инкишаф тарихи илә бағлыдыр. Дилин дахили инкишаф ганунлары, хүсусән онун ән чох мүстәгиллик, сабитлик, хәлгилик тәләб едән әсас лүғәт фонду вә сөздүзәлтмә гајдалары да халгымызын вә дилимизин тарихи илә әлагәдар јараныб инкишаф етмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, дилин лүғәт тәркибиндә башлыча лексик тәбәгә бу вә ја дикәр дилин өз сөзләридир. Бу тәбәгәнин әсас әламәтләри онун узун әсрләр боју јашамасы, сабитлији, хәлгилији вә лүғәт тәркибинин инкишафы үчүн база олмасыдыр. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин әсасыны да онун өз сөзләри тәшкил едир. Гәдим заманлардан башлајараг дилимизин бу лексик тәбәгәси мүстәгил инкишаф јолу кечмиш, әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин артыб зәнкинләшмәсиндә әсас мәнбә олмушдур. Бу әсасда јаранан сөзләр һәм кәмијјәт, һәм дә мәзмун вә шәкил е'тибарилә алынма сөзләрдән үстүндүр. Дилимизин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә белә сөзләрин ролу мүһүмдүр. Үмумхалг данышыг дилиндән алынмыш сөзләр һәм классикләримизин әсәрләринин дилиндә, һәм мүасир әдәби дилимиздә, һәм дә данышыг дилиндә ишләниб нәсилдән-нәслә кечәрәк кәлиб букүнкү дөврә чыхмышдыр. Букүнкү әдәби дилимизин үмумхалг дили әсасында инкишаф етмәсиндә белә сөзләр һәлледичи әһәмијјәтә малик олмушдур. Һәсәноғлу, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов вә башгаларынын әсәрләринин дилинин һазырда асанлыгла баша дүшүлмәсинин сәбәби дә мәһз белә сөзләрдир.

Фикримизи сүбут етмәк үчүн мисаллара мүрачиәт едәк:

Дүнја дурачаг јер *дејил, еј чан, сәфәр ејлә,*
Алданма анын алинә андан *һәзәр ејлә.*

(*Н ә с и м и*).

Бу мисраларда ишләдилмиш *дурмаг, јер, ејлә, алданмаг, андан* (ондан) вә с. кими сөзләр букүнкү дилимиздә дә кениш ишләнир.

Гузулады гојун, *төкүлдү* дөлләр,
Јајлаг *һавәсини гылды елләр.*
Дүшмән ганы *тәк* гызарды *һәр су.*
Өткүн саруја јериди аһу.

(*Х ә т а и.*)

Мәктәбдә онунла олду һәмдәм,
Бир нечә мәләксима гыз *һәм.*

Бир сəф гыз отурду, бир сəф оғлан,
Чəм олду беһиштə һури-гылман.

Ол гызлар ичиндə бир пəризад,
Гејс илə мəһəббəт етди бүнјад.

(Ф ү з у л и.)

Халга ағзын сиррини һəрдəм гылыр изһар сөз,
Бу нə сирдир ким, олур һəр лəһзə јохдан вар с
Артыран сөз гəдрини сидг илə, гəдрин артыры
Ким нə мигдар олса, əһлин ејлəр ол *мигдар* сөз
Вер сөзə əһја ки, тутдугча сəни хаби-əчəл,
Едə һəр саəт сəни ол үјгудан бидар сөз.

(Ф ү з

Бу мисаллардакы *гојун, дөл, јајлаг, ел, ган, гыз, оғ ағыз, сөз* вə с.—исимлəр; *ол, бу, сəн* вə с.—əвəзликлəр; *ламаг, төкүлмəк, гылмаг, гызармаг, јеримəк, отурмаг, сөһбə мəк, артырмаг, тутмаг* вə с.—фе'ллəр халис Азəрбајчан сө ри олуб, əсрлəр бοју дилимиздə јашамыш вə индики дөвр либ чыхмышдыр.

Һеч тəсадүфи дејилдир ки, истəр ингилабдан габаг вə тəрсə дə совет дөврүндə əдəби дилимиздə бир чох сөз вə минлəр мəһз үмумхалг данышыг дилиндəн алынараг ишлə мишдир. Үмумхалг дилиндəн сөзалма просеси, шүбһəсиз габагкы дөврлəрə нисбəтəн, совет дөврүндə даһа да сəмə олмушдур. Бунун сəбəби ајдындыр, чүнки Азəрбајчанда вет һакимијјəти јаранандан сонра Азəрбајчан дилинин дө дили е'лан едилмəси, ана дилиндə мəктəблəрин артмасы, буатын кениш јајылмасы—мүхтəлиф гəзет, журнал вə кита рын нəшри, телевизор, радио, кино, театрын инкишаф ед кенишлəнмəси вə с. дилимиздə јени сөзлəрин јаранмасын бунларын, биринчи нөвбəдə, үмумхалг данышыг дилиндəн ныб ишлəдилмəсини гаршыја гојду. Бу јени сөзлəрин бə'зи дилимиздə ишлəдилəн вə халгымыз тəрəфиндəн анлашылма əрəб, фарс сөз вə терминлəрини əвəз етмəк үчүн јаранмыш

Чəмијјəт инкишаф едир; бу инкишаф өзү илə јени мəф лар да јарадыр, бунлары ифадə етмəк үчүн сөзлəр лазымд Белə сөзлəрин јаранмасында мүхтəлиф мəнбə вə үсуллар вардыр. Бунлар биринчи нөвбəдə халгын өз дилиндəн көтү мүшдүр. Əкəр халгын өз дили һесабына бу сөзлəри јара мүмкүн дејилсə, онда башга диллəрдəн, һəм дə əсасəн м һүм һансы дилдə јаранмышса, о дилдəн һəмин анлајышы дə едəн сөзү алыб дилə кəтирмəк лазымдыр.

Дилин сөз еһтијатындан истифадә етмәклә јени һадисә, анлајыш вә дәјишмәләри ифадә етмәк үчүн башлыча јол дилдә тарихән мөвчуд олан сөздүзәлтмә формаларына әсасланыб, дилин тарихи инкишаф ганунларына ујғун сурәтдә јени сөзләр јаратмагдыр. Совет һакимијјәти илләриндә апарылан сөзјаратма гәчрүбәси көстәрир ки, белә бир үсулла јарадылан јени сөзләр дилдә јашамаг габилијјәтинә маликдир. Белә сөзләр она көрә јашамыш, јашајыр вә јашајачагдыр ки, онлар тарихән дилимиздә мөвчуд олан сөздүзәлтмә формаларына ујғун сурәтдә јарадылмышдыр.

Сөз јарадычылығында сүн'илијә јол вермәк олмаз, чүнки јени һадисә, анлајыш вә дәјишмәләри ифадә едәркән бә'зән дилдә мөвчуд олан сөздүзәлтмә үсуллары илә дејил, сөзләрин тәсадүфи гондарма вә сүн'и гурашдырылмасы илә јарадылан сөз вә терминләрә дә раст кәлмәк олур ки, дилдә белә сөзләрин өмрү аз олур. 1922—1923-чү илләрдә пуристләрин дилимиздә сүн'и сурәтдә јаратдығы: *топлантај* (гурултај), *батьі* (гәрб), *таслаг* (хәритә), *гырылган сулары* (мә'дән сулары), *төрәдиш* (сәнаје), *гапы* (лиман), *башкәнд* (пајтахт) вә с. кими сөз-терминләр буна мисал ола биләр.

Дилдә онун өз материалы зәмининдә јаранан вә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә сәбәб олан сөздүзәлтмә гајдалары дилин дахили инкишаф ганунлары илә бағлыдыр. Белә сөздүзәлтмә гајдаларыны мүхтәлиф истигамәтләрдә өјрәнмәк олар. Һәр бир нитг һиссәсинә дахил олан сөз групларынын конкрет мәзмуну, грамматик формасы, синтактик гурулушу вә бунларын һәр бири илә әлагәдар олан сөздүзәлтмә гајдалары да вардыр.

II. **Морфоложи јолла јаранан сөзләр.** Дүнја дилләриндә сөздүзәлдичи шәкилчиләр: **өн, орта** вә **сон** олмаг үзрә үч јерә бөлүнүр. Азәрбајчан дилинин өзүнәмәхсус сөздүзәлдичи шәкилчиләри исә јалныз сон шәкилчиләрдән ибарәтдир.

Биз јухарыда гејд етмишдик ки, дүнја дилләри бир-бири илә әлагәдә инкишаф етмиш вә етмәкдәдир. Һәмин әлагәләр нәтичәсиндә бу дилләр гаршылыглы сурәтдә бир-биринин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирдији кими, бу вә ја башга грамматик формалар да бир дилдән башга бир дилә кечә биләр. Белә формалар бир дилдән башгасына кечәркән илк әввәл, әлбәттә, ајрылыгда дејил, сөзләрлә бирликдә кечир. Сонралар исә кечдији дилин дахилиндә јаваш-јаваш о дилин шәкилчиләри сырасына дахил олур. Дүнја дилләринин тарихиндә белә фактлар чохдур.

Азәрбајчан дили дә өзүнүн мүхтәлиф тарихи инкишаф дөврләриндә бә'зи дилләрлә, биринчи нөвбәдә әрәб вә фарс

дилләри илә јахынлашма вә узаглашма просеси кечирмишдир. Бунун нәтичәсиндә истәр әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајчан дилинә, истәрсә дә Азәрбајчан дилиндән фарс дилинә бир чох сөзләр (өз сөздүзәлдичи шәкилчиләри илә бирликдә) кечмишдир.

«Фарс дилинә кечән вә кениш мигјасда истәр бәдии әдәбијјатда, истәрсә дә халг әдәбијјатында истифадә едилән Азәрбајчан сөзләриндән, јери кәлдикчә, јени сөздүзәлтмә вә бирләшмә шәклиндә тәркибләр дә јаранмышдыр[1].

Фарс дилиндә ишләдилән Азәрбајчан сөзләриндән бә'зи мисаллар вермәклә кифајәтләнмәк олар; мәсәлән: *бөјүк, гаровул, гардаш, јолдаш, гијгач, гуллугчу, отураг, орду, өлкә, топ, чыхыш, шулуг, јурд, ел, елчи, јараг, јајлаг, јаг, таг* вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилиндән фарс дилинә јалныз сөз көкләри дејил, еjни заманда сөзләрлә бирликдә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дә кечмишдир.

Ејни вәзијјәти әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајчан дилинә кечмиш сөзләрдә дә көрүрүк.

Әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајчан дилинә бир чох сөзләр вә онларла бирликдә бә'зи исим, сифәт дүзәлдән шәкилчиләр дә кечмишдир. Мәсәлән: *-бан, -на, -би, -и, -дар, -күзар,-стан* вә с. өн вә сон шәкилчиләринин сөзләрә гошулмасы илә: *бағбан, намә'лум, һәрби, сијаси, игтисади, күтләви, тәләбкар, каркүзар, Пакистан, Ермәнистан* вә с. сөзләр јаранмышдыр.

Ејни фикри рус дилиндән вә бу дил васитәсилә кечән сөз вә шәкилчиләр һаггында да демәк олар. Мәсәлән, рус дили васитәсилә Азәрбајчан дилинә сөзләрлә бирликдә кечмиш *-ист, -изм, -ложи, -анти* вә с. шәкилчиләрин сөзләрә әлавәси илә: *машинист, марксизм, биоложи, антифашист* вә с. сөзләр әмәлә кәлмишдир.

Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин ролу чох бөјүкдүр. Чүнки дилимиздә бу шәкилчиләр васитәсилә бир сөздән бир чох јени сөзләр әмәлә кәтирмәк мүмкүн олур. Бу да өз нөвбәсиндә, дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирир: *јарад+ычы, јарадычы+лыг* вә с. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин ахырына артырыла биләр. Бу шәкилчиләр гошулдуғу сөзләрә тә'сир едәрәк, бир нитг һиссәсиндән башга бир нитг һиссәси дә әмәлә кәтирир; мәсәлән: *әкмәк, билмәк* мәсдәрләринин көкү *әк* вә *бил*—дир. Лакин бу фе'л көкләринин ахырына *-ин, -ик* сөздүзәлдичи шәкилчиләринин артырылмасы илә *әкин* вә *билик*

---

[1] Пәнаһи Макулу. Азәрбајчан сөзләри фарс дилиндә, Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, VI, Бакы, 1954, сәһ. 171—183.

мә'на арасында бөјүк фәргләр вардыр; чүнки дилимиздә *өз, јарым, бајрам, дүнја, сечки, Бакы, сүлһ, коммунист, партија* сөзләри олдуғу кими,*фәалијјәт, мүстәмләкә, габаг, көрүш, совет, бајраг, үзв, билет* вә с. сөзләр дә вардыр ки, бунлардан һәр бири дә ајры-ајрылыгда мүәјјән мә'наја маликдир. Лакин онларын һәр биринин ајрылыгда ифадә етдији мә'на илә бирләшмә дахилиндә ифадә етдији мә'налар бир-бириндән фәргләнир.

Сөзләрин говушма вә бирләшмәсинин дә мүхтәлиф нөвләри вардыр:

1. Ики садә сөзүн бирләшмәси илә дүзәләнләр; мәсәлән: *өзфәалијјәт, итикөз, јарыммүстәмләкә* вә с.

2. Биринчи тәрәфи һеч бир шәкли әламәт гәбул етмәјән, лакин икинчи тәрәфи нисбәт шәкилчиси гәбул едәрәк дүзәләнләр; мәсәлән: *дүнјакөрүшү, дүнјабахышы, халгларарасы* вә с.

3. Биринчи тәрәфи нисбәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзлә адлыг һалда олан сөзүн бирләшмәси илә әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *көзүачыг, өзүнүтәнгид, өзүнүидарә* вә с.

4. Садә бир сөзлә фе'ли сифәтин бирләшмәси илә; мәсәлән: *сүлһсевәр, мәһведичи, ганичән, ағлабатан, узагкөрән, тахылбичән, памбыгјыған* вә с.

5. Јөнлүк һал шәкилчиси гәбул етмиш сөзлә фе'ли сифәтин бирләшмәси илә әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *ганунаујғун, мәгсәдәујғун* вә с.

6. Сајла дүзәлтмә сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *бешиллик, чохмәртәбәли, чохмиллә тли* вә с.

7. Ики бир-биринә зидд олан садә вә ја дүзәлтмә сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *алыш-вериш, өлүм-дирим, дост-дүшмән* вә с.

8. Ики садә вә ја дүзәлтмә (бир-биринә синоним, јахынмә'налы) сөзләрин семантик-лексик јолла бирләшмәси илә; мәсәлән: *адлы-санлы, дава-далаш, тахт-тач, әзаб-әзијјәт, доғру-дүзкүн* вә с.

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән **ајдын олур ки, дилин** лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинин мәнбә вә үсулларынын өјрәнилмәсинин дилчилик нөгтеји-нәзәриндән хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Бунун үчүн дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинин тарихи инкишафыны өјрәнмәк лазымдыр.

IV. **Калка (јамсылама) јолу илә јарадылан сөзләр.** Јени сөз вә терминләрин јарадылмасында калка үсулунун да мүәјјән

ролу вардыр. Бу үсулла әмәлә кәлән јени сөзләр дилимизин өз дахили материалы әсасында јарадылыр. Буна көрә дә бурада дилин дахили инкишаф ганунлары һәлледичи рол ојнајыр. Калка јолу илә јени сөзләрин јарадылмасында һәм сөзләримиздән, һәм дә дилимизин сөздүзәлдичи шәкилчиләриндән кениш сурәтдә истифадә олунур.

Калка јолу илә јарадылан јени сөз вә терминләр һәрфән тәрчүмә васитәсилә дилә кәтирилир. Бу просес заманы тәрчүмә олунан сөз һәмин дилдә (тәрчүмә едилән дилдә) еjни мә'наны верән сөзләрлә јахуд сөз вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә ифадә олунмалыдыр. Буна көрә дә бурада тәрчүмә едилән сөзүн там гаршылығы верилмәлидир, јохса, ону калка адландырмаг олмаз. Бу кими тәрчүмәләр еjни заманда сәрбәст тәрчүмә адланыр. Мәсәлән, *литературовед* сөзүнү алаг. Бу сөз Азәрбајчан дилинә һәрфән тәрчүмә едилсә, әдәбијјат апаран кими ифадә едилмәлидир. Буна көрә дә *литературовед* сөзүнү *әдәбијјатшүнас* кими тәрчүмә едәркән ону калка үсулу илә јарадылан јени сөзләр сырасына дахил етмәк дә доғру олмаз. Еjни һөкмү *үзүмчү* (виноградовед), *памбығчы* (хлопкороб) вә с. сөзләр һаггында да демәк олар. *Үзүмчү* вә *памбығчы* сөзләри Азәрбајчан дилиндә даһа гәдимдән мөвчуддур. Демәли, һәр бир ујғун кәлән сөзү дә калка адландырмаг дүзкүн дејилдир. Мәсәлән, *башлыг* сөзүнү алаг. Бу сөз рус дилиндә олан **заголовок** сөзүнә ујғундур. Лакин *башлыг* сөзүнүн һәрфән тәрчүмә үсулу илә јарандығыны иддиа етмәк олмаз, чүнки бу сөз Азәрбајчан халгынын кечмиш тарихи дөврләриндә јаранмышдыр. *Башлыг, үзүмчү* вә *памбығчы* сөзләри дә әдәби дилә данышыг дилиндән кечмишдир.

Бу вә ја башга бир дилдә калка јолу илә јарадылан һәр һансы бир сөзүн көк вә шәкилчиләри һәмин сөзүн алындығы дилин көк вә шәкилчиләринә ујғун кәлмәлидир. Мәсәлән, *әманәтчи* сөзүнү алаг. Бу сөз рус дилиндә олан **вкладчик** сөзүнә ујғун олдуғу кими, *зәрбәчи* сөзү дә рус дилиндә **ударник** сөзүнә ујғундур. Бу сөзләрин һәр икиси калка үсулу илә (рус дилиндә олан **вкладчик** вә **ударник** сөзләринин мүгабилиндә) јарадылмышдыр. Нә *әманәт* сөзү, нә дә *-чи* сөздүзәлдичи шәкилчиси дилимиздә јени дејилдир. Лакин *әманәт* вә *зәрбә* сөзләринә-*чи* шәкилчисинин гошулмасы илә јени мәзмунлу сөз—*әманәтчи* вә *зәрбәчи* сөзләри әмәлә кәлмишдир. Дилимиздә *һәләлик* сөзү **покамест** сөзүнүн мүгабилиндә јарандығы кими, *габагчыл* сөзү **передовик;** *тарлачылыг* сөзү **полеводство** сөзләринин мүгабилиндә јаранмышдыр.

Совет дөврүндә калка үсулу илә јарадылан јени сөзләрин мигдары, әлбәттә, даһа чохдур. Чүнки марксизм—ленинизм

классикләринин вә сләчә дә дүнја әдәбијјатынын габагчыл нүмајәндәләринин әсәрләринин дилимизә тәрчүмә едилмәси Азәрбајчан дилиндә бир чох јени сөз вә терминләрин јарадылмасына сәбәб олмушдур. Бу да өз нөвбәсиндә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибини хејли зәнкинләшдирмишдир.

Калка үсулу илә јарадылан сөз вә терминләр һәм морфоложи, һәм дә лексик јолла әмәлә кәлир:

а) морфоложи јолла јарадылан јени сөзләр һәм өз сөзләримиз, һәм дә азәрбајчанлашмыш әрәб вә фарс мәншәли сөзләрә дилимизин сөздүзәлдичи шәкилчиләринин әлавә едилмәси илә әмәлә кәлир. Мәсәлән, *ударник* сөзүнүн мүгабилиндә **зәрбәчи**, *фронтовик*—**чәбһәчи**, *сварщик*—**гајнагчы**, *дневник*—**күндәлик**, *вредительство*—**зијанчылыг**, *посредничество*—**васитәчилик**, *выгрыш*—**удуш** вә с. кими сөзләр калка јолу илә јарадылмышдыр.

б) калка үсулу илә јарадылан сөзләрин бир гисми дә синтактик јолла әмәлә кәлир. Истәр морфоложи вә истәрсә дә синтактик јолла јарадылан јени сөз вә терминләр дилимиздә јени анлајышлары ифадә етмәјә хидмәт едир.

Синтактик јолла јарадылан јени сөзләр ики вә даһа артыг сөзүн бирләшмәси вә ја јанашмасы илә әмәлә кәлир. Бунларын бир гисми битишик вә бир гисми дә ајры јазылыр. Доғрудур, битишдирилән вә јанашдырылан сөзләр ајрылыгда мүстәгил мә'на билдирсәләр дә, анчаг тәркиб дахилиндә бир мә'на ифадә едир. Мәсәлән, *беш* сөзү бир нитг һиссәси олараг сајы, *ил* сөзү исә исми билдирир. Белә бирләшмәләр һәм данышыг дилиндә, һәм дә әдәби дилимиздә һеч дә јени һадисә дејилдир. Истәр данышыг дилиндә вә истәрсә дә әдәби дилимиздә *бешиллик* (ат), *алтыиллик* (јонча), *үчиллик*, *дөрдиллик* (гојун) вә с. ишләдилмишдир. Лакин *беш* вә *ил* сөзләринә *-лик* шәкилчисинин артырылмасы илә тамамилә јени мәзмунлу бир сөз әмәлә кәлир *(бешиллик план)*.

Совет дөврүндә Азәрбајчан дилиндә сөзләрин бирләшмәси вә јанашмасы үсулу илә бир чох сөз вә терминләр јарадылмышдыр ки, бунлары да калка адландырмаг олар. Бунларын јарадылмасы да мүхтәлифдир.

1. Һеч бир формал әламәт гәбул етмәдән бирләшәрәк бир мә'на ифадә едән сөзләр; мәсәлән: *үстгурум*, *бешиллик* (план) вә с.

2. Сөзләрин бирләшмәсиндә икинчи тәрәфин үчүнчү шәхс нисбәт шәкилчисини гәбул етмәси илә дүзәләнләр; мәсәлән: *шәһәрарасы*, *дүнјабахышы*, *бајрамгабағы*, *мангабашчысы*, *сечкигабағы*, *милләтләрарасы*, *халгларарасы*, *маариф шө'бәси*,

кәнд тәсәррүфаты шө'бәси, гадынлар шө'бәси, халг тәсәррүфаты, әмәк гәһрәманы, Шәрәф нишаны, Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә с.

3. Бир исим илә бир фе'ли сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр; мәсәлән: *отбичән* (машын) вә с.

4. Мүхтәлиф сөзләрә *веричи, едичи* сөзләринин гошулмасы илә әмәлә кәлән јени сөзләр; мәсәлән: *ганунверичи, гәбуледичи* вә с.

Алынма сөзләр

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинин икинчи мәнбәјини башга дилләрдән алынан сөзләр тәшкил едир. Белә сөзләр дилә ја билавааситә, ја да билвасидә кечир.

Башга дилләрдән алынан сөзләр, әлбәттә, кечдији дилдә әсас, һәллидичи дејил, јардымчы, көмәкчи рола маликдир.

Марксист дилчилији сүбут едир ки, дүнјада јалныз өз милли сөзләриндән ибарәт олан саф бир дил јохдур. Дүнја халглары арасында ичтимаи, сијаси, мәдәни, игтисади, елми вә с. әлагәләрин јараныб инкишаф етмәси ејни заманда онларын дилләриндә дә өз әксини тапыр. Белә бир әлагә нәтичәсиндә дүнја дилләриндән бир-биринә сөз вә терминләр кечмиш, кечир вә кәләчәкдә кечә биләчәкдир. Бир дилдән башга бир дилә сөз вә ифадәләр кечдији кими, сөзләрлә бирликдә бир сыра шәкилчиләр дә кечә билир. Бу һәм шифаһи данышыг дили илә, һәм дә јазылы әдәбијјат васитәсилә олур. Әлбәттә, белә сөзләрин мигдары бу вә ја башга дилдә мүхтәлиф, јә'ни бир дилдә чох, башга дилдә исә аз ола биләр. Белә сөзләр кечдији дилә һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи тә'сир едә биләр.

Әкәр алынма сөзләр, еһтијач нәтичәсиндә дахил олдуғу дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә көмәк едирсә, бу мүсбәт тә'сирдир. Әксинә, һәмин сөзләр еһтијач нәтичәсиндә дејил, зорла кечирилирсә, бунларын мигдары һәддиндән артыгдырса, дили ағырлашдырыб ону халг үчүн анлашылмаз бир вәзијјәтә салырса, бу, мәнфи тә'сирдир. Белә бир вәзијјәтин узун мүддәт давам етмәси нәтичәсиндә дил јаваш-јаваш өз кејфијјәтини итирәр вә өлүб кедә биләр. Буна көрә дә әчнәби сөзләри гәбул едәркән онлара еһтијач олуб-олмамасыны мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр.

В. И. Ленин «Рус дилини тәмизләмәк һаггында» адлы мәгаләсиндә јазмышдыр:

«Рус дилини биз корлајырыг. Әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләдирик. Онлары дүзкүн ишләтмирик. *Недочеты* (нөгсанлар) вә ја *недостатки* (гүсурлар), ја да *пробелы* (әкәр-әскикләр) демәк мүмкүн олдуғу јердә нә үчүн кәрәк дефектләр ишләнсин?

«...Әҹнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләтмәк әлејһинә мүбаризә е'лан етмәјимизин вахты чатмамышмы?»[1]

Доғрудан да, бу вә ја башга бир елми, техники, сијаси, ичтимаи сөз-термини һәр һансы бир дилин өз материалындан јаратмаг мүмкүнсә, о заман бу, мүтләг һәмин дилин дахилиндән алынмалыдыр. Лакин бунунла белә һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш бејнәлмиләл сөзләри ишләтмәк лазымдыр, чүнки белә сөзләр ејни заманда дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә көмәк едир; мәсәлән: *коммунизм, социализм, конфранс, партија, совет, филолокија, кеолокија, грамматика, трактор, комбајн, екскаватор* вә с.

Сөзләрин бир дилдән башга бир дилә кечмәси просеси дүнјанын бүтүн дилләринә хасдыр. Һәлә чох гәдим заманлардан башламыш дөврүмүзә гәдәр дүнја дилләри бир-бири илә әлагәдә инкишаф етмиш, заман кечдикчә бу әлагәләр кенишләнмишдир. Бунун нәтиҹәсиндә дә мүасир дүнја дилләринин һәр һансы биринин лүғәт тәркибиндә башга дилләрин сөзләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Фикримизи сүбут етмәк үчүн бә'зи мисаллар кәтирмәк кифајәт едир. Мәсәлән, рус дилини көтүрәк. Рус дилинин лүғәт тәркибинә: түрк, јунан, латын, һолланд, франсыз, алман, инкилис вә с. дилләрдән бир чох сөзләр кечмишдир.

Түрк дилләриндән рус дилинә: *улус, чулок, јорта, очак, башмаг, башлыг, каблук, епанча, каракул, орда* вә с.; јунан дилиндән: *алфавит, апостроф, диалект, идеја, историја, кафедра, критика, лексика, музеј, орган, грамматика, деспот* вә с.; латын дилиндән: *автор, админстратор, студент, екзамен, министр, республика, диктатура, ректор, декан, револјусија, конститусија* вә с.; алман дилиндән: *вербоват, лагер, орден, солдат, рота, офисер, штык, кухња* вә с. франсыз дилиндән: *драп, трико, костјум, етаж, мебел, суп, котлет, капитан, сержант, авангард, атака, гарнизон, кенерал, корпус, десант* вә с.; франсыз дили васитәсилә италјан дилиндән: *кредит, коридор, вата, бастион, бандит, шарлатан* вә с.

-изм, -ист, -тор, -ант, -ент вә с. шәкилчиләр дә рус дилинә башга дилләрдән кечмишдир; мәсәлән, *очерк-ист, сосиал-изм, коммун-изм, пур-изм, дирек-тор, диссерт-ант, оппон-ент* вә с.

Башга дилләрдән кечән сөзләр кечдији дилин дахили инкишаф ганунларына табе олараг ишләдилир вә бунун нәтиҹәсиндә дә чох заман һәмин сөзләрин кәлмә олдугуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур.

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-ҹу ҹилд, сәһ. 302.

Белә ки, әслиндә *адәм, хәлг, таифә, гаидә, өврәт, зәрб, зә'ф, синф* вә с. әрәб вә фарс сөзләри Азәрбајчан дилиндә *адам, халг, тајфа, гајда, арвад, зәрбә, зәиф, синиф* шәклиндә ишләдилир. Рус дилиндән Азәрбајчан дилинә кечмиш *вағзал* (әслиндә *вокзал*), *самовар (сомовар)* вә с. кими сөзләр дә бу гәбилдәндир.

Бу хүсусијјәт јалныз әрәб, фарс, рус вә башга дилләрдән Азәрбајчан дилинә кечән сөзләрә дејил, ејни заманда дүнјанын бир чох дилләринә, о чүмләдән башга дилләрдән рус дилинә кечән сөзләрә аиддир. Мәсәлән, јунанча олан *аналогос* сөзүнүн сон шәкилчиси рус дилинин ганунларына ујғун кәлмәдији үчүн **аналог** шәклиндә, *аналогикос* сөзү исә **аналогический** шәклиндә ишләдилир. Латынча *cooptotio* сөзү рус дилиндә **кооптасию**, *seminarium* сөзү исә **семинарий** вә јахуд **семинар** шәклиндә ишләдилир. Түрк дилләриндән кечән *јурд, очаг, јапынчы, гаракул* вә с. кими сөзләр рус дилиндә *юрта, очак, епанча, каракуль* шәклиндә ишләнмәкдәдир. Еләчә дә әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајчан дилинә кечән сөзләрин чох һиссәси дилимизин дахили инкишаф ганунларына табе олараг ишләдилмәкдәдир.

Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин бир һиссәсини дә әрәб вә фарс дилләриндән кечән сөзләр тәшкил едир.

Әрәб вә фарс дилләриндән кечән сөзләр. Азәрбајчан халгынын тарихи инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә әрәб вә фарс дилләриндән дилимизә бир чох сөзләр кечмишдир ки, бунларын әксәријјәтинин букүнкү дилимиздә кәлмә сөз олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк белә чәтиндир.

Азәрбајчан дилинә бир чох әрәб вә фарс сөзләринин кечмәсинә бахмајараг, онлар дилимиздә икинчи дәрәчәли рола маликдир. Дилимизә кечән әрәб вә фарс сөзләринин гәдим тарихә малик олмасына бахмајараг, бунларын мүәјјән һиссәси ајры-ајры дөврләрдә, хүсусән мүасир дөврдә дилимиздән чыхмышдыр. Белә сөзләр ја өз сөзләримиз, ја да бејнәлмиләл сөзләрлә әвәз едилмишдир.

Мүасир дилимиздә ишләдилән әрәб вә фарс мәншәли сөзләр дилимизин тарихи инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә һәм әдәби дилдә, һәм дә данышыг дилиндә ишләдиләрәк, кәлиб букүнкү дөврә чыхмышдыр; мәсәлән: *адил, әдаләт, сијасәт, хәјанәт, чинајәт, һөкумәт, әманәт, шикајәт, мәһкәмә, һөкм, мәһкум, һаким, һүгуг, тәһгиг, мәнтиг, мүштәрәк, мүдахилә, тәһким, әһали, халг, сакин, тәблиғат, тәшвигат, тәсәррүфат, кирә, тәшкилат, зәһмәт, гүдрәт, рәгабәт, шүчаәт, мүшавирә, мүзакирә, тәдбир, тәһгир, мәһсул, вәзифә, рәјасәт, мүбаризә, мә'рузә, дүнја, тарих, мүстәмләкә, һүчум, дахил, харич, вәтән, күзәшт,*

рәһбәр, тәчһиз, тајфа, китаб, дөвләт, милләт, заман, синиф, гәһрәман, истисмар, изтираб, ичраијјә, үзв, е'тимад, е'тибар, тә'тил, мааш, һагг, мүдафиә, әсир, вәкаләт, күнаһ, һеј'әт, ингилаб вә с.

Бунлары јахшы мүшаһидә етмәк үчүн классик әдәбијјатымыздан, мәсәлән, Фүзулидән бә'зи мисаллар вермәк кифајәтдир:

Дејирләр бу иди әрәбдә **адәт.**
Мәчнун иди баис ол **фәганә**
Зати *кими* ***е'тирафи*** *вачиб;*
Мәчнун деди, еј ***әдиб камил***
Фәзаји *ешгдә* ***абад*** *көрдүјүн* ***көнлүм.***
Фүзули налеји дулсузинә аһәнк *тутмушдур.*
Һөкм *анын һөкмүдүр,* ***фәрман*** *анын фәрманыдыр.*

Мисаллардан көрүндүјү кими, әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин чох һиссәсини әсил Азәрбајчан сөзләриндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Белә сөзләр там мә'насилә азәрбајчанлашмыш, һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылыр.

Әрәб вә фарс дилләриндән дилимизә кечмиш сөзләрин бир һиссәси өз мә'насыны дәјишмишдир, мәсәлән, әрәб дилиндә **һијләкәр, кәләкбаз** мә'наларында ишләдилән *даһи* (دهى) сөзү Азәрбајчан дилиндә **даһи адам** мә'насында; әрәб дилиндә **үстү ачылмаг** (фе'л), **арасы кәсилмәк** мә'наларында ишләдилән *инкишаф* (انكشاف) сөзү Азәрбајчан дилиндә **ашағыдан јухарыја артма, јүксәлмә;** әрәб дилиндә **дүзкүнлүк, доғручулуг** мә'наларында ишләдилән *истигамәт* (استقامت) сөзү Азәрбајчан дилиндә **јөнәлмә** мә'насында; әрәб дилиндә **иттиһам едән** (прокурор) мә'насында ишләнән мүттәһим (متهم) сөзү Азәрбајчан дилиндә **күнаһкар** мә'насында; фарс дилиндә **јолуну азмыш, јолундан чыхмыш, гомраһ** (كمراه) сөзү Азәрбајчан дилиндә **күмраһ, сағлам** мә'насында ишләнмәкдәдир.

Әрәб вә фарс дилләриндән кечән сөзләрин чох һиссәси фонетик дәјишмәјә дә уғрамышдыр.

Демәли, әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин бир гисми Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларына ујғунлашдырылараг халгымызын тәләффүз етдији кими ишләдилир. Мәсәлән, әслиндә *хәлг, һәгг, зәман, раһәт, сәлам, тәмаша, тәхт, мәариф, мәаш, синф, таифә, гаидә* вә с. кими дејиләи вә белә дә јазылан сөзләр әслинә ујғун шәкилдә дејил, дилимизин дахили ганунларына — Азәрбајчан дилинин тәләффүз гајдаларына ујғун олараг *халг, һагг, мааш, маариф, заман, синиф, тајфа, гајда, раһат, салам, тамаша, тахт* вә с. кими ишләдилир.

Әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин аз бир һиссәси дә үмумхалг дилиндә дејил, јалныз әдәби дилимиздә ишләнмәкдәдир; мәсәлән: *истибдад, истеһкам, тәрхис, издиһам, интибаһ* вә с.

Әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин чох бөјүк һиссәси исә (һәм садә, һәм дә әрәб вә фарс дилләринин сөздүзәлдичи шәкилчиләри илә бирликдә) Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едәрәк, мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр әмәлә кәтирир; мәсәлән: *тәблиғатчы, тәшвигатчы, гүдрәтли, шүчаәтли, гәһрәманлыг, тәләбкарлыг, гәсбкарлыг, мәһсулдарлыг, тарихилик* вә с.

Демәли, әрәб вә фарс дилләриндән дилимизә кечмиш сөзләрин чох һиссәси Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едәрәк, мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр әмәлә кәтирир вә дилимизи зәнкинләшдирир.

Гејд етдијимиз кими, бә'зән сөзләр сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә бирликдә бир дилдән башга бир дилә кечә билир. Заман кечдикчә һәмин шәкилчиләрдән бә'зиләри кечдији дилин дахилиндә сөздүзәлдичи шәкилчиләр вәзифәсини көрмәјә башлајыр. Белә бир хүсусијјәти әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајчан дилинә кечмиш сөздүзәлдичи шәкилчиләрә дә аид етмәк олар.

Азәрбајчан дилиндә бир груп әрәб вә фарс мәншәли сөздүзәлдичи шәкилчиләр ишләдилир ки, онлар һәмин дилләрин өз сөзләри илә бирликдә дилимизә кечмишдир. Бу шәкилчиләрин бә'зиләри (*-на, -кеш, -дар* вә с.) дилимиздә бир нечә сөздә сөздүзәлдичи шәкилчиләр кими ишләдилир; мәсәлән: *евдар* (гадын), *әмәкдар* (мүәллим), *накиши* (адам) вә с.

Бүтүн јухарыдакылары нәзәрә алараг демәлијик:

1. Әрәб вә фарс дилләриндән дилимизә кечән сөзләрин тарихи чох гәдим олмагла, бунларын чох һиссәси һәм әдәби дилимиздә, һәм дә үмумхалг данышыг дилиндә ишләнәрәк, букүнкү дөврә кәлиб чыхмышдыр.

2. Белә сөзләрин бир һиссәси дилимизин дахили ганунлары әсасында өз фонетик тәркибини дәјишдирәрәк, дилимизин тәләффүз хүсусијјәтләринә ујғун олараг ишләдилир вә бунларын алынма сөзләр олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк белә чәтин олур.

3. Әрәб-фарс мәншәли сөзләрин бир һисссәси дилимиздә әслинә ујғун сурәтдә ишләнсә дә, онлар һәм үмумхалг данышыг дилиндә, һәм дә әдәби дилимиздә өз сөзләримиздән фәргләнмир, јә'ни һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылыр.

4. Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини әрәб вә фарс мәншәли сөзләрә әлавә етмәклә мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр әмәлә кәлир.

5. Әрәб вә фарс дилләриндән кечән бир груп сөзләр өз шәкилчиләри илә бирликдә дилимиздә ишләдилир вә бунларын

пристав, прогрес, полисхана, чиновник, почт, губернат (губернатор), *натарус* (натариус), *прокурор, жандарма* (жандармерија), *кимназија, манифест* вә с.

1905-чи ил ингилабындан сонра өлкәдә әмәлә кәлмиш ичтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәдар олараг, дилимиздә бир чох јени сијаси-ичтимаи сөзләр јаранмышдыр ки, бунларын бир һиссәси дә рус дилиндән кечмишдир. Белә сөзләр истәр Ү. Һачыбәјовун тәртиб етдији «Русско-татарский, татарско-русский» (1907) адлы лүғәтдә, истәр «Гоч-Дә'вәт» (1906), «Тәкамүл» (1906—1907), «Јолдаш» (1907) гәзетләринин вә истәрсә дә «Молла Нәсрәддин» журналынын (1906—1930) сәһифәләриндә ишләнмишдир; мәсәлән: *болшевик, интернасионал, коммуна, комиссар, командир конференсија, конгрес, митинг, монархизм, меншевизм, лексија, баталјон, лејтенант, мајор, империализм, дипломант, кандидат, консул, компанија, философ, педагог, университет, тираж, комитет, нота, монархија, вассал, гарантија, фонд, прокурор, ревизор, пенсија, сенатор* вә с.

Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин рус дилинин сөзләри һесабына зәнкинләшмәси совет дөврүндә даһа да артмышдыр. Бу дөврдә истәр рус дилиндән вә истәрсә дә рус дили васитәсилә башга дилләрдән дилимизә кечән сөз вә терминләр һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт е'тибарилә габагкы дөврләрдән фәргли-дир. Совет дөврүндә рус дилиндән вә бу дил васитәсилә башга дилләрдән кечән сөзләрин Азәрбајчан дилиндә ишләнмә даирәси даһа кенишдир.

Бунун сәбәби ајдындыр. Совет дөврүндә мәдәнијјәтин јени бир јүксәлиш дөврү башланмышдыр. Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси нәтичәсиндә совет милли республикаларында олдуғу кими, Азәрбајчан республикасында да сәнаје сүр'әтлә инкишаф етмиш, кәнд тәсәррүфаты коллективләшдирилмиш, мааариф-мәдәнијјәт ишләри һәртәрәфли кенишләндирилмишдир.

Совет халгларынын көркәмли елм, әдәбијјат, инчәсәнәт әсәрләринин бу халгларын бир-биринин дилинә тәрчүмә едилмәси онларын арасында олан мәдәни әлагәләрин даһа да инкишафына сәбәб олдуғу кими, дилләринин дә зәнкинләшмәсинә сәбәб олмушдур. Башга сосиалист милләтләри дилләринин лүғәт тәркибиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин сијаси-ичтимаи, елми, техники сөзләр һесабына зәнкинләшмәсиндә дә тәрчүмә әдәбијјаты чох бөјүк рол ојнамышдыр. Бу чәһәтдән марксизм классикләринин әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәсинин дилимизин лүғәт тәркибинин сијаси-ичтимаи сөзләр һесабына зәнкинләшмәсиндә мүһүм ролу олмушдур.

Гардаш сосиалист халгларынын вә еләчә дә дүнја халгларынын дилләриндә сосиализм идејаларынын јајылмасында рус дилинин чох бөјүк ролу олмуш вә вардыр. Чүнки бир чох әшја, һадисә вә варлыгларын ады биринчи дәфә рус дилиндә јарадылыр вә Азәрбајчан халгынын дилинә дахил олур.

В. И. Ленин јазмышдыр:

«Бизим рус сөзү олан «Совет» сөзү ән чох јајылмыш сөзләрдән бирилир, о һәтта башга дилләрә дә тәрчүмә олунмур, һәр јердә русча ишләдилир»[1].

Совет һакимијјәти илләриндә сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын, елм вә мәдәнијјәтин һәртәрәфли инкишафы, јени сосиалист дөвләтинин јаранмасы, јени әхлагын вә саирәнин әмәлә қәлмәси илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби рус дилиндән вә бу дил васитәсилә башга дилләрдән алынан сөз вә терминләр һесабына хејли зәнкинләшмишдир.

Белә сөзләр Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф формаларда ишләдилир. Бунларын аз бир һиссәси Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул етмәдән, олдуғу кими ишләдилир. Бир гисми дә дилимизин мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едәрәк, мүхтәлиф мәзмун вә мә'налар кәсб едир. Она көрә дә, рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән алынан сөзләри белә груплашдырмаг олар:

1. Азәрбајчан дилинин әксәр сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул етмәмиш алынма сөзләр.

2. Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едән алынма сөзләр.

Биринчи група дахил олан сөзләр бу вә ја башга бир әшја, һадисә вә варлыгларын мүчәррәд адларыны билдирир. Бунлар да өлкәмизин инкишафынын мүхтәлиф саһәләри илә әлагәдар олараг јаранмыш вә јаранан јени сөзләрдир. Башга сөзлә десәк, бунлар сијаси, ичтимаи, игтисади, фәлсәфи, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, елм-мәдәнијјәт вә с. илә әлагәдар олараг јаранан сөзләрдир. Мәсәлән, *марксизм, ленинизм, сосиализм, коммунизм, идеализм, анархизм, материализм, диалектика, дуализм, бурж, кадр, метро, агротехника* вә с. бу кими сөзләр Азәрбајчан дилинин әксәр сөздүзәлдичи шәкилчисини гәбул етмир. Доғрудан да, әкәр рус дили вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән кәлән сөзләрин бир гисминә *трактор, колхоз, комбајн, комсомол, совет* вә с. бу кими сөзләрә дилимизин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини әлавә етмәклә *тракторчу, колхозчу, комбајнчы, комсомолчу, советләшмә* вә с. јени мәзмунлу сөзләр јарадылырса, *анархизм, диалектика, марксизм, ленинизм* вә с. сөзләр Азәрбајчан дилинин әксәр сөздүзәлдичи шәкилчисини гәбул етмир.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 429—430.

Лакин бунларла бәрабәр дилимизин мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг, кәлән сөзләрин бир гисми дә əслинә ујғун сурәтдә Азәрбајчан дилиндә һеч бир фонетик дәјишикликјә уғрамадан ишләдилир. Мәсәлән, *совет, партија, комсомол, пионер, колхоз, совхоз, материализм, диалектика, сосиализм, футбол, агроном, култиватор, трактор, радио, доктор, телефон, дирижор, кино, чемпион, полк* вә с. бу кими бир чох ичтимаи-сијаси, елми, техники сөзләри көстәрмәк олар. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бу кими сөз вә терминләрин бир гисми дә бир чох јени сөзләрин јаранмасы үчүн база олмушдур; мәсәлән: *совет* сөзүндән *советлик, советләшмә, советләшмәк, советләшдирмә, советләшдирилмиш, советләшдирилән, советләшән, кәнд совети, рајон совети, Совет һөкумәти, Совет Иттифагы, совет гануну, совет чәмијјәти, Совет өлкәси, совет адамлары, совет мәктәби, Совет Ордусу, совет достлуғу, совет идарәси, совет гурулушу* вә с.

Партија, колхоз, радио вә с. кими сөзләр дә бу гәбилдәндир. Азәрбајчан дилинә рус дилиндән кечән сөзләрин әксәријјәти ејни заманда дилимизин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едир.

Рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән алынан сөзләрә ашағыдакы шәкилчиләр әлавә олуна билир.

1. **-чы, -чи, -чу, -чү шәкилчиләри.** Бу шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән, сијаси-ичтимаи мәзмунлу сөзләр Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф мә'налар ифадә етмәк үчүн ишләдилир. Һәмин мә'на хүсусијјәтләри дә ашағыдакылардыр:

а) сијаси-ичтимаи мәнсубијјәт, әгидә вә с. билдирәнләр; мәсәлән: *ленинчи, партијачы, комсомолчу, республикачы, колхозчу* вә с.

б) мүәјјән ичтимаи һәрәкат вә с. билдирәнләр; мәсәлән: *стахановчу, мичуринчи* вә с. Бу шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләрин бир чоху сәнәт, пешә вә с. билдирир; мәсәлән: *тракторчу, комбајнчы, танкчы, пулемјотчу, екскаваторчу, телефончу, футболчу, шахтачы* вә с.

2. **-лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән ичтимаи-сијаси мә'налы сөзләр.** Белә сөзләр дә дилимиздә мүәјјән мә'на хүсусијјәти дашыјыр. Бу шәкилчиләри рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән кәлән сөзләрә әлавә етмәклә вәзифә, ихтисас, сәнәт, пешә, үмуми анлајышлар ифадә едән сөзләр алыныр; мәсәлән: *ректорлуг, директорлуг, деканлыг, аспирантлыг, докторлуг, лаборантлыг, агрономлуг, шоферлик, бригадирлик, либераллыг, чемпионлуг, мүәллимлик* вә с.

-лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчиләри бир сыра башга сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән сонра ишләнәрәк, мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик олан јени сөзләр дүзәлдир; мәсәлән: *пар-*

тиіјачылыг, тракторчулуг, екскаваторчулуг, партијалылыг, машынсызлыг вә с.

3. -лы, -ли, -лу, -лү **шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән сөзләр.** Бу шәкилчиләр сөзләрә әлавә олунмагла мүхтәлиф мә'належ ифадә едән (биринчи нөвбәдә сифәт билдирән) сөзләр әмәлә кәтирир; мәсәлән: *партијалы, орденли, медаллы* (мүәллим), *планлы* (тәсәррүфат, иш) вә с.

4. -сыз, -сиз,-суз, -сүз **шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән сөзләр.** Бу шәкилчиләр алынма сөзләрә әлавә олунаркән мүхтәлиф мә'налар ифадә едән сөзләр јарадыр. Онларын сөзләрә әлавәси илә әсасән бир шејин јохлуғу билдирилир ки, бунлар да бир нитг һиссәси кими сифәт, ја да зәрф олур; мәсәлән: *плансыз, симасыз, формасыз* вә с. Белә дүзәлтмә сөзләр исимләрин әввәлинә кәләндә сифәт, фе'лләрин әввәлинә кәләндә исә зәрф олур; мәсәлән: *плансыз* (тәсәррүфат, иш), *системсиз* (иш), *плансыз* (ишләмәк), *системсиз* (чалышмаг) вә с.

5. -часына, -чәсинә **шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән сөзләр.** Бу шәкилчиләрин әлавәси илә әмәлә кәлән јени сөзләр шәхсин ишә олан мүнасибәтини ифадә едир; мәсәлән: *коммунистчәсинә, марксистчәсинә, материалистчәсинә, комсомолчасына, стахановчасына* вә с. Белә сөзләр дилимиздә кениш даирәдә ишләнмәкдәдир. Бунлар бир нитг һиссәси кими зәрф олурлар.

6. -лаш, -ләш **шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән сөзләр.** Бу шәкилчиләрин әлавә олунмасы илә дилимиздә фе'л мәзмунлу сөзләр јаранынр; мәсәлән: *колхоз-лаш, совет-ләш, радио-лаш груп-лаш, демократ-лаш* вә с.

Бунларын бир хүсусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, онларын үзәринә ејни заманда фе'л әмәлә кәтирән *-дыр -дир;* мәчһул нөвү әмәлә кәтирән *-ыл, -ил;* исим әмәлә кәтирән *-ма, -мә,* мәсдәр дүзәлдән *-маг, -мәк* шәкилчиләри әлавә олуна биләр; мәсәлән: *колхоз-лаш-дыр-маг, радио-лаш-дыр-маг, демократ-лаш-дыр-маг, систем-ләш-дир-мәк, совет-ләш-дир-мәк* вә с. Шүбһә јохдур ки, *советләш* сөзү илә *совет-ләш-дир* сөзү арасында олан мәзмун фәрги башга-башга олдуғу кими, *советләшдирмә* сөзү дә мәзмунча башгаларындан фәргләнир.

Фе'л дүзәлдән *-лаш, -ләш* шәкилчиләри үзәринә һәмчинин *-ан, -ән* вә *-мыш, -миш* фе'ли сифәт шәкилчиләри дә әлавә олуна биләр. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, сифәт дүзәлдән бу шәкилчиләр ејни заманда *-дыр, -дир* шәкилчиләри вә мәчһул нөвү әмәлә кәтирән *-ыл, -ил* шәкилчиләриндән сонра да әлавә олуна биләр; мәсәлән: *колхоз-лаш-дыр-ыл-ан, радио-лаш-дыр-ыл-ан* (кәнд), *механик-ләш-дир-ил-ән* (тәсәррүфат), *план-лаш-дыр-ыл-ан* (тәсәррүфат), *радио-лаш-дыр-ыл-мыш* (кәнд), *механик-ләш-дир-ил-миш* (мүәссисә), *план-лаш-дыр-ыл-мыш*

(тәсәррүфат) вә с. *Радиолашдырылан* (кәнд) сөзүндә ишин, просесин битмәдији, давам етдирилдији билдирилирсә, *радиолашдырылмыш* (кәнд) сөзүндә ишин, просесинин битдији билдирилир.

II. СЕМАСИОЛОКИЈА

Семасиолокија јунан сөзү олуб (сема — ишарә, логос — елм) мә'на һаггында елм демәкдир. Бурада сөзләрин мә'насы, мә'нача мүхтәлиф сөз груплары вә с. кими мүһүм мәсәләләр тәдгиг едилир. Үмумијјәтлә, семантиканын дилин лүғәт тәркиби вә онун инкишафы илә сых әлагәси вардыр. Һәр һансы бир сөз мүәјјән варлыгларын адыны билдирир. Бәс ад нәдир?

В. И. Ленин Фејербахын «Лејбнитс фәлсәфәси һаггында» китабы үзәриндә ишләјәркән адын тәбиәти һаггында онун фикирләрини өз дәфтәринә көчүрмүшдүр. Орада дејилир: «Һисси гаврајыш *шеји* верир, зәка—онун *адыны*. Зәкада һеч елә бир шеј јохдур ки, о, һисси гаврајышда олмасын, лакин һисси гаврајышда фе'лән мөвчуд олан шеј зәкада јалныз номинал сурәтдә, адына көрә мөвчуддур. Зәка али мөвчудатдыр, дүнјаны идарә едәндир; лакин керчәкликдә дејил, анчаг адына көрә. Бәс ад нәдир? Фәргләндиричи нишандыр, көзә чарпан бир әламәтдир ки, шеји өз тоталлығы һалында тәсәввүр етмәк үчүн һәмин әламәти мән шејин нүмајәндәси, шеји сәчијјәләндирән бир әламәт һесаб едирәм»[1].

Мүәјјән бир әшјаја онун бу вә ја башга бир әламәтинә көрә ад верилир. Сонралар исә һәмин ад әшја вә һадисәнин бүтөвүнү билдирир. Лакин сонралар сөзүн ибтидаи (етимоложи) мә'насы унудула да билир. Мәсәлән, *ајаггабы, дүјмә, ајран, алчаг, гочаг, сүзмә, гардаш, гозбел, бағ* вә с. сөзләр бу гәбилдәндир. Демәли, әшја вә һадисәләрин адлары онлара тәсадүфи олараг верилмир. Һәмчинин биринчи әшјада олан мүәјјән бир әламәт икинчи, башга бир әшјада да ола биләр. Белә олдуғу һалда, икинчи әшјанын ады биринчи әшјанын ады (сәс тәркибләри) илә адлана биләр. Бунун нәтичәсиндә дә дилдә мүхтәлиф әшјаларын охшар әламәтләрини билдирән ејни сәс комплексләриндән ибарәт сөзләр әмәлә кәлир. Мәсәлән, *көк, ағыз, бурун* вә с. сөзләри алаг. *Көк* сөзү илә һәр һансы бир биткинин торпагда олан һиссәси (*ағачын көкү, соғанын көкү* бирләшмәләриндә олдуғу кими) ифадә олунурса, *сөзүн көкү* бирләшмәсиндә *көк* сөзү тамамилә башга бир мә'наны, јә'ни сөзүн әсас, мүстәгим мә'наја малик олан һиссәсини билдирир. Инсанын, һејванын гида алдығы органын адыны билдирән

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 409.

ағыз сөзү мүхтәлиф тәркибләр дахилиндә мүхтәлиф мә билдирә биләр; мәсәлән: *адамын ағзы, һејванын ағзы, ғ ағзы, гапынын ағзы, бычағын* (хәнчәрин, балтанын) *ағ* чә дә *бурун* сөзү (инсанда, һејванда, кәмидә, дағда вә с.)

Беләликлә, бу вә ја башга бир сөз өз илк мә'насыны магла, башга мә'на вә ја мә'налара кечә билир ки, бу да он мә'на групларыны әмәлә кәтирир. Демәли, сөзүн мә'насы ја башга бир истигамәтдә дәјишилә билир. Чүнки һаг данышылан чисмин әламәтләринә мүхтәлиф чәһәтләрдән, сибәтләрдән јанашмаг һаллары мүмкүндүр. Белә ки, ч бир әламәти, һиссәси башга әламәтләрдән фикрән ај тәчрид едилир вә анчаг һәмин көтүрүлән әламәтин б чисимләрлә әлагәси нәзәрдә тутулур. Бунун нәтичә исә чисмин әламәтләрини бүтүн чохчәһәтлилији илә әһа мәк имканы тапан инсан фикри өз реаллығыны да ил етдирир. Елә буна көрә дә, сөзләрин мә'насынын дәјиши олдугуну дүшүнмәк сәһв оларды. Чүнки бу вә ја башга сөзүн мә'насы мүхтәлиф шәраитдә, мүхтәлиф дөврләрдә шилә биләр. Буна көрә дә, сөзүн мә'насынын дәјишилә би еһтималы нәзәрдән гачырылмамалыдыр. Әшјанын мүәјјән насибәтдә һәр һансы бир чисимләр зүмрәсинә дахил олм дан асылы олараг, һәмин чисми ифадә едән сөзүн мә'на дәјишилә биләр. Бу һалда сөз өз мәзмунуну дәјишәрәк м ма дахил олан бүтүн әламәтләрин чәмини дејил, әксинә, башга әламәтләрдән фәргләндирилән, мүчәррәдләшдириләр һүм әламәтләрдән бирини ајдынлашдырыр. Бу мүһүм әла исә башга бир әшјанын белә бир әламәтинә ујғун кәлмәси сында сөздә јени мә'на јаранып.

Бә'зи һалларда сөзүн мә'насы дәјишиләркән, о өз јени насы илә бәрабәр көһнә мә'насыны да сахлајыр. Белә олд сөз чохмә'налылыға мејл едир. Бу, Азәрбајчан дилиндә д ләдир. Мәсәлән, *јолдаш* сөзү өз илк мә'насыны мүһафизә мәклә бәрабәр, муасир дилимиздә аилә мүнасибәтләри илә лы олан бир сөз кими дә өзүнү көстәрир (*һәјат јолдашы* насында). Бә'зән дә сөзүн јени мә'насы онун көһнә мә'нас сыхышдырыб арадан чыхарыр. Башга сөзлә десәк, јени на кәсб едән сөз, өз сәс тәркиби е'тибарилә көһнә мә'нас ифадә едә билмир. В. В. Виноградов Пушкиндән кәтирдији мисалда көстәрир ки, *позор* сөзү Пушкинин дилиндә әв ләр тамаша, мәнзәрә мә'наларыны ифадә етдији һалда, с лар шаир һәмин сөзү рүсвајчылыг, бiабырчылыг мә'насы да ишләтмишдир. Буну өзбашына бир шеј кими фикирләш олмаз, чүнки белә бир вәзијјәт о дөврдәки рус чәмијјәти рус дили илә әлагәдар олан бир мәсәләдир. Бу хүсусијјәт А

бајчан дилиндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, јунанча ад, бөлкү мә'насында ишләнән *номос* сөзү әрәб дилиндә *ганун, вүгар, сирдаш* мә'наларында, фарс дилиндә *сәс, ев јиіјәси, шөһрәт, исмәт, вурушма, мәләк* мә'наларында, Азәрбајҹан дилиндә исә *исмәт, һәја, виҹдан, һәјат јолдашы,* даһа сонра, *вәтән намусу* вә с. м'наларда ишләнмәкдәдир. Фарс дилиндә *әзијјәт, инҹитмәк* мә'наларында ишләнән *азар* сөзү Азәрбајҹан дилиндә *хәстәлик, әзијјәт,* мә'наларында ишләнмәкдәдир. Әрәб дилиндә *бәрабәрлик, мүкафат* мә'наларында ишләдилән *мүкафат* сөзү фарс дилиндә *ҹәза, әзаб* мә'наларында, Азәрбајҹан дилиндә исә *бәхшиш* мә'насында ишләдилир.

Сөзүн мә'насы илә мәфһум адекват шәкилдә бир-бири илә әлагәдардардыр, јә'ни биринҹинин дәјишмәси зәрури олараг икинҹинин дәјишмәсинә сәбәб олур. Бу сонунҹу хасијјәт һәр һансы бир һејвана вә ја да ҹансыза аид едилән бир әламәтин, хасијјәтин инсанын үзәринә көчүрүләркән дә, јә'ни сөз мәҹази характердә оларкән дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, *түлкү* сөзү һејванларын мә'лум нөвү һаггында бир мәфһум ифадә едир. Бу сөз инсана аид едилдикдә исә өз мә'насыны дәјишир, чүнки түлкүјә мәхсус әламәтләр инсанын үзәринә көчүрүлүр вә беләликлә дә, сөз өз мүстәгил мә'насыны итирәрәк мәҹази характер алыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сөздә грамматик ҹәһәтдән өзүнү көстәрән дәјишиклик онун лексик мә'насына кечә билмир, јә'ни бу сонунҹуја тә'сир едә билмир. Беләликлә дә, сөзүн лексик мә'насы өз әһәмијјәтини сахлајараг давамлылыг көстәрир. Мәсәлән, *түлкү* сөзүнү дәјишсәк, ону мүхтәлиф һаллара салсаг, јенә дә һәмин сөзүн сәс тәркиби әшја илә әлагәсини сахлајаҹагдыр. Доғрудур, бурада дәјишиклик вардыр. Лакин бу олса-олса анҹаг сөзүн грамматик ҹәһәтинә, грамматик мә'насына аид едилә биләр. Башга сөзлә десәк, бурада мејдана чыхан дәјишиклик өз характери е'тибарилә сөзүн грамматик ҹәһәтдән дәјишмәсиндән, мүхтәлиф һал шәкилчиләри гәбул етмәсиндән ибарәт олаҹагдыр. Елә буна көрә дә грамматик ҹәһәтдән мүхтәлиф шәклә дүшән белә сөзләр ејни бир сөзүн мүхтәлиф формалары һесаб едилмәлидир. Доғрудан да, һәр һансы бир исим *(дәфтәр, даш, әл)* һалландыгда алынан мүхтәлиф формалар ејни бир мә'на ифадә едир ки, бу ад анҹаг башга сөзләрә, әшјалара мүнасибәтдә мејдана чыхыр. Чүнки әшјаларын вәзијјәтини вә башга әшјаларла мүнасибәтини дәјишдикдә дә онлар өз маһијјәтләрини дәјишмир. Онлар маһијјәтләрини дәјишмәдикләри кими, онлары ифадә едән сөзләр дә мүхтәлиф һала салындыгда дәјишмир. Демәли, сөзүн мә'насы өз маһијјәтинә көрә әсрләрин мәһсулудур. Елә буна көрә дә дилдә сө-

зүн мә'насы чох заман сабит олур. Әкәр сөзүн мә'насы давамлы өлмазса, күндә бир мә'на кәсб едәрсә, о заман дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси ола билмәз. Лакин бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, куја сөзүн мә'насы дәјишилмәз бир шејдир. Әсла јох. Сөзүн мә'насы дәјишилир, лакин бу дәјишилмә өзбашына әмәлә кәлмир. Бу, һәр шејдән әввәл, бу вә ја башга бир чәмијјәтин ичтимаи-сијаси гурулушу, дүнјакөрүшү вә с. илә әлагәдар олараг кедән бир просесдир. Чүнки бу сөзләр аид олдуғу мә'на вә мәфһумла објектив керчәклији әкс етдирир.

Сөзләрин мә'на групларына кәлинчә, онлары ашағыдакы кими бөлмәк олар: чохмә'налы сөзләр, омонимләр, синонимләр, антонимләр вә с.

А. Чохмә'налы сөзләр вә онларын јаранма јоллары

Чохмә'налы сөзләрин бир мә'насы әсас јери тутараг мүстәгил, галанлары исә көчүрмә вә ја мәчази мә'наларда ишләдилир. Чохмә'налы сөзләр дүнјанын бүтүн дилләриндә вардыр. Азәрбајчан дилиндә *баш, ачыг, јер* вә с. кими сөзләр бу гәбилдәндир.

Баш сөзү һәгиги мә'нада инсанын, һејванын башыны билдирир, лакин бу сөз өз һәгиги мә'насындан башга, бир чох көчүрмә мә'наларда да ишләнә биләр; мәсәлән: *баш мүәллим, баш һәким, баш мүһәндис, баш чобан, баш ачмаг, баш апармаг, башы бош, башы долу* вә с.

Јахуд *ачыг* сөзүндән әмәлә кәлән *сүфрәси ачыг, көзү ачыг, алны ачыг, гәлби ачыг, гапысы ачыг* вә с. кими сөз бирләшмәләрини бир-биринә јахынлашдыран чәһәт елә онларын мә'на јахынлығыдыр. Демәли, чохмә'налы сөзләрин әмәлә кәлмәси тәсадүфи бир шеј һесаб едилә билмәз. Сөзүн чохмә'налылығы ја онун биринчи һәгиги мә'насындан, ја да ондан әмәлә кәлмиш икинчи, үчүнчү вә с. мә'надан төрәјир.

Демәли, сөзүн чохмә'налылығынын әмәлә кәлмәси үчүн ејни сәс тәркибиндән ибарәт олан сөзүн мүхтәлиф мә'наларда ишләдилә билмәси әсас шәртдир. Бу да мүәјјән бир әшја вә һадисәнин адынын башга бир әшја вә һадисәјә кечә билмәси илә әмәлә кәлир. Чохмә'налы сөзләр бу вә ја башга бир әшјанын, һадисәнин, просесин, кејфијјәтин вә с. адыны ифадә едән мүәјјән сәс тәркибләринин башга бир әшјада, һадисәдә, просесдә, кејфијјәтдә олан охшар әламәт вә вәзифәнин адыны ифадә етмәјә кечмәси илә әмәлә кәлир. Сөзләрин бир мә'надан башга бир мә'наја кечмәсинин мүхтәлиф јоллары вардыр.

Вәзифә охшарлығына көрә сөзләрин кечмәси. Вәзифә охшарлығына көрә сөзләрин бир әшјадан башга бир әшјаја кеч-

мәси ајры-ајры әшјаларын ејни вә ја охшар вәзифә дашымасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Вәзифә охшарлығына көрә адларын көчүрүлмәсинә функсионал кечмә дејилир.

Вәзифә охшарлығына көрә кечмәдә әшјаларын формасы, рәнки вә һәрәкәтин характери нәзәрә алынмајыб, јалныз бир әшјанын көрдүјү вәзифәнин башга бир әшјаја кечмәси илә әмәлә кәлир. Мә'лум олдуғу үзрә, руслар бир вахт гуш ләләји илә јазармышлар. Буна да *перо* дејилирди. Лакин метал пероларын ихтира едилмәси илә әлагәдар олараг даһа гуш ләләји илә јазмадылар, көһнә перо ады јени әшјаја кечди, һалбуки гуш ләләји илә метал перо арасында материал чәһәтдән һеч бир охшарлыг јохдур. Лакин бунларын арасында вәзифә бирлији вардыр. Буна көрә дә, бу вәзифә бирлији бир әшја адынын башга бир әшја адына кечмәсинә сәбәб олмушдур.

Мануфактура сөзүнүн (латынча) һәрфи мә'насы әл илә көрүлән иш демәкдир. Әл илә көрүлән иш әсасында да биринчи парча фабрикләри әмәлә кәлмишдир. *Мануфактура* сөзүнүн индики мә'насы *парча* демәкдир. *Мануфактура* сөзү *фабрик* сөзү илә бирләшәрәк *мануфактура фабрики* шәклиндә ишләнмәкдәдир. Инди белә фабрикләрдә иш әл илә дејил, машынларла көрүлүр.

Ганад сөзү учма габилијјәтинә малик олан һәр һансы бир гушун ганадыны; ејни заманда тәјјарәнин бир һиссәсини билдирир. Еләчә дә *тахыл бичән* (адам) — *тахылбичән* (машын), *вағзал* (дәмирјол стансијаларында бина)—*вағзал* (дәниз вағзалы) вә с.

Сөзләрин бир анлајышдан башга бир анлајыша кечмәси (бу просес бир нечә дәфә тәкрарлана биләр) онларын чохмән'алылығыны әмәлә кәтирир. Демәли, чохмә'налылығын вәзифә охшарлығына көрә бир әшјадан башга бир әшјаја кечмәси һадисәси һеч дә тәсадүфи дејилдир.

Адларын вәзифәјә көрә бир әшјадан башга бир әшјаја кечмәси о заман дүрүст мүәјјәнләшдирилә биләр ки, онлар әввәлчәдән уйдурулмуш схемләр үзрә дејил, әсил тарихи инкишаф просеси үзрә өјрәнилсин.

К. Маркс «Капитал» әсәриндә вәзифәјә көрә бир әшјанын адынын башга бир әшјаја кечмәсини белә көстәрмишдир: «Сәрвәт артдыгча чох нәчиб метал аз нәчиб металы, мәсәлән, күмүш миси, гызыл күмүшү чәки ваһиди вәзифәсиндән сыхышдырыр... лакин гызыл күмүшү дәјәр өлчүсү вәзифәсиндән сыхышдырыб чыхардыгда бу ад, гызылла күмүшүн дәјәри арасындакы нисбәтдән асылы олараг, бәлкә дә $^{1}/_{15}$ кирвәнкә вә ја даһа аз гызыла верилир»[1]. Буна көрә дә, сөзүн мә'насынын ке-

[1] К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд, сәһ. 58.

ишләнмәсиндән, дағылмасындан вә еләчә дә вәзифәјә [...] кечмәсиндән данышаркән онун кечирдији тарихи инкишаф п[...] сесини, үмуми шәраити вә с. сәбәбләри нәзәрә алмаг ла[...] дыр.

Әшјаларын заман, мәкан, материал (метономија) чәһәт[...] охшарлығына, просесин нәтичәсинә көрә адларын кечмәси. [...] ларын белә кечмәсиндә әшја вә һәрәкәтин харичи вә дахили [...] мәтләри дејил, онларын јалныз заман, мәкан вә материал [...] һәтдән охшарлығы нәзәрә алыныр. Бурада нәинки әшја, [...] та бүтөвлүкдә анлајыш дәјишилир. Мәсәлән, *бүро* сөзүнү а[...] Бу сөз франсызча дәвә јунундан һазырланмыш парча дем[...] дир. Сонралар һәмин парча илә өртүлмүш столу билдирм[...] сонра һәмин стол гојулмуш еви билдирмишдир. Даһа сон[...] лар исә *бүро* сөзү мүәссисә, тәшкилатын бир шө'бәсини — [...] *шын бүро, лајиһә бүросу* вә с. билдирмиш, ән нәһајәт, инс[...] ларын ичлас етдији јери, тәшкилатын мәркәзини — *комсо[...] бүросу, партија бүросу* вә с. билдирир.

Мүасир франсыз дилиндә la greve сөзү ики мә'нада — [...] *дүз, гумлу саһил,* һәм дә *тә'тил* мә'наларында ишләнмәкд[...] дир. Гәдим франсыз дилиндә исә la greve сөзү јалныз *гу[...] саһил* мә'насында ишләнмишдир. Капитализмин инкиша[...] илә әлагәдар олараг, фәһлә һәрәкаты да артмаға башламы[...] дыр. Биринчи фәһлә митингләринин иштиракчылары Па[...] бәләдијјә идарәсинин гаршысында олан чынгыллы, гумлу м[...] данда топланыр, иш шәраитинин јахшылашдырылмасын[...] ишсизләрә иш верилмәсини вә с. капиталистләрдән тә[...] едирләр. Бу мејданын ады la plasse be greve (гумлу мејдан) и[...] Демәли, капитализм *тә'тил, тә'тилчиләр* анлајышыны јар[...] мышдыр. Әлбәттә, бу мәфһумлара ад вермәк лазым иди. [...] на көрә дә фабрикләрдә ишин дајандырылмасы илә әла[...] дар олан *тә'тил* мәфһумуна ад вермәк үчүн көһнә la greve (гу[...] лу мејдан) сөзүндән истифадә етдиләр.

Бунун кими бир аддан башга мә'наларда ишләнән адлар [...] әмәлә кәлмишдир; мәсәлән: *мәһкәмә* (идарә ады) — *мәһкә[...]* (һәмин идарәнин јерләшдији бина); *күн* (24 саат) — *к[...]* (күнәш) — *күн* (кечирмәк); *јаз* (фәсил) — *јаз* (јаз сәһәри, ј[...] һавасы); *чөл* (адамы) — *чөл* (пишији) — *чөл* (һавасы) вә [...]

Әшјаларын рәнкинә, формасына, һәрәкәтин характери[...] көрә адларын кечмәси. *Ајаг* (адамда) — *ајаг* (столда), *к[...]* (адамда) — *көз* (булагда), *баш* (адамда) — *баш* (соғанд[...]

көј (чәмән) — *көј* (кағыз), *ајдын* (һава) — *ајдын* (данышмаг, мәсәлә), *сојуг* (һава)—*сојуг* (һәрәкәт), *ширин* (мејвә)—*ширин* (сөз), *бәрк* (даш) — *бәрк* (адам), *чәкмәк* (бир шеји өзүнә тәрәф дартмаг) — *чәкмәк* (тәрәзидә) — *чәкмәк* (фикир) — *чәкмәк* (папирос), *сүрмәк* (машын) — *сүрмәк* (өмүр) вә с.

Хүсуси вә үмуми адларын кечмәси. Дилдә олан сөзләр үмуми вә хүсуси олмаг үзрә ики јерә бөлүнүр ки, бунларын арасында да сых әлагә вардыр. Белә ки, хүсуси вә үмуми исимләр арасында даими бир мүбадилә кедир, јә'ни хүсуси исимләр үмуми исимләрә, үмуми исимләр дә хүсуси исимләрә кечир.

Бунун да ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр:

а) Јер билдирән хүсуси адларын үмуми адлара кечмәси. Дилдә елә сөзләр вардыр ки, бу вә ја башга әшјанын адыны билдирир вә һәмин әшјанын һазырландығы јерин ады илә (топономик мәншәли сөзләр) адланыр; мәсәлән: *Күрдәмир* (шәһәр ады) — *күрдәмир* (чахыр ады), *Шамхор* (шәһәр ады) —*шамхор* (чахыр ады), *Нахчыван* (шәһәр ады) — *нахчыван* конјак, чахыр ады,); *Сираб* (кәнд ады) — *сираб* (минерал су ады), *Бадамлы* (кәнд ады) — *бадамлы* (минерал су ады), *Истису* (јер ады) — *истису* (минерал су ады), *Бостон* (Америкада шәһәр ады) — *бостон* (јун парчанын ады), *Шевиот* (Шотландијада шәһәр ады) — *шевиот* (јун парча ады), *Шал* (Һиндистанда шәһәр ады) — *шал* (јун парчадан һазырланмыш баш өртүјү) вә с.

б) Инсан адларынын әшја вә һадисәләрә кечмәси. Адларын белә кечмәси бә'зән инсан адлары (антропонимија) илә вә бә'зән дә бу вә ја башга һадисә илә әлагәдар олур. Мәсәлән, *галифе* шалвар ады, һәрби кејим ады, XIX әсрдә јашамыш франсыз кенералы Галифенин, *френч* исә Инкилтәрә кенералы Френчин ады илә бағлыдыр. Еләчә дә силаһ адлары *маузер, браунинг,* машын típләриндән *форд* вә с. *инсан* адлары илә бағлыдыр. Һәмчинин *ампер, волт* вә с. кими физики терминләр елмин бу вә ја башга бир саһәсиндә чалышан мүәјјән ихтирачыларын адлары илә адланмышдыр.

в) Үмуми адларын хүсуси адлара — инсан адларына кечмәси. Мәсәлән, *Петер* (јунанча) — *петрос* (даш), *Виктор* (латынча) — галиб, Марија (јәһуди дилиндә) — ачы, *Матвеј* (јәһуди дилиндә) — аллаһын бәхш етдији, *һәчәр* (әрәбчә) — гијмәтли даш, *Һәсән* (әрәбчә)—көзәл, *Дәмир* (азәрбајчанча)—метал нөвү, *Дашдәмир* (азәрбајчанча)—мүрәккәб сөз олуб, *даш* вә *дәмир* һиссәләриндән әмәлә кәлмишдир.

Әлбәттә, јер адлары илә инсан адлары арасында мүәјјән фәргләр вардыр. Беләки, јер адлары узун әсрләр боју галыр. Һәтта бу вә ја башга бир халг вахтилә мүәјјән бир әразидә јашамыш, лакин сонралар орадан тамамилә кетмиш вә ја јох олмушса да, ораларда олан дағ, чај, јер адлары әввәлки адыны сахлајыр. Мәсәлән, *Бештау* сөзү Шимали Гафгазда бир дағын адыдыр ки, бу да түрк халгларына аид олан *беш* вә *дағ* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб сөздүр.

Днепр, Днестр, Дунај чај адлары күман ки, осетинчә *дон* (су, чај) сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

Инсан адлары исә тамамилә башгадыр. Бунлар чох мүтәһәррик олуб, бир халгдан башга бир халга кечә билир. Бу-күнкү Азәрбајҹанда олан инсан адларынын бир һиссәси мода шәклиндә башга халглардан алынмыш адлардыр; мәсәлән: *Офелија, Дездемона, Жанна, Тамилла* вә с.

Сөз вә мәтн. Сөзләр нә гәдәр чохмә'налы олсалар да, онларын мәтн дахилиндә конкрет бир мә'насы олур. Башга сөзлә десәк, мәтн дахилиндә сөзүн чохмә'налылығы арадан галдырылыр. Мәсәлән, *јер, нишан, чәкмәк* сөзләрини С. Вурғунун әсәрләриндән алдығымыз ајры-ајры мисраларда нәзәрдән кечирәк.

Көјә чәкилмишдир бу ј е р д ә чөрәк,
Бу һүнәрлә јашамаға ј е р үзүндә ј е р и н вармы?

Күлүнк ағыр, ј е р гајалыг, һава богуг.

Инсанла бир ј е р д ә учалдыгча.

Үзүндә бир чапыг ј е р и дә вардыр.
Бурада ағыллы бир сөзүн ј е р и д и р:

Дашдан чичәк ачар инсан һүнәри.

Ингилаб ордусу ч ә к и л с ә н кери,

Гаранлыг евләрдир ишчинин јери.

Бәсти! Гәләм ч ә к д и к о күнләрә биз!

Күнәшдән пај алды азад нәслимиз.

Атылды елләрин башындан гара,

Гаранлыг кечәләр ч ә к и л д и дара.

Јенә дә баш ч ә к и р гызыл мејдана...

Ҝој ачылсын мин бир чичәк:

Гызылкүлдән әтир ч ә к ә к.

Ленин кешик ч ә к и р, јатмајыр, билин.

Бу јени дүнјанын бешик башында...

Бу мисалларда *јер* вә *чәкмәк* сөзләри мүхтәлиф мә'наларда ишләнмишдир. *Бу јердә чөрәк* ифадәсиндә *јер* сөзү өлкә, *јер үзүндә* бирләшмәсиндә јерин сәтһи, *гајалыг јер* ифадәсиндә конкрет бир саһә, *бир јердә* ифадәсиндә биркә, бирликдә, *сөзүн јеридир* бирләшмәсиндә исә вахт, мәгам мә'насында ишләдилдији кими, *чәкмәк* сөзү дә мүхтәлиф мисалларда ајры-ајры конкрет мә'наларда ишләдилмишдир. Мәсәлән, *чәкилсин кери* ифадәсиндә дөјүшү, вурушу сахламаг, *гәләм чәкмәк* — азадлыға чыхмаг, *чәкилди дара* — истибдад гурулушу мәһв олду, *әтир чәкмәк* — күлдән ширә чыхармаг, *баш чәкмәк* — горумаг, *кешик чәкир* — халгын һалына, гејдинә галмаг вә с. мә'наларда ишләдилмишдир.

Јахуд *нишан* сөзүнү алаг:

Сојуг диварларда күллә н и ш а н ы.

Н и ш а н верир, бајраглы бир издиһамы...

Ахыр, бармағында н и ш а н үзүјү.

Анчаг мәним нәфәсимдән н и ш а н вармы сәнәтиндә.

(*С. Вурғун*).

Ҝәтирдијимиз бу мисалларда, *нишан* сөзү мүхтәлиф конкрет мә'наларда ишләнмишдир. Мәсәлән, биринчи мисрада *күллә нишаны* — күллә јери мә'насында, икинчи мисрада *нишан верир* ифадәси көстәрир мә'насында вә с. ишләдилмишдир. Беләликлә, дилдә сөзләрин чохмә'налы олмаларына бахмајараг, мәтн дахилиндә онлар чохмә'налылыгдан узаглашараг конкрет бир мә'на кәсб едир.

Б. Омонимләр

Омоним сөзү јунанча *homos* (бәрабәр, охшар) вә *onuma* (ад демәкдир) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш дилчилик терминидир.

Омонимләрдән бәһс едәркән мүһүм бир мәсәләјә диггәт етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу кими, истәр чохмә'налы сөзләрдә вә истәр дә омонимләрдә еjни сәс тәркибинә малик олан сөзләр мухтәлиф мә'налары ифадә едир. Мәсәлән, *баш* вә *чаj* сөзләрин алаг. Бунлардан *баш* сөзү һәм адамын, һеjванын башыны, һәм дә соған, кәләм вә с. башыны билдирдиjи кими, *чаj* сөзү һәм нәһрин, һәм дә ичмәли чаjын адыны билдирир.

Бу мисалларда *баш* сөзү чохмә'налы, *чаj* исә омонимдир.

Демәли, чохмә'налы сөзләрлә омонимләр арасында чидди фәрг вардыр. Белә ки, чохмә'налы сөзләрдә һәр һансы бир сөз нә гәдәр мухтәлиф мә'налар ифадә етсә дә, онлар әсасән бир мәфһум әтрафында топлашараг мухтәлиф мә'на груплары әмәлә кәтирир. Мәсәлән, чохмә'налы *чан* сөзүнү алаг:

Баjыл ч а н *үстәдир, Баjыл вәрәмли,*
Көнүлләр гырыгдыр, бахышлар гәмли.

Бөjүк сәадәтдир шаирә, достлар —
Ади бир бәдәндә мин бир ч а н *олмаг.*

Ишыглы чөлләрә су көндәрирәм.
Сусуз сәһралара ч а н *кәлсин деjә.*

(*С. Вурғун.*)

Бу мисраларда *чан* сөзүнүн мухтәлиф мә'наларда ишләдилмәсинә бахмаjараг, бунлар әсасән бир мәфһум әтрафында топланмышдыр.

Лакин омонимләри әмәлә кәтирән сөзләрдә вәзиjjәт башгадыр. Омоним олан сөзләр формача нә гәдәр бир-биринә охшаса да, онларын арасында мә'на jахынлығы олмур, jә'ни бир-бири илә әлагәси олмаjан мә'налары ифадә едир. Бунлары дәһа дәриндән баша дүшмәк үчүн ашағыдакы мисаллара нәзәр салмаг кифаjәт едәр; мәсәлән:

Дүшүб-дүшмәjәли бу сараjлара
Һәлә р а с т *кәлмәдим вәфалы jара!*

(*С. Вурғун*).

Белә деjирләр ки, ағладыр jери
Сизин Гарабағын ханәндәләри.
Һүнәриниз варса бир р а с т *охуjун!*

(*С. Вурғун*).

Ала бу мәктубу гојнунда кизлә,
Ону көзүн кими горујуб көзлә,
Чатдыр, һардадырса г а ч а г Елдара.

(*С. Вурғун*).

Шаһим, вурушмаға кәлир ки, Елдар,
К ә л г а ч а г, к ә л г а ч а г, хата тохунар.

(*С. Вурғун*).

Наполјон деди ки: к ө ј аллаһындыр,
Фәгәт јер үзүнүн танрысы мәнәм!

(*С. Вурғун.*)

Милдә, Муғанда дүшән
Көј мешәмиз сәниндир.

(*М. Раһим.*)

Мисаллардан көрүндүјү кими, *раст, гачаг, көј* сөзләри ајры-ајры мисраларда шәкилчә бир-биринә охшар сөзләр олсалар да, тамамилә башга-башга мә'налары ифадә етдикләри үчүн омонимләрдир. Үмумијјәтлә, чохмә'налы сөзләр мүәјјән бир мәфһумун мүхтәлиф чәһәтләрини билдирдији һалда, омонимләр мүхтәлиф мәфһум ифадә едир.

Омонимләр ја садә сөз көкләриндән, ја да дүзәлтмә сөзләрдән ибарәт олур.

Садә сөз көкләриндән әмәлә кәләп омонимләр дә ики јерә бөлүнүр: ја садә сөз көкләринин биринин чохмә'налылығынын инкишаф едәрәк мүстәгил мә'на газанмасы илә; ја да мүхтәлиф мәншәли садә сөзләрин омонимләшмәси илә јаранып.

1. Садә сөз көкләринин биринин чохмә'налылығынын инкишафындан әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *дил* (инсанын, һејванын ағзында олан әт парчасы) — *дил* (данышыг, нитг); *бел* (инсанын, һејванын бәдәнинин арха һиссәсиндәки бир һиссә) — *бел* (јер газмаг, белләмәк үчүн аләт) вә с.

2. Мүхтәлиф мәншәли садә сөзләрин омонимләшмәсиндән әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *көк* (долу, јағлы, күмраһ)—*көк* (һәр һансы биткинин торпагда олан һиссәси) — *көк* (сөзүн әсасы); *дағ* (гыздырылмыш дәмирин инсан, һејван бәдәнинин һәр һансы бир һиссәсиндә бурахдығы из, дамға) — *дағ* (јер сәтһиндән јухарыда олан чыхынты); *ахыр* (һејванлары јемләмәк үчүн дашдан, ағачдан гајрылмыш јер) — *ахыр* (һәр һансы бир

нинин сону); *баг* (мејвә ағачларынын [illegible], јетишдирилдији саһә) — *баҒ* (һәр һансы бир шеји бағламаг үчүн ип) вә с.

Рус дилиндә белә омонимләрдән ашағыдакылары көстәрмәк олар: *коса* (һөрүк) — *коса* (јердә олан чығыр) — *коса* (от, тахыл бичмәк үчүн садә аләт); *лук* (биткн) — *лук* (каман, јај) вә с.

Садә сөз көкләриндән әмәлә кәлән омонимләр дүзәлтмә сөзләрдән әмәлә кәлән омонимләрә нисбәтән аздыр.

Истәр Азәрбајчан дилиндә вә истәрсә дә башга дилләрдә омонимләр әсасән дүзәлтмә сөзләрдән јараныр.

I. Дүзәлтмә сөзләрдән әмәлә кәлән омонимләр.

Дүзәлтмә сөзләрдән јаранан омонимләрин ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр:

а) ејни сөз көкләринә шәкилчиләрин артырылмасы илә дүзәлән омонимләр. Белә омонимләрин јаранмасы үчүн ејни сөз көкләринә сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырылыр вә бир-бири илә әлагәси олмајан мә'налар ифадә едилир; мәсәлән: *верки, дүјмә, кәлир, ахар, долу, елчи, јолчу, буруг, ајналы, атычы* вә с. сөзләрдә олдуғу кими.

Вер (мәк) фе'линә ***-ки*** сөздүзәлдичи шәкилчисинин артырылмасы илә һәм дөвләтә вериләчәк верки, һәм дә бирисинин анадан кәлмә исте'дадыны билдирән омонимләр әмәлә кәлмишдир.

Дөј (мәк) фе'линә ***-мә*** шәкилчисинин артырылмасы илә бир шејин дөјүлмәси просесини билдирән сөз *(дөјмә әт)* әмәлә кәлдији кими, нәрд ојунунда *дөјмә* сөзү дә јараныр.

Еләчә дә *дол* сөзүнә ***-у*** сөздүзәлдичи шәкилчисинин артырылмасы илә *долу* сөзү әмәлә кәлир ки, бу да бир тәрәфдән *(долу габ, долу кол* вә с.) сифәти, о бири тәрәфдән дә *(көјдән јерә јаған долу)* исми билдирир. *Ах* (маг) фе'линә ***-ар*** шәкилчисини артырмагла һәм ахмаг просесини билдирән фе'л *(су ахар)*, һәм дә сифәт *(ахар су)* мә'налары ифадә олунур. *Кәл* (мәк) фе'линә ***-ир*** индики заман шәкилчиси әлавә етмәклә һәм исим *(колхозун кәлири)*, һәм дә фе'л *(Әли бу күн мәктәбдән кәлир)* мә'налары ифадә олунур.

Дон сөзүнә ***-луг*** сөздүзәлдичи шәкилчисини артырмагла әмәлә кәлән *донлуг* сөзү мааш мә'насында исим, һәм дә гадын палтары тикмәк үчүн парча мә'насында сифәти билдирән *(донлуг парча)* бир сөз әмәлә кәтирир. *Јол* сөзүнә ***-чу*** шәкилчисинин әлавәси илә һәм јол кедән сәрнишин *(јолчу јолда кәрәк)*, һәм дә диләнчи мә'налары ифадә олунур. *Бур* (маг) фе'линә ***-уг*** шәкилчисинин артырылмасы нефт мә'дәнләриндә олан буруғу (исими), һәм дә бурулмуш еркәк гојуну, тәкәни (сифәти) билдирир вә с.

б) мүхтәлиф мәншәли сөзләрә мүвафиг шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәлән омонимләр. Мәсәлән, *-лы* сөздүзәлдичи шәкилчисини *дағ* сөзүнә әлавә етдикдә *дағлы* сөзү дүзәлир ки, бу да һәм дағ јерләриндә јашајан адамы, һәм дә дағы чох олан јери билдирир. Еләчә дә һәмин шәкилчини *дамға* мә'насында ишләнән *дағ* (фарсчадан) сөзүнә әлавә етдикдә јенә дә *дағлы* сөзү әмәлә кәлир ки, бу да ја үрәји јанан адамы, ја да гулағына дамға вурулмуш һејваны билдирир.

Чәкилди синәмә бу д а ғ л а р мәним!
Јазда сејранкаһым бу д а ғ л а р мәним!

(Ашыг Әләскәр.)

Бундан башга, бу вә ја дикәр бир сөздә фонетик дәјишмәнин әмәлә кәлмәси илә омонимләр јараныр. Мәсәлән, әрәб дилиндә *әһмәг* (дәли) сөзүнүн мүәјјән фонетик дәјишмәләрә уғрамасы, јә'ни ә сәсинин а сәсинә, һ сәсинин х сәсинә кечмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан дилиндә кич, ағылсыз, дәли мә'наларыны ифадә едән *ахмаг* сөзү әмәлә кәлмишдир ки, бу да азәрбајчанча *ахмаг* фе'линин омоними олмушдур.

Дилдә бә'зи чәһәтләринә көрә омонимләрә охшајан ваһидләр дә вардыр. Бунлардан биринчиси омоформлардыр. Омонимләри омоформлардан фәргләндирмәк лазымдыр. Истәр омонимләрдә, истәрсә дә омоформларда мүхтәлиф мә'налары ифадә едән сөзләрин сәс тәркибләри бир-биринә ујғун кәлир. Лакин омонимләр лексик ваһидләр олдуглары һалда, јә'ни онлар сөз көкү кими бир-бири илә шәкилчә ејнијјәт тәшкил едиб, мүхтәлиф мә'на ифадә етдикләри һалда, омоформлар мүхтәлиф грамматик әламәтләр гәбул етдикдән сонра мүхтәлиф мә'налара малик олур. Мәсәлән, *көз* сөзүндә һеч бир омонимлик јохдур. Лакин бу сөз чәмлик билдирән *-ләр* шәкилчисини вә исимдән фе'л дүзәлдән шәкилчини, һабелә гејри-гәти кәләчәк заман әламәти олан **р** үнсүрүнү гәбул етдикдән сонра мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Мәсәлән:

Әзизим кими көзләр,
Тар чалан сими көзләр,
Гашын кими гаш олмаз
Көзләрин кими көзләр.

вә јахуд *топла* (маг) фе'линә *-р* мүзаре заман шәкилчисинин артырылмасы илә (*Һәсән тәләбәләри топлар, сән кет ишә башла) топлар* мүзаре заманы алындығы кими, *топ* исминә *-лар*

чәм шәкилчисинин артырылмасы илә чохлуг билдирән (*совет топларындан јајлым атәши ачылды*) сөз дә алыныр.

Бурадан ајдын олур ки, омоформлардан фәргли олараг омонимләр лексик ваһидләрдир. Өз мә'на хүсусијјәтләринә көрә омонимләрә охшајан лексик груплардан бири дә омографлардыр. Терминин лүғәти мә'насындан көрүндүјү кими, бунлар охшар јазылыша малик олан сөзләрдир. Башга сөзлә, ејни шәкилдә јазылыб мүхтәлиф чүр тәләффүз олунан сөзләрә о м о г р а ф дејилир. Мәсәлән, *алма* һәм исим мә'насында мејвә, һәм дә *алмаг* фе'линин әмр формасынын инкарыны билдирир. Лакин конкрет олараг бу вә ја дикәр мә'наны билдирәркән мүхтәлиф тәләффүз формасына малик олур; биринчи, һалда *алма̀,* икинчи һалда исә *а̀лма* кими тәләффүз едилир. Тәхминән ејни сөзләри рус дилиндәки *замок* сөзү һаггында дејә биләрик. Мә'лум олдуғу кими, һәмин сөз биринчи һечасы вурғулу тәләффүз едиләркән гәср, икинчи һечасы вурғулу тәләффүз едиләркән исә гыфыл мә'насыны билдирир. Омонимләрлә омографларын мүгајисәсиндән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, омографлардан фәргли олараг, омонимләр фонетик чәһәтдән вәһдәтдә олан лексик ваһидләрдир.

Нәһајәт, омонимләр гра́фик чәһәтдән дә вәһдәтдә олан сөзләрдир. Бу о демәкдир ки, омонимләр ејни тәләффүз формаларына малик олдуглары кими, шәкилчә дә бир чүр јазылыр вә бу чәһәтдән омофонлар дејилән хүсуси лингвистик ваһидләрдән дә фәргләнир. Ејни шәкилдә тәләффүз едилиб мүхтәлиф шәкилдә јазылан сөзләрә о м о ф о н дејилир. Мәсәлән, мүасир Азәрбајчан дилиндә (*јассын*) фонетик тәркибинин ики мә'насы вардыр: 1) јатсын (*ушаг јорулуб, јер салын јассын*—ассимилјасија), 2) јазсын (*гој бир әризә јассын, кәтирсин*—ассимилјасија).

Беләликлә, омонимләри чохмә'налы сөзләр, омоформлар, омограф вә омофонларла мүгајисә етдикдән сонра онлара белә бир тә'риф вермәк олар:

Фонетик вә график чәһәтдән ејни олуб, мәзмунча мүхтәлиф мәфһумлар билдирән сөзләрә о м о н и м л ә р дејилир.

В. Синонимләр

Дилин лүғәт тәркибиндә бир груп сөзләр дә вардыр ки, онлар мүхтәлиф сәс тәркибләриндән ибарәт олуб, ја ејни вә ја бир-биринә чох јахын мә'налары ифадә едирләр; бунлара с и н о н и м л ә р дејилир.

Синоним сөзү (јунанча *синонимон*) ејниадлы демәкдир.

Дилдә ишләдилән синоним сөзләр омоним сөзләрин там әксини тәшкил едир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, омоним-

ләри әмәлә кәтирән сөзләр шәкилчә ејни олуб, тамамилә башга-башга мә'налары ифадә етдикләри һалда, синоним сөзләр шәкилчә мүхтәлиф олуб, мә'нача ја ејни вә ја бир-биринә јахын олан мә'наларын ифадә едир; мәсәлән: *дүнја — чаһан — каинат — аләм — јер күрәси; јол — чығыр; имтаһан етмәк — јохламаг* вә с.

Әлбәттә, belә сөзләр бир-биринә синоним олсалар да, һәр һалда бунларын арасында мүәјјән инчә үслуб вә мә'на фәргләри вардыр. Әкәр бир-бири илә синоним олан сөзләр ејни мә'наны ифадә етсә иди, онда һәмин сөзләри ејни мәтн дахилиндә ишләтмәк мүмкүн олмазды. Һалбуки, бу һәмишә мүмкүн олмур. Әкәр биз *Биринчи дүнја вә ја чаһан мүһарибәси 1914-чү илдә башланмышдыр* — дејә ишләдә билириксә, *Биринчи каинат вә ја аләм мүһарибәси 1914-чү илдә башланмышдыр*— дејә ишләдә билмәрик. Јахуд, бир-биринә синоним олан *јол* вә *чығыр* сөзләрини алаг, *јоручу јол, дәмирјолу, шосе јолу* вә с. демәк мүмкүн олдуғу һалда, *јоручу чығыр, дәмир чығыры, шосе чығыры* демәк мүмкүн дејилдир.

Еләчә дә *имтаһан етмәк, јохламаг* сөзләри дә бунун кимидир. *Мүәллим тәләбәләри имтаһан едир, Мүәллим тәләбәләри јохлајыр, Комиссија тарлада әкинләри јохлајыр*—дејә ишләтмәк мүмкүн олугу һалда, *Комиссија тарлада әкинләри имтаһан едир* демәк олмаз.

Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, синонимләри әмәлә кәтирән сөзләр бир-бири илә нә гәдәр јахын олсалар да, һәр һалда онларын арасында инчә мә'на вә үслуб фәргләри вардыр. Буна көрә дә һәр һансы бир дилдә олан синонимләрдән бәһс едәркән онларын мүтләг вә нисби олмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Доғрудур, бу вә ја башга бир дилдә мүтләг синонимләрин, јә'ни ејни мәфһуму ифадә едән синонимләрин мигдары олдугча аздыр; мәсәлән:

Әлли јол ч а п ы л а м, јүз јол т а л а н а м,
Бир шеј дејил дөвләт, мал инчимәрәм.
Јохдур н а м у с, г е ј р ә т, а р нишанәси...
А ј р ы л ы г бизләрә олду мүгәррәм,
Һ и ч р а н чијәримдә бағлады вәрәм.

(*А. Әләскәр.*)

Олмаз бир бу гәдәр и ш в ә, г ә м з ә, н а з.
Јај кечди, гыш кетди, кәлди баһар, јаз...

(*А. Әләскәр.*)

Мәһәббәт сөзү вар бизим л и с а н д а...
Бир д ә д и л и м и з д ә Вәтән! — сөзү вар!

(*С. Вурғун*).

Бу мисраларда ишләдилән *чапылам — таланам; намус — гејрәт—ар; ајрылыг—һичран; ишвә—гәмзә—наз; лисан—дил* сөзләри вә еләчә дә *хәстәлик—азар; көзлүк—чешмәк—ејнәк; хошбәхт—бәхтәвәр; јахын—јовуг; көзәл—көјчәк; тәјјарә—аероплан* вә с. бу кими сөзләри мүтләг синонимләрдән һесаб етмәк олар.

Рус дилиндә: *битва — сражение; аэроплан — самолет; лингвистика — языкознание; конница — кавалерия* вә с. сөзләр мүтләг синонимләрдәндир.

Дилдә ишләдилән синонимләрин әксәријјәти нисби синонимләрдир. Нисби синонимләр ејни мәфһуму дејил, бир-биринә јахын мә'налары ифадә едир; мәсәлән:

Јатыр гучағында сүдәмәр бир гыз..
Ушаг јухусунда гымышыб күлүр...
Дујуб көрпәсинин һәр бир һалыны...

(С. Вурғун.)

Нә һава тәрпәнир, нә меһ, нә рузкар...

(С. Вурғун.)

Әтирли лаләләр, күлләр әкилир...

(С. Вурғун.)

Мән әзәлдән туфанларын гојнунда өтән бир гушам,

Фыртыналар, гасырғалар гучағында доғулмушам.

(С. Вурғун).

Кәсиләчәк јер үзүндән, инанырам мән,
Мүсибәтин, фәлакәтин илан нәфәси...

(С. Вурғун.)

Бу мисраларда ишләдилән *сүдәмәр — ушаг — көрпә; һава — меһ — рузкар; лалә — күл; туфан — фыртына — гасырға; мүсибәт — фәлакәт* сөзләри, һабелә *ағры — азар; көдәк — гы-*

са; дәли —ағылсыз; фағыр — касыб; һүндүр — узун; ири — бөјүк; габилијјәтли — бачарыглы; вәтәнсиз — јурдсуз; варлы— дөвләтли — зәнкин; көчүрмәк — нәгл етмәк вә с. кими сөзләр нисби синонимләрдир.

Сөзләрин синоним групуна дахил олмасы үчүн онларын мүхтәлиф дејил, ејни нитг һиссәләринә аид олмасы әсасдыр.

Бу вә ја башга бир дилдә синоним әмәлә кәтирән сөзләрә әсасән исим, сифәт вә фе'лләрдә тәсадүф едилир; галан нитг һиссәләриндә исә бунлара аз раст кәлмәк олур.

Истәр дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшдирилмәсиндә, истәр ифадәнин гүввәтләндирилмәсиндә вә истәрсә дә данышығын тә'сирли олмасында синонимләрин әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшдирилмәси, әшја вә һадисәнин бу вә ја башга инчә мә'на хүсусијјәтләрини нәзәрә чатдырмаг үчүн синонимләрин әмәлә кәлмәсинин мүхтәлиф мәнбә вә үсуллары вардыр.

Буна көрә дә дилдә әмәлә кәлән синонимләри, әсасән, ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. Синоним олан сөзләрдән бири вә ја бир нечәси садә вә дүзәлтмә олур: *гәһрәман — гочаг — икид — чәсарәтли — чәсур — үрәкли — горхмаз; бош — мә'насыз; ганачаг — мә'рифәт; азарлы — нахош — хәстә — насаз —кефсиз; дәрдли — гәмкин — гәмли — кәдәрли — мә'јус, өлчү — мигјас; бача — дешик* вә с. (Азәрбајчан дилиндә); *языкознание — языковедение — лингвистика; смелый — храбрый — мужественный— стойкий — отважный — безбожный* вә с. (рус дилиндә).

2. Синоним олан сөзләрин бири әдәби дилдән, о бири диалект вә шивәләрдән кәлир; мәсәлән: *уча—һүндүр* (әдәби дилдә)—*гәлби* (диалектләрдә); *дивар—һасар* (әдәби дилдә)—*бары* (диалектләрдә) вә с.

3. Синоним олан сөзләрин бири һәмин дилин өз сөзү, о бири вә ја һәр икиси башга дилләрдән кәлир; мәсәлән: *јени* (азәрбајчанча) — *тәзә* (фарсча), *дәли* (азәрбајчанча) — *ахмаг* (әрәбчә), *инсан — адам* (һәр икиси әрәбчә), *фағыр — касыб* (һәр икиси әрәбчә), *мүһазирә* (әрәбчә—*лексија* (јунанча), *ситајиш* (фарсча) — *сәчдә* (әрәбчә) вә с.

Ифадәни гүввәтләндирмәк үчүн шаир вә јазычылар синонимләрдән кениш истифадә едирләр; мәсәлән:

Дәрдим чохдур, диндирмәјин, һәзәрат,
Мәни бир алакөз чејран ө л д ү р ү р...
Гылынчсыз, түфәнксиз а л ы р ч а н ы м ы,
Кимсә билмир, пүнһан-пүнһан ө л д ү р ү р.

(Ашыг Әләскәр.)

Бу мисраларда шаир ифадәни гүввәтләндирмәк үчүн *...рур* сөзү илә бирликдә онун синоними олан *чаными алыр* ...дәсини дә ишләтмишдир. Јахуд, халг шаири Сәмәд Вурғун ...дәни гүввәтләндирмәк мәгсәдилә *сәс салыр* вә *бөјүк сө...* әвәзинә, онлара синоним олан *чар чәкир, гышгырыр* вә *нә...* сөзләрини ишләдир; мәсәлән:

Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси,
Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк мотор...

(*С. Вургун.*)

Бураја гәдәр дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, ...дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшдирилмәсиндә, һәм дә ...мөвчуд олан инчә мә'на фәргләринин нәзәрә чарпдырылмасы... синонимләрин ролу бөјүкдүр. Синонимләр өзләринин ишлә... саһәләринә көрә ики јерә ајрылыр: 1) халис синонимләр, 2) ...луби синонимләр.

Халис синонимләр истәр мәтн дахилиндә, истәрсә дә м... дән харич ејни бир мәфһуму әкс етдирә билир. Мәсәлән, ј...рыда һаггында данышылан синонимләр белә синонимләрә ...сал ола биләр.

Үслуби синонимләр исә јалныз мәтн дахилиндә вә мүә... тәсадүфләрдә ејни бир мәфһуму ифадә едә билир; мәсәл...

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәсканимсән.

(*С. Вурғун.*)

Бурада икинчи мисрадакы *јурд, јува, мәскән* ејни мәфһуму, ...*тән* мәфһумуну әкс етдирир. Һалбуки, мәтн харичиндә он... синоним дејилдир.

Г. Антонимләр

Антоним јунанча *anti* (зидд) вә *onoma* (ад) сөзләрин... бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, бир-биринә зидд олан сөз де...дир.

Антонимләр сәс тәркибинә көрә мүхтәлиф олуб, бир-бир... зидд, экс мә'налары ифадә едән сөзләрә дејилир.

Дилдә антоним әмәлә кәтирән сөзләр һәм кејфијјәт, һәм ... мәкан, заман вә кәмијјәт анлајышларыны ифадә едир. Б... көрә дә дилдә антоним тәшкил едән сөзләр инсанларын һәм...

фәалијјәтләринә, һәм дә онлары әһатә едән мүһитә гаршы мүнасибәтләринә көрә бир сыра мә'на групларына ајрылыр ки, бунлар да, әсасән мүстәгил сөзләрлә ифадә олунур. Антонимләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Билаваситә инсанын һал-вәзијјәт вә фәалијјәти илә әлагәдар олан антонимләр; мәсәлән: *шадлыг — гәмкинлик; инкишаф — дурғунлуг; ағламаг —күлмәк; сағлам —хәстә; чалышган — тәнбәл; чанлы — өлү; кәнч —гоча; ишләмәк —динчәлмәк; арыг — көк; адил — залым; һаким — мәһкум; сүлһ — мүһарибә; дост — дүшмән; ач — тох; тәрәгги — тәнәззүл; гүввәтли — зәиф; дөвләтли — касыб; аға — касыб; аға — нөкәр; варлы — јохсул; буржуазија — пролетариат; капитал — әмәк; дурмаг — отурмаг; гурмаг — дағытмаг* вә с.

2. Тәбиәт һадисәләрини ифадә едән антоним сөзләр; мәсәлән: *исти — сојуг; јаш — гуру; јағынлыг — гураглыг; јеткин — кал; гаранлыг — ишыг; донмаг — әримәк; күләкли — сакит* вә с.

3. Заман анлајышлары илә әлагәдар олан антоним сөзләр; мәсәлән: *јај — гыш; јаз —пајыз; кечә — күндүз; ахшам — сәһәр; тез — кеч; кечмиш — кәләчәк; онда — инди; һәмишә — һәрдәнбир; бу күн — сабаһ* вә с.

4. Мәкан анлајышлары илә әлагәдар олан антоним сөзләр; мәсәлән: *шәрг — гәрб; шимал — чәнуб; узаг — јахын; јухары—ашағы; алт — үст; ирәлидә — керидә; ичәри — бајыр; кириш — чыхыш; ора — бура; јахын — узаг; кениш — дарысгал* вә с.

Дилдә ишләдилән антоним сөзләрә, демәк олар ки, әсас нитг һиссәләринин һамысында раст кәлмәк олур. Лакин бунунла белә, антоним сөзләр даһа чох исим, сифәт вә фе'лләрлә ифадә олунур, галан нитг һиссәләриндә исә нисбәтән аз тәсадүф едилир; мәсәлән: *шәрг — гәрб; чәнуб — шимал; икидлик—горхаглыг; ачлыг — тохлуг; кедиш — кәлиш; кәлир — чыхар; мәдахил — мәхарич; достлуг —дүшмәнчилик; сүлһ — мүһарибә* вә с. (исимләрлә); *аг — гара; икид — горхаг; гырмызы — аг; бәрк — бош; бош — долу; дүз — әјри; алчаг — һүндүр; дар—кениш; кәнч—гоча; көһнә—тәзә; сулу — гуру; ағыллы — сәфеһ; ширин—ачы* вә с. (сифәтләрлә); *ачмаг—бағламаг; кетмәк—кәлмәк; алмаг—вермәк; күлмәк—ағламаг; галхмаг—енмәк; дурмаг—отурмаг* вә с. (фе'лләрлә); *тез-тез—кеч-кеч; бу күн—сабаһ, ахшам—сәһәр; ирәли—кери; күлә-күлә—ағлаја-ағлаја* вә с. (зәрфләрлә).

Антоним тәшкил едән сөзләрин гурулушча нөвләринә кәлинчә, бунлар һәм садә, һәм дүзәлтмә вә һәм дә мүрәккәб олур.

Садә сөзләрә: *ахшам — сәһәр; тез — кеч; аг — гара; кәлмәк—кетмәк; алмаг—вермәк* вә с.; дүзәлтмә сөзләрә: *дүзлүк*

—ајрилик; кәлиш—кедиш; киринти—чыхынты вә с.; мүрәккәб сөзләрә: *тез-тез — кеч-кеч; күлә-күлә — ағлаја-ағлаја; јола салмаг — гаршыламаг* вә с. сөзләри мисал көстәрмәк олар.

Бәдии дилдә тәзад јаратмаг үчүн шаир вә јазычылар өз әсәрләриндә антоним сөзләрдән кениш сурәтдә истифадә едирләр; мәсәлән:

Мән а ғ л ы-г а р а л ы дөвранлар сүрдүм,
Сизә хәбәр верим сон һәмдәмимдән.

(С. Вурғун).

Дүнјанын өлмәјән бир гануну вар:
Бир јандан б о ш а л ы р, бир јандан д о л у р...

(С. Вурғун.)

Бир тәрәфдә б а ј р а м, бир тәрәфдә ј а с.

(С. Вурғун).

Сәнинлә а ғ л а ј а н, сәнинлә к ү л ә н,
Сәнинлә ј а ш а ј а н, сәнинлә ө л ә н...

(С. Вурғун).

Т ә з ә ашналыгла к ө һ н ә достлуғун
Фәрги вар г ы ш илә ј а з арасында.

(А. Әләскәр.)

Дүшмән күнү дүшмәнинлә дүшмәнди,
Јүз ил кечсә г о һ у м сәндән ј а д олмаз.

(А. Әләскәр.)

Бахтым т ә р ә г г и д ә, ишим т ә н ә з з ү л
Ики сифәт бир игбала сығышмаз.

(А. Әләскәр.)

Илтимас еіләрәм кедән чанлардан,—
Д о с т-д ү ш м ә н ичиндә јар ојнамасын.

(А. Әләскәр.)

Бу мисраларда ишләдилмиш *аглы* сөзү *гаралы* сөзүнүн, *бошалыр* сөзү *долур* сөзүнүн, *бајрам* сөзү *јас* сөзүнүн, *ағлајан* сөзү *күлән* сөзүнүн, *јашајан* сөзү *өлән* сөзүнүн, *тәзә* сөзү *көһнә* сөзүнүн, *гыш* сөзү *јаз* сөзүнүн, *гоһум* сөзү *јад* сөзүнүн, *тәрәгги* сөзү *тәнәззүл* сөзүнүн, *дост* сөзү *дүшмән* сөзүнүн антонимидир.

Зиддијјәтин дәрәҹәсинә көрә антонимләр ики група ајрылыр:

1) мүтләг антонимләр, 2) нисби антонимләр.

Мүтләг антонимләр мәзмунча бир-бири илә зиддијјәт тәшкил едән сөзләрдир: *ағ-гара; кечә-күндүз; дәрә-дағ.*

Нисби антонимләрдә зиддијјәт әкслик характериндә олмур: *дағ-дүз, дәрә-дүз.*

Етимоложи ҹәһәтдән дә антонимләр ики група бөлүнүр: 1) лексик антонимләр, 2) грамматик антонимләр.

Лексик ҹәһәтдән тәҹрид олунан антонимләрә **лексик**, грамматик ҹәһәтдән тәҹрид олунан антонимләрә исә **грамматик** антонимләр дејилир. Мәсәлән: *пис — јахшы; јахын — узаг* сөзләрн лексик, *јазмаг — јазмамаг; кәлмәк — кәлмәмәк; ағыллы — ағылсыз; дузлу — дузсуз* грамматик дублетләри исә грамматик антонимдир.

Нәһајәт, ишләнмә саһәсинә көрә дә антонимләри ики јерә бөлмәк олар: 1) халис антонимләр, 2) үслуби антонимләр.

Халис антонимләр һәм мәтн дахилиндә, һәм дә мәтндән харич өз антонимлијини мүһафизә едир. Башга сөзлә, бунлар өзләринин һәгиги мә'наларында ишләнәркән антоним олур.

Үслуби антонимләр исә сөзләр мүәјјән мәҹази мә'на кәсб етдикдән сонра ишләнир; мәсәлән: *Гырмызылар ағлара галиб кәлдиләр.*

Көрүндүјү кими, антоним сөзләрин дә дилин лүғәт тәркибиндә јери мүһүмдүр.

Терминләр

Һәр һансы бир дилдә бу вә ја башга бир мәфһуму дүрүст, дәгиг ифадә етмәк үчүн терминләрин әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр. Терминләр дә ади сөзләр кими дилин лүғәт тәркибинә дахилдир. Лакин онлар үмумхалг әдәби дилиндә ишләдилән ади сөзләрдән бә'зи хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Беләки, термин адланан сөзүн дилдә мүәјјән, конкрет мә'насы олур. Буна көрә дә әкәр дилдә ишләдилән бу вә ја башга бир сөзүн мәтн дахилиндә мүхтәлиф мә'на вариантлары олурса, елми, техники вә с. терминләрин мәтндән асылы олмајараг конкрет бир мә'насы олур. Мәсәлән: *шур, шуштәр, секаһ, јаллы* вә с. сөзләр (мусигидә); *ҹинас, драм, һекајә, поема, роман* (әдәбиј-

јатда); *мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфлик* вә с. сөзләр (грамматикада); *бөлмә, чыхма, үстәкәл, логарифма, синус, косинус, котангенс, атом, електрик өлчүсү, електромагнит* вә с. сөзләр (физика вә риjазиjjатда); *трактор, комбаjн, екскаватор, автомобил* вә с. сөзләр (техникада); *үстгурум, базис, беjнәлхалг әлагәләр* вә с. (сиjасәтдә).

Сөзүн чохмә'налылыгы онун термин олмасы үчүн гүсурлу олдуғу кими, чох заман долашыглыға да сәбәб ола биләр. Лакин бу һеч дә терминлә термин олмаjан сөзләр арасында бөjүк бир фәрг вә jа учурум олмасы демәк деjилдир. Чүнки истәр терминләр вә истәрсә дә әдәби дилдә ишләнән сөзләр онун грамматик ганунларына табедир. Jохса, онлары бу вә jа башга бир дилин терминләри илә дә адландырмаг олмазды. Дилдәки терминләрлә термин олмаjан сөзләр арасында даима бир мүбадилә кедир.

Букүнкү әдәби дилдә кениш мигjасда ишләдилән *дондурма шуму, һерик шуму, гушәппәjи, бағаjарпағы, хорузоту, түлкүгуjруғу, күнәбахан* вә с. кими бир чох терминләр мәһз үмумхалг дилиндән көтүрүләрәк ишләнмәкдәдир. Вахтилә мәһдуд даирәдә термин кими ишләдилмиш бир чох сөзләр вардыр ки, инди онлар үмумхалг сөзләри сырасына кечмишдир; мәсәлән: *машын, телефон, радио, електрик* вә с.

Терминләрин сечилмәсиндә онларын анлашыглы вә дүрүст ишләдилмәсинә дә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Чүнки терминләрин дүрүст вә аjдын олмасы елми биликләрин аjры-аjры саһәләрини даһа дәгиг өjрәнмәjә көмәк едир.

Jухарыда геjд етдик ки, елмин бу вә jа башга саһәсиндә термин кими ишләдилән сөзләрин чохмә'налылығына раст кәлмәк олурса, бу, әлбәттә, термин үчүн нөгсандыр, чүнки чәмиjjәт вә тәбиәтдәки бу вә jа башга бир һадисәни дүзкүн өjрәнмәк үчүн, онун адыны дүрүст билмәк лазымдыр. Лакин бунунла белә, әдәби дилдә ишләдилән бу вә jа башга бир чохмә'налы сөз мүәjjән мәтн дахилиндә өз чохмә'налылығындан асанлыгла узаглаша билир. Башга сөзлә десәк, чохмә'налы сөзләр бу вә jа башга мәтн дахилиндә өз конкрет мә'насыны тапа билир. Белә олдуғу һалда сөзүн бир мә'насы онун башга мә'насына мане ола билмир. Мәтн дахилиндә сөзүн каһ бир, каһ да башга мә'насындан истифадә едилир. Мәсәлән, *башлыг, jол, jатаг* вә с. сөзләрини алаг.

Башлыг сөзү әдәби дилдә баша салмаг үчүн јундан вә jа башга бир парчадан дүзәлдилмиш әшjаны билдирирсә, дилчиликдә сәрлөвһә мә'насында ишләдилир.

Jатаг сөзү үмумхалг әдәби дилиндә jатмаг үчүн jер вә jа гоjунлары, маллары сахламаг үчүн jер мә'наларында ишләди-

ирсә, кеолокија вә дағ-мә'дән ишләриндә филизин олдуғу јери филиз јатағы) билдирир. *Јол* сөзү һәм әдәби дилдә, һәм дә јол гурулушу ишләринин термини кими ишләдилир. Демәли, сөз термин кими ишләдиләркән һәм онун мә'насы даралыр, һәм дә мүәјјән ихтисаса аид олур. Она көрә дә, сөз бу вә ја башга тәркиб дахилиндә ишләндији јериндән асылы олараг јени мә'налар ала билир.

Ассимилјасија сөзү мүхтәлиф тәркибләр дахилиндә мүхтәлиф мә'наларда ишләнә билир; мәсәлән: *зоракы ассимилјасија* (сијасәтдә), *ирәли, кери ассимилјасија* (дилчиликдә) вә с.

Терминләрдә бә'зән ејни мә'налары ифадә едән сөзләр дә олур; мәсәлән: *дилчилик, дилшүнаслыг, дилчилијә кириш, дилчилијин әсаслары, мәсдәр, инфинитив* вә с.

Терминләрин әмәләкәлмә мәнбәләринә кәлинчә, бунлар мүхтәлифдир. Белә ки, дилдә ишләдилән сөзләр алынараг, онлара хүсуси термин мә'насы вермәк јолу илә јараныр, ја да башга дилләрдән алынараг ишләдилир.

Демәли, терминләрин јарадылмасынын биринчи вә әсас мәнбәјини дилин өз дахили васаити тәшкил едир. Билдијимиз кими, совет дөврүндә дилимиздә елмин мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилән терминләрин чоху үмумхалг сөзләринә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин артырылмасы илә әмәлә кәлмишдир; мәсәлән: *дејишмә, көзәлләмә, гошмалар, сөзчүлүк* вә с. (әдәбијјатшүнаслыгда); *инчә, галын, додагланан, додагланмајан, дилөнү, дилархасы, дил-диш* вә с. (сәсләр); *адлыг, јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, чыхышлыг* (һаллар); *сај, әвәзлик, бағлајычы, гошма, сөздүзәлдичи, сөздәјишдиричи* (шәкилчиләр); *адлыг, бүтөв, јарымчыг* (чүмлә); *көк, әсас, ајрылма бирләшмә, јанашма, ујушма* вә с. (дилчиликдә); *дәрә, балта, дамар, сухур, јатым* (кеолокија вә дағ-мә'дән ишләриндә) вә с.

Терминләрин јаранмасынын икинчи мәнбәјини башга дилләрдән кәлән сөзләр тәшкил едир. Тарих бോју дүнја халглары бир-бири илә даим сијаси, игтисади, мәдәни, һәрби вә с. әлагәдә олмуш, бу әлагәләр нәтичәсиндә дүнја дилләриндән бир-биринә сөзләр дә кечмишдир.

Букүнкү рус дилиндә атчылыгла әлагәдар олан терминләрин чоху түрк сөзләридир; чүнки вахтилә русларын түрк халглары илә олан әлагәси нәтичәсиндә *лошадь, табун, буланый, каурый* вә с. сөзләр рус дилинә түрк дилләриндән кечмишдир. Бә'зи хөрәк адлары, театр сәнәти илә әлагәдар олан сөзләр, електрик техникасы, һава дონанмасы илә әлагәдар олан терминләр: *ресторан, рагу, партер, белетаж, антракт, афиша, планер* вә с. франсыз дилиндән; *спорт, чемпион, футбол, теннис* вә с. исә инкилис дилиндән рус дилинә кечмишдир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмәкдә олан: *тәблиғат, тәшвигат, һаким, мәһкум, һөкумәт, мүстәмләкә, мүгавилә, иртича, дөвләт* вә с. кими бир чох терминләр әрәб дилиндән кечмишдир.

Букүнкү Азәрбајчан дилиндә ишләдилән терминләрин бир һиссәси дә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән кәлмишдир; мәсәлән: *колхоз, совхоз, болшевик* вә с. (рус дилиндән); *республика, депутат, ректор, декан, лабораторија, конститусија, експедисија* вә с. (латынча—рус дили васитәсилә); *апостроф, диалект, идеја, кафедра, метал, музеј, техника, грамматика, синтаксис, театр* вә с. (јунанча—рус дили васитәсилә) бир чоху бу кими башга терминләри көстәрмәк олар ки, Авропа халгларынын дилиндән рус дили васитәсилә дилимизә кечмишдир.

Башга дилләрдән кәлән терминләрин чохлугу бә'зән бу вә ја башга бир дили ағырлашдыра биләр. Бунун үчүн термин гәбул едәркән һәмин сөзә бу вә ја башга дилин нә дәрәчәдә еһтијачы олдугуну, һәмин терминин мүгабилини дилин өз дахили имканлары әсасында јаратмағын мүмкүн олуб-олмадығыны да нәзәрә алмаг лазымдыр. Лакин бунунла белә еһтијачдан әмәлә кәлән вә хүсусән бејнәлмиләл терминләри, мәсәлән: *комбајн, трактор, екскаватор, республика, пролетар, партија, демократија, поема, фәлсәфә, буржуазија* вә с. көтүрүб ишләтмәк лазымдыр.

Фразеоложи бирләшмәләр

Фразеолокија јунанча *phrasis* (ифадә, тә'бир) вә *logos* (тә'лим) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Фразеолокија һәр һансы бир дилдәки сабит сөз бирләшмәләрини өјрәнән дилчилик терминидир.

Адәтән, инсанлар күндәлик һәјат тәчрүбәсиндә—ади данышыгда чох заман сәрбәст сөз бирләшмәләриндән истифадә едирләр; мәсәлән: *јахшы тәләбә, көзәл гыз, беш дәфтәр, мәктәб директору, сөз демәк, чөрәк јемәк, тез кетмәк* вә с. Лакин һәр һансы бир дилин лүғәт тәркибиндә күлли мигдарда сөз бирләшмәләри вардыр ки, онларын тәрәфләрини бир-бириндән ајырмаг чәтин олур. Белә бирләшмәләр сәрбәст јох, сабит бирләшмәләрдир ки, бунлар да дилчиликдә ф р а з е о л о ж и б и р л ә ш м ә л ә р адланыр. Буна көрә дә, дилдә ишләдилән сәрбәст сөз бирләшмәләри илә сабит бирләшмәләри (фразеолокизмләри) гарышдырмаг олмаз, чүнки сәрбәст сөз бирләшмәләринин ваһид лүғәви мә'насы олмадығы һалда фразеолокизмләрин лүғәви мә'-

насы вардыр. Мәсәлән, *коммунист күчәси, колхозун машыны* вә с. сөз бирләшмәләрини Сабир (Низами, Фүзули вә с.) күчәси демәк мүмкүн олдуғу кими, *колхозун машыны* бирләшмәсини дә *совхозун* (мәктәбин, институтун) *машыны* демәк мүмкүндүр. Лакин фразеоложи бирләшмәләрдә исә бу мүмкүн дејилдир. Чүнки—сәрбәст бирләшмәләрдән фәргли олараг, сабит бирләшмәләр (фразеолокизмләр) өз мә'насына көрә дилдә хүсуси бир груп тәшкил едир вә һәмин група дахил олан сөзләр тәк-тәк сөзләрдән фәргләнир—бирләшмә дахилиндә ваһид (бүтөв) бир мә'на ифадә едир. Мәсәлән, *ағзына су алмаг* (сусмаг), *көзү јол чәкмәк* (көзләмәк), *гапы дальна дүшмәк* (утанмаг) вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, фразеоложи бирләшмәләрдә олан ваһид мә'на вә грамматик вәзифә сөзләрлә јахынлыг тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә дилдә ишләдилән фразеоложи тәркибләрлә лексик тәркибләр арасында үмуми чәһәтләр чохдур (*ағзына су алыб—сусуб*), чүнки фразеоложи бирләшмәләр дә сөзләр кими инсанын фәалијјәти илә баглы олан хүсусијјәтләри ифадә едирләр.

Беләликлә, фразеоложи бирләшмәләрин ифадә етдији мә'налар бүтөв һалдадыр (*әлини үзмәк—үмидсиз, әлдән дүшмәк—јорулмаг* вә с.). Фразеоложи бирләшмәләр сабит бирләшмәләрдир, башга сөзлә дејилсә, белә бирләшмәләрдә сөзләрин сырасы дәјишмәздир, буна көрә дә онлар грамматик чәһәтдән ајры-ајрылыгда тәһлил олунмур.

VI ФӘСИЛ

ДИЛИН ГРАММАТИК ГУРУЛУШУ

1. Грамматика дилин грамматик гурулушу һаггында тә'лим кими

Дилчилијин мүһүм шө'бәси олан грамматика дилин грамматик гурулушуну—сөзләрин гурулушу, дәјишмәси вә чүмләдә бирләшмәси гајдаларыны өјрәнир. Дүнја дилләриндә сөзләрин дәјишмәси, бирләшмәси гајдалары мүхтәлиф олса да грамматиканын бүтүн дилләр үчүн үмуми чәһәтләри дә вардыр. О да дилин гурулушуну өјрәнмәкдир. Мә'лумдур ки, дилин ваһидләрини—фонемләр, сөзләр вә чүмләләр тәшкил едир. Лакин дил системиндә сөзләрин луғәт тәркибиндә ролу нә гәдәр бөјүк ол-

са да, һәр һалда, о һәлә дилин өзү демәк дејил, дил үчүн ан... хам материалдыр. Дилин лүғәт тәркиби јалныз грамматик г... рулушун сајәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Фикир өз ифадәсини дилдә тапыр. Буна көрә дә К. Марк... дили, фикрин керчәклији адландырмышдыр. Фикрин керчәк... лији олан дил бир-бири илә һәм мә'на, һәм дә грамматик чәһә... дән бағланмыш сөзләр васитәсилә мөвчуддур. Әкәр биз *фикир, һазыр, ичтимаи, әгидә, тәшкил етмәк, јаваш, олмаг, халг, к... һәгигәт, ачмаг, биз, әсас, вәзифә, олмаг* вә с. кими сөзләри н... зәрдән кечирсәк, садәчә олараг бурада онларын бир-биринин ардынча садаландығыны көрәчәјик. Бурада ајры-ајры сөзләрин мә'насы ајдын олса да, онларын арасындакы гаршылыглы ела... гәләр ајдын олмадығы үчүн нәјин, кимин һаггында данышыл... дығы да билинмир. Һәтта бу сөзләр васитәсилә нә демәк исте... нилдијини дә тәхмини олараг ајдынлашдырмаг чәтин олур. Де... мәли, мүәјјән бир фикрин ифадә олунмасы үчүн сөзләрин јал... ныз мә'на чәһәтини баша дүшмәк кифајәт дејилдир. Бунун үчүн сөзләрин бир-бири илә һәм шәкил, һәм дә мәзмунча нечә ела... гәләндијини дә билмәк лазымдыр. Мәсәлән, јухарыдакы сөзлә... ри чүмлә шәклиндә ишләдәк: *Фикирләри һазырламаг, ичтимаи әгидәни тәшкил етмәк, јаваш-јаваш да олса халгын көзүнү һә... гигәтә ачмаг бизим әсас вәзифәмиз олмалыдыр.* (*М. Ибра... һимов*).

Демәли, инсан фикирләринин мадди дил шәклинә дүшмәси үчүн лүғәт тәркибиндә олан сөзләрин мүәјјән гајда-ганунлар үзрә дилин грамматик гурулушу илә узлашмасы вачибдир. Бун... лар да, әслиндә, сөзләрин дәјишмәси, бирләшмәси васитәсилә әмәлә кәлир. Елә бу мә'нада дилин лүғәт тәркиби илә онун грамматик гурулушу гаршылыглы әлагәдә олур. Мәһз буна көрә дә дил системиндә һәр бир дилин грамматик гурулушунун чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дилин бир шеј, грамматик гуру... лушун исә башга шеј олдуғуну дүшүнмәк, әлбәттә, сәһвдир. Грамматик гурулуш инсан фикирләринин мадди дил чилдин... дүшмәсинә, инсанлар арасында үнсијјәтин әмәлә кәлмәсин... көмәк едир.

Грамматика конкрет сөзләри нәзәрә алмадан, үмумијјәтлә онларын дәјишмәси, дүзәлдилмәси һаггында гајдалар вердији кими, конкрет чүмләләрин формасыны нәзәрә алмајараг, үму... мијјәтлә, һәр чүр чүмләләр тәртиб етмәк үчүн дә гајдалар верир. Демәли, грамматика һәм сөзләрин дәјишмәсиндә, һәм дүзә... дилмәси, һәм дә чүмләләрдә бирләшмәсиндә үмуми олан чәһәт... ләри көтүрүб, бунлардан грамматик гајдалар вә ганунлар дү... зәлдир.

Дилдә һәмишә абстрактлашмалар вә үмумиләшмәләр вар...

дыр. Мәсәлән, *ев, ағач, дәфтәр, гәләм, адам, ингилаб, фикир* вә с. кими адлары билдирән сөзләрдә әшја вә һадисәләрин конкрет хүсусијјәтләри нәзәрә алынмадан үмуми мәфһумлар ифадә олунур.

Бу чәһәтдән грамматика конкрет, хүсуси һаллары дејил, даһа чох абстрактлашдырма хүсусијјәтинә маликдир. Бу мәгсәдлә исимләрин һал вә мәнсубијјәт категоријасы шәкилчиләринә нәзәр салаг. Тәркиб дахилиндә исимләр һалланаркән һал вә нисбәт шәкилчиләри васитәсилә мүхтәлиф мүнасибәтләр ифадә олуна билир. Мәсәлән, *Рафигин дәфтәри, Әлинин еви* бирләшмәләриндә һәм јијәлик мүнасибәти, һәм дә мәнсубијјәт эләгәси ифадә олунмушдур. Јахуд, *Тәләбә китаб охујур* чүмләсиндә үч сөз вардыр. Бу чүмләдә *тәләбә* мүбтәда, *охујур* хәбәр, *китаб* гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыгдыр. Грамматика үчүн һансы конкрет шәхсин саһиб олмасы вә ја һансы шәхс, һансы әшја вә ја һансы иш-һәрәкәт үзәриндә сөһбәт кетмәси әсас дејилдир. Грамматика үчүн характерик чәһәт, һаггында данышылан *тәләбә* сөзүнүн мүбтәда, адлыг һалда, исимлә ифадә олунмасыдыр. Мүбтәдаја аид һәрәкәти билдирән *охујур* сөзү фе'лла ифадә олунмушдур, һәм дә бурада хәбәр мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмышдыр. Бурада характерик чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, васитәсиз тамамлыг гејри-мүәјјән олдуғу үчүн *китаб* сөзүндә исмин тә'сирлик һал шәкилчиси олан **-ы** ишләнмәмишдир.

Мисаллардан көрүндүјү кими, грамматикада сөзләрин конкрет мә'налары нәзәрә алынмыр. Демәли, грамматикада елә гајда-ганунлардан бәһс олунур ки, бунлар һәм сөзләрин дәјишилмәсиндә, һәм дә онларын чүмләдә бирләшмәсиндә үмуми гајда вә ганунлар ола билсин. Бу чәһәтдән грамматика һәндәсәјә даһа чох јахындыр. Мә'лум олдуғу кими, һәндәсә бу вә ја дикәр әшјаны өјрәнәркән онун бир чох хүсусијјәтләрини нәзәрә алмыр. Мәсәлән, стәканын әсас хүсусијјәти, онун мадди хүсусијјәтләри, дејәк ки, мадди тәркиби, рәнки, чәкиси, һәчми вә саирәдир. Һәндәсә исә бунларын һеч бирини нәзәрдә тутмур, ону марагландыран шеј стәканын јалныз силиндр олмасы, онун һүндүрлүјү вә чеврәсидир.

Грамматикада да беләдир. *Дәфтәр* вә *гәләм* сөзләри мүхтәлиф мә'налы сөзләрдир вә лексик мә'налары чәһәтдән онлар бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнир. Грамматика онлары ифадә етдији бүтөв бир сыра лексик мә'на хүсусијјәтләриндән сәрф-нәзәр едир; онларын ән мүһүм бир хүсусијјәтини нәзәрдә тутур. Беләликлә, һәндәсә әшјаларын өзләри илә дејил, онларын һәр чүр конкретликдән мәһрум олан схемләри илә мәшғул олдуғу кими, грамматика да конкрет сөзләрлә дејил, онларын

əсасы олан лексемләрлә мәшғул олур. Бу вә ја башга дил материалында сөзләрин дәјишилмәси, чүмләдә онларын бирләшмәси һаллары нәзәрдән кечирилир, тәкрар олунан чәһәтләр нәзәрә алыныр вә јалныз бундан сонра үмумиләшдиричи гајда вә ганунлар дүзәлдилир. Мәсәлән, *дәфтәр* сөзү (дәфтәр-ин, дәфтәр-ә, дәфтәр-и, дәфтәр-дә, дәфтәр-дән) исмин мүхтәлиф һал шәкилчиләрини гәбул етдији кими, *китаб, гәләм, су, даш, одун, ев, кәнд, шәһәр* вә с. сөзләр дә һәмин шәкилчиләри гәбул едә биләр. Еләчә дә *дәфтәр* сөзүнә мәнсубијјәт шәкилчиләрини (јә'ни ***-им -ин, -имиз, -иниз, -ләри***) әлавә етмәк мүмкүн олдуғу кими, *китаб, ев, гәләм* вә с. сөзләрә дә һәмин шәкилчиләри артырмаг мүмкүндүр.

Көрүндүјү кими, бу вә ја башга грамматик категоријаја аид олан бир хүсусијјәт тәк-тәк сөзләрә дејил, бу вә ја башга нитг һиссәсинин үмумисинә аид олур. Белә үмумиләшдирмәләр дилдә бирдән-бирә јаранмајыб, узун әсрләр боју дилин инкишафы илә бирликдә әмәлә кәлиб мөһкәмләнир. Елә буна көрә дә грамматик гурулуш инсан тәфәккүрүнүн узун сүрән абстрактлашдырма фәалијјәтинин нәтичәси, тәфәккүрүн чох бөјүк мүвәффәгијјәтләринин көстәричиси кими мөвчуддур. Грамматика ики һиссәдән ибарәтдир: морфолокија вә синтаксис.

МОРФОЛОКИЈАНЫН ТӘДГИГ ОБЈЕКТИ

Грамматиканын бир һиссәси олан морфолокијада сөзләрин дәјишилмәси, дүзәлдилмәси гајдалары өјрәнилир. Сөзләрин дәјишилмәси һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик, кәмијјәт, заман, шәхс категоријалары, фе'лин нөвләри, шәкилләри вә с. үзрә олур. Морфолокијада сөзләрин дәјишилмәси гајдалары өјрәнилдији кими, дүзәлдилмәси үсуллары да өјрәнилир. Сөзләрин дүзәлдилмәси гајдаларынын нитг һиссәләринин груплашдырылмасында бөјүк әһәмијјәти вардыр. Морфолокијанын тәдгиг објектиндә сөзләрин гурулушу мәсәләси мүһүм јерләрдән бирини тутур.

Грамматик чәһәтдән сөзүн гурулушу нечәдир? Дүнја дилләриндә грамматик чәһәтдән сөзүн гурулушу мүхтәлифдир. Мәктәб грамматикаларындан бизә мә'лумдур ки, сөз көк вә шәкилчиләрдән ибарәтдир. Бә'зи дилләрдә (түрк дилләриндә олдуғу кими) сөзүн көкү дәјишмир, бә'зи дилләрдә исә (рус, әрәб, алман, латын вә с. олдуғу кими) дәјишир.

Азәрбајчан дилиндә (о чүмләдән түрк дилләриндә) көк сөзүн ајрыча ишләнә билән, мүстәгил лексик мә'насы олан, дәјишмәјән вә шәкилчиси олмајан һиссәсинә дејилир: *ев, мешә,*

дағ, даш, дәрә, бағ, јер, чај вә с. Лакин бир сыра дилләрдә, мәсәлән, мүасир рус дилиндә бә'зи һалларда сөзүн көкүндә өз-өзлүјүндә һеч бир лексик мә'на ифадә олунмур. Мәсәлән, *писать* сөзүнүн көкү олан *писа* лексик мә'надан мәһрумдур.

Шәкилчиләрин мүстәгил лексик мә'насы јохдур. Лакин онлар мүхтәлиф лексик вә грамматик мә'наларын јарадылмасына хидмәт едир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөзләрә әлавә олунаркән, онларын мә'насына тә'сир едир, бир мә'надан башга бир мә'на, бир нитг һиссәсиндән башга бир нитг һиссәси јарадыр. *Ев* бир мәфһуму, *евли* исә башга бир мә'наны, *дағ* бир мә'наны, *дағлы* башга бир мә'наны, *кәнд* бир мә'наны, *кәндли* башга бир мә'наны, *дил* бир мә'наны, *дилчи* башга бир мә'наны билдирир; *чағыр* (маг) бир нитг һиссәсинә, *чағырыш* башга бир нитг һиссәсинә аиддир.

Кәндли, мәктәбли, евли, дағлы, јағлы, бағлы вә с. сөзләрдә олан *-лы, -ли* шәкилчиләринин ејни олмасына бахмајараг, онларын јаратдыглары мә'на фәргләри башга-башгадыр. Лакин бу шәкилчиләрин мүхтәлиф мә'налар јаратмасына бахмајараг, онларда даһа чох үмуми грамматик мә'налар вардыр. Башга сөзлә десәк, *кәндли, мәктәбли, евли, дағлы, јағлы, бағлы* вә с. кими сөзләрин ајрылыгда лексик мә'налары мүхтәлиф олса да, бунларда грамматик мә'на конкрет лексик мә'налардан абстрактлашараг грамматик даирә ичәрисиндә үмумиләшдирилмишдир.

Грамматика өз тәдгигат објектинин хүсусијјәтинә вә үсулуна көрә үч нөвә ајрылыр: тарихи грамматика, мүгајисәли грамматика, тәсвири грамматика.

Тарихи грамматика дилин гајда вә ганунларыны, грамматик гурулушуну тарихи аспектдә, јә'ни тарихи инкишаф просесиндә өјрәнир. Бурада мүхтәлиф грамматик категоријаларын тарихән инкишафы, дәјишмәси конкрет дил фактлары әсасында өјрәнилир.

Мүгајисәли грамматика дилин грамматик гурулушуну мүгајисә јолу илә өјрәнир. Бурада ајры-ајры дилләрә мәхсус грамматик категоријалар онлара гоһум олан башга дилләрин грамматик категоријалары илә мүгајисә едилир, онларын јахын вә фәргли чәһәтләри көстәрилир ки, бунун да нәтичәсиндә мүхтәлиф дилләрин гоһумлуг дәрәчәләри вә субстрат мәсәләси изаһ олунур.

Грамматик категоријаларын мүгајисәси гоһум олмајан дилләр арасында да анарыла биләр, лакин бурада мүгајисәдән даһа чох тутушдурма (аналокија) апарылыр. Гоһум дилләрин грамматик гурулушларынын мүгајисәси, әсасән, елми характер-

дə олдуғу һалда, гоһум олмајан дилләрин мүгајисәси методик характердә олур.

Тәсвири грамматика мүасир дилләрин грамматик гурулушуну тәсвир етмә јолу илә өјрәнир. Бурада чанлы дилләрин грамматик категоријаларынын хүсусијјәтләри, бөлкүләри вә с. синхроники јолла тәдгиг едилир. Шәкилчиләрә кәлинчә, бунларын ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр:

Ишләнмә јерләринә вә вәзифәләринә көрә шәкилчиләрин нөвләри

Дүнја дилләриндә һәм ишләнмә јерләринә, һәм дә вәзифәләринә көрә шәкилчиләр бир-бириндән фәргләнир. Ишләнмә јерләринә көрә шәкилчиләр өн (префикс), орта (инфикс), сон (суффикс) олмаг үзрә үч јерә; вәзифәләринә көрә исә мә'на вә форма дүзәлдән олмаг үзрә ики јерә бөлүнүр.

1. *Префиксләр* сөзүн әввәлинә әлавә олунан шәкилчиләрә дејилир. Бу шәкилчиләр ән чох флектив дилләрдә ишләдилир. Мәсәлән, рус дилиндә *вход* (кириш), *выход* (чыхыш), *доход* (кәлир), *приход* (мәдахил), *уходит* (чыхыб кетмәк), *приходит* (кәлмәк) сөзләриндәки *в, вы, до, при, у* префиксләри, фарс дилиндә *би, на, бе, ба, ми* морфемләри (*бивәфа, намә'лум, бамәзә, мигофт*) вә с. Белә сөзләрин дүзәлдилмәсиндә, шәкилчиләрин гаршылыглы нөвләриндән, јә'ни һәм постфикс, һәм дә префиксләрдән истифадә олунур. Мәсәлән, рус дилиндә *стакан* сөзүндән *подстаканник, баня* сөзүндән *предбанник* вә с.

2. *Инфикс* сөзүн ортасында кәлән шәкилчидир. Бу шәкилчи бә'зи дилләрдә вардыр. Мәсәлән, латын дилиндә *findere* (парчаламаг, доғрамаг) фе'линдән нәгли кечмиш заман *fidi* (доғрамышам), индики заманы әмәлә кәтирмәк үчүн һәмин фе'л көкүнүн ортасына *n* инфикси артырыларағ *findo* (доғрајырам) шәклиндә ишләдилир.

Демәли ишләнмә јериндән асылы олмајараг, шәкилчиләр сөзләрә әлавә олунмагла мүәјјән мә'на дүзәлдир.

Дилдә һәр бир морфемин өзүнәмәхсус мә'на хүсусијјәтләри вардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *башлы, башчыл, башлыг, башла* сөзләринин үмуми көкү *баш* сөзүдүр. *Баш* сөзү һәм мәна, һәм дә форма чәһәтдән *башлы, башчыл, башлыг, башла* сөзләриндән фәргләндији кими, **-лы; -чыл; -лыг; -ла** шәкилчиләри васитәсилә һәмин сөздән әмәлә кәлән *башлы, башчыл, башлыг, башла* сөзләринин өзләри дә бир-бириндән фәргләнир.

Еләчә дә рус дилиндә *творец, творчество, творение* сөзләринин үмуми көкү *твор* сөзүдүр ки, бу да истәр мә'на, истәрсә дә формача о бири сөзләрдән фәргләнир.

3. *Суффикс* сөзүн сонуна әлавә олунан морфемдир, һәм сөзләрин дүзәлдилмәсинә вә һәм дә грамматик категоријаларын әмәлә кәлмәсинә хидмәт едир. Мәсәлән, рус дилиндә *школьник* вә *школьница* сөзләриндә олан *ник* вә *ница* постфиксләри һәм сөзләрин дүзәлдилмәсинә, һәм грамматик чинс категоријаларынын (киши вә гадын) формалашмасына хидмәт етмишдир.

Дүнјанын мүхтәлиф дилләринин материаллары сүбут едир ки, шәкилчиләр мүстәгил сөзләрдән әмәлә кәлмишдир. Инди абстракт грамматик мә'наја малик олан шәкилчиләрдән чоху өз тарихи инкишафында мүстәгил лексик мә'налы сөзләр олмушлар. Буна көрә дә онларын бир һиссәси бә'зи дилләрдә инди дә мүстәгил сөзләр кими ишләнә билир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә II шәхсин тәкини билдирән *сән* шәхс сонлуғу, һәм дә икинчи шәхс әвәзлији кими, јә'ни мүстәгил сөз кими ишләдилир: *Сән мәктәбдән кәлирсән.*

Алман дилиндә[1] вахтилә мәнзәрә, сурәт мә'насында ишләнмиш *heit* сөзү инди сон шәкилчи кими ишләнмәкдәдир. Мәсәлән, *sehönheit* (көзәллик), *veisheit* (мүдриклик), вахтилә алман дилиндә хассә, кејфијјәт мә'насыны билдирмиш *sehaft* сөзү, инди шәкилчиләшмишдир; *geselsehaft* (чәмијјәт), *brudersehaft* (гардашлыг) вә с.

Бу фактлар һәм дә ону сүбут едир ки, грамматик абстрактлашмалар дилдә бирдән-бирә дејил, мүстәгил лексик мә'налардан үмуми грамматик мә'наја доғру инкишаф нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Сөздәјишдиричи шәкилчиләр исә чүмләдә сөзләрин бир-бири илә бағланмасына хидмәт едир. (Бураја исмин һал шәкилчиләри, кәмијјәт, мәнсубијјәт, хәбәрлик, шәхс, заман категоријаларынын шәкилчиләри вә с. дахилдир.) Белә шәкилчиләр сөзүн мә'насына дејил, әсасән онун формасына тә'сир едир. Мәсәлән, *китаб* сөзүнә исмин һал шәкилчиләрини әлавә етмәклә *китаб-ын, китаб-а, китаб-ы, китаб-да, китаб-дан* формалары әмәлә кәлдији кими, мәнсубијјәт категоријасы шәкилчиләрини әлавә етмәклә дә *китаб-ым, китаб-ын, китаб-ы* вә с. формалары әмәлә кәлир, јахуд Азәрбајчан дилиндә фе'лин шүһуди кечмиш заманыны ифадә етмәк үчүн ***-ды, -ди, -ду, -дү*** шәкилчиләриндән истифадә олунур. Рус дилиндә кечмиш заманы билдирмәк үчүн фе'л көкүнә *л* әлавә олунур. Мәсәлән, *читать—читал* (һәр үч шәхсдә); Азәрбајчан дилиндә индики заманын һәр үч шәхсинин тәкини ифадә етмәк үчүн ***-ыр, -ир, -ур, -үр*** заман шәкилчисиндән вә шәхс сонлугларындан, рус дилиндә исә ***-у, -еш, -ет*** шәкилчиләриндән (пиш-***у***, пиш-***еш***, пиш-***ет***) истифадә олунур. Мисаллар-

---

[1] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 146—147.

дан көрүндүјү кими, сөздәјишдиричи шәкилчиләр сөзүн мә'насына јох, формасына тә'сир едир.

Морфолокијада сөзүн морфемләри тәдгиг олунараг өјрәнилир. М о р ф е м сөзүн парчаланмајан һиссәсидир. Мәсәлән, *габагчыл* сөзүндә ики морфем вардыр: мүстәгил мә'насы олан ***габаг*** сөзү вә мүстәгил мә'насы олмајан, лакин сөзә гошулараг мүәјјән мә'на әмәлә кәтирән ***-чыл*** шәкилчисиндән ибарәтдир. Морфемин әсасән ики нөвү вардыр: көк вә аффиксләр (шәкилчиләр); мәсәлән, Азәрбајчан вә рус дилләриндә *мәктәблиләр—школьники, дилчиләр—языковеды* сөзләринин һәр бириндә үч морфем вардыр. Азәрбајчан дилиндә әсас лексик мә'налары ифадә едән *мәктәб* вә *дил,* рус дилиндә исә *школа* вә *язык* морфемләридир. Әлавә лексик мә'на ифадә едән морфемләр Азәрбајчан дилиндә ***-ли*** вә ***-чи,*** рус дилиндә исә ***-ник*** вә ***-овед*** шәкилчиләридир. Азәрбајчан дилиндә ***-ләр*** чәм шәкилчиси вә рус дилиндә ***и*** сонлуғу тәмиз грамматик мә'на ифадә едән морфемләрдир.

ГРАММАТИК ВАСИТӘЛӘР

Мүәјјән грамматик мә'на билдирән васитәләрә г р а м м а т и к в а с и т ә дејилир. Грамматик васитә грамматик мә'нанын мадди әсасы, онун мәнбәји вә јарадычысыдыр.

Дүнја дилләриндә ашағыдакы грамматик васитәләр мөвчуддур: шәкилчиләр, дахили флексија, тәкрарлар, көмәкчи сөзләр, сөз сырасы, вурғу, интонасија, супплетивизм.

Шәкилчиләр. Шәкилчиләр сөзләрә артырылараг мүхтәлиф мә'налар ифадә едир; мәсәлән, *дәмир-чи-лик-дә* вә с. Шәкилчиләр өз мә'насына көрә ики мүхтәлиф нөвә ајрылыр: сөздүзәлдичи шәкилчиләр (суффиксләр) вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр (флексија).

Бир сыра дилләрдә сыфыр шәкилчиләр чох мүһүм рол ојнајыр. Мәсәлән, рус дилиндә биринчи нөв һалланмаја дахил олан исимләрин һамысындан, һабелә икинчи нөв һалланмаја дахил олан бә'зи исимләрдән фәргли олараг, галын саитлә гуртаран сөзләр адлыг һалда сыфыр шәкилчиси гәбул едир вә беләликлә, һәмин сөзүн адлыг һалда вә тәкдә олдуғуну билдирир. Ејни вәзијјәт бир гәдәр башга шәкилдә өзүнү Азәрбајчан дилиндә дә көстәрир. Мәсәлән, *китаб, дәфтәр* вә бу гәбилдән олан башга сөзләрин сыфыр шәкилчиси һәмин сөзләрин адлыг һалда вә тәкдә олдугларыны, *кәлир, кәләр* сөзләриндәки сыфыр шәкилчиси исә индики вә гејри-гәти кәләчәк заманда ичра олуначаг һәрәкәтләрин III шәхсин тәкинә аид олдуғуну көстәрир.

Дахили флексија. Бир сыра дилләрдә мүхтәлиф грамматик мә'налар дахили флексија, јә'ни сөз көкүнүн дәјишмәси илә

әмәлә кәлир. Гејд едәк ки, бу грамматик васитә дүнја дилләринин чоху үчүн сәчијјәви дејилдир. Бу хүсусијјәт өзүнү ән чох сами дилләрдә (гәдим јәһуди, әрәб, меһри, сокорти вә с.) кениш шәкилдә көстәрир. Мәсәлән, әрәб дилиндә *ҺКМ* көкү мүхтәлиф дәјишикликләрә (*һаким, һөкм, мәһкум, мүһакимә, һәким, һикмәт, һөкумәт, мөһкәм, истеһкам* вә с.) мә'руз галараг мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Јахуд гәдим јәһуди дилиндә үмуми шәкилдә горумаг анлајышыны ифадә едән *ШМР* дәјишиләрәк *ШМоР* шәклиндә горумаг, *ШаМаР* шәклиндә горуду, *ШоМер* шәклиндә горујан, ШаМуР шәклиндә горунан мә'наларыны ифадә едир[1].

Алман дилләриндә дахили флексијаја мисал олараг, *umlaut* (сөз көкүнүн инчәләшмәсини дә) мисал көстәрмәк олар. Мәсәлән, алман дилиндә *mutter* (ана), *mütter* (аналар), инкилис дилиндә *tooth* (диш), *teeth* (дишләр).

Сөз көкүнүн дәјишмәси илә әлагәдар олараг мүхтәлиф грамматик мә'наларын јаранмасы өзүнү чох мәһдуд дәрәчәдә фе'лин тәрз категоријасында бүрузә верир. Мәсәлән, *понять* (баша дүшмәк—ичра олунмуш тәрз), *понимать* (ичра олунмамыш тәрз).

Азәрбајчан дилиндә исмин јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларында бә'зи сөзләрин көкүнүн дәјишмәси өзүнү көстәрә билир; *шәкил, шәклин, шәклә, шәкли; фикир, фикрин, фикрә, фикри; бурун, бурнун, бурна, бурну* вә с.

Гејд едәк ки, бу һал Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви дејил вә грамматик характер дашымагдан даһа чох фонетик хүсусијјәт кими гејд олунур. Ејни сөзләри сөз ахырындакы ***г, к,*** гисмән дә *т* самитләринин чнникилтиләшмәси һаггында да демәк олар: *јарпаг, јарпаға; чөрәк, чөрәји; етмәк, едир* вә с. Бунлар да морфоложи дејил, фонетик характер дашыјыр.

Тәкрарлар. Тәкрарлар сөз көкүнүн, һабелә бүтүнлүклә сөзүн там вә јахуд натамам тәкрарына әсасланан грамматик васитәләрдән бирндир.

Тәкрарлар башга дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә бир сыра лексик вә грамматик мә'наларын әмәлә кәлмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр вә санки суффикс вә флексијанын ичра етдији вәзифәдә чыхыш едир. Онларын лексик мә'на әмәлә кәтирмәси даһа чох јарымчыг тәкрарларда тәзаһүр едир; мәсәлән: *чај-мај, кол-кос, китаб-митаб* вә с. Көрүндүјү кими, јарымчыг тәкрарлардан ибарәт олан бу сөзләрин һәр бири, биринчи компонентләрин (*чај, кол, китаб*) ифадә етдији мә'надан фәргли олан мә'налар ифадә едир.

---

[1] А. А. Реформатский. Введение в языкознание, сәһ. 219.

Азәрбајҹан дилиндә там тәкрарлар даһа чох грамм… мә'наларын јаранмасына хидмәт едир, белә ки, сифәтләрин … рары илә сифәтин нисбәтән үстүнлүк дәрәҹәси (*ширин-ши… алмалар, гоҹа-гоҹа Гафгаз дағлары* вә с.), **-а, -ә** шәкилчиси… хаик фе'ли бағламаларын тәкрары илә исә тәрз-һәрәкәт зәр… ри (*күлә-күлә, охуја-охуја, гача-гача* вә с.) әмәлә кәлир. … сыра һалларда шүһуди кечмиш вә индики заманда олан фе'л… рин тәкрары илә сүрәкли тәрз мә'насы ифадә олуна билир (… сәлән, *Сәмәд бахды, бахды вә бирдән санки онун гаралм… сифәти ишыгланды.*) (И. Һ.)

Бир сыра башга дилләрдә тәкрарлар ҹәмлик билдирмәјә хи… мәт едир. Мәсәлән, малаја дилиндә *orang* (адам), өлү дилл… дән шумер дилиндә *кур* өлкә мә'насыны ифадә етдији һа… һәмин сөзләрин тәкрары (*orang-orang, кур-кур*) адамлар вә … кәләр мә'насына маликдир.

Бундан башга, бә'зи Африка дилләриндә, мәсәлән Сома… дилиндә сөзүн тәкрары тәрз мә'насынын, демәк олар ки, јека… грамматик васитәсидир: *fen-fen-fen.*

Бир сыра флектив дилләрдә тәглиди сөзләрин тәкрары му… јән лексик ваһидләр әмәлә кәтирир. Мисал үчүн, фарс дилинд… *болбол* (бүлбүл), рус дилиндә *кря-кря* (өрдәк), *хрю-хрю* (дон… потасы), инкилис дилиндә *quack-quack* (өрдәк), *јуд-јуд* (бү… бүл) вә с.

Көмәкчи сөзләр. Көмәкчи сөзләр өз вәзифәләринә көрә ша… килчиләрә бәрабәрдир. Лакин шәкилчиләр грамматик мә'наны… сөзүн дахилиндә јаратдыглары һалда, бунлар сөзүн харичинд… әмәлә кәтирир. Мәсәлән, *Әһмәд мәктәбә кетди* дејәркән, *мәктәб* вә *кетмәк* сөзләринин арасындакы әлагә (идарә әлагәси) **-ә** ш… килчиси илә ифадә олунурса, әрәб вә фарс дилләриндә бунлар… өн гошмалары илә әмәлә кәлир. Мәсәлән: *Зәһәбә Әһмәду илә… мадрасати* (әрәб), *Әһмәд бе мәктәб рәфт* (фарс).

Мүхтәлиф дилләрдә ашағыдакы көмәкчи сөзләр кениш ј… јылмышдыр: өнлүкләр (предлоглар), гошмалар (послелог… лар), бағлајычылар, әдатлар, артиклләр, көмәкчи фе'лләр, дә… рәҹә сөзләри, бош сөзләр.

Өнлүкләр сөзүн әввәлиндә кәләрәк, сөзләр арасында табели… лик әлагәләринин јаранмасына хидмәт едир. Шәкилчиләрдән… истифадә едән бир сыра флектив дилләрдә бунлар һәм мүстәгил… олараг, һәм дә шәкилчиләрлә бирликдә мүхтәлиф грамматик… мә'налар јаранмасына хидмәт едир. Мәсәлән, мүасир рус дил… белә дилләрдәндир. Мисал үчүн, *смотрю на пальто, нахажу… в пальто, стою у пальто, пришел за пальто* вә с. бирләшмәләр… предлоглар јеканә, *был у него, подошел к нему, смотрел на нег…*

пришел за ним, говорил о нем ифадәләриндә исә көмәкчи морфоложи васитә кими ишләнир.

Бүтөв бир сыра аналитик дилләрдә (инкилис, франсыз вә с.) исә өнлүкләр билаваситә грамматик мә'на јарадычылары кими чыхыш едир. Мәсәлән, инкилис дилиндә *of the table* (столун), tθ the table (стола), from the table (столдан), θn the table (столун үстүндә), by the table (стол илә), about the table (стол һагында) ифадәләриндә өзүнү көстәрән бүтүн грамматик анлајышлар мәһз өнлүкләрлә бағлыдыр.

Өнлүкләр бир сыра әлагәләрин јаранмасына хидмәт едир:

1. Мәкан әлагәси: *в, на, над, за, у, под* вә с. (рус дилиндә), *аз, дәр, бәр* вә с. (фарс дилиндә), *ила, һатта* вә с. (әрәб дилиндә), *on, at, in, from, over* вә с. (инкилис дилиндә), *an, auf, aus, in, über, vor, zu* вә с. (алман дилиндә):

2. Заман әлагәси: *до, после, перед* вә с. (рус дилиндә). та, әз, пәс вә с. (фарс дилиндә), after, before past, till untill вә с. (инкилис дилиндә), ила, фӣ маа бада вә с. (әрәб дилиндә), nach seit вә с. (алман дилиндә);

3. Мәгсәд әлагәси: *для, ради* вә с. (рус дилиндә), *бәраe, бәһр* (фарс дилиндә), *for* (инкилис дилиндә), *ли* вә с. (әрәб дилиндә), *für* (алман дилиндә);

4. Сәбәб әлагәси: *из-за, благодаря, вслествие* вә с. (рус дилиндә), *би* вә с. (әрәб дилиндә), *um* (алман дилиндә) вә с.

Гошмалар. Бунлар өз вәзифәси е'тибарилә өнлүкләрә бәрабәрдир, лакин өнлүкләрдән фәргли олараг, сөзүн әввәлиндә дејил, ахырында кәлир вә сөзләр арасында мәкан (*-дәк, -чан, -чән, гәдәр, тәрәф, сары* вә с.), заман (*сонра, -дәк, -чан, -чән* вә с.), мәгсәд (*өтрү, көрә* вә с.), сәбәб (*үчүн көрә* вә с.) вә и. а. әлагәләрин јаранмасына хидмәт едир.

Гошмалар аглјутинатив, о чүмләдән түрк, фин-угор вә с. дилләрдә кениш јајылмышдыр.

Бағлајычылар сөзләр, һабелә чүмләләр арасында табесизлик вә табелилик әлагәләри әмәлә кәтирир.

Табесизлик әлагәси сөзләр вә табесиз мүрәккәб чүмләләрдә чүмлә компонентләри арасында олур вә бир нечә нөвә ајрылыр:

1) битиширичиләр: **вә** (Азәрбајчан дилиндә), **и, да** (рус дилиндә), **and (вә**—инкилис дилиндә), **unb** (**вә**—алман дилиндә), **вә** (әрәб вә фарс дилләриндә);

2. зиддијјәт билдирәнләр: *лакин, амма, анҹаг* (Азәрбајчан дилиндә), *а, но, однако* (рус дилиндә), *вәли, әмма, лакин* (фарс дилиндә), *лакиннә, лакин, бал* (әрәб дилиндә), *but* (инкилис дилиндә);

3) бөлкү билдирәнләр: **-а... ја..., каһ... каһ да** (Азәр-

бајчан дилиндә), **или-или, либо-либо** (рус дилиндә), **ја... ја, че... че...** (фарс дилиндә), **имма... имма, имма... ấу** (әрәб дилиндә), *eiter,.. ор* (инкилис дилиндә).

Артиклләр бир сыра дилләрә аид олуб, мүхтәлиф грамматик мә'налар јарадан көмәкчи сөзләр групларындан биридир.

Артиклләрә мисал олараг, әрәб дилиндән *әл,* инкилис дилиндән *а, the,* франсыз дилиндән *la, le,* алман дилиндән *der, die das* көмәкчи сөзләрини көстәрә биләрик.

Артиклләр өз вәзифәләринә көрә мүхтәлиф дилләрдә, мүхтәлиф шәкилләрдә фәалијјәт көстәрир. Мәсәлән, әрәб вә инкилис дилләриндә бунлар мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәјә хидмәт едир. Әрәб дилиндә исимләр артикллә ишләнирсә, онлар мүәјјәнлик (*әл-китабу* вә с.), артиклсиз ишләнирсә, гејри-мүәјјәнлик билдирир *(китабун)*. Инкилис дилиндә исә *а* артикли гејри-мүәјјәнлик, *the* артикли мүәјјәнлик билдирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб дилиндән фәргли олараг, инкилис дилиндә артиклләр субстантивләшмә (исимләшмә) һадисәсиндә чидди әһәмијјәтә маликдир. Мәсәлән, *hand* сөзү—артиклсиз «көмәк етмәк» мә'насында фе'л олдуғу һалда, *а hand,* јахуд *the hand әл* мә'насыны ифадә едән исимдир.

Әрәб вә инкилис дилләриндән фәргли олараг, алман вә франсыз дилләриндә артиклләр, әсасән, чинс мә'насыны билдирир. Мәсәлән, алман дилиндә *der*—киши, *die*—гадын, *das*—орта; франсыз дилиндә *la*—гадын, *le*—киши чинсини билдирир.

Артиклләрин даһа бир нечә хүсусијјәти (мәсәлән, чәмлик билдирмәк вә с.) вардыр.

Әдатлар бир сыра модал вә гејри-модал мә'наларын ифадәсинә хидмәт көстәрир. Буна көрә дә онлары ики група ајырмаг олар:

а) модал мә'налар:

1) тәсдигин артырылмасы: *ахы, ки* (Азәрбајчан дилиндә), *ведь, же* (рус дилиндә);

2) инкарлыг: *әсла, гәтијјән* (Азәрбајчан дилиндә), *не, ни* (рус дилиндә);

3) суал: **-мы, -ми, -му, -мү** (Азәрбајчан дилиндә), **ли** (рус дилиндә);

4) арзу: *каш, тәк* (Азәрбајчан дилиндә), *хотя бы, бы* (рус дилиндә);

5) нидалылыг; *гој, кәл* (Азәрбајчан дилиндә), *пусть, давайка* (рус дилиндә);

6) шүбһә: *бәлкә* (Азәрбајчан дилиндә), *де, мол, якобы* (рус дилиндә);

б) гејри-модал мә'налар:

1) мәһдудлашдырма: *јалныз, бирчә, тәкчә, анчаг* (Азәрбај-

чан дилиндә), *только, лишь, исключительно* вә с. (рус дилиндә);

2) тә'јинлик: *мәһз* (Азәрбајҹан дилиндә), *именно, какраз, точ-в-точь* (рус дилиндә).

Көмәкчи фе'лләр. Бунлар да, зәнкин грамматик мә'налар јарадан көмәкчи сөзләр групундан биридир. Лакин көмәкчи фе'лләр дәјишмәк габилијјәтинә малик олдугларындан, јә'ни мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул едә билдикләриндән башга көмәкчи сөзләрдән фәргләнир. Лакин бунлар ҹүмләдә мүстәгил нитг һиссәси мә'насында чыхыш едә билмәдикләринә көрә көмәкчи сөзләр групундан чыхарылмыр.

Азәрбајҹан дилиндә көмәкчи фе'лләрә мисал олараг *имәк* мәсдәрини көстәрә биләрик. Бу көмәкчи фе'л мәсдәриндән *иди, имиш, исә* вә с. көмәкчи фе'лләр әмәлә кәлир ки, бунлардан биринҹиси мүхтәлиф фе'ли сифәтләрә бирләшәрәк фе'лин һекајә формасыны, икинҹиси рәвајәт формасыны, үчүнҹүсү исә үмуми шәрт формасыны әмәлә кәтирир.

Көмәкчи фе'лләрлә зәнкин олан дилләрдән бири дә фарс дилидир. Бу дилдә мүхтәлиф грамматик мә'налар әмәлә кәтирмәјә хидмәт едән *будан* (имәк), *шодән* (олмаг), *даштән* (малик олмаг) вә с. көмәкчи фе'лләр вардыр. Бундан башга, бә'зи мүстәгил фе'лләр бир чох һалларда өз лексик мә'насыны итирәрәк көмәкчи фе'лә чеврилир. Белә фе'лләрә мисал олараг, *хастән* (истәмәк) фе'лини көстәрә биләрик. Һәмин фе'лин көкү мүхтәлиф шәхс шәкилчиләрини гәбул едәрәк, кәләҹәк заманын аналитик формасыны әмәлә кәтирир; мәсәлән, фарс дилиндә *хаһәм рәфт* (кедәҹәјәм), *хаһәд рәфт* (кедәҹәкдир), рус дилиндә *будь,* инкилис дилиндә *shall* вә *will* көмәкчи фе'лләри дә кәләҹәк заман формасынын әмәлә кәлмәсиндә һәлледиҹи рол ојнајыр.

Бундан башга, инкилис, алман вә франсыз дилләриндә даһа бир сыра фе'лләр вардыр ки, онлар мүхтәлиф грамматик мә'наларын јеканәваситәси кими чыхыш едир.

Сөз сырасы. Бир сыра грамматик мә'наларын јарадылмасында сөз сырасы чох мүһүм грамматик васитә ролуну ојнајыр. Морфоложи формантлары инкишаф етмәјән дилләрдә бу грамматик васитәнин әһәмијјәти хүсусән бөјүкдүр. Мәсәлән, мүасир Чин дилиндә, һабелә бир сыра аналитик дилләрдә сөз сырасы чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, һәмин дилләрдә мүбтәда, тә'јин, хәбәр, тамамлыг вә с. лазыми морфоложи әламәтә малик олмадығындан онлар ҹүмләдә јалныз сөзләрин сырасы илә мүәјјән олунур. Мәсәлән, инкилис дилиндән *The father loves the son* ҹүмләсиндә *the father (ата)* она көрә мүбтәда вә *the son* (оғул) она көрә тамамлыгдыр ки, биринҹи икинҹидән

әввәл кәлир вә мәһз буна көрә дә чүмләнин мә'насы *Ата оғлу севир* олур. Әкәр биз бу чүмләдәки һәмин сөзләрин јерини дәјишсәк *(The son loves the father),* о заман һеч бир морфоложи дәјишикликлијә мә'руз галмајан һәмин сөзләрин синтактик мә'насы дәјишиләр, јә'ни биринчи һалда тамамлыг олан *the son* сөзү мүбтәда, мүбтәда олан *the father* исә тамамлыг олар. Белә чүмлә јени мә'на кәсб едәр: *Оғул атаны севир.* Сөзләрин јери јалныз мүбтәда вә тамамлыга дејил, ејни заманда тә'јин вә тә'јин олунана да аиддир. Белә ки, мәсәлән, јенә дә инкилис дилиндә *the round home* даирәви ев демәк олдуғу һалда (јә'ни *round* тә'јин, *home* тә'јин олунан), *the home round* бирләшмәси ев даирәси (јә'ни *home* тә'јин, *round* тә'јин олунан) демәкдир.

Сөз сырасынын грамматик васитә кими чыхыш етмәси рус дилиндә өзүнү чох зәиф көстәрир. Биз сөз сырасынын бу вә ја дикәр сөзүн синтактик мә'насында әсас рол ојнадығы һаллара јалныз үчүнчү һалланмаја дахил олан бир нечә сөздә тәсадүф едирик: мәсәлән: *Мать любит дочь* (Ана гызыны севир) вә *Дочь любит мать* (Гыз анасыны севир). Бурада сөзләрин сыраланмасындан асылы олараг *дочь* вә *мать* сөзләри каһ мүбтәда, каһ да тамамлыг олур.

Сөз сырасынын грамматик васитә кими чыхыш етмәси Азәрбајчан дилиндә дә мәһдуд характердәдир вә конкрет һалларда өзүнү көстәрир. Мәсәлән: буну *Фиридун бизи дә унутмаз* вә *Фиридун да бизи унутмаз* чүмләләринин мүгајисәсиндә көрмәк олар. Белә ки, *дә* биринчи чүмләдә *бизи* сөзүнә аид олуб белә бир мә'на јарадыр: *Фиридун башгаларыны унутмадығы кими бизи дә унутмаз.* Икинчи чүмләдә исә Фиридуна аид олдуғундан тамамилә башга мә'на әмәлә кәтирир. *Бизи башгалары унутмадығы кими Фиридун да унутмаз.*

Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә рус дили вә бир сыра башга дилләр морфоложи васитәләр чәһәтиндән зәнкин олдуғундан инкилис вә бир сыра дикәр дилләрдән фәргли олараг, сөз сырасындан грамматик васитә кими дејил, стилистик васитә кими истифадә едир.

Вурғу. Бир сыра сөзләрин грамматик мә'насынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә вурғунун грамматик васитә кими чидди әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *-ма, -мә* шәкилчиләри вурғу гәбул етдикдә фе'ли исим, вурғу гәбул етмәдикдә исә фе'лин инкарлыг категоријасыны билдирир: *говурма-говурма, газма-газма* вә с. Бир систем һалында олмаса да, бә'зи һалларда исим вә фе'л мә'наларынын мүәјјәнләшмәсиндә дә вурғу јеканә васитә олур. Мәсәлән, *кәли́н* сөзү вурғу сон һечаја дүш-

дүјүнә көрә исим, *кәлин* сөзү исә вурғу биринчи һечаја дүшдүјүнә көрә фе'лин әмр формасынын икинчи шәхс чәми олур.

Бу мә'нада вурғунун рус дилиндә дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, *руки* сөзү *әл* сөзүнүн чәми олдуғу һалда, *руки* сөзү һәмин сөзүн тәкдә јијәлик һал формасыдыр.

Бир сыра дилләрдә вурғунун ејни һечада јүксәк вә алчаг тәләффүзүзүндән асылы олараг, мүхтәлиф грамматик мә'налар ифадә олуна биләр. Мәсәлән, Шәрги Африка дилләриндән бири олан шиллук дилиндә *jit* јүксәк тонла дејиләркән *гулаг*, алчаг тонла дејиләркән исә *гулаглар* мә'насыны билдирир. Јенә дә Африка дилләриндән фули дилиндә *miwarata* бәрабәр тонла дејиләркән **өлдүрәчәјәм,** ахырынчы һеча јүксәк тонла дејиләркән исә **өлдүрмәјәчәјәм** мә'насыны ифадә едир.

Мүстәгил сөз вурғусуна малик олмајан дилләрдә исә (мәсәлән, франсыз дилиндә) вурғунун һеч бир грамматик әһәмијјәти јохдур.

Интонасија. Мә'лум олдуғу үзрә, мүхтәлиф дилләрдә интонасијанын фәалијјәт даирәси вә јаратдығы мә'на зәнкинликләри чох бөјүкдүр. Лакин бунлардан бир чоху (мәсәлән, *кәдәр, севинч, кинајә* вә с.) грамматик характер дашымыр.

Грамматик васитә кими интонасијанын ашағыдакы хүсусијјәтләрини гејд етмәк олар:

1. Интонасија садә чүмләнин бә'зи нөвләрини (нәгли, суал, нида, әмр) билдирмәјә хидмәт едир: *Дәрс башланды. Дәрс башланды? Дәрс башланды!* вә с.

2. Чүмләдә сөзләрин груплашмасыны көстәрир: *Оху гардашын кими, тәнбәл олма. Оху, гардашын кими тәнбәл олма!* вә с.

Рус дилиндә интонасијанын даһа бир сыра грамматик хүсусијјәтләри (мүрәккәб чүмлә нөвләрини көстәрмәк вә с.) вардыр.

Супплетивизм. Супплетивизм латынча *suppleo suppletum* (*тамамламаг*), сөзүндән әмәлә кәлиб ејни бир грамматик сыраја дахил олан сөзләри әһатә едир. Белә ки, бу вә ја дикәр бир сөз өз лексик мә'насыны мүһафизә едәрәк, башга бир сөзә чеврилир вә чеврилмә заманы мүәјјән бир грамматик мә'наны экс етдирир.

Мәсәлән, мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт анлајышы адларда **-лар, -ләр** шәкилчиләри васитәсилә ифадә олунур: *китаблар, дәфтәрләр* вә с.

Әвәзликләрдә исә бу өзүнү јалныз үчүнчү шәхсдә көстәрир. О—*онлар.* Биринчи вә икинчи шәхсләрдә исә һәмин анлајыш, јә'ни кәмијјәт мәфһуму супплетивизмлә ифадә олунур. Белә ки, биринчи шәхсин тәки олан *мән* вә икинчи шәхсин тәки олан *сән* әвәзликләри чәмдә *мәнләр* вә *сәнләр* шәклиндә дејил, *биз* вә *сиз* фонетик тәркибиндә өзүнү көстәрир.

Супплетивизм грамматик васитәси флектив дилләрдә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, рус дилиндә әвәзликләрин чәмләнмәсиндән башга, һалланмасы да супплетивизм јолу илә олур: *я (мән), меня* (мән, мәни), *мне* (мәнә) вә с.

Рус дилиндә һәмин грамматик васитә өзүнү бә'зи исимләрин чәмләнмәсиндә дә көстәрир: *человек* (адам), *люди* (адамлар), *ребенок* (ушаг), *дети* (ушаглар) вә с.

Аврепа дилләринин демәк олар ки, һамысында сифәтин мүгајисә дәрәчәси супплетивизм васитәсилә әмәлә кәлир:

	Ади дәрәчә	Мүгајисә дәрәчәси
рус дили	*хорош*	*лучше*
инкилис дили	*good*	*better*
франсыз дили	*bon*	*meilleur*
алман дили	*gut*	*desser*

Лакин бунунла белә, супплетивизмин дүнја дилләриндә фәалијјәт даирәси хејли мәһдуддур вә бир сыра дилләрдә белә бир грамматик васитә үмумијјәтлә јохдур.

* * *

Өз грамматик гурулушларына көрә мүхтәлиф нөвләрә ајрылдығы үчүн дилләр ајры-ајры грамматик васитәләрдән ејни дәрәчәдә истифадә етмир. Бә'зиләри даһа чох морфоложи, дикәрләри исә даһа чох синтактик сәчијјәдә олан грамматик васитәләрә мејл көстәрир.

Нитг һиссәләринин тәснифи һаггында

Нитг һиссәләри вә онларын тәснифи дилчиликдә олдугча актуал, чәтин вә мүбаһисәли мәсәләләрдән бири олмуш, инди дә мүбаһисәли олараг галмагдадыр. Та гәдим замандан башламыш зәманәмизә гәдәр нитг һиссәләринин тәснифи илә дүнјанын бир чох дилчиләри мәшғул олмуш вә бу һагда мүхтәлиф фикирләр сөјләмишләр.

Дилчиләрин бә'зиси нитг һиссәләринин тәснифиндә сөзүн мә'насы илә морфоложи әламәтини, бә'зиләри мә'на илә синтактик мөвгеји, башга бир групу исә мә'на, морфоложи әламәт вә синтактик мөвгеји әсас көтүрмүшләр. Мә'лум олдуғу үзрә, семантик принсипдә нитг һиссәләринин груплашдырылмасы сөзүн мә'насы әсасында олур. Морфоложи принсипдә сөзләрин формалара көрә дәјишмәси нәзәрә алынырса, синтактик принсипдә сөзләрин чүмләдә дашыдығы вәзифәләр әсас көтүрүлүр.

Нитг һиссәләринин мигдары һаггында да мүхтәлиф рә'јләр олмушдур.

Ерамыздан әввәл гәдим һинд алимләриндән Панини вә

Јаска нитг һиссәләрини дөрд јерә, јунанларда Аристотел нитг һиссәләрини адлар, фе'лләр вә көмәкчи сөзләр дејә үч јерә, Искәндәријјә мәктәбинин нүмајәндәләриндән бири олан Аристарх сөзләрин мә'насыны вә морфоложи әламәтләрини нәзәрә алараг нитг һиссәләрини адлар, фе'л, фе'ли сифәт, үзв, әвәзлик, өнлүк (предлог), зәрф вә бағлајычылар дејә сәккиз јерә бөлмүшдүр. Әрәб дилчиләриндән Бәсрә мәктәбинин нүмајәндәси **Сибавејһи** (VIII әср) өзүнүн «Әл-китаб» адлы әсәриндә Аристотелин ардынча кедәрәк нитг һиссәләрини адлар, фе'лләр вә һиссәчикләр ады алтында үч јерә бөлмүшдүр.

XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг тарихи-мүгајисәли дилчилијин мејдана кәлмәси нәтичәсиндә нитг һиссәләри бөлкүсүнүн принсипләри тәдгиг едилиб мүәјјәнләшдирилди. Бу ишдә рус дилчиләри хүсусилә мүһүм рол ојнадылар. Л. В. Шерба, А. А. Шахматов, А. А. Потебнја кими көркәмли рус дилчиләри нитг һиссәләри бөлкүсүнүн принсипләри һаггында әтрафлы фикир сөјләдиләр. Ады чәкилән дилчиләр, хүсусилә А. А. Потебнја, нитг һиссәләринә тарихилик нөгтеји-нәзәрдән јанашманын парлаг нүмунәләрини верди.

Доғрудур, ады чәкилән дилчиләрин фикирләриндә рус дили әсас материал тәшкил етдијиндән, онларын фикри, әсасән, рус дилиндәки нитг һиссәләри илә мәһдудлашмышдыр. Лакын инкар етмәк олмаз ки, онларын фикирләриндә башга дилләр үчүн, о чүмләдән түрк дилләри вә бу дилләрдән бири олан Азәрбајчан дили үчүн дә әһәмијјәтли үмуми мүлаһизәләр тапмаг олар. Бу үмуми чәһәтләрдән ашағыдакы үч принсипи көстәрмәк олар: сөзүн лексик мә'насы, морфоложи әламәтләр вә нәһајәт, сөзүн чүмләдә ролу.

Мә'лум олдуғу үзрә, ән'әнәви морфоложи принсипә әсасән, бүтүн дүнја дилләри ејни дејилдир. Онлар бөјүк груплар шәклиндә бир-бириндән фәргләнир вә хүсуси ад кәсб едир.

Көрүндүјү кими, дилләрин мүхтәлиф характердә олмасы нитг һиссәләри бөлкүсүнүн принсипләринин, сабитлијинә тә'сир етмәјә билмәз.

Белә ки, флектив-синтетик дил олан рус дилиндә бир сөз, әсасән, бир нитг һиссәсинә дахил олур. Мәсәлән, *железный* сөзү рус дилиндә бир гајда олараг сифәт, *идти* сөзү исә һәмишә фе'лдир. Бу вәзијјәт көстәрир ки, рус дилиндә нитг һиссәләри мүәјјәнләшдириләркән, сөзүн морфоложи әламәтләри даһа мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчан дили исә өз тәбиәти е'тибарилә рус дилиндән фәргләнир. Бу дилдә рус дилиндәки мөһкәм морфоложи моносемантика јохдур. Азәрбајчан дили хүсуси инкишаф ганунларына маликдир.

Беләликлә, јухарыда дедикләримиздән бир даһа ајдын олур ки, мүхтәлиф дилләрин мүхтәлиф инкишаф јолларына вә мүхтәлиф гурулуша малик олмалары илә әлагәдар олараг, нитг һиссәләри бөлкүсүндә көстәрилән принсипләрдән һансынын үстүнлүк вермәк сырф конкрет характер дашыјыр.

Дилдә ишләдилән нитг һиссәләринин һәр биринин өзүнәмәхсус мүәјјән хүсусијјәтләри вардыр; бу хүсусијјәтләринә көрә дә онлар бир-бириндән фәргләнир. Һәр һансы бир дилдә нитг һиссәләрини тәсниф едәркән о дилдә олан хүсусијјәтләри дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Буна көрә дә бир нечә нитг һиссәсини нәзәрдән кечирәк.

Исим. Дилдә ән гәдим нитг һиссәләриндән бири исимдир. Исимләр әшјалыг мәзмуну ифадә едән сөз групларына дејилир ки, бунлар да өз мәзмунларына көрә чох мүхтәлифдир. Беләки: *Әһмәд, Әли, Һүсејн; даш, гапы, даг, ев; һәрәкәт, дүшүнчә, мүбаризә, ингилаб, севинч; инәк, өкүз; ил, ај, јарыш, чағырыш, Москва, Бакы, Волга, Араз* вә с. кими сөзләри мүгајисә ет.

Исимләр мүстәгил нитг һиссәси олараг дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә мүхтәлиф формаларда мејдана чыха билир. Исимләр әкәр рус, алман, франсыз, әрәб вә с. дилләрдә чинс, һал, кәмијјәт формаларында тәзаһүр едирсә, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт, хәбәрлик формаларында тәзаһүр едир. Бунунла белә, бу грамматик әламәтләрдән бә'зиләри мүәјјән бир дил үчүн даһа чох әһәмијјәтли олдуғу һалда, башга бир дил вә ја дилләр үчүн аз әһәмијјәтли вә ја һеч әһәмијјәтли олмаја да биләр. Мәсәлән, чинс грамматик категоријасы рус, алман вә с. дилләр үчүн даһа чох әһәмијјәтли олдуғу һалда түрк дилләри үчүн бунун әһәмијјәти јохдур. Еләчә дә, мәнсубијјәт грамматик категоријасы түрк дилләри үчүн чох әһәмијјәтлидирсә, рус вә бә'зи башга дилләр үчүн аз әһәмијјәтлидир. Бунларын тәзаһүр формалары да дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә (морфоложи вә синтактик олмаг үзрә) мүхтәлифдир.

Исим чүмләдә башга вәзифәләрдә хәбәр, тамамлыг, тә'јин зәрфлик кими ишләнә билсә дә, онун чүмлә үзвү кими әсас вәзифәси мүбтәда вә тамамлыг олмагдыр.

Сифәт. Әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән сөз групуна с и ф ә т дејилир. Буна көрә дә сифәтләр һәмишә исимләрә аид олур: мәсәлән, *гара карандаш, јахшы китаб, ағ кағыз* (Азәрбајчан дилиндә); *черный карандаш, хорошая книга, белая бумага* (рус дилиндә олдуғу кими). Дүнјанын бә'зи дилләриндә сифәтләр исимләрлә ишләндији заман кәмијјәт, чинс вә һаллара көрә узлашырлар; мәсәлән, кәмијјәтә көрә *хороший костюм, хорошие костюмы,* чинсә көрә *хороший костюм*

хорошая книга, хорошее платье вә с. Һәр ики вәзијјәтдә һаллара көрә *хорошего костюма, хорошему костюму; хороших костюмов, хорошим костюмом* вә с.

Мисаллардан ајдын олур ки, бә'зи дилләрдә сифәтләр исимләрдән өзүнүн морфоложи әламәтләри илә фәргләнирсә (рус вә с. дилләрдә), бә'зи дилләрдә сифәтләри исимләрдән фәргләндирән морфоложи әламәтләр там формалашмадығы үчүн онларын исимләрдән асылылығы һәм синтактик бирләшмәләрдә, һәм дә сөзүн өз лексик мә'насы илә мүәјјәнләшир.

Сифәтләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә онларын дәрәчә әламәтләрини гәбул етмәсидир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *гапгара, лап гара; гыпгырмызы, ән* (лап чох) *јахшы* вә с. дејилдији һалда, *гап китаб, лап китаб, гып китаб, лап кағыз* вә с. кими демәк олмаз.

Лакин дүнјанын бә'зи дилләриндә сифәтләр исимләрлә ишләндији заман һал, кәмијјәт вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул етмир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *гырмызынын кағызын, гырмызыја кағыза, јахшынын китабы, јахшыја китаба* вә с. кими дејилә билмәдији һалда, *гырмызы кағызын, гырмызы кағыза, јахшы китабын, јахшы китаба* вә с. демәк олур. Еләчә дә *гырмызылар кағызлар, јахшылар китаблар* дејил, *гырмызы кағызлар, јахшы китаблар* вә јахуд *гырмызым кағызым, јахшым китабым* дејилмәдији һалда, *гырмызы кағызым, јахшы китабым* вә ја *китабларым* вә с. дејә ишләдилир.

Демәли, сифәтләр мүстәгил нитг һиссәси олараг башга нитг һиссәләриндән бир сыра хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Бу да онларын өз лексик мә'насы илә башга нитг һиссәләриндән фәргләнмәси, сифәт дәрәчәләрини гәбул етмәси; башга нитг һиссәләринин јериндә ишләндикдә өз лексик мә'насыны сахламасы, исмә хас олан һал, мәнсубијјәт вә с. шәкилчиләри гәбул етмәсиндән ибарәтдир. Бунлары гыса да олса нәзәрдән кечирәк.

1. Сифәтләр өз лексик мә'насы илә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Мә'лум олдуғу үзрә, әсли сифәтләрин һеч бир морфоложи әламәти јохдур. Буна көрә дә сифәтләр һәм өз лексик мә'насы илә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир, һәм дә биринчи нөв исми (тә'јини) бирләшмәләрин тәркибиндә дашыдығы вәзифәси илә мүәјјәнләшир. Белә бирләшмәләрдә (биринчи нөвдә) бә'зән исимлә сифәтин сәрһәдини тә'јин етмәк чәтин олур. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн биринчи нөвбәдә, сөзүн мә'насына фикир вермәк лазымдыр. Бунун үчүн ашағыдакы бирләшмәләри нәзәрдән кечирәк: *гырмызы гәләм, ағ кағыз, јахшы тәләбә, пис адам, ширин алма, ачы бибәр, уча бина, көдәк адам* вә с. кими бирләшмәләрин биринчи тәрә-

финдә ишләнән сөзләр икинчи тәрәфдәки сөзләрин әламәт, кејфијјәт вә хүсусијјәтини билдирир. Еләчә дә *күмүш гашыг, гызыл саат, даш ев, дәмир гапы, тахта көрпү, мис газан* вә с. бирләшмәләрин биринчи тәрәфиндә ишләнән сөзләр өз вәзифәләринә көрә икинчи тәрәфдәки сөзләри бу вә ја башга чәһәтдән (кејфијјәт, әламәтчә) тә'јин едир. Лакин биринчи тип (*гырмызы гәләм...*) бирләшмәләрлә икинчи тип (*күмүш гашыг...*) бирләшмәләр арасында бу охшар чәһәтләрин олмасына бахмајараг, онларын биринчи тәрәфләриндә ишләнән *гырмызы, ағ, јахшы, пис, ширин, ачы, уча, көдәк* сөзләри сифәт, *күмүш, гызыл, даш, дәмир, тахта, мис* сөзләри исә исимдир. Демәли, сифәтләрин өзүнәмәхсус морфоложи әламәтинин олмамасы онлары исимләрлә ејниләшдирмәјә һеч дә әсас вермир; чүнки исимләр әшја вә әшјалыг билдирән сөзләр олдуғу һалда, сифәтләр һәмин әшјалардан әввәл кәләрәк онларын әламәтини, кејфијјәтини вә с. билдирир.

2. Сифәтләрин икинчи әламәти исимләрә хас олан һал, мәнсубијјәт вә с. шәкилчиләри гәбул етмәмәсидир. Елә бу хүсусијјәти илә дә сифәтләр исимләрдән фәргләнир. Мәсәлән, *Гара гәләм алдым. Уча бинада јашајырам* чүмләләриндә *гара, уча* сөзләри сифәт; *ағы гарадан ајырмаг, јахшыны писдән фәргләндирмәк* бирләшмәләриндә исә *ағы гарадан, јахшыны писдән* сөзләри субстантивләшмиш сифәтләрдир.

3. Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән үчүнчү әламәт зәрф вәзифәсиндә ишләндикдә өз лексик мә'насыны (сифәтлијини) сахламасыдыр. Мәсәлән, *јахшы тәләбә, јахшы охумаг, көзәл ушаг, көзәл данышмаг, пис иш, пис данышмаг* вә с. кими бирләшмәләрдә *јахшы, көзәл, пис* сөзләри һәм әшјанын, һәм дә һәрәкәтин әламәтини, кејфијјәтини билдирмәләринә бахмајараг јенә һәмин сөзләр өз лексик мә'насына көрә сифәт олараг галыр.

4. Сифәтләр (әсли, садә) әшјалыг мәзмунундан азад олуб, абстракт мәфһумлары ифадә едир. Мәсәлән, *ағ, гара, гырмызы* вә с. кими сифәтләр конкрет бир әшја дејил, үмумијјәтлә, һәр һансы бир әшјанын рәнкини билдирир.

5. Сифәтләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә, онларын дәрәчә әламәтләрини гәбул етмәсидир. Дәрәчә әламәтләрини гәбул етмәк анчаг сифәтләрә хас олан хүсусијјәтдир. Бүтүн сифәтләр кејфијјәтчә ејни олмур. Сифәтләрдә бу, дәрәчә категоријасы һалында тәзаһүр едир. Сифәтләрин ашағыдакы дәрәчәләри кениш јајылмышдыр.

1. **Ади дәрәчә.** Бу дәрәчә, демәк олар ки, галан бүтүн дәрәчәләр үчүн ме'јар һесаб олунур. Ади дәрәчәнин өзүнәмәхсус һеч бир морфоложи әламәти јохдур.

Әслиндә морфоложи бир факт кими сифәтин ади дәрәчәси јохдур, о, башга дәрәчәләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн грамматика китабларында гејд олунур.

2. **Азалтма дәрәчәси.** Сифәтин азалтма вә ја кичилтмә дәрәчәсиндә әшјадакы кејфијјәт вә әламәтин ади дәрәчәдән аз олдуғу билдирилир. Бу дәрәчәнин морфоложи әламәти ***умтул, үмтүл, мтыл, сов, шын*** васитәләридир. Мәсәлән, *бозумтул, көјүмтүл, сарымтыл, ағымтыл, сарышын, гарашын, узунсов* вә с.

Сифәтин кичилтмә дәрәчәси һәм дә синтактик үсулла әмәлә кәлир. Бунун үчүн рәнк билдирән сифәтләрдән әввәл *ала, ачыг* сөзләри вә гејри-мүәјјән *аз* сајы әлавә олунур. Мәсәлән, *алагырмызы, алагара, ачыг-гырмызы, ачыг-сары, ачыг-гара, аз гара, аз гырмызы* вә с.

3. **Чохалтма дәрәчәси.** Сифәтин бу дәрәчәсиндә әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин ади дәрәчәдән чох олдуғу билдирилир. Чохалтма дәрәчәси һәм јүксәлән вә һәм дә алчалан хәтт үзрә олур. Азәрбајчан дилиндә чохалтма дәрәчәсинин морфоложи әламәти ***-ча, -чә*** вә ***-раг, -рәк*** шәкилчиләридир. ***-ча, -чә*** шәкилчиси истәр Азәрбајчан дилинин тарихиндә вә истәрсә дә онун мүасир дөврүндә мәһсулдардыр.

Дилимизин тарихиндә олдуғу кими, онун мүасир дөврүндә дә ***-ча, -чә*** шәкилчиси садә-әсли сифәтләрә әлавә олунараг, сифәтин артыглыг дәрәчәсини билдирир: *јахшыча* (китаб), *бөјүкчә* (ев), *көрпәчә* (ушаг), *гарача* (гыз), *узунча* (сач), *балача* (ушаг), *кичикчә* (гыз) вә с.

-раг, -рәк шәкилчисинин сифәтләрә гошулмасы илә јенә дә чохалтма дәрәчәси әмәлә кәлир. Бу шәкилчи илә дүзәлән сифәт дәрәчәси дилимизин тарихиндә мәһсулдар олмушса да, лакин кетдикчә өз мәһсулдарлығыны итирмиш вә мүасир дөврдә сон дәрәчә мәһдудлашмышдыр.

4. **Шиддәтләнмә дәрәчәси.** Бу дәрәчәдә әшјадакы әламәт вә кејфијјәтин ади дәрәчәдән бир нечә гат артыг олдуғу билдирилир.

Сифәтин бу дәрәчәси түрк дилләринин әксәријјәтиндә фәал олмушдур. Мәһз буна көрә дә, үмуми дилчиликдә буну интенсив форма адландырырлар. Азәрбајчанча *гапгара, ағаппаг, сапсары, јамјашыл, думдуру, көмкөј, бүсбүтүн* вә с.; түркмәнчә *гәм-гәк* (от), *јап-јашыл* (галам), *гып-гызыл, сап-сары* (рәнк) вә с.; газахча *кып-кызыл, сап-сары, жан-жаксы* вә с.; башгырдча *һап-һары, јәм-јәшел* вә с. Сифәтләрин тәкрарындан шиддәтләндирмә дәрәчәси әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, *сары-сары—са-п-сары, гырмызы-гырмызы—гы-п-гырмызы, јашыл-јашыл—ја-м-ја-шыл, бөјүк-бөјүк—бө-с-бөјүк, тәмиз-тәмиз—тә-р-тәмиз* вә с.

Сифәтин шиддәтләндирмә дәрәчәси һәм дә аналитик үсулла јараныр. Бунун үчүн сифәтдән әввәл *түнд, дүм, зил* сөзләри әлавә олунур. Мәсәлән, *түнд гара, түнд гырмызы, түнд сары дүм ағ, зил гара* вә с.

5. **Үстүнлүк дәрәчәси.** Сифәтин бу дәрәчәсиндә әшјаја олан әламәт вә кејфијјәтин ади дәрәчәдән үстүн олдуғу билдирилир. Бу дәрәчәнин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, әсли-сада вә дүзәлтмә сифәтләрдән әввәл *лап, ән, чох, олдугча* сөзләри артырыларaг ишләдилир; мәсәлән: *лап јахшы, лап пис, лап гырмызы, ән јахшы, ән көзәл, чох көзәл, чох јахшы, чох пис, олдугча көзәл, олдугча јахшы* вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, үстүнлүк дәрәчәсини әмәлә кәтирән сөзләрин јери чүмләдә мөһкәм олуб, анчаг сифәт билдирән сөзләрин әввәлиндә кәлир.

Сифәтин синтактик вәзифәсинә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, чүмләдә хәбәр, мүбтәда, тамамлыг, зәрфлик кими вәзифәләрдә ишләнсә дә, онун әсас вәзифәси биринчи нөвбәдә, чүмләнин тә'јини олмасыдыр.

Сај. Сај мүстәгил нитг һиссәси олараг, һәм өзүнүн лүғәти мә'насына, һәм дә бә'зи грамматик хүсусијјәтләринә көрә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир, әкәр исимләр әшјанын, әшјалыг билдирән сөзләрин адыны билдирирсә, сајлар адларын мигдар вә сыра әламәтини билдирир. Бу чәһәтдән сајлар ја әшјанын мигдарыны *(5 тәләбә...)*, ја сырасыны *(бешинчи мәртәбә...)*, ја бөлкүсүнү (бир-бир...), ја бүтөвүн һиссәсини *(бешдә бир)*, ја да онун гејри-мүәјјән вә ја тәхмининијини *(аз адам, јүзләрчә китаб, јүз-јүз әлли китаб* вә с.) билдирир.

Бунунла белә, сајларын башга нитг һиссәләри илә (исим, сифәтлә) бә'зи охшар чәһәтләри дә вардыр.

1. Бирләшмә дахилиндә сајлар тутдуғу јеринә вә вәзифәсинә көрә бир нөв сифәтләрә охшајыр. Чүнки бирләшмә дахилиндә сифәт исимләрдән әввәл кәләрәк онлары әламәт вә кејфијјәтчә мүәјјәнләшдирирсә, сајлар да сөзләрдән әввәл кәлиб, онлары (сөзләри) мигдарына, сырасына вә с. көрә мүәјјәнләшдирәрәк тә'јин едир. Мәһз буна көрә дә сајла сифәт арасында мүәјјән гәдәр бәнзәјиш вардыр.

2. Сајын ән бәсит, садә формасы олан мигдар сајлары конкрет кәмијјәтләрин адларыны билдирмәклә, тәкликдә ишләнәркән исимләр кими һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт категоријасынын шәкилчиләрини гәбул едир. Бу чәһәтдән дә сајларла исимләр арасында бир охшарлыг вардыр.

Әлбәттә, сајларла исим вә сифәтләр арасында олан бу охшарлығын олмасы һеч дә онларын ејнијјәт тәшкил етмәси демәк дејилдир. Чүнки сајлар мүстәгил нитг һиссәси олараг, һәм

өзүнүн лүғәти мә'насына вә һәм дә бә'зи грамматик хүсусијјәтләринә көрә исим вә сифәтләрдән фәргләнир.

Мә'лум олдуғу үзрә, сајлар түрк дилләриндә өзүндән сонра кәлән сөзләрин тәк ишләнмәсини тәләб едир. Чүнки чохлуғу вә тәклији билдирән әшјанын өзү дејил, сајлардыр. Бу да исимләрин бир нөв сајлардан асылы олдуғуну билдирир. Мәсәлән, *Колхозумузун 3.500 гојуну вардыр* чүмләсиндә олдуғу кими.

Сајлар мә'наларына көрә мигдар, сыра, бөлкү, кәср вә гејри-мүәјјән олмагла беш јерә бөлүнүр.

1. **Мигдар сајлары.** Дүнја дилләриндә мигдар сајлары ән гәдим нитг һиссәләриндән биридир. Түрк дилләриндә бунлары даһа јахындан мүшаһидә етмәк үчүн 180-чы сәһифәдәки чәдвәлә фикир вермәк кифајәтдир.

Мисаллардан ајдын олур ки, адлары чәкилән дилләрдә сајларын јазылышы вә тәләффүзүндә әсас фәргләр һәм саитләрдә вә һәм дә самитләрдә өзүнү көстәрсә дә, онлара хас олан мә'на вә грамматик чәһәтләр түрк дилләри үчүн мүштәрәкдир.

Түрк дилләриндә онлуг сајлары тәркиб дахилиндә бир гајда олараг әввәл онлуг, сонра исә тәк-тәк сајлар ишләнир; мәсәләи: *он бир, ијирми беш* вә с.

Лакин бунунла белә, түрк дилләриндә *сәксән, дохсан* сајлары нәзәрә алынмазса, сајларын гурулушуида бә'зи фәргли чәһәтләр дә нәзәр-диггәти чәлб едир. Белә ки, бә'зи түрк дилләриндә (әсасән алтај дилләриндә) бүтүн онлуглар *он* сајынын билавасити иштиракы илә әмәлә кәлир. Бунун үчүн 181-чи сәһифәдәки чәдвәлә диггәт етмәк кифајәтдир.

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, түрк дилләринин бир һиссәсиндә бүтүн онлуглар *он* сајынын иштиракы илә әмәлә кәлирсә, бә'зисиндә (Азәрбајчан, түрк, түркмән, башгырд, өзбәк вә с. дилләрдә) *алтмыш, јетмиш* сајлары ***-мыш, -миш*** шәкилчиләринин *алты* вә *једди* мигдар сајларына әлавәси илә јараныр.

Јухарыда гејд етмишдик ки, мигдар сајлары һеч бир морфоложи әламәт гәбул етмәдән бәсит һалда әшјаларын конкрет мигдарыны билдирир вә онлары тә'јин едир. Бу тә'јинлији даһа да конкретләшдирмәк, исмә хас олан бу вә ја башга чәһәти ајдынлашдырмаг мәгсәдилә сајдан сонра вә исимдән әввәл *нәфәр, парча, әдәд, дәнә, нүсхә, баш, чүт, дәст, дилим* вә с. сөзләри артырылыр. Мәсәлән, *25 нәфәр тәләбә, 5 әдәд* (дәнә) *гәләм, 2 чүт чораб, бир дәст палтар* вә с.

2. **Сыра сајлары.** Сајын бу нөвү мәншә е'тибарилә мигдар сајларындан әмәлә кәлмишдир; лакин букүнкү анлајышда онлар һәм мәзмун, һәм дә шәкил чәһәтдән мигдар сајларындан тамамилә фәргләнир.

Сыра сајларыны мигдар сајларындан фәргләндирән бирин-

чи әламәт онларын хүсуси морфоложи әламәтләр гәбул етмә-сидир. Мүасир әдәби дилимиздә сыра сајлары *-ынчы, -инчи, -унчу, -үнчү* шәкилчиләрини гәбул едәрәк ишләнир вә бунунла да онлар мигдар сајларындан фәргләнир. Доғрудан да, һәмин шәкилчиләр васитәсилә әшјанын мигдарыны билдирән бир сөз онун сырасыны билдирән башга бир сөзә чеврилир; мәсәлән: *сәккиз тәләбә—сәккизинчи синиф, беш әдәд алма—бешинчи чәркә* вә с.

Сыра сајлары тәркиб дахилиндә һәмишә икинчи тәрәфдәки сөзләрин тә'јини олур. Бу да сыра сајларыны сифәтләрлә даһа чох јахынлашдырыр. Бә'зи дилләрдә мүәјјән сыра сајлары супплетивизм јолу илә дә јараныр. Мәсәлән, рус дилиндә: *один—первый, два—второй;* инкилис дилиндә: *one, first.*

3. **Бөлкү сајлары** әшјаларын тәкрар һиссәләрини билдирир. Сајын бу нөвү истәр Азәрбајчан дилинин тарихиндә, истәр онун мүасир дөврүндә вә истәрсә дә башга түрк дилләриндә (түрк, татар, башгырд, газах, тува вә с.) ишләнир. Лакин белә сајларын јаранма үсуллары бу вә ја башга дилдә мүхтәлифдир. Мәсәлән, газах дилиндә мигдар вә топлулуг билдирән сајлара исмин чыхышлыг һалыны әмәлә кәтирән *-дан, -дән* шәкилчисинин артырылмасы илә *бер—бер-ден, ек—ек-ден, жуз—жуз-ден* вә с. дүзәлирсә, башгырд, түрк дилләриндә мигдар сајларына *-ар, -әр, -шар, -шәр* шәкилчиләринин артырылмасы илә дүзәлир. Мәсәлән, башгырдча: *ун—ун-ар, бер—бер-әр, алты—алты-шар* вә с.

Бә'зи түрк дилләриндә мәсәлән, Азәрбајчан, тува дилләриндә бөлкү сајлары, әсасән, сөзләрин тәкрары илә әмәлә кәлир. Мәсәлән: *бир-бир, ийи-ийи, үш-үш* (тувача), *бир-бир, ики-ики, үч-үч, дөрд-дөрд* вә с. (азәрбајчанча).

4. **Гејри-мүәјјән вә ја тәхмини сајлар.** Сајын бу нөвү өз лексик вә грамматик әламәтләринә көрә сајларын конкрет мигдарыны дејил, онларын гејри-мүәјјән вә ја тәхминилијини билдирир. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә сајын бу нөвү мүхтәлиф үсулларла әмәлә кәлир:

а) *аз, чох, хејли* сөзләринин исимләрдән әввәл ишләнмәси илә дүзәләнләр: *аз* (адам). Мәсәлән: *Иҹласда аз адам варды. Митингә чох адам кәлмишди. Клуба хејли адам топлашмышды* вә с.

б) Мигдар сајларына әлавә олунан *-лар, -ләр* чәм шәкилчисиндән сонра *-ча, -чә* вә *-ла, -лә* шәкилчиләринин артырылмасы илә дүзәләнләр: *јүзләрчә, минләрчә, јүзләрлә, минләрлә.* Мәсәлән: *Китабханада јүзләрчә китаб вардыр. Китабханада минләрлә китаб вардыр* вә с.

в) Мигдар сајларынын јан-јана кәләрәк тәкрарланмасы илә

Дилләр	Бирдән она гәдәр сајлар								
Азәрбајчанча	бир	ики	үч	дөрд	беш	алты	једди	сәккиз	доггуз	он
түркчә	bir	iki	üç	dört	beş	altı	jedi	sekiz	dokuz	on
түркмәнчә	бир	ики	үч	дөрт	бәш	алты	еди	секиз	докуз	он
татарча	бе'р	ике	ӧч (оч)	дүрт	биш	алты	жиде	сигез	туғыз	ун
газахча	бир (бер)	еки (еке)	үш (ош)	төрт	беш	алты	жеде	сегез	тоғыз	ун
гарагалпагча	бир	еки	үш	төрт	бес	алты	жети	сегиз	тоғыз	он
өзбәкчә	бир	икки	уч	турт	беш	алты	етти	саккиз	туккиз	он
тувача	бир	ийи	уш	дөрт	беш	алды	чеди	сес	тос	ун

Дилләр	Ијирмидән дохсана гәдәр онлуг сајлары							
Азәрбајчанча	ијирми	отуз	гырх	әлли	алтмыш	јетмиш	сәксән, (һәшдад)	дохсан
түркчә	jirmi	otuz	kirk	elli	altmiş	jetmiş	seksen	doksan
түркмәнчә	йигриме	отуз	кырк	элли	алтмыш	етмиш	сегсен	тогсан
башгырдча	егерме	утыз	кырк	илле	алтмыш	етмыш	һикһән	тукһан
өзбәкчә	йигирми	утиз	кирк	эллик	алтмыш	етмиш	саксон	туксон
сары ујгурча	ишкон	учон	тутон	писон	алтон	йстон	сакысон	токыз-он
тувача	чээрби	ужен	дөртен	бежен	алдан	чеден	сезен	тозон
хакасча	чибирге	отыс	хырых	иліг	алтон	читон	сигізон	тоғызон
алтајча	дьирме	одус (отус)	тӧртӧн	бежен	алтон	дьетен	сегизен	тогузон
шорча	чегирбе	отус	кырык	элиг	алтон	четтон	сегизон	тогузан
јагутча	сүүрбә	отут	түөртуон	биәсуон	алтоуон	сэттэуон	ағысуон	тоғусуон

әмәлә кәләнләр; мәсәлән: *Нәдәнсә, бу күн булварда әлли-алтмыш адам варды. Ичласда јүз—јүз әлли адам оларды* вә с.

5. **Кәср сајлары.** Мәншә е'тибарилә мигдар сајларындан әмәлә кәлән кәср сајлары әшјанын бүтөвүнүн һиссәләрини билдирир. Кәср сајлары Азәрбајчан дилиндә ики јолла әмәлә кәлир:

а) чохлуг билдирән сај (мәхрәч) исмин јерлик вә ја чыхышлыг һалынын шәкилчиләриндән бирини гәбул едир, адлыг билдирән (сурәт) сај исә шәкилчисиз ишләнәрәк кәср сајлары дүзәлдир; мәсәлән: *онда беш, бешдә үч, икидә бир, бешдән үч, үчдән ики* вә с.

б) чохлуг билдирән сај исмин јијәлик һалыны, азлыг билдирән исә нисбәт шәкилчиләрини гәбул едәрәк дүзәлир; мәсәлән: *бешин үчү, үчүн икиси* вә с. Һабелә, мәхрәчин исмин јерлик һалында ишләнмәси илә: *үчдә бир.*

Әвәзлик. Бир нитг һиссәси олараг әвәзликләр әшјанын, шәхсин, әламәтин, кәмијјәтин јериндә ишләнир. Башга нитг һиссәләринә нисбәтән әвәзликләр даһа чох үмумилик билдирир.

Доғрудан да, әвәзликләр мүчәррәд анлајышлары билдирән нитг һиссәси олдуғу үчүн мәтндән вә мүәјјән шәраитдән харичдә бу вә ја башга әвәзлијин кими вә нәји әвәз етдијини мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Бунлар анчаг мүәјјән мәтн дахилиндә вә мүәјјән шәраитдә конкретләшдирилә биләр. Мәсәлән, *мән, сән, о, биз, сиз, онлар* шәхс әвәзликләри о заман конкрет мә'на кәсб едә биләр ки, әвәзлијин јөнәлдији (әвәз етдији) објект динләјән шәхс үчүн бәлли олсун. Тутаг ки, ики шәхс бир-бири илә мүәјјән бир мәсәлә һаггында сөһбәт едир вә биринчи шәхс дејир ки, *Дүнәнки дәрси мән дедим, һејф ки, сән орада јох идин.* Бу чүмләдә *мән* вә *сән* әвәзликләри конкретлији билдирир. Јахуд, тутаг ки, данышан бу вә ја башга бир објектә ишарә едәрәк дејир ки, *О бу күн бура кәлмәјәчәкдир.* Әкәр динләјән үчүн *о* әвәзлији ајдын дејилсә, мәсәләни ајдынлашдырмаг мәгсәдилә дәрһал *«Ким кәлмәјәчәк?»* суалыны вериб данышандан чаваб көзләјир. Демәли, әвәзликләр бу вә ја башга бир әшјаја, шәхсә, әламәтә, кәмијјәтә анчаг ишарә едәрәк, онларын һәр һансы хүсусијјәтини характеризә етмир; мәсәлән: *Ким кәлир? Бу, нечә адамдыр? Нечә, јә'ни он адам? Онлар ки беш иди?*

Әвәзликләрин ишләнмәси адларла билаваситә бағлыдыр. Дилләрин чохунда әвәзликләр шәхс (*мән, сән о, биз, сиз, онлар*), ишарә (*бу, о, елә, belә, һәмин* вә с.), суал (*ким, нә һара, һансы, һачан, нечә, нечә* вә с.), гејри-мүәјјән (*кими, кимсә, ким исә, һәр ким, һеч ким* вә с.), тә'јини (*өз, бүтүн, һәр* вә с.) олмаг үзрә беш јерә бөлүнүр.

Фе'л. Фе'лләр иш, һал, һәрәкәт, вәзијјәт билдирән мүстәгил нитг һиссәсидир. Бу иш, һал, һәрәкәт дә мүәјјән морфоложи вә синтактик формалашмаларда өзүнү көстәрир. Фе'лләр дә өз хүсусијјәтләри илә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Доғрудан да, фе'лләр адлардан фәргләнәрәк чүмләдә мүстәгил мөвге тутур. Әкәр әламәт, кејфијјәт билдирән сифәт бир нитг һиссәси олараг исимдән асылыдырса, фе'лләрдә белә бир асылылыг јохдур. Буна көрә дә фе'лләр адлардан ајрылараг чүмләдә бир нөв мүстәгил мөвге тутур вә башга нитг һиссәләринин көмәји олмадан да битмиш бир фикир ифадә едә билир. Мәсәлән: *кедирәм, охујурам, кедирсән, охујурсан, кедир, охујур* вә с. (Азәрбајчан дилиндә); *хожу, читаю, ходиш, читаеш, ходит, читает* вә с. (рус дилиндә) кими сөзләри мүгајисә етмәк кифајәтдир. Лакин дүнјанын бә'зи дилләриндә (түрк, фарс вә башга дилләрдә олдуғу кими) адлар јалныз хәбәрлик шәкилчиләрини гәбул етдикдән сонра битмиш бир фикир ифадә едә биләр.

Фе'лләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән чәһәт, онларда заман, шәхс, тәрз (вид), тә'сир, нөв вә бә'зи дилләрдә инкарлыг (азәрбајчан дилиндә олдуғу кими) категоријалары, фе'л формалары вә с. олмасыдыр. Фе'лләр чүмләдә башга үзвләр кими (мүбтәда, тамамлыг, зәрфлик, тә'јин) ишләнә билсәләр дә, онларын әсас вәзифәси хәбәр олмагдыр. Демәли, нитг һиссәләринин тәснифиндә ваһид бир принсип дејил, бүтүн принсипләр нәзәрә алынмалыдыр; һәм дә мүхтәлиф грамматик гурулуша малик олан дилләр үчүн һәмин принсипләрдән ејни дәрәчәдә истифадә етмәк олмаз.

Бунун сәбәби ајдындыр, чүнкү бир дилин грамматикасыны башга бир дилин грамматикасы әсасында вә ја әксинә гурмаг олмаз. Буна көрә дә нитг һиссәләринин тәснифиндә бу вә ја башга грамматик гурулуша малик олан дилин материалларыны, онун дахили инкишаф ганунларыны нәзәрә алмаг лазымдыр.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЈАЛАР

Грамматик категоријалар дилдә мөвчуд олан керчәк һәгигәтләрлә сых сурәтдә бағлыдыр. Керчәк һәгигәтләрин дәрк олунмасы мүәјјән просесләрлә әлагәдар олдуғу кими, онларын кәшф олунараг дәрк олунмасы да тарихи категоријадыр. Буна көрә дә, һәр һансы бир грамматик категорија тәфәккүрүн вә дилин инкишафынын мүәјјән дөврләриндә мејдана чыхан тарихи бир категоријадыр. Демәли, бу вә башга бир грамматик категорија (сифәт, чинс, һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт, заман вә с.) һәр һансы бир халгын тәфәккүрүнүн вә дилинин инки-

шафынын мүәјјән дөврләриндә јараныб инкишаф едәрәк тәкмилләшән тарихи бир категоријадыр.

Грамматик категорија дедикдә, һәмчинс әшја вә һадисәләрин мүәјјән груплар үзрә топланмасы һаггында анлајыш нәзәрдә тутулур. Башга сөзлә десәк, һәмчинс грамматик һадисәләрин мәчмују грамматик категорија адланыр. Һәмчинс грамматик һадисәләр дедикдә, һәм онларын грамматик әламәтләри, һәм дә әмәлә кәлдикләри грамматик мә'налар нәзәрдә тутулур. Демәли, грамматик мә'налар вә онларын дилдә ифадә васитәләринин (формалар) вәһдәти грамматик категорија адланыр. Мәһз буна көрә дә грамматик категоријалар сөзләрдә мүәјјән мә'на хүсусијјәти әмәлә кәтирмәклә, онларын нитг һиссәләри кими формалашмасында да мүәјјән рол ојнајыр.

Грамматикада, хүсусилә морфолокијада әсас јери грамматик категоријалар вә грамматик формалар тутур. Буна көрә дә һәр бир грамматик категоријанын да өзүнәмәхсус морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри вардыр.

Бу хүсусијјәтләр дүнја дилләриндә мүхтәлифдир. Башга сөзлә десәк, дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә грамматик категоријаларын тәзаһүр формалары ејни дејилдир. Мәсәлән, түрк дилләри групундан олан Азәрбајчан дилиндә мәнсубијјәт категоријасы (морфоложи јолла) биринчи шәхсин тәкиндә ***-ым, -им -ум, -үм, -јым, -јим, -јум, -јүм,*** икинчи шәхсдә ***-ын, -ин, -ун, -үн,*** үчүнчү шәхсдә ***-ы, -и, -у, -ү*** *(-сы, -си, -су, -сү)* шәкли әламәтләрлә мејдана чыхырса, рус дилиндә морфоложи јолла дејил, синтактик јолла *(моя книга, твоя книга, его книга)* јараныр.

Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт категоријасы ***-лар, -ләр*** шәкилчиләринин артырылмасы илә әмәлә кәлирсә, рус дилиндә бунун тәзаһүр формалары даһа чохдур.

Әрәб вә инкилис дилләриндә исә исимләрин чәмләнмәси һәм харичи, һәм дә дахили флексија васитәсилә әмәлә кәлир.

Әрәб дилиндә харичи флексијаја мисал: *фаллаһун* (кәндли), *фаллаһ-ун* (кәндлиләр); дахили флексијаја мисал: *шартун* (шәрт), *шурутин* (шәртләр); *талибун* (тәләбә), *туллабун* (тәләбәләр); инкилис дилиндә харичи флексија васитәсилә чәмләнмәјә мисал: *book* (китаб), *books* (китаблар), дахили флексијаја мисал: *foot* (ајаг), *feet* (ајаглар) вә с.

Јахуд грамматик чинс категоријасы олан дилләрдә чинсләрин мигдары бир-биринә ујғун кәлмир. Белә ки, рус вә алман дилләриндә үч чинс (киши, гадын, орта) олдуғу һалда, әрәб вә франсыз дилләриндә ики (киши вә гадын) чинси вардыр.

Көрүндүјү кими, мүхтәлиф дилләрдә бу вә ја башга бир грамматик категоријанын тәзаһүр формалары мүхтәлиф јолларла да әмәлә кәлә билир.

Әлбәттә, бу вә ја башга бир дилдә һәр һансы бир грамматик категорија олмадыгда ондан бәһс етмәк мүмкүн дејил. Лакин бу heч дә һәмин дилдә о грамматик категоријанын ифадә васитәләринин олмамасы демәк дејилдир. Мәсәлән, рус, алман, әрәб вә с. дилләрдә олан чинс грамматик категоријасы түрк дилләриндә јохдур. Бу дилләрдә чинс грамматик категоријасыны әмәлә кәтирән формал әламәтләр олмаса да, чинсләри билдирмәк үчүн мүәјјән синтактик васитәләрдән истифадә олунур.

Лакин бә'зи чанлыларда чинси билдирмәк үчүн сөзләрин лексик мә'наларындан да истифадә олунур; мәсәлән: *ата, ана, әми, биби, дајы, хала, гардаш, бачы, еркәк, диши, хоруз, тојуг, гоч, гојун, кәл, чамыш, өкүз, инәк* вә с.

Әлбәттә, бунлардан нәтичә чыхарыб түрк дилләриндә, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилиндә чинс грамматик категоријасындан данышмаг олмаз; чүнки бу вә ја башга бир грамматик категоријадан бәһс ачмаг үчүн мүтләг мүәјјән грамматик әламәт олмалыдыр. Буна көрә дә грамматик категорија илә һәм морфолокија, һәм дә синтаксис мәшғул олур.

Дүнја дилләри грамматик гурулушча мүхтәлиф вә онларын өзүнәмәхсус дахили инкишаф ганунлары олдуғу үчүн грамматик категоријалар да мүхтәлифдир. Мәһз буна көрә дә дүнја дилләриндә олан грамматик категоријалары һәмишә ејниләшдирмәк олмаз. Одур ки, бу вә ја башга бир дилдә олан грамматик категоријалар бир-биринә ујғун кәлә дә биләр, кәлмәјә дә биләр.

Дүнја дилләриндә грамматик категоријалар үмуми вә хүсуси олмаг үзрә ики јерә бөлүнүр: үмуми грамматик категоријалар јалныз бир нитг һиссәсинә дејил, бир чох нитг һиссәсинә аид олдуғу һалда, хүсуси грамматик категоријалар јалныз бир нитг һиссәсинә аид олур. Мәсәлән, рус дилиндә чинс, һал категоријасы үмуми олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик, кәмијјәт категоријалары үмуми һесаб олунур.

Дүнја дилләриндә грамматик әлагә васитәләринә шәкилчиләр (дахили вә харичи флексија), исмин һаллары, мәнсубијјәт категоријасынын шәкилчиләри, чинс категоријасы, фе'лин заман вә нөв категоријалары, фе'ли бағламалар, гошмалар, өнлүкләр, бағлајычылар, көмәкчи сөзләр, интонасија, чүмләдә сөзләрин сыраланмасы, артиклләр вә с. дахилдир. Һәм дә дүнја дилләри грамматик гурулушуна көрә мүхтәлиф олдуглары үчүн онлар грамматик әлагә васитәләриндән ејни дәрәчәдә истифадә етмирләр. Белә ки, онларын бә'зиләри даһа чох морфоложи васитәләрдән—сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән, гошма-

өнлүклəрдəн, фе'ли бағлама вə с., бə'зилəри исə синтактик васитəлəрдəн—бағлајычылардан, артикллəрдəн, сөз сырасындан, интонасија вə с. истифадə едирлəр.

Һал категоријасы. Дилин грамматик гурулушунда һал категоријасынын чох бөјүк əһəмијјəти вардыр. Бу категорија васитəсилə исимлəр вə субстантивлəшмиш сөзлəр чүмлəдə мүхтəлиф сөзлəрлə əлагəлəнир вə бу əлагəлəр нəтичəсиндə бир чох мə'налар əмəлə кəлир.

Һал категоријасынын ифадə етдији мə'на хүсусијјəтлəри диллəрин һамысына аиддир. Лакин һəр бир һалын ифадə етдији мə'на хүсусијјəтлəри һеч дə бүтүн диллəр үчүн ваһид дејилдир. Мəсəлəн, јијəлик һал Азəрбајчан дилиндə бир мə'на хүсусијјəтинə малик олдуғу һалда—саһиблик, аидлик билдирирсə, рус дилиндə онун мə'на хүсусијјəтлəри даһа кенишдир.. Белə ки, рус дилиндə о һəм аидлик, саһиблик—*платок сестры* (бачымын јајлығы—дəсмалы), *дом отца* (атамын еви), һəм дə предлогларла бирликдə чыхышлыг—*из дома* (евдəн) билдирир. Бундан башга, өлчү билдирəн сөздəн сонра да сөз јијəлик һалында дурур: *кусок хлеба* (бир тикə чөрəк) вə с. Бүтүн бунларла бирликдə, рус дилиндə јијəлик һал бир сыра фе'ллəр тəрəфиндəн дə идарə олунур.

Белə бир вəзијјəт рус вə Азəрбајчан диллəриндə олан јалныз јијəлик һалда дејил, бүтүн һалларда да өзүнү көстəрир. Мəсəлəн, исмин јөнлүк һалынын Азəрбајчан дилиндə бир чох мə'на хүсусијјəтлəри вардыр. Белəликлə, дүнјанын бир чох диллəриндə (рус, түрк, Азəрбајчан, күрчү, əрəб вə с.) һал категоријасы олдуғу һалда, бə'зи диллəрдə исə (франсыз, фарс вə с.) јохдур. Һал категоријасы олан диллəрдə исмин һаллары узун тарихи инкишаф дөврлəри кечирəрəк кəлиб букүнкү сəвијјəдə мөһкəмлəнмишдир. Белə ки, гəдим јунан дилчилијиндə Аристотел өзүнүн «Поетика» адлы əсриндə һал ады алтында јалныз исимлəрин һалланмасыны дејил, исим, сифəт, сај, əвəзлик вə фе'ллəрин һəр чүр дəјишмəсини баша дүшмүшдүр. Гəдим јунан дилчилијиндəн истифадə едəн ромалылар өз диллəринин хүсусијјəтлəрини нəзəрə алараг исмин алты һалыны мүəјјəнлəшдирмишлəр. Гəдим алман дилиндə 8 һал олмуш, инди исə бунлардан дөрдү (адлыг, јерлик, јөнлүк, тə'сирлик һаллары) ишлəнмəкдəдир. Гəдим славјан диллəриндə əввəл 5, сонралар 7, мүасир рус дилиндə исə исмин 6 һалы сабитлəшмишдир. Əрəб дилиндə исмин 3 һалы—адлыг һал (рафун), јијəлик һал (чаррун) вə тə'сирлик һал (насбун) вардыр. Мүасир Азəрбајчан дилиндə (башга түрк диллəриндə дə белəдир) исмин 6 һалы сабитлəшмишдир. Естон дилиндə 15, мачар дилиндə 22 һал вар.

Һал категоријасы нәдир? Һал категоријасы адларын адлара вә ја адларын фе'лә вә гошмалара олан мүхтәлиф мүнасибәтләрини ифадә едир. Буна көрә дә исмин мүәјјән бир һалында онун бир формасы, о бири һалында исә башга бир формасы нәзәр-диггәти чәлб едир. Демәли, исимләрин һаллары онларын дәјишмә формасыдыр. Бу да истәр чүмләдә, истәрсә дә мүәјјән тәркиб дахилиндә фе'лләрин вә башга сөзләрин тәләбиндән (идарәсиндән) асылы олараг мејдана чыхыр. Буну даһа јахшы баша дүшмәк үчүн Азәрбајчан дилиндә исмин адлыг һалы илә башга һалларыны мүгајисә етмәк кифајәтдир. Мәсәлән, *китаб, китаб-ын, китаб-а, китаб-ы, китаб-да, китаб-дан* сөзләрини нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, *китаб* сөзү исмин адлыг һалында даһа чох мүстәгилдирсә, галан һалларда бу мүстәгиллик јохдур, чүнки *китаб-ын, китаб-а, китаб-ы, китаб-да, китаб-дан* сөзләринә диггәт етдикдә онун сөз бирләшмәләри вә ја чүмләләрдә башга сөзләрлә әлагәләнмәси тәләб олунур. Мәсәлән, *Китабын чилди гырмызыдыр* чүмләсиндәки *китабын чилди* бирләшмәсиндә *китаб* сөзү јијәлик һал *(-ын)* шәкилчисини гәбул етмишдир. Һәмин бирләшмәдән, јә'ни *китабын чилди* бирләшмәсиндән ајдын көрүнүр ки, бурада бир әшјанын башга бир әшјаја олан мүнасибәти ифадә олунмушдур. *Китаба бахырам, китабы охудум, билији китабдан өјрәндим* бирләшмәләриндә исә исмин фе'лә олан мүхтәлиф мүнасибәтләри ифадә олунмушдур. Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, һал категоријасы исмин мүәјјән формасы олуб, адларын башга сөзләрә олан мүхтәлиф мүнасибәтләрини ифадә етмәк үчүн онларын (адларын) гәбул етдикләри сонлуглар вәһдәтиндән вә мә'налар мәчмујундан ибарәтдир.

Исимләрин һалланмасына кәлинчә, онлары дүнја дилләриндә ваһид бир систем кими гәбул етмәк олмаз; чүнки һәр бир дилин өзүнәмәхсус һалланма системи вардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә (галан түрк дилләриндә дә беләдир) бир һалланма системи олдуғу һалда, рус дилиндә исимләрин һалланмасынын 3 нөвү (I, II, III нөв һалланмалар) вардыр. Рус дилиндә исимләрин һалланмасынын I нөвүнә гадын чинси аиддир ки, бурада адлыг һалын тәкиндә исимләр *а, я* илә гуртарыр; мәсәлән, *гора, армия, сила;* II нөв һалланмаја киши чинсини вә орта чинси билдирән исимләр дахилдир ки, бунларын шәкилчиләри адлыг һалда киши чинсиндә сыфра бәрабәрдирсә (мәсәлән, *дом, конь, бой* вә с.), орта чинсдә *о, е*-дир *(село, море, поле* вә с.); III нөв һалланмаја исә гадын чинсиндә олан исимләр (адлыг һалда сонлуғу јумшаглыг әламәти билдирән ь-дыр; мәсәлән, *радость, ночь* вә с.) аиддир.

Мисаллардан көрүндүјү кими, дүнјанын бир сыра дилләрин-

Белә ки, дүнја дилләринин бә'зисиндә грамматик васитәләр даһа чох морфоложи, бә'зисиндә исә даһа чох синтактик јолла јараныр. Унутмамалы ки, грамматик мә'нанын мадди әсасыны грамматик васитәләр тәшкил едир. Белә мадди әсас олмадан исә грамматик мә'налар әмәлә кәлә билмәз.

Фарс дилиндә исимләрин чәмини билдирмәк үчүн *-һа* вә *-ан* шәкилчиләриндән истифадә олунур. Чансыз исимләрә *-һа,* чанлы исимләрә исә *-ан* шәкилчиләри әлавә олунур; мәсәлән: *кетаб—кетабһа* (китаблар), *рәһбәр—рәһбәран* (рәһбәрләр), *данешчу* (тәләбә)—*данешчујан* (тәләбәләр).

Фарс дилиндә ејни заманда чәми ифадә етмәк үчүн әрәб дилиндән кечмиш шәкилчиләрдән дә (чәм шәкилчиләриндән) истифадә олунур; мәсәлән: *ентехаб* (сечки)—*ентехабат* (сечкиләр),*монасибәт* (мүнасибәт)—*монасибат* (мүнасибәтләр)[1] вә с.

Кәмијјәт категоријасы системиндә дүнјанын бир сыра дилләриндә исимләрин мүәјјән гисми мәзмунча һәм тәки, һәм дә чәми билдирир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә: *Гар вә јағыш јағыр. Мәнә буғда лазымдыр. Алма јемәли мејвәдир. Ушаглар бағда тут јејирләр. Үзүм јемәк инсан үчүн чох фајдалыдыр, Базардан алча алдым* вә с. кими чүмләләрдә ишләдилән *гар, јағыш, буғда, алма, үзүм, тут, алча* сөзләри һәм тәк, һәм дә чәм кими дәрк олунур.

Рус дилиндә исимләрин бә'зиләри хүсуси чәм формасына малик олмадығы *(большенство, меньшенство, пролетариат, буржуазија* вә с. кими), јә'ни белә сөзләр јалныз тәк ишләндији һалда, бә'зиләри тәк исми билдирмәләринә бахмајараг, јалныз чәмдә—*ворота* (алагапы), *очки* (көзлүк), *весы* (тәрәзи), *часы* (саат) вә с. ишләнир.

Исимләрин бә'зиләриндә топлулуг мә'насы мөвчуддур. Белә исимләр чәм шәкилчиси гәбул етмәдән тәк бир сөзлә бу вә ја башга бир варлығын топлулуғу вә ја чохлуғуну билдирир. Мәсәлән, рус дилиндә: *крестьянство* (кәнлилик), *студенчество* (тәләбәлик), *братство* (гардашлыг), *зелень* (сәбзи) вә с. кими. Азәрбајчан дилиндә: *ел, халг, милләт, сүрү, нахыр, орду, илхы* вә с. сөзләр дә бу гәбилдәндир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, дилдә грамматик кәмијјәт системиндә тәклик вә чәмлијин бир-биринә гаршы гојулмасынын бир сыра ганунаујғун хүсусијјәтләри вардыр. Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, тәк анлајышы јалныз бир әшја мәфһумуну дејил, һәм дә үмумијјәтлә әшја *(ев, китаб,*

---

[1] Фарс дилинә аид мисаллар: а) Ә. Азәри, Н. З. Һатәми. Азәрбајчан мәктәбләринин VI—VII синифләри үчүн фарс дили, 1959; б) Ә. Азәри. Фарс дили, 1959; в) проф. Миллер. Персидско-русский словарь, 1950, әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр.

ағач. һејван вә с.) мәфһумуну ифадә едә биләр. Чәм исә чохлуғу ифадә едәркән көстәрилән конкрет (2, 50, 60, 100, 150 вә с.) сајы дејил, гејри-мүәјјән чохлуғу билдирир. Доғрудан да *евләр, китаблар, ағачлар, адамлар, һејванлар* вә с. дедикдә, бунларын һәр бириндән нә гәдәр олдуғу мә'лум дејилдир.

В. И. Ленинин дедији кими, дилин ејни заманда үмуми вә тәки ифадә етмәк габилијјәти дилин мүһүм диалектик хүсусијјәтини тәшкил едир.

Мәнсубијјәт категоријасы. Мәнсубијјәт категоријасында саһиб шәхслә мәнсуб әшја арасындакы әлагә ифадә олунур. Бүтүн дүнја дилләриндә мәнсубијјәт анлајышы вардыр. Лакин онун ифадә формалары башга-башгадыр. Бунлары конкрет мисалларла изаһ едәк. Мәсәлән, рус дилиндә *мой дом, твоя тетрадь, его стол* бирләшмәләриндә биринчи тәрәфдә ишләнән *мой, твоя, его* сөзләри (I, II, III шәхс әвәзликләринин тәки) илә субјектләр (саһиб шәхсләр), икинчи тәрәфдә исә *дом, тетрадь, стол* сөзләри илә објектләр (мәнсуб әшјалар) ифадә олунмушдур. Көрүндүјү кими, бу компонентләр рус дилиндә (бир сыра дилләрдә дә беләдир) јалныз синтактик планда (јә'ни *мой дом, твоя тетрадь, его стол)* бирләшмишдир; һәм дә рус дилиндә мәнсубијјәт анлајышы әвәзликләр илә ифадә олунур.

Лакин түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Мәсәлән, *мәним евим, сәнин дәфтәрин, онун столу* бирләшмәләриндә биринчи тәрәфдә ишләнән *мәним, сәнин, онун* сөзләри (I, II, III шәхс әвәзликләри) илә субјектләр, икинчи тәрәфдә исә јә'ни *ев-им, дәфтәр-им, стол-ум* сөзләри илә һәм објект (мәнсуб әшја), һәм дә субјект (саһиб шәхс) ифадә олунмушдур. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан дилиндә (о чүмләдә түрк дилләриндә) мәнсубијјәт категоријасыны ифадә етмәк үчүн саһиб шәхси билдирән сөзүн һәмишә мүстәгил ишләдилмәси вачиб дејилдир; чүнки *ев-им, дәфтәр-им, стол-ум* сөзләриндә һәм саһиб шәхс, һәм дә мәнсуб әшја мәзмуну ифадә олунмушдур. Демәли, әшјанын мүәјјән шәхсә аид олмасы илә саһиблик мәзмунунун бир сөздә (морфоложи јолла) ифадәси мәнсубијјәт категоријасыны әмәлә кәтирир.

Көрүндүјү кими, мәнсубијјәт категоријасы Азәрбајчан дилиндә (о чүмләдән бүтүн түрк дилләриндә) мөвчуд олуб, морфоложи формалашмада өзүнү көстәрир. Башга сөзлә десәк, бу дилләрдә мәнсубијјәт категоријасыны ифадә етмәк үчүн (һәр үч шәхсин тәки вә чәми үчүн) мүәјјән формал әламәтләр вардыр.

Фарс дилиндә дә мәнсубијјәт категоријасы морфоложи јол-

ла әмәлә кәлир. Бу дилдә мәнсубиjjәт категоријасыны әмәлә кәтирмәк үчүн исимләрин ахырына биринчи шәхсин тәкиндә ***-әм,*** чәминдә ***-ман,*** икинчи шәхсин тәкиндә ***-әт,*** чәминдә ***-ган,*** үчүнчү шәхсин тәкиндә ***-әш,*** чәминдә исә ***-шан*** нисбәт шәкилчиләри артырылыр; мәсәлән: *кетаб-әм* (китабым), *кетабе-ман* (китабымыз), *кетаб-әт* (китабын), *кетабе-тан* (китабыныз), *кетаб-еш* (китабы), *кетабе-тан* (онларын китабы) вә с.

Әрәб дилиндә мәнсубиjjәт категоријасыны ифадә етмәк үчүн битишән әвәзликләрдән истифадә олунур. Исимләрә гошулдугда битишән әвәзликләр нисбәт шәкилчиләри кими исимләрин мәнсубиjjәтини билдирир; әшјанын мүәjjән шәхсә аид олдуғуну көстәрир; мәсәлән: *китаби* (китабым), *китабука* (китабын—киши чинси), *китабуки* (китабын—гадын чинси) вә с.

Нисбәт шәкилчиси ролуну ојнајан бу чүр әвәзликләр әшјанын мәнсуб олдуғу шәхс адларыны билдирән сөзләрлә чинс вә кәмиjjәтчә узлашыр[1].

Киши чинсинин тәкиндә *рафикука* (јолдашын), чәминдә *рафикукум* (јолдашыныз), гадын чинсинин тәкиндә *рафикуки* (јолдашын), чәминдә *рафикукунна* (јолдашыныз) вә с.

Мәнсубиjjәт категоријасы һәмишә ики үнсүрдән (мәнсуб әшја вә саһиб шәхсдән) ибарәт олур. Бу үнсүрләрин һәр икиси һәм тәк, һәм дә чәм ола биләр: а) һәм мәнсуб әшја, һәм дә саһиб шәхс тәк ола биләр; *китаб-ым;* б) мәнсуб әшја чох, саһиб шәхс тәк ола биләр, *китаблар-ым;* в) мәнсуб әшја тәк, саһиб шәхс чох ола биләр; *китаб-ымыз;* г) һәм мәнсуб әшја, һәм дә саһиб шәхс чох ола биләр; *китаб-лары-мыз* вә с.

Мәнсубиjjәт категоријасы шәкилчиләри һәмишә саһиблик мәзмуну дејил, бир сыра башга һүгуги, үзви әлагәләри дә ифадә едир; мәсәлән: *мүәллимим, јолдашым, гардашым, атам, анам* вә с.

Чинс категоријасы. Нисбәтән кениш јајылмыш мүчәррәд грамматик категоријалардан бири дә чинс категоријасыдыр. Бә'зи дилләрдә бу категоријаја ујғун олараг ад синфи категоријасы мөвчуддур.

Бу категорија һәр дилдә һәмин дилдә данышан халгын тарихи вә үмуми дүнјакөрүшү илә әлагәдар олараг, бир сыра орижинал хүсусиjjәтә маликдир. Мәсәлән, рус дилиндәки чинс категоријасы өз форма вә мә'на хүсусиjjәтләринә көрә бир сыра башга дилләрдән фәргләнир.

Франсыз, алман дилләриндә исә чинс категоријасы даһа чох исимләрлә әлагәдар олур. Бундан башга, мүхтәлиф дилләрдә чинсләрин сајы да ејни дејилдир. Мәсәлән, рус, алман дилләриндә үч чинс—киши, гадын, орта чинсләр олдуғу һалда,

---

[1] Ә. Мәммәдов. Әрәб дили, Бакы, 1958, сәһ. 120.

әрәб вә франсыз дилләриндә бунларын сајы икидир: киши в, гадын чинсләри.

Ајры-ајры дилләрдә чинсләрин ифадә васитәләри дә мухтәлифдир. Мәсәлән, рус вә әрәб дилләриндә чинс категоријасы флексија илә (шәкилчиләрлә) ифадә олундуғу һалда, әрәб дилиндә киши чинсинин әламәти сыфыр, гадын чинсинин әламәти исә тәмәрбутәдир (ö): *муаллимун* (мүәллим), *муаллиматун* (мүәллимә), алман вә франсыз дилләриндә артикллардыр (артикллар бәһсинә бах).

Чинс категоријасына ујғун оларағ бир сыра дилләрдә ад синфи категоријасы дејилән категорија мөвчуддур. Бу, Дағыстан дилләриндә кениш јајылмышдыр. Ән аз ад синфи табасаран дилинә мәнсубдур. Бу дилдә чәми ики синиф вардыр: шүурлулар *(инсан, гардаш)* вә шүурсузлар *(даг, пишик)*.

Лак вә даркин дилләриндә исә ад синифләринин сајы дөрддүр: киши чинсиндән шүурлу исимләр, гадын чинсиндән шүурлу исимләр, һејван адлары вә нәһајәт, чансыз исимләрин адлары.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ад синифләринин мејдана кәлмәси, башга сөзлә, исимләрин мүхтәлиф ад синифләринә дахил олмасы инсан тарихинин чох гәдим дөврләринә аиддир. Көрүнүр, гәдим инсанлар онлары әһатә едән әшјалары бир-бириндән фәргләндирәрәк мүхтәлиф синифләрә ајырмышлар.

Мә'лум олдуғу үзрә, рус дилиндә киши чинсинин грамматик әламәтләри исимләрдә сыфырдыр. Гадын чинси, *-а -я -ия* сонлуглары вә гисмән дә јумшаглыг ишарәси илә (ь), орта чинс исә *-о, -е* сонлуглары вә сөзүн сонундакы *-мя* һәрфләри илә ифадә олунур. Лакин рус дилиндә чинс категоријасы бу грамматик көстәричиләр чәрчивәсиндә гапаныб галмыр; бир гајда оларағ, сөзүн лексик мә'насындакы чинс анлајышы грамматик чинс мәһдудијјәтини арадан галдыра билир. Мәсәлән, сону *а* флексијасы илә битән сөзләр гадын чинсинә дахил олдуғу һалда, һәмин грамматик формада олан, дејәк ки, *мужчина* сөзү киши чинсинә дахил олур вә бу јалныз сөзүн лексик мә'насы илә шәртләнир.

Лакин бир сыра башга дилләрдә биз бу хүсусијјәти көрә билмирик. Мәсәлән, мүасир алман дилиндә өз лексик мә'насы чәһәтиндән гадын чинсинә дахил олан *das weib* (гадын), *das mabchen* (гыз) кими сөзләр јалныз грамматик әламәтин нәтичәсиндә орта чинсә дахил олан сөзләр һесаб олунур.

Мүхтәлиф дилләрдә чинс категоријасынын фәалијјәт даирәси дә мүхтәлифдир. Мәсәлән, рус вә әрәб дилиндә чинс категоријасы, демәк олар ки, бүтүн нитг һиссәләриндә өзүнү көстәрир. Бу дилләрдә чинсә көрә узлашма һәм тә'јин вә тә'јин

олунан, һәм дә мүбтәда вә хәбәр арасында олур. Рус дилиндә: *красная книга* (гырмызы китаб); *красный карандаш* (гырмызы карандаш), *красное знамя* (гырмызы бајраг), *книга красная* (китаб гырмызыдыр), *карандаш красный* (карандаш гырмызыдыр), *знамя красное* (бајраг гырмызыдыр); әрәб дилиндә: китāбун аḥмару, уаракатун һамрāу, ал-китāбу, 'аḥмару, ал уáракату һамрāу.

Хәбәрлик категоријасы. Бүтүн дүнја дилләриндә хәбәрлик анлајышы вардыр, лакин онларын ифадә формалары ајры-ајры дилләрдә мүхтәлифдир. Түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә һәр һансы бир сөзүн вә ја нитг һиссәсинин хәбәр вәзифәсиндә ишләдилмәси үчүн онларын хәбәрлик категоријасы шәкилчиләрини гәбул етмәси лазымдыр. Бу дилләрдә хәбәр мәзмуну хәбәрлик шәкилчиләри васитәсилә јарадылыр ки, бу да онларын морфоложи әламәтләри адланыр. Хәбәрлик категоријасыны јарадан шәкилчиләр чүмләдә хәбәр ола биләчәк бүтүн нитг һиссәләринин ахырына әлавә олунур. Бунун нәтичәсиндә дә «субјект мәзмуну илә хәбәрлик идејасы бирләшир» (Н. К. Дмитријев). Бу шәкилчиләр (хәбәрлик категоријасы шәкилчиләри) олмадан һеч бир чүмлә битә билмәдији кими, һеч бир һөкм дә ифадә олуна билмәз. Мәһз буна көрә дә, чүмләнин хәбәри бу шәкилчиләр васитәсилә мејдана чыхдығы үчүн дә, бунлар хәбәрлик категоријасы шәкилчиләри адланыр.

Азәрбајчан дилиндә хәбәрлик шәкилчисинин формал әламәтләри шәхсләр үзрә ашағыдакылардыр:

I ш. тәкдә самитлә битән сөзләрдә ***-ам, -әм,*** саитлә битәнләрдә ***-јам, -јәм;*** мәсәлән: *адам+ам, мүәллим+әм, јахшы+јам, комсомолчу+јам, тәләбә+јәм* вә с.

II ш. тәкдә самит вә саитлә битән сөзләрдә ***-сан, -сән;*** мәсәлән: *адам+сан, јахшы+сан, тәләбә+сән, мүһәндис+сән* вә с.

III ш. тәкдә саит вә самитлә битән сөзләрдә ***-дыр, -дир, -дур, -дүр;*** мәсәлән: *адам+дыр, јахшы+дыр, мүәллим+дир, тәләбә+дир, гоһум+дур, сүрүчү+дүр* вә с.

I ш. чәмдә самитлә битән сөзләрдә ***-ыг, -ик, -уг, -үк,*** саитлә битәнләрдә исә ***-јыг, -јик, -југ, -јүк;*** мәсәлән: *адам+ыг, мүәллим+ик, дост+уг, јахшы+јыг, тәләбә+јик, колхозчу+југ, сүрүчү+јүк* вә с.

II ш. чәмдә истәр самитлә, истәрсә дә саитлә битән сөзләрдә ***-сыныз, -синиз, -сунуз, -сүнүз;*** мәсәлән: *адам+сыныз, мүәллим±синиз, гоһум+сунуз, сүрүчү+сүнүз* вә с.

III ш. чәмдә ***-дырлар, -дирләр, -дурлар, -дүрләр;*** мәсәлән: *адам+дырлар, мүәллим+дирләр, гоһум+дурлар, сүрүчү+дүрләр* вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилиндә хәбәрлик

категоријасыны әмәлә кәтирмәк үчүн субјектин һәмишә ајрыча сөзлә ифадәси мәчбури дејилдир. Лакин субјектләрин мүгајисәси заманы бу, мәчбуридир; мәсәлән: *Мән һакимәм, сән исә мүһәндиссән, Сән мүәллимсән, мән исә тәләбәјәм* вә с.

Фарс дилиндә исимләрдән хәбәр категоријасыны әмәлә кәтирмәк үчүн адларын ахырына ***-әст*** хәбәр шәкилчиси әлавә олунур; мәсәлән: *ин гәләмәст* (бу, гәләмдир), *ин отагәст* (бу, отагдыр), *ин кетабәст* (бу, китабдыр) вә с. Бундан башга, фарс дилиндә исимләрин чүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләдилмәси үчүн онларын ахырына шәхс сонлуглары да әлавә олунур; мәсәлән:

I ш. тәк—*мән каркәр+әм* (мән фәһләјәм);
II ш. тәк — *то каркәр+и* (сән фәһләсән);
III ш. тәк—*у каркәр+әст* (о, фәһләдир);
I ш. чәм—*ма каркәр+им* (биз фәһләјик);
II ш. чәм—*шома каркәр+ид* (сиз фәһләсиниз);
III ш. чәм—*ишан* (инһа) *каркәр+әнд* (онлар фәһләдирләр) вә с.

Бураја гәдәр дејиләнләрдән ајдын олур ки, истәр түрк дилләриндә, истәрсә дә фарс дилиндә вә бир сыра башга дилләрдә хәбәрлик категоријасы морфоложи јолла әмәлә кәлир. Лакин дүнјанын бир чох дилләриндә хәбәр анлајышы синтактик јолла јараныр. Башга чүр десәк, белә дилләрдә хәбәр мәзмунунун әмәлә кәлмәси үчүн истәр субјект вә истәрсә дә хәбәрлик мәзмуну шәкилчиләр васитәсилә дејил, мүстәгил сөзләрлә ифадә олунмалыдыр; мәсәлән: русча:

я учитель, я есть учитель, я являюсь учителем; ты учитель, ты есть учитель, ты являешься учителем; я студент, я есть студент, я являюсь студентом; он студент, он есть студент, он является студентом; мы студенты, мы есть студенты, мы являемся студентами; вы студенты, вы есть студенты, вы являетесь студентами; они студенты, они есть студенты, они являются студентами

Заман категоријасы. Заман категоријасы фе'лин ән мүһүм категоријасыдыр. Мәһз буна көрәдир ки, бә'зи дилләрдә фе'л *заман* сөзү илә ифадә олунур. Мәсәлән, алман дилиндә фе'л das zeitwort сөзү илә адланыр ки, бунун да һәрфи мә'насы «заман-сөз», «заман сөзү» демәкдир[1].

Дилчиләр фе'лин заманларыны бир ән'әнә олараг һәрәкәт вә ја һалын данышыг вахтына олан нисбәти илә мүәјјәнләшдирирләр. Бу, објектив вә грамматик заманларын бир-биринә олан мүнасибәтинә әсасланыр. Варлыгдан кәнарда, һәрәкәт едән материјадан кәнарда заман, замандан кәнарда варлыг јохдур. Һә-

---

[1] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, 1956, сәһ. 196.

рәкәт едән материја анчаг мәкан вә заман дахилиндә һәрәкәт едә биләр.

Демәли, заман бизим шүурумуздан асылы олмајараг објектив аләмин өзүндәдир. О, објектив реал варлығын әсас формаларындан биридир вә нәһајәт, заман мәкан илә, һәрәкәт едән материја илә вәһдәтдә мөвчуддур.

Заман бирөлчүлүдүр. Бу о демәкдир ки, објектив заман үч заманы: кечмиш, индики вә кәләчәк заманы әһатә едир.

Заман дөнмәздир, јә'ни о јалныз бир истигамәтдә, өзү дә ирәлијә доғру кедир, һеч бир вахт кери гајытмыр.

Заман сонсуздур, чүнки онун нә әввәли вардыр, нә дә сону олачагдыр.

Објектив заман һаггында, онун хүсусијјәтләри һаггында диалектик материализмин тә'лими гысача олараг беләдир.

Грамматик заман нәдир вә онун нә кими хүсусијјәтләри вардыр?

Грамматик заман биздән асылы олмајараг објектив аләмдә мөвчуд олан заманын инсан тәфәккүрүндәки тәзаһүрүнүн дилдә ифадәсидир. Грамматика өзүндән заман јаратмыр. О јалныз инсан шүурунда әкс олунан објектив заманы дилдә өз хүсуси форма әламәтләри илә гејд едир вә бунунла јанашы олараг хејли конкретләшдирир.

Грамматик заман үч заманын (кечмиш, индики, кәләчәк) мәчмујундан ибарәтдир. Лакин бурада һәр үч заман ајры-ајрылыгда мүхтәлиф—кечмиш, индики вә кәләчәк заманларын синтезиндән ибарәт олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин материаллары әсасында грамматик заман шүһуди кечмиш, нәгли кечмиш, индики, гәти кәләчәк вә гејри-гәти кәләчәк заманлары әһатә едир.

Објектив вә грамматик заман категоријалары арасындакы дикәр фәрг бундан ибарәтдир ки, биринчи бүтүн халглар үчүн ејни олдуғу һалда, икинчи ејни дејилдир. Мүхтәлиф дилләрдә чох вахт мүхтәлиф заман категоријалары өзүнү көстәрир. Мәсәлән, инкилис дилиндә грамматик заман категоријасы Азәрбајчан дилинә нисбәтән даһа чох заманы әһатә едир.

Рус, франсыз, әрәб, фарс вә с. дилләрдә дә мүхтәлиф заман формалары вардыр. Демәли, бүтүн дилләр үчүн ејни олан објектив заман һәр дилдә конкрет грамматик замана, ејни заманда әксинә, бүтүн дилләрдәки грамматик заманларын чәми објектив замана бәрабәр олур.

Һәр бир дил орижинал грамматик гурулуша малик олдуғу үчүн һәр дилдә орижинал грамматик заман категоријасы өзүнү көстәрир.

Демәли, објектив заманын мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф

шәкилдә тәзаһүр етмәси грамматик заман категоријасынын објектив заманын ин'икасы олмасыны нәинки рәдд етмир, әксинә, һәр дилин өзүнәмәхсус грамматик гурулуша, дахили инкишаф ганунларына малик олмасыны ирәли сүрән марксист тә'лими бир даһа тәсдиг едир.

Нәтичә е'тибарилә, фе'лин заман категоријасы һаггында олан нәзәри мүлаһизәләри үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирдикдән сонра, фе'лин заман категоријасыны белә изаһ етмәк олар: фе'лин заман категоријасы објектив заманын ин'икасы олуб һәрәкәтин данышыг вахтына вә јахуд заман әлагәләринин әсасы кими гәбул едилмиш һәр һансы башга бир данышыг вахтына мүнасибәтини билдирир.

Данышыг вахты мүхтәлиф ола биләр: мүтләг данышыг вахты вә нисби данышыг вахты.

Мүтләг данышыг вахты термини алтында дилчиләр билаваситә данышыг вахтыны, башга сөзлә, һәгиги индики заманы баша дүшүрләр. Мәсәлән, биз данышдығымыз вә јахуд мүәјјән бир шеј јаздығымыз заман көрдүјүмүз вә билдијимиз һәрәкәтләр һаггында мә'лумат веририксә, бу, мүтләг данышын вахтында олур.

Нисби данышыг вахты дедикдә исә, заман әлагәләринин әсасы кими гәбул едилмиш һәр һансы башга бир данышыг вахты көтүрүлүр. Бу вәзијјәт өзүнү ән чох табели мүрәккәб чүмләләрдә көстәрир. Мәсәлән, *Ајдын көрдү ки, јағыш јағыр* чүмләсиндә фе'л заманларыны мүәјјәнләшдирән данышыг вахты ме'јары кими Ајдынын көрдүјү вахт гәбул олунур. Бу вахтла јағышын јағмасы ејни олдуғундан (јағыш јағыр) индики заман кими гејд олунур. Демәли, мүтләг данышыг вахтына көрә кечмиш заманда олмуш бир һәрәкәт, нисби данышыг вахтына көрә индики заманда олмуш бир һәрәкәт кими гәбул едилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, истәр мүтләг, истәрсә дә нисби данышыг вахты гәтијјән субјектив анлајышлар дејил, онлар һәр һансы бир заман кими там објектив анлајышлардыр.

Дилләрин чохунда мүтләг вә нисби данышыг вахтына әсасән мүәјјән едилән заманлар бир-бириндән грамматик чәһәтдән фәргләнмир. Јә'ни һәм мүтләг, һәм дә нисби кечмиш, индики вә кәләчәк заманларда грамматик чәһәтдән һеч бир фәрг јохдур. Лакин бир сыра дилләрдә (белә дилләр аздыр) мүтләг вә нисби заманлар семантик чәһәтдән олдуғу кими, грамматик чәһәтдән дә фәргли олур. Белә дилләрә мисал олараг Кореја вә Кабардин дилләрини көстәрмәк олар.

Кореја дилиндә фе'л заманлары мүтләг вә нисби заманлар дејә, ики група ајрылыр вә истәр семантик, истәрсә дә грамматик чәһәтдән ајры-ајрылыгда изаһ олунур. Белә ки, нисби за-

манлар мүтләг заманлардан фе'л көкүндән сонра мүхтәлиф шәкилчиләри гәбул етмәләри илә фәргләнирләр.

Јухарыда гејд олундуғу кими, дүнја дилләриндә заманларын үмумијјәтлә, данышыг вахтына көрә бөлүнмәси даһа типикдир. Бу тәснифат дилләрин әксәријјәтинә хас олан бир чәһәтдир. Лакин бурада да бир сыра спесифик хүсусијјәтләр өзүнү көстәрир. Мәсәлән, истәр ән'әнәви морфоложи, истәрсә дә кенеаложи чәһәтдән фәргли олан дилләрдә (Азәрбајчан, рус, алман, фарс, франсыз вә с.) заманларын һәрәкәтин данышыг вахтына мүнасибәтинә көрә мүәјјәнләшмәси тәхминән ејни шәкилдәдир.

Һәрәкәтин данышыг вахтына мүнасибәтинә көрә фе'лләр бу дилләрдә үч замана маликдир: кечмиш, индики вә кәләчәк. Бу дилләрдә фе'л заманлары хүсуси грамматик груплар әмәлә кәтирмир.

Бә'зи дилләрдә исә башга вәзијјәтә тәсадүф едирик. Доғрудур, онларда фе'лин заманлары һәрәкәтин, үмумијјәтлә, данышыг вахтына мүнасибәтинә көрә мүәјјән едилир. Лакин данышыг вахтына әсасән мүәјјән едилмиш кечмиш, индики вә кәләчәк заманлар бу дилләрдә хүсуси грамматик груплар әмәлә кәтирир.

Бу чәһәтдән инкилис дили ән типик мисал ола биләр. Инкилис дилиндә фе'лин заманлары 4 грамматик групa ајрылыр.

Фе'лләрдә нөв категоријасы. Фе'лләрдә олан мә'на фәргләри субјектлә фе'л, субјектлә објект вә фе'лә објект арасындакы мүхтәлиф мүнасибәтләрдән мејдана чыхыр. Башга сөзлә десәк, фе'лләрдәки мә'на фәргләри ишин ичрасында иш көрәнин (субјектин) фәал вә ја гејри-фәал иштирак етмәсиндән, иш көрәнин ишинин ичрасынын објект үзәринә тә'сир едиб-етмәмәсиндән вә субјектлә објектин бир-бирини әвәз едиб-етмәмәсиндән әмәлә кәлир. Бу мә'на мүхтәлифлији ја фе'л нөвүнүн лексик мә'насындан, ја да фе'лләрә мүәјјән шәкилчиләрин артырылмасы илә мејдана чыхыр.

Фе'лләрдә олан мә'на нөвләри бүтүн дүнја дилләриндә вардыр. Лакин онларын тәзаһүр формалары мүхтәлиф олдугу кими, мигдары да ејни дејилдир. Буну истәр фарс, истәрсә дә Азәрбајчан вә башга түрк дилләринин материаллары сүбут етмәкдәдир.

Рус дилиндә фе'лин, әсасән, ашағыдакы мә'на нөвләри көстәрилир:

1. Действительный залог (мә'лум нөв).
2. Страдательный залог (мәчһул нөв).
3. Возвратно—средний залог (гајыдыш орта нөв).

Фарс дилиндә исә фе'лин ики мә'на нөвү, јә'ни мә'лум вә мәчһул нөвләри гејд олунур.

Истәр Азәрбајчан дилчилијиндә вә истәрсә дә, үмумијјәтлә түрколожи әдәбијјатда фе'лин нөвләринә верилән тә'рифләрдә фикир ајрылығы вардыр. Даһа кениш јајылмыш фикирләрдән бири будур ки, фе'лин нөвләри субјектлә објект арасында олан мүхтәлиф иш мүнасибәтини билдирир. Фе'лә ифадә олунан иш, һәрәкәт субјект вә објектлә мүәјјән мүнасибәтдә олмалыдыр. Иш вә һәрәкәтин ичрасында субјектлә објект арасында олан бу мүнасибәтләр фе'лин нөв катеғоријасы адланыр.

Фе'лин нөвләриндәки мә'на фәргләриндән данышаркән иш, һәрәкәтин субјект вә објектә олан мүхтәлиф мүнасибәтләри нәзәрә алынмалыдыр.

Фе'лләрдәки бу мә'на мүхтәлифлији ја фе'лләрин лексик мә'-насы, ја да онлара мүәјјән нөв шәкилчиләринин артырылмасы илә мејдана чыхыр. Одур ки, фе'лләрдәки мә'на нөвләрини нәзәрдән кечирәркән һәм онларын шәкилчиләри, һәм дә сөзләрин лексик-грамматик мә'налары нәзәрә алынмалыдыр.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин нөвләри алты јерә бөлүнүр: әсас, мәчһул, гајыдыш, гаршылыг, ичбар, шәхссиз.

1. **Әсас нөв.** Фе'лин әсас нөвүндә ишин ичрасында иш көрәнин фәал иштиракы билдирилир. Бу фәаллыг ја чүмләдә иш көрәнин (субјектин) мүстәгил сөз кими иштирак етмәси, ја да истәнилән вахт мејдана чыхарыла билмәси илә мүәјјәнләшир. Мәсәлән, рус дилиндә *читать книгу* (китабы охумаг), *читаю книгу* (китабы охујурам), *отдыхаю* (динчәлирәм), *работаю* (ишләјирәм) вә с.; фарс дилиндә *авәрд* (кәтирди), *амухт* (өјрәнди), *невешт* (јазды), *ханд* (охуду); Азәрбајчан дилиндә *Әли китаб охуду. Күндүз дәрсини јазды. Мәктәбә кетди. Сәни сорушду* чүмләләриндәки *охуду, јазды, кетди, сорушду* сөзләри фе'лин әсас нөвләридир. Биринчи, икинчи чүмләдә субјектләр мүстәгил, үчүнчү, дөрдүнчүдә исә гејри-мүстәгил ишләнмишдир.

Әсас фе'лләр һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олур. Бу нөв фе'лләр тә'сирли оларкән өзүнә исмин тә'сирлик һалында ишләнән објект тәләб едир, тә'сирсиз олдугда исә беләә бир објект тәләб олунмур. Мәһз буна көрә дә тә'сирли әсас фе'лләрдә субјект вә фе'лә јанашы, чүмләдә бир објект олмалыдыр. Тә'сирсиз әсас фе'лләрдә исә чүмләдә анчаг субјектлә фе'л иштирак етмәлидир. Одур ки, әсас фе'лләрдә објектин иштирак едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг, субјект олмалыдыр. Әсас фе'лләрин һеч бир шәкли әламәти јохдур.

2. **Мәчһул фе'л нөвү.** Фе'лин бу нөвү истәр түрк дилләринин мүасир дөврүндә, истәрсә дә онларын тарихиндә кениш миғјасда ишләнән морфоложи бир катеғоријадыр. Мәчһул нөв ишин ичрасында иш көрәнин гејри-фәал иштиракыны, куја ишин өз-өзүнә көрүлдүјүнү билдирир. Әлбәттә, ишин ичрасы, мүәјјән

шәхс вә әшја тәрәфиндән јеринә јетирилир. Лакин онун ичрасында иш көрән гејри-фәал олдуғу үчүн, чүмләдә о билаваситә ифадә олунмур. Буна көрә дә, белә фе'лләр м ә ч һ у л н ө в вә ја н а м ә'л у м ф е'л л ә р адланыр. Һәм дә фе'лин мәчһул нөвүндә иш көрән гејри-фәал олдуғу үчүн онун јерини објект тутур вә ја објект ону әвәз едир; бу објект дә чүмләнин мүбтәдасы олур; мәсәлән: *Мәктуб јазылды.* Демәли, фе'лин мәчһул нөвүндә субјектлә објект ејниләшир, јә'ни субјект мәнтиги објекти әвәз едир. Мәсәлән, *От чалынды, Мәктуб јазылды* чүмләләриндә *от* вә *мәктуб* сөзләри һәм чүмләнин мүбтәдасы, һәм дә *чалмаг* вә *јазмаг* һәрәкәтинин мәнтиги објектидир.

Мәчһул нөв фе'лләрдә һәрәкәтин һәгиги ичрачысы заһирдә олмадығындан буну (һәгиги ичрачыны) мејдана чыхармаг үчүн һәмин сөзә *тәрәфиндән* гошмасыны әлавә етмәк лазымдыр. Әкәр чүмләнин үмуми мә'насына хәләл кәлмирсә, демәли, фе'л мәчһул нөвдәндир. Мәсәлән, *От чалынды* вә *Мәктуб јазылды* чүмләләри *От Әли тәрәфиндән чалынды, Мәктуб Јусиф тәрәфиндән јазылды* шәклиндә ишләндикдә, *тәрәфиндән* гошмасы илә бирликдә тамамлыг кими мејдана чыхан мәнтиги ичрачы һәрәкәтин ичрасында бир васитәчи кими нәзәр-диггәти чәлб едир. Мәһз буна көрә дә әслиндә субјект олан *Әли* вә *Јусиф* сөзләри отун чалынмасында вә мәктубун јазылмасында бир васитәчи јеринә кечмишләр.

Әкәр һәмин чүмләләри фе'лин әсас тә'сирли нөвүндә, мәсәлән, *Әли оту чалды* вә *Јусиф мәктуб јазды* шәклиндә ишләтсәк, о заман һәмин чүмләләрин субјекти — *от* вә *мәктуб* сөзләри васитәсиз тамамлыг, *тәрәфиндән* гошмасы илә ишләнмиш *Әли* вә *Јусиф* сөзләри исә чүмләнин субјекти олур.

Фе'лин мәчһул нөвүнүн тәзаһүр формалары дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә башга-башгадыр. Белә ки, рус дилиндә фе'лин бу нөвүнә олдугча аз тәсадүф олунур. Буна көрә дә фе'лин мәчһул нөвү чох заман мәчһул фе'ли сифәтләрлә мејдана чыхыр. Мәсәлән, *Эта книга давно уже прочитана* (Бу китаб артыг чохдан охунуб), *Эта книга легко читается* (Бу китаб асанлыгла охунур); *Комната отапливается дровами* (Отаг одунла гыздырылыр) вә с.

Фарс дилиндә фе'лин мәчһул нөвүнү көстәрән хүсуси фе'л јохдур. Буна көрә дә, фе'лин бу нөвүнү ифадә етмәк үчүн фе'ли сифәтләрин (тә'сирли фе'лләрин) сонуна *шодән, кәштән, кәрдидән* көмәкчи фе'лләри артырылыр; мәсәлән: *ханде шод* (охуду), *гофте шод* (дејилди), *дахте шод* (тикилди), *невеште шод* (јазылды) вә с.

Азәрбајчан дилиндә үмумијјәтлә, чәнуб-гәрб групу түрк дилләриндә фе'лин мәчһул нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн әсас тә'-

сирли фе'лләрә *-н, -ын, -ин, -ун, -үн; -ыл, -ил, -ул, -үл* шәкилчиләринин артырылмасы лазымдыр. Бу шәкилчиләрдән ***-ын*** сону *л* илә. ***-н*** сону саитлә, ***-ыл*** шәкилчиси исә сону самитлә битән фе'лләрә әлавә олунур. Мәчһул нөвүн шәкилчиләрини анчаг тә'сирли фе'лләрә артырмаг олар. Белә фе'лләр ја садә, ја дүзәлтмә, ја да мүрәккәб олур.

Садә тә'сирли фе'ллардән дүзәләнләр.

Азәрбајчан дилиндә *јаз*(маг) — *јазыл*(маг): *мәктуб јазылды; чәк(мәк)—чәкил(мәк): су чәкилди; гур(маг)—гурул(маг): чадыр гурулду; сүз*(мәк) — *сүзүл*(мәк): *сүд сүзүлдү; де*(мәк) — *дејил(мәк): сөз дејилди; је(мәк)—јејил(мәк): хөрәк јејилди; сал*(маг) — *салын*(маг): *халча салынды* вә с.

Адлара ***-ла, -лә, (-ле)*** шәкилчиләринин артырылмасы илә дүзәлтмә тә'сирли фе'лләр јараныр ки, бунлардан да мәчһул фе'лләр әмәлә кәтирмәк олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *балтала*(маг) — *балталан*(маг), *јағла*(маг) — *јағлан*(маг), *јолла*(маг) — *јоллан*(маг) вә с.

3. Фе'лин гајыдыш нөвү. Фе'лин гајыдыш нөвүнүн дә тәзаһүр формалары дүнјанын ајры-ајры дилләриндә мүхтәлифдир. Рус дилиндә фе'лин прямо—возвратный залог (мүстәгим гајыдыш), взаимно—возвратный залог (гаршылыглы гајыдыш) нөвләри вардыр. Бу дилдә сону *-ся, -сь* илә битән фе'лләр гајыдыш нөв адланыр. Мәсәлән: *Мать умывается* (Ана јујунур) чүмләсиндә *умывается* фе'ли мүстәгим гајыдыш нөвдүрсә, *Отец встретился с сыном* (Ата оғлу илә көрүшдү) чүмләсиндә *встретился* фе'лин гаршылыглы гајыдыш нөвүдүр.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, рус дилиндәки фе'лин гаршылыглы гајыдыш нөвү Азәрбајчан дилиндә фе'лин гаршылыглы нөвүнә ујғун кәлир.

Фе'лин гајыдыш нөвүнүн шәкилчиләри Азәрбајчан дилиндә ***-ы, -и, -у, -ү; -н*** шәкилчиләридир. Азәрбајчан дилиндә бу шәкилчиләрдән (*-ын...*) башга, фе'лин гајыдыш нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн ***-ы, -и, -у, -ү, -л*** шәкилчиләриндән дә истифадә олунур.

Бир грамматик категорија олараг фе'лин гајыдыш нөвү, иш-һәрәкәтин иш көрәнин үзәриндә ичра олундуғуну билдирир. Башга сөзлә десәк, фе'лин гајыдыш нөвүндә иш көрәнлә (субјектлә) үзәриндә иш, һәрәкәт ичра олунан әшја (објект) бирләшир. Бу елә бир һадисәдир ки, бурада субјект еjни заманда өз ишинин ичрасынын објекти олур — субјект објекти әвәз едир. Мәсәлән: *Бәхтијар атәш ачыр вә солдатлардан бири әли илә көксүнү гамарлајыб јерә сәрилир. (М. Әнвәр.)* Бу чүмләдә *јерә сәрилир* фе'лин гајыдыш нөвүдүр; чүнки јерә сәрилмәк ишинин солдатлардан биринин үзәриндә ичра олундуғуну билдирир.

Азәрбајҹан дилиндә фе'лин гајыдыш нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн тә'сирли фе'лләрә мүвафиг шәкилчиләрин артырылмасы лазым кәлир. Мәсәлән, *гашы*(маг) — *гашын*(маг), *бәзә*(мәк) — *бәзән*(мәк), *дара*(маг) — *даран*(маг) вә с.

Азәрбајҹан дилиндә фе'лин гајыдыш нөвү илә мәчһул нөвү шәкилчә ***(-ыл,..., -ил,...)*** бир-биринә охшајыр. Лакин онларын әмәлә кәтирдикләри мә'на фәргләри тамамилә башга-башгадыр. Буна көрә дә фе'лин мәчһул нөвү илә гајыдыш нөвүнү бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн онларын ҹүмләдәки мә'насына — дахили мәзмунуна фикир вермәк лазымдыр. Мәсәлән:

Сән бој атыб галханда, зинданлара а т ы л д ы н,
Гочулара, бәјләрә бир гул кими с а т ы л д ы н.

Севин, аналыг, гадынлыг ады,
А т ы л д ы елләрин башындан гара.

Һакимин көзләри с ү з ү л ү р бирдән,
Јазылмаг истәјир ордуја солдат. *(С. Вурғун.)*

Ҹејранын суалларындан Дурсун арвад елә с а р с ы л д ы ки, о, гејри-иради гызыны гуҹаглајыб, бағрына басды... (Ә. Әбүлһәсән.)

Күнорта јетишди, һава а ч ы л д ы,
Күнәшин үзүнә нурлар с а ч ы л д ы.
Көрүрәм дан јери јенә с ө к ү л ү р... *(С. Вурғун.)*

Бу мисаллардакы *атылдын, сатылдын, атылды,* фе'лләри мәчһул нөвдүр; чүнки бунларын субјектләри мә'лум олмадығындан, јә'ни гејри-фәал олдуғундан билаваситә објектләрлә әлагәдардыр. Буна көрә дә објект ејни заманда субјекти дә әвәз етмишдир. Лакин *сүзүлүр, сарсылды, ачылды, сачылды, сөкүлүр* фе'лләриндә исә иш, һәрәкәтин ичрасы билаваситә субјектләрин (һакимин көзләри, Дурсун арвад, һава, дан јери) үзәриндәдир. Буна көрә дә *сүзүлүр, сарсылды, ачылды, сачылды, сөкүлүр* фе'лләри гајыдыш нөвдәдир.

Демәли, гајыдыш нөвүн әсас әламәтләри онун тә'сирли фе'ллэрдән дүзәлмәси вә һәрәкәтин ичрасынын објектлә әлагәдә олмајыб билаваситә иш көрәнин (субјектин) өз үзәринә гајытмасыдыр. Бу әламәтләр олмазса, демәли, фе'л гајыдыш нөв дејил, садәҹә тә'сирли фе'л олур.

Бир груп фе'лләр дә вардыр ки, шәкилчә гајыдыш нөвә охшасалар да, онлары гајыдыш нөвүндән һесаб етмәк олмаз, мәсәлән: *сөјләнмәк, дејинмәк, дүшүнмәк, сағынмаг, мырылданмаг, танынмаг, көрүнмәк, кәзинмәк* вә с. кими фе'лләр иш-һәрәкәтин иш көрәнин үзәриндә ичрасыны јох, субјектин өзүндә мәркәзләшиб галдығыны вә ја муҹәррәд анлајышлары билдирир. Демәли, фе'лин гајыдыш нөвү тә'сирли фе'ллэрдән әмәлә

кәләркән тә'сирсиз олур. Фе'лин гајыдыш нөвүндә иш-һәрәкәти ичра едән субјект һәм дә ишин ичрасынын мәнтиги објекти олур.

4. **Фе'лин гаршылыглы нөвү.** Фе'лин бу нөвү иш, һәрәкәтин субјект вә објектә олан мүнасибәтини билдирир, башга сөзлә, гаршылыглы нөвдә олан фе'лләр елә һәрәкәтләри билдирир ки, бурада субјектләр (иши ичра едәнләр) һәмин һәрәкәтин гаршылыглы мәнтиги објекти олур. Мәсәлән, *вурмаг—вурушмаг, өпмәк—өпүшмәк* (бир-бирини вурмаг вә өпмәк). Демәли, фе'лин гаршылыглы нөвүндә иш вә һәрәкәтин ичрасы ики вә даһа артыг субјект тәрәфиндән мүштәрәк сурәтдә гаршы-гаршыја көрүлүр.

Гаршылыглы нөвүн истәр тәзаһүр формалары, истәрсә дә ифадә тәрзи дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә башга-башгадыр. Мәсәлән, фарс дилиндә фе'лин гаршылыглы нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн хүсуси нөв шәкилчиләри јохдур. Лакин бу дилдә фе'лин гаршылыглы нөвүнү ифадә етмәкдән өтрү мүвафиг фе'лләрә хүсуси көмәкчи сөзләр, јә'ни *һәмдикәр, јекдикәр* сөзләри вә јери кәлдикчә ***ра*** гошмасы әлавә олунур; мәсәлән: *һәмдикәр ра зәдән* (вурушмаг), *јекдикәр ра бусидән* (өпүшмәк) вә с.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин гаршылыглы нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн ***-ыш, -иш, -уш, -үш; -аш, -әш; -лаш, -ләш*** шәкилчиләриндән истифадә олунур.

Һәмин шәкилчиләр истәр садә, истәрсә дә адлардан дүзәлән тә'сирли фе'лләрә әлавә олунараг, һәрәкәтин ики вә даһа артыг субјект тәрәфиндән гаршылыглы сурәтдә ичрасыны билдирир вә тә'сирсиз фе'лләр әмәлә кәтирир. Белә фе'лләрдәки субјектләр дә мәнтиги олараг, бир-биринин објекти олур; мәсәлән: *көр*(мәк) — *көрүш*(мәк), *вур*(маг) — *вуруш*(маг), *гаршыла*(маг) — *гаршылаш*(маг), *гучагла*(маг) — *гучаглаш*(маг), *саламла*(маг) — *саламлаш*(маг) вә с.

5. **Фе'лин ичбар нөвү.** Дүнјанын бир чох дилләриндә фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирән шәкилчиләр јохдур. Лакин белә дилләрдә ичбар нөвү ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән, көмәкчи сөзләрдән истифадә олунур. Белә ки, фарс дилиндә фе'лин бу нөвүнү ифадә етмәк үчүн хүсуси фе'л нөвү олмадығындан *вадар, кәрдән, мәчбур кәрдән* (мәчбур етмәк) фе'лләриндән бири көтүрүлүб әсас фе'лләрин илтизам формасына (мүзаре—илтизам) әлавә олунур; мәсәлән: *вадар кәрд* (вадар етмәк), *бехонәд* (охумуш, охутду), *беневисәд* (јаздырдым, јаздырды) вә с.

Әрәб дилиндә фе'лин ичбар нөвү фе'л бабларындан дүзәлир. Фе'л бабларынын икинчиси тә'сирсиз фе'лләри тә'сирли вә тә'сирлини исә ики дәфә тә'сирли едир вә беләликлә дә, Азәрбај-

чан дилинин ичбар нөвүнә ујғун кәлир. Мәсәлән, *һадина* (кәдәрләнмәк), *һәззана* (кәдәрләндирмәк) тә'сирсиз фе'лләрини тә'сирли етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләр вардыр ки, бунлардан бири дә фе'лләрин дөрдүнчү бабы илә тә'сирсиз фе'лләр тә'сирли олур вә бә'зән дә ичбар нөвүнү билдирир; мәсәлән: *һадара* (кәлмәк) — *аһдара* (кәтирмәк) вә с.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин ичбар нөвү тә'сирли фе'ллләрдән әмәлә кәлир вә тә'сирли олараг галыр. Фе'лин бу нөвүндә иш вә һәрәкәтин ичрасы биринчи шәхс (субјект) тәрәфиндән дејил, башга бир шәхс тәрәфиндән јеринә јетирилир, лакин ишин ичрасынын һәгиги ичрачысы олан бу шәхс мүбтәда шәклиндә мејдана чыха билмир. Мәсәлән, *јаздырмаг, чағыртдырмаг* фе'лләриндә олдуғу кими.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн бә'зи тә'сирли (истәр әслиндә тә'сирли, истәрсә дә дүзәлтмә олсун) фе'лләрин ахырына ***-дыр, -дир, -дур, -дүр*** вә ***-т*** шәкилчиләриндән бири әлавә олунмалыдыр; *охут*(маг) — *охутдур*(маг), *чевирт*(мәк) — *чевиртдир*(мәк) вә с. Мисаллардан көрүндүјү кими, фе'лин ичбар нөвү иш-һәрәкәтин мүәјјән објектә тәрәф јөнәлмәси илә мүәјјәнләшдирилир.

Беләликлә:

1. Фе'лин ичбар нөвүндә ишин ичрасы биринчи субјект тәрәфиндән дејил, икинчи, үчүнчү субјектләр тәрәфиндән јеринә јетирилир ки, бу да түрк дилләриндә грамматик формаларла мејдана чыхыр.

2. ***-дыр,...*** шәкилчиләри илә тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлән тә'сирли фе'лләрлә ичбар нөвүнүн шәкилчиләри ејни олсалар да, бунларын әмәлә кәтирдији мә'на хүсусијјәтләри тамамилә башга-башгадыр; мәсәлән: *јаздыр, күлдүр* вә с.

3. Фе'лин ичбар нөвү, әсасән, ики хүсусијјәтлә мүәјјәнләшир:

а) фе'лләрдәки тә'сирлилији бир даһа артырыр;

б) тә'сирли фе'лләрдән ичбар нөвү әмәлә кәтирир.

4. Фе'лин ичбар нөвү објектә тәрәф јөнәлмәси илә мүәјјәнләшир.

6. Фе'лин шәхссиз нөвү. Бу нөвү әмәлә кәтирмәк үчүн фе'лләрә ***-ыл, -ил, -ул, -үл; -ын, -ин, -ун, -үн*** шәкилчиләриндән бири артырылыр; мәсәлән: *бах*(маг) — *бахыл*(маг); *кет*(мәк) — *кедил*(мәк), *кириш*(мәк)—*киришил*(мәк), *тәсадүф ет*(мәк)—*тәсадүф едил*(мәк) вә с.

Фе'лин шәхссиз нөвү шәкилчә мәчһул нөвә охшајыр. Бунлары бир-биринә јахынлашдыран јалныз онларда олан формал әламәтләрдир. Мәзмунча исә бунларын арасында бөјүк фәрг вардыр.

Фе'лин шәхссиз нөвү илә мәчһул нөвүнү бир-биринә гарышдырмамаг үчүн ашағыдакылара фикир вермәк лазымдыр:

Фе'лин мәчһул нөвү ја садә, ја да дүзәлтмә (төрәмә) тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәтирилдији һалда, шәхссиз нөв анчаг тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлир; мәсәлән: *је*(мәк) — тә'сирли, *јил*(мәк) — хөрәк јејилди — мәчһул; *оху*(маг) — тә'сирли, *таб охунду* — мәчһул; *кет*(мәк) — тә'сирсиз, *кедил*(мәк) шәхссиз; *бах*(маг) — тә'сирсиз, *бахыл*(маг) — шәхссиз вә с.

Мәчһул фе'лләрин субјекти намә'лум олдуғу үчүн објект онун јерини тутур. Һалбуки, шәхссиз фе'лләрдә нә субјект, нә дә онун јерини тута билән објект вардыр. Мәсәлән, *Әли Вәлијә диггәт етди* чүмләсиндәки тә'сирсиз фе'лин шәхссиз нөвдә ишләтдикдә *Әлијә диггәт едилди* кими шәхссиз чүмлә алыныр.

Бурада гыса бојлу гадынлара аз тәсадүф едилир. (М. С. Ордубади.) Јохса галаја јахын дүшүлмәз. (С. Вурғун.) Уста, биз билирик ки, иншаат ишиндә гарышыг палчыгдан кениш истифадә олунур. (С. Гәдирзадә.) Бу чүмләләрдә *аз тәсадүф едилир, јахын дүшүлмәз, истифадә олунур* фе'лләри дә бу гәбилдәндир.

Демәли, шәхссиз нөвдә олан фе'лләрин ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр: 1) шәхссиз нөвдән олан фе'лләрин һеч бир субјектлә әлагәләнмәси мүмкүн дејилдир; 2) белә фе'лләр анчаг үчүнчү шәхсдә ишләдилир, буна көрә дә бу нөвә аид фе'лләрлә ифадә олунан һәрәкәтин ичрасы гејри-мүәјјән — үмуми олур.

Беләликлә, фе'лин нөвләри һаггында бураја гәдәр дејиләнләри гысача јекунлашдырсаг, ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар:

1. Истәр фе'лләрдәки тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы илә фе'лин нөвләри вә истәрсә дә фе'лин нөвләри бир-бири илә сых сурәтдә бағлыдыр; чүнки бә'зи сөздүзәлдичи шәкилчиләр ејни заманда һәм фе'лин нөвләрини, һәм дә тә'сирлилик категоријасыны әмәлә кәтирир. Мәсәлән, *мәсләһәтләш*(мәк), *сөзләш*(мәк) фе'лләри гаршылыг нөв, *башла*(маг), *ишлә*(мәк) исә тә'сирли фе'лләрдир.

2. *-дыр..., -г* шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлән ичбар нөвү илә һәмин шәкилчиләрлә дүзәлән тә'сирли фе'лләр бир-биринә охшајыр. Мәсәлән, *јаз*(маг) — *јаздыр*(маг), *оху*(маг) — *охут*(маг) — *охутдур*(маг) — ичбар нөвдүрсә, *күл*(мәк) — *күлдүр*(мәк) фе'ли тә'сирлидир.

3. Фе'лин мәчһул, гајыдыш вә шәхссиз нөвләри шәкилчә бир-биринә охшајыр, бунлары анчаг мә'наларына көрә ајырмаг олур. Мәсәлән, *ач*(маг) — *ачыл*(маг): *Гапылар ачылды* — мәчһул, *Күлләр ачылды* — гајыдыш, *Сәнин ишинә бахылды* — шәхссиздир.

4. Гајыдыш нөвдән олан бә'зи фе'лләр өзүнә васитәсиз тамамлыг тәләб едир; мәсәлән: *кејин*(мәк), *сојун*(маг) вә с.

Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, фе'лин тә'сирлилик категоријасы илә нөв категоријасы бир-бири илә сых бағлы олдуғу кими, фе'лин нөвләри дә бир-бири илә әлагәдардыр.

II. СИНТАКСИС

Мә'лум олдуғу үзрә, дилин ән әсас вәзифәси инсанлар арасында үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олмагдыр. Һеч шүбһәсиз, дилин бу үнсијјәт вәзифәси јалныз лексик вә морфоложи категоријаларын көмәји илә һәјата кечирилә билмәз. Дилин үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсини јеринә јетирмәси үчүн сөзләрин чүмләдә бирләшиб, нисби битмиш фикир ифадә етмәси лазымдыр.

Синтаксисдә сөзләрин бирләшмәси гајдаларындан, сөз бирләшмәләриндән, чүмлә вә онун нөвләриндән бәһс олунур. Сөзләрин бир-бири илә әлагәләнмәси нәтичәсиндә сөз бирләшмәләри вә чүмләләр әмәлә кәлир ки, бунун нәтичәсиндә дә инсан фикирләри мадди дил шәклинә дүшүр. Демәли, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрдән данышаркән јенә дә сөзләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Синтаксисдә сөз лексик ваһид кими өјрәнилмир, онун чүмләдә дашыдығы вәзифәләр, чүмлә үзвү кими ишләнмәси нәзәрә алыныр. Одур ки, синтаксисин әсас тәдгиг објекти сөзләрин бирләшмәсини, сөз бирләшмәләринин тәркибини, онларын нөвләрини, чүмлә илә сөз бирләшмәсинин фәргли вә охшар чәһәтләрини, чүмлә үзвләрини, чүмлә вә онун нөвләрини, чүмләнин гурулушуну вә саирәни өјрәнмәкдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә дә, синтаксисин ваһидләри сөз бирләшмәләри вә чүмләләрдир.

1. Сөз бирләшмәләри

Сөз бирләшмәләриндән данышыларкән, адәтән, табесизлик вә табелилик әлагәләриндән бәһс олунур. Одур ки, дилчиләрин бир групу (Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковски, В. П. Сухотин вә с.) һәм табесизлик вә һәм дә табелилик әсасында әмәлә кәлән сөз бирләшмәләриндән данышырса, башга бир груп дилчиләр (В. В. Виноградов) анчаг табелилик әсасында әмәлә кәлән сөз бирләшмәләриндән бәһс ачыр; табесизлик әлагәси әсасында јаранан бирләшмәләри гәбул етмир. Биз дә бурада анчаг табелилик әсасында јаранан сөз бирләшмәләриндән бәһс едәчәјик. Табесизлик әсасында бирләшән сөзләрдән һеч бири о биринә табе олмур; онлар чүмләнин һәмчинс үзвләри һесаб едилир. Табелилик әсасында әмәлә кәлән сөз бирләшмәләринин тәрәфләри узлашма, јанашма, идарә үсуллары илә бир-биринә бағланыр. Бу бағлылыг исә һәм форма, һәм дә мә'нача олур.

Сөз бирләшмәләри һаггында дилчилик әдәбијјатында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Белә ки, дилчиләрин бә'зиләри сөзләрин һәр чүр бирләшмәсини, һәтта чүмләләри дә сөз бирләшмәләринин нөвләри адландырырлар. Мәсәлән, Ф. Ф. Фортунатов сөз бирләшмәләриндән данышаркән онлары ики групa ајырыр. О, биринчи група мүбтәда вә хәбәрин әлагәсиндән әмәлә кәлән бирләшмәләри дахил едир вә булары «битмиш сөз бирләшмәләри» адландырыр. Һәм дә о белә бирләшмәләри сөз бирләшмәләринин әсасы адландырыр. Икинчи група исә ики мүстәгил сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән, лакин чүмлә тәшкил етмәјән бирләшмәләри дахил едир, булары «битмәмиш сөз бирләшмәләри»нин һиссәләри һесаб едир. Беләликлә, ајдын олур ки, Ф. Ф. Фортунатов чүмләләри дә сөз бирләшмәсинин бир нөвү һесаб етмишдир. Мәһз буна көрә дә о, сөз бирләшмәләриндән данышаркән белә бир нәтичәјә кәлир ки, «битмиш сөз бирләшмәләри вә бүтөв чүмләләр — дилчиликдә бир-биринин синонимләридир»[1].

А. М. Пешковски дә сөз бирләшмәләри илә чүмләләр арасында кејфијјәтчә фәрг көрмүр. Одур ки, сөзләрин һәр чүр бирләшмәсини, һәтта чүмләләри (о чүмләдән мүрәккәб чүмләләри) дә сөз бирләшмәсинин бир нөвү адландырыр[2].

А. А. Шахматов да Фортунатов кими, сөз бирләшмәләриндән данышаркән онлары битмиш вә битмәмиш сөз бирләшмәләри — дејә ики јерә бөлүр вә көстәрир ки, битмиш сөз бирләшмәләринин әсас әламәтләри онларын предикатив характердә олмасыдыр. Буна көрә дә А. А. Шахматов јазыр: «Предикатив әлавәләр артыг чүмләдир»[3].

Көрүндүјү кими, дилчиләрин бир групу чүмләләри дә сөз бирләшмәләринин бир нөвү адландырмышдыр. Лакин Шахматовун галан дилчиләрдән бир фәрги ондадыр ки, о, «битмәмиш сөз бирләшмәләри»ин чүмләнин һиссәләри адландырмышдыр. Беләликлә, ајдын олур ки, сөз бирләшмәләри һаггында дилчиләр арасында ваһид бир фикир олмамышдыр. Буна көрә дә, демәк олар ки, дилчиләрдән бә'зиләри сөз бирләшмәләрини синтаксисин тәдгиг објектинә дахил етмәмиш (Буслајев, Потебнја), бир групу сөзләрин садәчә чүмләләр шәклиндә бирләшмәсини гәбул етмиш (Петерсон), дикәр бир групу там ифадәләри дахил етмәклә сөзләрин һәр чүр бирләшмәләрини вә һәтта ајры-ајры сөзләри вә чүмләләри дә сөз бирләшмәләринә (Пешковски, Корчевски), башга груп дилчиләр исә анчаг чүмләләри сөз бирләшмәләринә дахил етмишдир (Шахматов).

---

[1] Бах: В. И. Ярцева. «Предложение и словосочетание», «Вопросы грамматического строя», М., 1955, сәһ. 437.

[2] А. М. Пешковский. «Русский синтаксис в научном освещении», М., 1956, сәһ. 34—60.

[3] А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, М., 1951, сәһ. 37.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, дилчилик әдәбијјатында сөз бирләшмәләринин мүстәгил нитг һиссәләринә дахил олан ики вә даһа артыг сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси гејд олунур вә беләә бирләшмәләри тәшкил едән сөзләрдән бири әсас, апарычы, о бири исә она т а б е, ондан а с ы л ы о л а н с ө з адланыр.

Сөз бирләшмәләри һәр һансы бир дилин материалы вә онун дахили инкишаф ганунлары әсасында синтаксисин тәдгиг објекти кими өјрәнилмәлидир. Истәр сөзләр (һәм садә, һәм дә мүрәккәб), истәрсә дә сөз бирләшмәләри һәр һансы бир дил үчүн тикинти материалыдыр. Лакин бунунла беләә сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөзләри вә чүмләләри бир-бири илә гарышдырмаг олмаз; чүнки конкрет сөзләрлә сөз бирләшмәләри вә еләчә дә сөз вә сөз бирләшмәләри илә чүмләләр арасында мүһүм фәргләр вардыр.

Чүмләни тәшкил едән сөзләр бир-бириндән фәргли мүхтәлиф вәзифәләр дашыјырлар. Белә ки, бунлардан бә'зиләри (бағлајычылар, гошмалар, һиссәчикләр, өнлүкләр) чүмләдә мүхтәлиф синтактик әлагәләрин јарадылмасына хидмәт етсәләр дә, ајрылыгда чүмлә үзвү ола билмир. Бә'зи сөзләр исә (әсас нитг һиссәләри) чүмләдә мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик вәзифәләриндә ишләдилир. Бә'зи сөзләр дә интонасијадан асылы олараг ајрылыгда бир чүмләни ифадә едир.

Буна көрә дә сөзләрин һәр чүр бирләшмәси һәлә сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирә билмәз; мәсәлән, *Әли үчүн, Әлидән өтрү, мәктәбә тәрәф, сәнин үчүн* вә с. (Азәрбајчан дилиндә), *на улице, в комнате, в школе, для Али, ради Али* вә с. (рус дилиндә) бирләшмәләр дә ики сөзүн бирләшмәсидир. Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә рус дилиндә белә бирләшмәләри сөз бирләшмәси адландырмаг олмаз; чүнки бунлардакы сөзләрдән бири мүстәгил, о бириси исә көмәкчи сөзләрдир.

Сөз бирләшмәләриндән данышаркән мүстәгил нитг һиссәләриндән олан ики вә даһа артыг мүстәгил мә'налы сөзләрин (табелилик әсасында) бир-бири илә бирләшмәсини нәзәрә алмаг лазымдыр. Демәли, сөз бирләшмәләри әсасән ики вә даһа артыг мүстәгил мә'налы сөзүн бирләшәрәк бу вә ја башга ваһид вә ја кенишләнмиш мә'на ифадә етмәсинә дејилир. Бу да һәр һансы бир дилин грамматик гурулушу әсасында формалашыр; мәсәлән: *јахшы тәләбә, үч дәфтәр, сүлһ уғрунда мүбаризә, сүлһ тәрәфдарлары, мәктәб директору, дилин дахили инкишаф ганунлары, дәрсә чалышмаг, мәктәбдән кәләндә, дәрсә чалышан, Бакынын јахынлығында, китаб аланда* вә с. (Азәрбајчан дилиндә); *сторонники мира, внутренный закон, развития языка, материалистическая диалектика, расцвет национальной культу-*

ры, учится в Азәрбайджанском государственном университете, недалеко от Баку вә с. (рус дилиндә). Мисаллардан бир даһа ајдын олур ки, сөз бирләшмәләри бу вә ја башга бир дилин грамматик ганунлары әсасында формалашараг чүмләнин гурулушунда ваһид вә кенишләнмиш мә'на ифадә едир. Сөз бирләшмәләри өз-өзлүјүндә көтүрүлдүкдә битмиш бир фикри ифадә едә билмир. Онлар анчаг чүмләнин тәркибиндә дилин үнсијјәт васитәси олмаг вәзифәсинә (коммуникатив вәзифәсинә) дахил ола билир.

Дилдә бир чох мүрәккәб сөзләрә тәсадүф етмәк олур ки, онлар бу вә ја башга сөз бирләшмәләриндән әмәлә кәлмишдир. Мисал үчүн Азәрбајчан дилиндә кениш мигјасда ишләнмәкдә олан: *Күлчөһрә, Хошгәдәм, шириндил, Агдам, Агдаш, Көјчај, сечкигабағы, бајрамгабағы* вә с. мүрәккәб сөзләри көстәрмәк олар. Лакин belә мүрәккәб сөзләри инди артыг сөз бирләшмәләри илә ејниләшдирмәк олмаз. Чүнки мүрәккәб сөзләрлә сөз бирләшмәләри арасында мүһүм фәргләр вардыр. Белә ки, әкәр сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләрин һәр бири ајрылыгда мүстәгил вурғуја маликдирсә, мүрәккәб сөзләри әмәлә кәтирән сөзләр исә бир вурғу илә дејилир вә һәм дә вурғу икинчи тәрәфдә олан сөзүн үзәринә дүшүр. Мүрәккәб сөз һалланаркән һал шәкилчиси бүтүн мүрәккәб сөзә аид олдуғу һалда, сөз бирләшмәләриндә бирләшмәнин икинчи тәрәфинә аид олур. Мәсәлән, *ајаггабы, ајаггабынын (-ја, -ны. -да, -дан)* вә саир кими мүрәккәб сөзләрин һалланмасы илә *Сабир бағы, Сабир бағынын, Сабир бағына (-ны, -да, -дан)* вә с. сөз бирләшмәләринин һалланмасыны мүгајисә етмәк кифајәтдир.

Сөз бирләшмәләри дә тарихи категоријадыр. Дил инкишаф етдикчә онда јени сөзләр јарандығы кими, јени-јени сөз бирләшмәләри дә јараныр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә кениш даирәдә ишләнмәкдә олан: *сосиализм јарышы, сүлһ тәрәфдарлары, халглар достлуғу, сүлһ уғрунда мүбаризә* вә с. кими јүзләрлә белә бирләшмәләр мәһз совет дөврүндә јаранмышдыр.

Дејилдији кими, сөз бирләшмәләри мүстәгил нитг һиссәләринин (исимлә исмин, сифәтлә исмин, исимлә фе'лин, әвәзликлә исмин, сајла исмин, сајла сајын, зәрфлә фе'лин вә с.) бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Буна көрә дә дилчиликдә сөз бирләшмәләриндән данышаркән онлары ашағыдакы гајда үзрә груплашдырмаг олар: 1) исми бирләшмәләр, 2) фе'ли бирләшмәләр, 3) зәрф бирләшмәләри.

Исми бирләшмәләрин әсас апарычы сөзү исимләрдән, фе'ли бирләшмәләринки исә фе'лләрдән ибарәт олур. Мәсәлән, *мәктәб директору, колхоз сәдри, кәлән адам* вә с. бирләшмәләр исми; *мәктуб јазмаг, китаба бахмаг, «Кәләчәк күн» романыны оху-*

..аг, *мән кәләндә, дәрсә кәлмәк* вә с. фе'ли бирләшмәләрдир. ..әрф бирләшмәләри, үмумијјәтлә, дилдә аз ишләнсә дә, һәр ..алда онларын да мүәјјән ролу вардыр. Белә бирләшмәләрин ..ир тәрәфи зәрф, о бири тәрәфи башга сөзләрдән ибарәт олур; ..әсәлән: *һәјәтдән узаг, евдән ашағы, мәктәбдән кәнар, сәһәр ..үздән* вә с.

А. Исми бирләшмәләр

Гејд олундуғу кими, исми бирләшмәләр онларда олан әсас ..парычы сөзлә, јә'ни икинчи тәрәфдә ишләнән сөзлә мүәјјән..шдирилир. Белә олдуғу һалда, исми сөз бирләшмәләриндә ..иринчи тәрәфдә ишләнән сөз вә ја сөзләрин һансы нитг һис..си илә ишләнмәсиндән асылы олмајараг, икинчи тәрәфдә иш..ән сөз ја исим, ја да исимләшмиш (субстантивләшмиш) ..з олмалыдыр. Сөз бирләшмәләри грамматик әламәтләринә вә ..ранма үсулларына көрә бир-бириндән фәргләнир. Бунлары ..ир-бириндән фәргләндирмәк үчүн шәрти олараг (I, II, III нөв ..'јини сөз бирләшмәләри әвәзиндә) I, II, III нөв исми бирләш..әләр адландырырыг.

Биринчи нөв исми бирләшмәләр. Исми бирләшмәләрин бу ..өвүндә әсас апарычы сөз — табе едән сөз исимләрлә, табе ..лан сөз исә мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Бу ..ирләшмә групуна дахил олан тәрәфләрдән һеч бири сөздәјиш..иричи шәкилчи гәбул етмәдән ј а н а ш м а ү с у л у илә бир..иринә бағланыр. Һәм дә јанашма әлагәси илә әмәлә кәлән бу ..өв исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфи һәмишә икинчи тә..әфин (исмин) тә'јини олур. Мәһз буна көрә дә исми бирләш..әләрин бу нөвүнү «Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси», ..Атрибутив-субстантив сөз бирләшмәси» адландырырлар.

Әкәр флектив дилләрдә, мәсәлән, рус дилиндә биринчи нөв ..сми бирләшмәнин тәрәфләри арасында чинсә, һала, кәмијјәтә ..өрә узлашма әлагәси (*один дом, тот дом, одна комната, та ..омната, этих домов* вә с.) варса, түрк дилләриндә анчаг ја..ашма әлагәси вардыр. Буна көрә дә Азәрбајчан дилиндә би..ринчи нөв исми бирләшмәнин нитг һиссәләринә көрә бир-бири..ә нечә јанашдығыны нәзәрдән кечирәк: *даш ев, күмүш гашыг, ..әмир гапы* (исимлә исмин); *јахшы китаб, гырмызы гәләм* (си..әтлә исмин); *данышан адам, јазылмыш мәктуб, көрүләчәк иш* (фе'ли сифәтлә исмин); *беш адам, он дәфтәр* (сајла исмин); ..*адам, бу китаб, һәмин мәсәлә* (әвәзликлә исмин) вә с. (Азәр..јчан дилиндә); *дохтәр ханум* (ханым гыз), *мизе бозорк* (бө..үк стол), *медаде сорх* (гырмызы карандаш), *чешме бина* (кө..ән көз), *ин кетаб* (бу китаб), *данешчу—је са* (чалышган тә..бә вә с. (Фарс дилиндә).

Икинчи нөв исми бирләшмәләр. Белә бирләшмәләрдә биринчи тәрәф шәкилчисиз ишләнир; икинчи тәрәф исә мәнсубијјәт категоријасынын ***(-ы, -и, -у, -ү)*** шәкилчиләриндән бирини гәбул едир. Бу бирләшмәләрдә биринчи тәрәф икинчи тәрәфи дахилән мүәјјәнләшдирир.

Икинчи нөв исми бирләшмәләри әмәлә кәтирән сөзләр арасында олан әлагә о гәдәр мөһкәм олур ки, һәтта бунларын арасына *бир* сөзүнү дә әлавә етмәк мүмкүн олмур.

Нитг һиссәләри илә ифадәсинә кәлинчә, бу бирләшмәләр биринчи нөв исми бирләшмәләрдән бир гәдәр фәргләнир. Белә ки, әкәр биринчи нөв исми бирләшмәнин биринчи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри илә, икинчи тәрәфи анчаг исимләрлә ифадә олунурса, икинчи нөв исми бирләшмәнин тәрәфләри ја исимләр, ја да субстантивләшмиш сөзләрлә ифадә олунур; мәсәлән: *колхоз тарласы, көнүл гушу* (исимлә исим); *охумаг һәвәси, кәзмәк арзусу, кәлди хәбәри, көр-көтүр дүнјасы* (фе'ллә исим); *беш арзусу* (сајла исим); *јахшы арзусу* (сифәтлә исим) вә с.

Бу нөв бирләшмәләрин әввәлинә артырылан сөзләр әсасән ја бирләшмәнин биринчи һиссәсинә, ја да бүтүн бирләшмәјә аид олур; мәсәлән: *илк баһар сәсләри, һәр јаз сабаһы, ә'ла парча фабрики, минләрлә Азәрбајчан кәндлиси, кениш идман мејданчасы* вә с.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләр. Бу нөв бирләшмәләрин биринчи тәрәфи исмин јијәлик һал шәкилчисини ***(-ын, -ин, -ун, -үн),*** икинчи тәрәфи исә мәнсубијјәт категоријасы ***(-ы, -и, -у, -ү)*** шәкилчисини гәбул едир. Бунун нәтичәсиндә бирләшмәнин тәрәфләри арасында бир әшјанын башга бир әшјаја олан мәнсубијјәти, аидијјәти ифадә олунур. Һәм дә бу типли бирләшмәнин тәрәфләри — компонентләри ја субстантив вә ја да субстантивләшмиш сөзләрдән ибарәт олур. Мәсәлән: *гапынын зәнки* (исимлә исмин); *мәним күнүм* (әвәзликлә исмин); *севәнләрин мәчлиси* (субстантивләшмиш фе'лләисмин); *онларын икиси* (әвәзликлә сајын); *тәләбәләрин јахшысы* (исимлә сифәтин); *бешин үчү* (сајла сајын); *охумағын фајдасы* (фе'llә исмин) вә с. бирләшмәләрин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмушдур. Бу нөв бирләшмәләрдә һәм биринчи тәрәфдәки сөз (тә'јин), һәм дә икинчи тәрәфдәки сөз (тә'јин олунан) истәр грамматик вә истәрсә дә мә'на чәһәтдән бир-бириндән асылыдыр.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәрәфләри арасында синтактик әлагә үсулларына кәлинчә, бунларда узлашма вардыр. Доғрудур, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә узлашма әлагәси әсасән мүбтәда илә хәбәр арасында олур. Лакин узлашма әлагәсинин тә'сир даирәси јалныз бунунла мәһдуд-

лашмыр. Бу әлагә ејни заманда мәнсубијјәт категоријасындан ибарәт олан үчүнчү нөв исми бирләшмәләри әмәлә кәтирән тәрәфләр арасында да вардыр. Һәм дә бурада узлашма әлагәси бүтүн шәхсләрдә (*мәним китабым, сәнин китабын, онун китабы, бизим китабымыз, сизин китабыныз, онларын китабы*) (Азәрбајчан дилиндә); (*кетабәм, кетабәт, кетабәси, кетабеман, кетабетан, кетабешан*) (фарс дилиндә) вардыр.

Предикатив бирләшмәләрдә истәр Азәрбајчан, истәрсә дә фарс дилләриндә мүбтәда илә хәбәр арасында олан узлашма әлагәси хәбәрлик категоријасынын шәкилчиләри илә әмәлә кәлир. Буну ашағыдакы мисалларда ајдын көрмәк олар:

Азәрбајчан дилиндә, тәкдә: *мән дедим, сән дедин, о деди;* чәмдә: *биз дедик, сиз дединиз, онлар дедиләр.*

Фарс дилиндә, тәкдә: *мән гофтәм, то гофти, у гофт;* чәмдә: *ма гофтим, шома гофтид, анһа гофтанд.*

Мисаллардан көрүндүјү кими, һәр ики дилдә мүбтәданын һансы шәхслә ифадә олунмасындан вә һансы кәмијјәтдә ишләнмәсиндән асылы олараг, хәбәр мүвафиг шәхс сонлуглары гәбул етмишдир.

Бу хүсусијјәт өзүнү ејни заманда үзвләриндән бири исми хәбәрлә ифадә олунан предикатив бирләшмәләрдә дә көстәрир.

Рус дилиндә узлашма Азәрбајчан вә фарс дилләриндән фәргли олараг, предикатив бирләшмәләрдә бир гәдәр башга шәкилдә өзүнү көстәрир. Белә ки, һәмин дилдә шәхсә көрә узлашма јалныз үзвләриндән бири индики вә кәләчәк заманда олан фе'лле ифадә олунмуш хәбәрләрдә өзүнү көстәрир; мәсәлән: *пишу, пишешь, пишет, пишем, пишете, буду писать, напишу, напишешь* вә с.

Үзвләриндән бири кечмиш заман формалы фе'лле ифадә олунмуш чүмләләрдә исә шәхсә көрә дејил, чинсә вә кәмијјәтә көрә, чәмдә јалныз кәмијјәтә көрә узлашма олур; мәсәлән: *я писал, ты писал, он писал* (она писала), *мы писали, вы писали, они писали.*

Бундан башга, рус дилиндә бүтүн тә'јини бирләшмәләрдә узлашма тәкдә чинсә, һала вә кәмијјәтә көрә, чәмдә исә һала вә кәмијјәтә көрә олур. Мәсәлән, тәкдә: *хорошая книга, хороший карандаш, хорошое перо, хорошей книги, хорошего карандаша, хорошего пера;* чәмдә: *хорошие книги, хорошие карандаши, хорошие перья, хороших книг, хороших карандашей, хороших перьев.*

Б. Фе'ли бирләшмәләр

Фе'ли сөз бирләшмәләриндә әсас апарычы сөз фе'лдир. Белә фе'лләр мүәјјән синтактик әлагә васитәсилә ајры-ајры сөз-

ләри өз әтрафында груплашдырараг синтактик ваһидләр әмәлә кәтирир ки, бунлар да фе'ли сөз бирләшмәләри адланыр.

Фе'ли сөз бирләшмәләри ф е'л и б а ғ л а м а, ф е'л и с и ф ә т вә м ә с д ә р т ә р к и б л ә р и н ә әсасланыр. Фе'ли сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә әсас апарычы рол ојнајан бу бирләшмәләрин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Белә ки:

1. Фе'ли бағламалар бир сыра фе'л хүсусијјәтләрини (тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, тәсдиг вә инкарлыг, нөв, идарә етмәк вә с.) өзүндә сахламагла бәрабәр зәрфә доғру мејл едир.

2. Фе'ли сифәтләр бир сыра фе'л хүсусијјәтләрини (тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, тәсдиг вә инкарлыг, заман категоријаларыны, идарә етмәк хүсусијјәтини) өзүндә сахламагла, сифәтә хас олан әламәт билдирмәк, сифәтин суалларына ҹаваб вермәк вә с. хүсусијјәтләрә дә малик олур.

3. Мәсдәр фе'лә мәхсус бир сыра хүсусијјәтләри (тә'сирлилик вә тә'сирсизлик, тәсдиг вә инкарлыг, нөв, идарә етмәк вә с.) өзүндә сахламагла бәрабәр, исмә мәхсус һалланма, мәнсубијјәт категоријасынын шәкилчиләрини гәбул етмәк вә с. хүсусијјәтләри дә өзүндә әкс етдирир.

Фе'лләрә хас олан белә хүсусијјәтләрин онларда (фе'ли бағлама, фе'ли сифәт, мәсдәрләрдә) олмасы бир сыра сөзләри өз әтрафында груплашдырыб фе'ли сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирмәк үчүн имкан јарадыр.

Фе'ли сөз бирләшмәләринин тәркибинә дахил олан сөзләрин һамысы әсас апарычы сөзә — фе'лә аид олур вә ону бу вә ја башга ҹәһәтдән изаһ едир. Мәһз буна көрә дә фе'ли сөз бирләшмәләринин әмәлә кәтирдији мә'на хүсусијјәтләринин просес вә онун мүәјјәнләшдиричиләри тәшкил едир. Бунлар да әсасән ашағыдакылардыр: Просес вә онун **субјекти** (*мән кәләндә*); **објекти** (*мәктубу јазанда, мәктубу јазан, мәктуб јазмаг*); **заманы** (*сәһәр, ахшам, дүнән, бу күн јазанда (јазан, јазмаг)*; **мәканы** (*шәһәрә, кәндә кедәндә, кедән, кетмәк*); **тәрзи** (*јаваш, тез-тез данышанда, данышан*); **кәмијјәти** (*чох, аз данышанда, данышан, данышмаг*); **сәбәби** (*хәстәликдән јатанда, јатан, јатмаг*); **мәгсәди** (*охумаға, охумаг үчүн кедәндә, кедән, кетмәк*) вә с. олур.

Бунлары даһа јахшы баша дүшмәк үчүн ашағыдакы ҹүмләни нәзәрдән кечирәк: *Сағмал ҹамыш дарвазадан ичәри кириб шаһ тутун алтындакы кәлчәјә сары кәләндә, Әзиз Бајрамын һәјатиндә ора-бура бахырды. (Ә. Вәлијев.)*

Белә фе'ли бирләшмәләрдә ајры-ајры идарәедичи мәркәзләр олса да (әкәр онлар һәмчинс фе'лләр дејилсә), онлардан биринҹиләр икинҹијә табе олур, јә'ни ахырынҹы идарәедичи мәркәз әввәлинҹиләри өзүнә табе едир. Белә ки, «сағмал ҹа-

мыш дарвазадан ичәри кириб» фе'ли сөз бирләшмәси «шаһ тутун алтындакы кәлчәјә сары кедәндә» фе'ли сөз бирләшмәсини әмәлә кәтирмишдир ки, бу да чүмләнин заман зәрфлијидир. Чүнки бу фе'ли сөз бирләшмәси (Әзиз Бајрамын һәјатындә арабура бахырды) н ә в а х т? суалына чаваб олур.

Фе'ли сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфиндә ишләнән исимләрин лүғәви мә'насындан асылы олараг, онлар мүәјјән мә'налар — **објект, мәкан, истигамәт, сәбәб, мәгсәд** вә с. әлагәләри ифадә едир. Фе'ли сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфиндә ишләдилән белә сөзләр фе'лин тәләбиндән (идарәсиндән) асылы олараг исмин мүәјјән һал шәкилчисини гәбул едир.

Идарә әлагәсиндә ики тәрәф вардыр. Бунлардан бири табе едән, о бириси исә табе олландыр. Табе олан сөзүн тәләбиндән асылы олараг табе олан тәрәф (сөз) исмин мүәјјән һал шәкилчисини гәбул едир. Идарә әлагәси әсасында јаранан фе'ли сөз бирләшмәләриндә әсас апарычы сөз фе'лләрдир. Бу да фе'лин дахили мәзмунундан ирәли кәлир. Фе'лләрин идарә етмәсиндән данышаркән онларда олан тә'сирлик категоријасынын да ролу гејд олунмалыдыр; чүнки фе'лләрин белә хүсусијјәтә малик олмасы онларын башга сөзләри идарә етмәсиндә әсас рол ојнајыр. (Бүтүн фе'лләр исмин һалларыны ејни дәрәчәдә идарә етмәк габилијјәтинә малик дејилдир.) Белә ки, әкәр *јазмаг, охумаг, билмәк, вурмаг, көрмәк* кими фе'лләр биринчи нөвбәдә исмин тә'сирлик һалында ишләдилмәсини тәләб едирсә, *чатмаг* фе'ли биринчи нөвбәдә, исмин јөнлүк һалыны, *кәзмәк* фе'ли јерлик һалыны, *јапышмаг* фе'ли исә чыхышлыг һалыны тәләб едир. Көрүндүјү кими, фе'лләрин өзүнә објект тәләб едиб-етмәмәсиндән асылы олараг, онлар ики јерә бөлүнүр: тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр.

Азәрбајчан, рус дили кими зәнкин һал категоријасына малик олан дилләрдә идарә әлагәси өзүнү кениш шәкилдә көстәрир. Бу дилләрдә објектив синтагмын тә'јинедичи үзвү (објект-тамамлыг) тә'јин олунан сөзүн тәләби илә исмин мүхтәлиф һалларында дурур. Мәсәлән: *китабы охудум, китаба бахдым, китабдан данышдым* (Азәрбајчан дилиндә); *прочел книгу, посмотрел на книгу, говорил о книге* (рус дилиндә).

Көрүндүјү кими, бурада *охудум, бахдым, данышдым* сөзләринин тәләби илә *китаб* сөзү тә'сирлик, јөнлүк, чыхышлыг һалынын; *прочел, посмотрел, говорил* сөзләринин тәләби илә дә *книга* сөзү адлыг (именительный), тә'сирлик (винительный) вә предлоглу (предложный) һалларын әламәтләрини гәбул етмишдир.

Идарә әлагәси үсулу јалныз исим вә фе'л арасында олан мүнасибәтләрлә мәһдудлашмыр. О ејни заманда, өнлүк, гошма

вә исим, исим вә сифәт, исим вә саj арасында мүнасибәтләрдә дә өзүнү көстәрә билир.

Сифәтин исми идарә етмәси һаллары Азәрбајчан вә рус дилләриндә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, *Бу китаб о китабдан јахшыдыр,* һабелә *Эта книга лучше той книги* чүмләләриндә *китабдан* сөзү *јахшы, книги* сөзү исә *лучше* сифәти тәрәфиндән идарә олунмушдур.

Гошманын исми идарә етмәси исә, демәк олар ки, һәмишә билаваситә олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *ичласдан сонра, сәһәрә кими, сәнин үчүн, гардашымдан өтрү* кими бирләшмәләри үзвләринин исмин мүхтәлиф һалларында дурмасынын сәбәби онларын *сонра, кими, үчүн, өтрү* гошмалары тәрәфиндән идарә олунмаларыдыр.

Сөз бирләшмәләринин чүмләдән фәрги

Јухарыда дејилдији кими, бә'зи дилчиләр сөз бирләшмәләри илә чүмләләри ејниләшдирирләр. Һалбуки, бунлары ејниләшдирмәк олмаз, чүнки сөз бирләшмәләри башга, чүмлә исә башга бир категоријадыр. Чүмләнин әсасында мүбтәда (субјект) вә хәбәр (предикат) дурур. Демәли, мүбтәда (истәр грамматик мүбтәда вә истәрсә дә мәнтиги субјект олсун) вә хәбәрдән ибарәт олан һәр һансы бир чүмләдә нисби битмиш бир фикир ифадә олунур. Һәм дә чүмлә бир сөздән (тәктәркибли), ики сөздән (чүттәркибли) вә чох сөздән ибарәт ола биләр. Һалбуки, сөз бирләшмәләриндә ән азы ики мүстәгил мә'наја малик олан сөз олмалыдыр. Буна көрә дә сөз бирләшмәләри чүмләдән сөзләрин мигдарына көрә фәргләндији кими, кејфијјәтчә дә фәргләнир.

Сөз бирләшмәләри илә чүмләләр арасында олан әсас кејфијјәт фәрги фикрин битиб-битмәмәси илә мүәјјәнләшир. Доғрудан да, *јахшы тәләбә, мәктәб директору, колхоз тарласы, кәзән ушаг, китаб аланда, мәктуб јазаркән, мән кәләндә, мәктуб јазмаг, «Короғлу» операсына бахмаг, «Кәләчәк күн» романыны охумаг, вәтән јолунда өлмәк* вә с. кими сөз бирләшмәләрини тәшкил едән сөзләр бир-бири илә табелилик әлагәсиндә бирләшсәләр дә, бунларын һеч бириндә фикир битмәмиш вә һөкм дә ифадә олунмамышдыр. Сөз бирләшмәләри анчаг чүмләнин тәркибиндә сөз вә сөз бирләшмәләринин бир-бири илә әлагәләнмәси нәтичәсиндә битмиш бир фикри ифадә едә биләр; мәсәлән: *Вәтән јолунда өлмәк онларын нәзәриндә мүгәддәс сајылармыш. Мағазадан китаб аланда Әһмәдин гардашы Әлини көрдүм* — чүмләләриндә олдуғу кими. Буна көрә дә сөз бирләшмәләри һәм чүмләдән харичдә, һәм дә чүмләнин дахилиндә өјрәнилә биләр.

Мәһз бүтүн бунлара көрә дә бә'зи дилчиләр (В. В. Виноградов) сөз бирләшмәләринин предикатив вә гејри-предикатив

олмаг үзрә ики јерә бөлүнмәсини әсассыз һесаб едир. О, сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикативлијә көрә бөлмәји чүмлә илә сөз бирләшмәләрини бир-бири илә гарышдырмаг кими гијмәтләндирир.

Бу дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, нечә дејәрләр, предикатив сөз бирләшмәләри, сөз бирләшмәләринин форма вә нөвләри һаггындакы синтактик тә'лимә дахил олмур.

ЧҮМЛӘ ВӘ ОНУН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Сөз бирләшмәләри кими чүмлә проблеми дә дилчиликдә мүһүм мәсәләләрдән бири һесаб олунур. Дилдә сөзләрин бирләшмәси һадисәси олмадан фикир мадди дил шәклинә дүшә билмәз. Дилин инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасы үчүн чүмләдә сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин һәм форма, һәм дә мә'нача бир-бири илә бағланмасы лазымдыр. Чүмләдә сөзләр, сөз бирләшмәләри арасында белә бағлылыг олмадан дил јаранмаз вә битмиш фикир ифадә олуна билмәз.

В. И. Ленин өзүнүн «Фәлсәфә дәфтәрләри»ндә јазыр: «Һәр һансы бир чүмләдә диалектиканын үнсүрләри вардыр. Тәсадүф вә зәрурәт, һадисә вә маһијјәт бурада (чүмләдә — *Н. М.*) артыг мөвчуддур. Чүнки *Иван адамдыр. Жучка итдир. Бу, ағач јарпағыдыр* вә с. дедикдә биз бир сыра әламәтләри тәсадүфи олдугларына көрә атырыг. Биз мүһүм олaны мејдана чыхандан ајырырыг вә бирини дикәри илә тутушдуруруг.

Беләликлә, «өзәкдә» дә (һүчејрәдә дә) олдуғу кими һәр һансы бир чүмләдә диалектиканын бүтүн үнсүрләринин рүшејмләрини ашкара чыхармаг олар (вачибдир), бунунла ону көстәрмәк олар ки, диалектика инсанын бүтүн идракына үмумијјәтлә хасдыр»[1].

Ленинин дедикләриндән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, чүмләнин вә чүмлә үзвләринин илк јаранма дөврләриндән башлајараг, мүбтәда илә хәбәр вә үмумијјәтлә, чүмлә үзвләри бир-бири илә диалектик вәһдәтдә, бири дикәри илә гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә инкишаф етмишдир. Марксист фәлсәфәси бизә өјрәдир ки, чәмијјәтдә, һәјатда олан һәр һансы бир һадисә даима инкишафдадыр. Бу инкишаф да садәчә олараг мүәјјән даирә әтрафында һәрләнмәк дејил, садәдән мүрәккәбә, ашағыдан јухарыја доғру инкишаф едир. Бу бахымдан да чүмлә вә чүмлә үзвләринә јанашдыгда онларын даима тәкмилләшмә вә сәлисләшмә һалында олдуғуну мүшаһидә етмәк һеч дә чәтин дејилдир.

Мәктәб грамматикаларында чүмләјә, адәтән белә тә'риф ве-

---

[1] В. И. Ленин. Философские тетради, М., 1936, сәһ. 327.

рилир: «Битмиш бир фикри ифадә едән бир сөзә вә ја бир нечә сөзүн бирләшмәсинә чүмлә дејилир». Бу тә'риф бәсит олса да, орада чүмләјә хас олан әсас әламәтләр өз эксини тапмышдыр. Чүмлә бир вә бир нечә сөздән ибарәт ола билдији кими, онда битмиш нисби бир фикир дә ифадә олунмалыдыр.

Чүмләнин тә'рифи һаггында дилчиләр арасында даһа бир чох фикирләр вардыр. Бә'зән дилчиләр (Ф. И. Буслајев вә б.) чүмләни «сөзлә ифадә олунан һөкм» адландырыр; бәзиләри (А. А. Потебнја) исә чүмләјә беләә тәриф верир: «Психоложи һөкмләрин сөзлә ифадәсинә чүмлә дејилир».

М. Н. Петерсон чүмләјә тә'риф верәркән јазыр ки, битмиш бир фикри ифадә едән вә интонасија ваһиди олан сөзә вә сөз бирләшмәсинә чүмлә дејилир.

Шахматовун фикринчә, тәфәккүрүн сөзлә ифадәсинә хидмәт едән, данышан вә динләјән тәрәфиндән грамматик ваһид кими дәрк олунан нитг ваһидинә чүмлә дејилир.

А. А. Реформатски чүмләни предикатив синтагмы олан ифадә адландырыр.

Бунлардан фәргли олараг, акад. В. В. Виноградов чүмләјә белә тә'риф вермишдир: Чүмлә һәр һансы бир дилин грамматик ганунлары әсасында дүзәлән дил ваһиди олуб, фикрин формалашмасы вә ифадә едилмәсинә хидмәт едән әсас васитәјә дејилир.

Ј. М. Галкина-Федорукун редакторлуғу илә нәшр олунан «Современный русский язык» (синтаксис) адлы әсәрдә чүмләнин тә'рифи һаггында белә дејилир: «Башгалары илә үнсијјәт сахламаг үчүн грамматик чәһәтдән формалашмыш, интонасија чәһәтдән битмиш бир фикри, һисс вә һөкмү ифадә едән васитәјә чүмлә дејилир».

Дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, дилчиләр арасында чүмләнин тә'рифи һаггында ваһид бир фикир јохдур. Лакин бунунла белә, бизчә көстәрилән әсәрдә чүмләјә верилән тә'риф вә акад. В. В. Виноградовун тә'рифи даһа дүзкүн вә долғундур. Чүнки чүмлә васитәсилә инсанлар онлары әһатә едән објектив варлыға олан мүнасибәтләрини ифадә етдикләри кими, бир-бирләри илә олан мүнасибәтләрини дә ифадә едирләр. Демәли, чүмләләр васитәсилә мүәјјән әлагә вә мүнасибәтләр ифадә олунур ки, бунларын формалашмасына да мүәјјән грамматик васитәләр көмәк едир.

Беләликлә, чүмлә бу вә ја башга бир дилин ганунлары әсасында формалашан, интонасија чәһәтдән битмиш бир фикри ифадә едән дил ваһидидир. Әлбәттә, «битмиш бир фикир» ифадәси дә дилдә нисби характер дашыјыр. Чүмлә нитгин үнсүрү олдуғу үчүн онда әшја вә һадисәләрин бүтөвлүјү һаггында де-

јил, онун мүәјјән бир һиссәси һаггында мә'лумат верилир. Буна көрә дә бу вә ја башга әшја вә һадисә һаггында әтрафлы мә'лумат тәк-тәк чүмләләрлә дејил, чүмләләр силсиләси илә ифадә олунур; чүнки нитгдә «...чүмләләр бир-бирини тамамлајыр, бунун нәтичәсиндә мүәјјән мәсәләјә аид әтрафлы мә'лумат верилир вә мәтндәки чүмләләрин ајры-ајрылыгда ифадә етдикләри мә'налара нисбәтән даһа әтрафлы, даһа там битмиш фикир әлдә едилир». *(Ј. Сејидов.)* Буну даһа ајдын баша дүшмәк үчүн М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романындан кәтүрдүјүмүз ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк:

«Бүтүн күнү һәр тәрәфә од әләјән күнәш тәзәчә батмышды. Онун шүаларыны әкс едән үфүгләрә јатмыш ала-тала булудлар пул кими гызармыш очаг дашларыны хатырладырды. Јаваш-јаваш онлар сојујан тәндир кими гаралмаға башлајыр вә гара әрәб чадырларына охшајан бир гаранлыг кәнди бүрүјүрдү. Бу гаранлыгла бәрабәр мави бошлуглардан јерә бир сәринлик дә енирди. Башы гарлы Савалан дағындан әсән һәзин меһ кечәнин ајдынлыг олачағыны хәбәр верирди».

Бурадакы чүмләләр ајры-ајрылыгда һәмин чүмләләрин һамысынын бирликдә ифадә етдији фикри ифадә едә билмир. Әкәр бу чүмләләрдән һәр һансы бири ајрылыгда онларын һамысынын бирликдә тәсвир етдији тәбиәти тәсвир едә билсәјди, онда бу нәгли чүмләләрин ишләдилмәсинә еһтијач да галмазды. Мәһз буна көрә дә битмиш бир фикир ифадәси дә дилдә нисби характер дашыјыр.

Чүмләјә хас олан чәһәтләрдән бири дә онда предикативлик вә интонасијанын олмасыдыр. Бу әламәтләр олмадан һеч бир фикрин битмәсиндән, һөкмүн ифадәсиндән дә данышмаг олмаз. Предикативлик үчүн заман шәкилчиләринин, шәхс сонлугларынын, модаллығын вә с. мүһүм ролу вардыр. Әкәр бу әламәтләр сөз вә сөз бирләшмәләриндә олмазса, о заман һәмин сөз вә сөз бирләшмәләри садәчә олараг дил үчүн хам материал олараг лексик ваһидләр кими дәрк олунар. Бунун үчүн *тәләбә, ахшам, мән кәләндә, Әли јазан* сөз вә сөз бирләшмәләрини вә онлардан дүзәлән *тәләбәдир, ахшамдыр, мән кәлдим, Әли јазды* чүмләләрини мүгајисә етмәк кифајәтдир.

Чүмләнин икинчи хүсусијјәти она аид интонасијанын олмасыдыр. Интонасија сајәсиндә һәм ајры-ајры сөзләр, һәм дә сөз бирләшмәләри чүмлә әмәлә кәтирә билир. Мәсәлән, *мән, сән* әвәзликләри вә еләчә дә *гатыг* сөзү ади интонасија илә дејилдикдә садәчә олараг бир лексик ваһид кими дәрк олунур. Лакин верилмиш мисалларда Муса киши илә Фиридунун арасында кедән сөһбәтдә *мән* вә *сән* сөзләри чүмлә кими дәрк олунур. Мәсәлән, (Фиридун) *Нә зәһмәт чәкирсиниз,* — деди, — *Мән өзүм булаға кедәчәкдим.* Муса киши: *Нә тәфавүтү вар, ај оғул,*

ја сән, ја мән. Дүш кет бир тикә чөрәк је. (М. Ибраһимов.) Јахуд, Һәсәнәлини хырманда илан чалан заман Муса кишинин һәјәчанлы сурәтдә «гатыг—гатыг!» — дејә ушаглара мүрачиәт етмәси дә интонасија чәһәтдән мараглыдыр. Чүнки Муса киши *гатыг, гатыг!* — дејә гышгырмагла гатыг кәтирин, гатыг тапын демәк истәјирди. Демәли, һәмин чүмләләрә диггәт етдикдә истәр ја *сән,* ја *мән,* истәрсә дә *гатыг—гатыг!* сөзләри бир лексик ваһид олмагдан башга, һәм дә мүәјјән чүмләләрә дә чеврилмишдир. Бу да һәмин сөзләрин мүәјјән интонасија илә дејилмәсиндән ирәли кәлмишдир.

Көрүндүјү кими, өз-өзлүјүндә чүмлә кими формалашмајан вә предикативлик мүнасибәти билдирмәјән бу вә ја башга сөз вә сөз бирләшмәси интонасија сајәсиндә чүмләјә чеврилә билир ки, бунун нәтичәсиндә дә предикатив мүнасибәти ифадә едир; мәсәлән: *Гүввәт! Силаһ! Алов! Ган! Горки! Гар! Шахта! Буз! Јенә гар!* Мәһәррәм: *Аһ, чәһаләт! Чәһаләт! Хәјанәт! Ики тәрәфли бир хәјанәт!*

Мәһз бүтүн бунлара көрә дә чүмлә үчүн һәм предикативлијин, һәм дә интонасијанын мүһүм ролу вардыр. Бунларсыз чүмләдән данышмаг да гејри-мүмкүндүр.

Предикативлијин өзү дә нитг просесиндә јараныр. Предикатив әлагәни, һәм һөкм үзвләринин (субјект вә предикат), һәм дә чүмлә үзвләринин (мүбтәда, хәбәр) әлагәсиндә ахтармаг лазымдыр. Предикативлик анлајышы субјект вә предикат арасындакы әлагәдән кениш көтүрүлмәлидир. Чүнки тәктәркибли чүмләләрин хәбәр вә ја мүбтәда әсасында формалашмасына бахмајараг онларда да предикативлик вардыр. Бу предикативлик онларда һәм һөкм үзвләри, һәм дә интонасија илә јарадылыр. Әкәр фе'ли чүмләләрдә предикативлијин јаранмасына шәхс, заман вә шәкил категоријасы көмәк едирсә, исми чүмләләрдә буна шәхс шәкилчиләри хидмәт едир. Демәли, шәхс категоријасынын шәкилчиләри истәр адлара вә истәрсә дә фе'лләрә гошулараг һөкм ифадә едир.

Шәхс категоријасынын ајры-ајры шәхсләри ифадә етмәсиндә һеч бир фәрг јохдур. Бунларын арасындакы фәрг анчаг әшја вә һадисәләрин вә иш, һәрәкәтин шәхслә олан әлагәсини мүәјјәнләшдирәрәк һөкм ифадә етмәсиндәдир. *(М. Һүсејнзадә.)*

Чүмлә һөкмлә сых сурәтдә әлагәдардыр. Лакин чүмлә илә һөкм бир-бири илә диалектик вәһдәтдә олсалар да, онлар ејнијјәт тәшкил етмир; чүнки һөкм тәфәккүр категоријасы — мәнтиги категорија олдуғу һалда, чүмлә грамматик категоријадыр. Һөкмдә бир шеј ја тәсдиг, ја да инкар олунур. Одур ки, һөкмдә јалныз бир фикир ола биләр. Чүмләдә исә бир вә бир нечә һөкм ола биләр. Мәһз буна көрә дә чүмлә илә һөкм бир-биринә ујғун

кәлә дә биләр, кәлмәјә дә. Мәсәлән, *Рафиг охуду, Күндүз данышды* чүмләләриндә *Рафиг* вә *Күндүз* сөзләриндә һәм грамматик мүбтәда, һәм дә мәнтиги субјект, *охуду* вә *данышды* сөзләриндә исә һәм грамматик хәбәр, һәм дә мәнтиги предикат ифадә олунмушдур. Демәли, белә чүмләдә чүмлә илә һөкм бир-биринә ујғун кәлир.

Лакин һәмишә белә олмур. Мәсәлән, *Пис гијмәт аланлардан башга һамыја тәгаүд верилди* чүмләсиндә бир һөкм дејил, ики һөкм ифадә едилмишдир: 1) *Пис алмајанлара тәгаүд верилди;* 2) *Пис аланлара тәгаүд верилмәди.* Јахуд 1) *Һамы билир ки, Азәрбајчан Дөвләт Университети Бакыда јерләшир;* 2) *Һамыја мә'лумдур ки, Азәрбајчан Дөвләт Университети Бакыда јерләшир* чүмләләринин һәр икисиндә һөкмләр ејнидир, јә'ни Азәрбајчан Дөвләт Университетинин Бакыда јерләшмәсини һамы билир вә ја һамыја мә'лумдур.

Лакин грамматик чәһәтдән биринчи чүмлә (*Һамы билир ки, Азәрбајчан Дөвләт Университети Бакыда јерләшир*) тамамлыг будаглы мүрәккәб чүмләдирсә, икинчиси (*Һамыја мә'лумдур ки, Азәрбајчан Дөвләт Университети Бакыда јерләшир*) мүбтәда будаглы мүрәккәб чүмләдир. Буна көрә дә чүмлә илә һөкмү ејниләшдирмәк доғру олмаз.

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн һөкмләр чүмлә олдуғу һалда бүтүн чүмләләр һөкм дејилдир. Мәсәлән, суал чүмләләри һөкм ифадә едә билмир, чүнки суал чүмләләриндән мәгсәд билмәдијимиз бир шеји өјрәнмәкдир.

Нәдәнсә, истәр үмумијјәтлә дилчиликдә вә истәрсә дә түрк дилләринә аид јазылмыш бә'зи әсәрләрдә чүмләдән данышаркән бурада мүтләг ики гүтбүн олмасыны вачиб сајырлар. Куја чүмләдә һәмишә ики гүтб — субјект вә предикат өз ифадәсини мүтләг хәбәрдә тапмалыдыр. Мәсәлән, Н. К. Дмитријев башгырд дилинә аид өзүнүн грамматика китабында бу һагда белә јазыр: «Чүмләдә һәмишә мүәјјән бир фикир биткинлији олур. Бу биткинлик бурада мүбтәда илә хәбәрин әсасында олан мүәјјән гаршылыглы әлагә нәтичәсиндә әлдә едилир. Мүбтәда вә хәбәр принсип е'тибарилә чүмләнин зәрури үнсүрләрндир. Беләликлә, һәр бир чүмләдә (истәр ону мәнтиги, истәрсә дә грамматик планда көтүрәк) ики гүтб мүәјјәнләшмәлидир: мүбтәда (субјект) вә хәбәр (предикат). Ики гүтб олмадан гапанмыш електрик шәбәкәси ола билмәдији кими, принсип е'тибарилә ики мәнтиги—грамматик гүтбсүз дә (субјект вә предикат) чүмлә ола билмәз. Беләликлә, чүмлә ики ваһидин (мүбтәда вә хәбәрин) синтезиндән ибарәтдир».

Әлбәттә, мүбтәда илә хәбәр иштирак едән вә мүбтәдасы тәсәввүр олунан садә чүмләләр үчүн бу фикир доғрудур. Лакин

Азәрбајҹан дилиндә ики гүтбүн (мүбтәда вә хәбәр) олмасыны бүтүн ҹүмләләрә аид етмәк доғру олмаз. Ҹүнки Азәрбајҹан дилиндә (башга түрк дилләриндә дә белә̣дир) бир груп тәктәркибли садә ҹүмләләр вардыр ки, онларда ики гүтбү (мүбтәда вә хәбәри) ејни заманда ахтармаг мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, *Март ајынын он бири иди. Ахшамдыр. Сәһәрдир. Сәнин вердијин әризәјә бахылды* вә с. кими ҹүмләләрдә мүбтәданы ахтармаг гејри-мүмкүн олдуғу кими, *Бакы, Гыз галасы. Шуша. Гачарын кеф мәҹлиси* вә с. ҹүмләләрдә јалныз мүбтәдалар иштирак едир, бунларда да хәбәри ахтармаг гејри-мүмкүндүр. Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, һәмин ҹүмләләрдә ики гүтб дејил, бир гүтб вардыр. Демәли, түрк дилләриндә бүтүн ҹүмләләрдә мүбтәда вә хәбәри ахтармаг доғру олмаз. Һәм дә һәр заман мәнтиги субјект вә предикатын грамматик мүбтәда вә хәбәрә ујғун кәлдијини иддиа етмәк мәнтиги категорија илә грамматик категоријаны ејниләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Бу ики категорија бир-бири илә нә гәдәр сых әлагәдә олсалар да, онлар ејнијјәт тәшкил етмир. Мәнтиг тәфәккүр ганунларыны, грамматика исә дил ганунларыны өјрәнир. Мәнтиглә грамматиканын әлагәси дил материаллары әсасында әмәлә кәлир. Лакин мәнтиглә грамматика арасында белә сых әлагәнин олмасына бахмајараг, мәнтиглә грамматика, һөкмлә ҹүмлә арасында мүһүм фәргләр дә вардыр. Әкәр мәнтиг үмумбәшәри олан тәфәккүр ганунларыны өјрәнирсә, грамматика бу вә ја башга конкрет бир дилин ганунларыны өјрәнир. Һәм дә һөкмдә һәмишә ики үзв олурса, ҹүмләләр һәм ҹүттәркибли, һәм дә тәктәркибли олур. Бундан башга, ҹүмләдә икинҹи дәрәҹәли үзвләр дә олур ки, бунларын һөкм үчүн әһәмијјәти јохдур. Мәһз буна көрә дә Н. А. Баскаковун дедији кими, һөкм ифадә едән ҹүмләләр өз гурулушуна көрә һөкмә ујғун кәлирсә, ҹүмләләр өз тәркибинә көрә дә даһа мүхтәлиф олдуғундан һөкмлә ујғун кәлмир[1].

Садә бүтөв ҹүмләләр һөкм үзвләрини баш үзвләр шәклиндә өзүндә сахламагла икинҹи дәрәҹәли үзвләр һесабына бир гәдәр дә мүрәккәбләшир. Икинҹи дәрәҹәли үзвләр ја хәбәрә, ја да мүбтәдаја аид олур. Мүбтәда вә хәбәрин икинҹи дәрәҹәли үзвләри өз әтрафында груплашдырмасы нәтиҹәсиндә мүбтәда вә хәбәр груплары әмәлә кәлир.

Бир гајда олараг мүбтәда групу бир, хәбәр групу исә бир нечә атрибутив үнсүрдән ибарәт ола биләр. Мә'лум олдуғу үзрә, икинҹи дәрәҹәли үзвләрдән тамамлыг вә зәрфлик һәмишә фе'ли хәбәр групуна дахил олдуглары һалда, тә'јинләр һәм баш, һәм дә икинҹи дәрәҹәли үзвләрә аид олур.

[1] Н. А. Баскаков. Предложение и словосочетание в тюркских языках. Сб. «Вопросы составления описательных грамматик», М., 1961, сәһ. 63.

си чүмләдә үмуми, әсас фикри ифадә етмәјә хидмәт көстәрир вә мүәјјән суалларла грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағлана билмирсә, башга бир груп сөзләр чүмләнин үмуми мә'насы илә бағлы олуб, она әлавә инчә мә'на чаларлыглары версәләр дә чүмлә үзвү ола билмир.

Буна көрә дә чүмләдән данышаркән биринчи нөвбәдә чүмлә үзвләри вә онларын хүсусијјәтләриндән гыса бәһс етмәк лазымдыр.

Чүмлә үзвләри

Мүстәгил лексик мә'наја малик һәр һансы бир сөз вә сөз бирләшмәси чүмлә үзвү ола биләр. Буиларын һамысы чүмләдә дашыдығы вәзифәсинә көрә ејни рола малик дејилдир. Белә ки, чүмлә үзвләринин бир һиссәси фикрин ифадәсиндә әсас, һәлледичи рола маликдир (баш үзвләр), дикәр һиссәси исә баш үзвләри бу вә ја башга чәһәтдән тамамламаға, ајдынлашдырмаға, изаһ етмәјә хидмәт көстәрир (икинчи дәрәчәли үзвләр). Мәсәлән: 1) *Гулу тәләсә-тәләсә сары инәјин дәрисини сојуб бир күнчә сәрмишди. (М. Ибраһимов.)* 2) *Диларанын јанагларындакы гызартылар хејли артды. (М. Ибраһимов.)*

Биринчи чүмләдә *Гулу сојуб сәрмишди,* икинчи чүмләдә исә *гызартылар артды* сөзләри фикрин битмәсиндә әсас, һәлледичи рола малик олдуғундан баш үзвләрдир. Биринчи чүмләдә *тәләсә-тәләсә, сары инәјин дәрисини бир күнчә,* икинчи чүмләдә *Диларанын јанагларындакы* вә *хејли* сөзләри фикрин битмәсиндә мүстәгил сурәтдә ишләнә билмәдикләриндән онлар ја мүхтәлиф чәһәтләрдән баш үзвләри, ја да бир-бирини изаһ етдијиндән икинчи дәрәчәли рола маликдирләр.

Демәли, чүмләдә истәр баш вә истәрсә икинчи дәрәчәли үзвләрин өзүнәмәхсус мүәјјән хүсусијјәтләри вардыр. Баш үзвләр мүстәгил сурәтдә фикрин битмәсинә хидмәт едә билирсә, икинчи дәрәчәли үзвләр белә бир рола малик ола билмир. Буна көрә дә икинчи дәрәчәли үзвләр баш үзвләрин әтрафында груплашараг, ја баш үзвләри, ја да бир-бирини изаһ едир. Булары, гыса да олса, ајры-ајрылыгда изаһ едәк.

1. **Мүбтәда.** Мүбтәда чүмләнин баш үзвләриндән биридир. О һеч бир чүмлә үзвүндән асылы дејилдир. Әксинә, башга үзвләр бу вә ја дикәр чәһәтдән мүбтәдадан асылы олур. «Мүбтәда чүттәркибли чүмләнин баш үзвү олуб, грамматик чәһәтдән чүмләнин башга үзвләриндән асылы олмајыб, әламәти хәбәрдә мүәјјән олунан әшјаны билдирмәклә, адлыг һал формасында исимләрлә, әвәзликләрлә вә һалланан дикәр үзвләрлә (сөзүн кениш мә'насында) ифадә олунур»[1].

[1] Грамматика русского языка, М., т. II, часть I, 1952, сәһ. 370.

Хәбәр групуна дахил олан үзвләр чүмләдә даһа чох мүтәһәррикдир. Башга сөзлә десәк, чүмләнин мәнтиги гурулушундан асылы олараг бунлар чүмләдә өз јерини дәјишә биләр. Лакин бу үзвләрин чүмләдә өз јерини дәјишмәсиндән асылы олмајараг, онлар јенә дә хәбәрә аид олур. Мәсәлән, *Фәһләләр онун әмрини дәрһал јеринә јетирдиләр. (М. Һүсејн.)* чүмләсиндә *фәһләләр* сөзү мүбтәда, *јеринә јетирдиләр* исә хәбәрдир. Бу чүмләдә хәбәрә аид олан *онун әмрини* васитәсиз тамамлығы илә *дәрһал* тәрз-һәрәкәт зәрфлији дә вардыр. Бурада васитәсиз тамамлыг тәрзи-һәрәкәт зәрфлијиндән әввәл кәлмишдир. Һәмин чүмләдәки тамамлыг вә зәрфлик *јеринә јетирдиләр* хәбәринә аид олуб онуила бирликдә хәбәр групу әмәлә кәтирмишдир. Чүмләнин мәнтиги гурулушундан асылы олараг зәрфлији тамамлыгдан әввәлә салсаг, јенә хәбәр групуна һеч бир хәләл кәлмәјәчәкдир; мәсәлән: *Фәһләләр дәрһал онун әмрини јеринә јетирдиләр* вә с.

Лакин тә'јинин чүмләдәки вәзијјәти башгадыр. О, тә'јин етдији чүмлә үзвүндән һеч бир шәраитдә ајрыла билмәз. Тә'јин тә'јин етдији чүмлә үзвүнүн јанында кәлмәлидир; мәсәлән: *О, нефт кеологларына белә саһәләрдән узаглашмағы мәсләһәт көрүрдү. (М. Сүлејманов.) Үрәјиндә гајнајан одлу һирс Мурадын бүтүн бәдәнини алышдырды. (Мир Чәлал.) Севимли Ханларын хатирәси һәмишә үрәјимиздә јашајачагдыр. (А. Шаиг.)* Бу чүмләләрдәки *белә* сөзүнү *саһәләрдән* сөзүндән, *үрәјиндә гајнајан одлу* сөзләрини (тә'јинини) *һирс* сөзүндән (мүбтәдасындан), *бүтүн* сөзүнү (тә'јинини) *бәдәнини* сөзүндән (тамамлығдан), *севимли* сөзүнү (тә'јинини), *Ханларын хатирәси* бирләшмәсиндән (мүбтәдасындан) һеч бир шәраитдә ајырмаг мүмкүн дејилдир.

Мәһз буна көрә дә чүмләдә мүбтәда вә хәбәр групларыны чох асанлыгла бир-бириндән ајырмаг олур. Мүбтәда вә хәбәр групуна дахил олан үзвләр дә грамматик чәһәтдән бир-биринә бағланмалыдыр. Лакин чүмләдә елә сөзләр олур ки, онлар чүмләнин үмуми мәзмуну илә бағлы олсалар да грамматик чәһәтдән чүмлә үзвү ола билмир. Белә сөзләрә хитаблар, ара сөз вә әдатлар дахилдир. Мәсәлән: *Ај гызым, о судан бир-ики гашыг төк! Ај чамаат, бир јол верин! Бир дә сизә дејирәм, хошлугла разы олун! Јаз, нә дејирәм ки. (М. Ибраһимов.) Вармы диләјин мәһәлли билләм. (Хәтаи.)* Бу чүмләләрдәки *ај гызым, ај чамаат* сөзләри мүрачиәт мәгсәдилә ишләнмиш хитаблар, *бир дә, нә дејирәм ки, вармы диләјин* сөзләри әдатлар олуб, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлана билмәмишләр.

Мәһз бүтүн бунлара көрә дә чүмләнин тәркибиндә олан сөзләрин һамысы ејни рола малик дејилдир. Бунларын бир һиссә-

Мүбтәда адлыг һалда әшја билдирән вә ја әшјалашан (субстантивләшән) һәр һансы бир нитг һиссәси илә ифадә олунур. «Исим категоријасы, һәтта һәрәкәт вә кејфијјәт һаггында мүчәррәд анлајышлар да әшја шәклиндә, ад формасында дүшүнмәк имканы верир»[1]. Буна көрә дә әшјалыг дејәндә буну кениш мә'нада баша дүшмәк лазымдыр; чүнки бура һәм әшја, һәм дә әшја кими дәрк олунан иш, һал, һәрәкәт, вәзијјәт, кејфијјәт, әламәт вә с. дахил олараг мүбтәда вәзифәсиндә ишләнәр вә әламәти хәбәр васитәсилә мүәјјән олуна биләр; мәсәлән: *Атлар јаваш һәрәкәт едирди. Назлы онун сөзүн кәсди. Хош бир кәләчәк күлүмсәјирди! Ким исә кәлирди. (М. Ибраһимов.) Бакы өлкәнин дамарларына тәзә ган дағыдыр. (М. Һүсејн.) Кәлән Һәсәндир. Бу чырылты Гулуја хош кәлмәди. (М. Ибраһимов.)* Бу чүмләләрдә мүбтәдаларын һамысы әшја вә әшјалыг мәзмунлу мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олундуғу кими, әламәтләри дә онларла әлагәдә олан хәбәрләрдә әкс олунмушдур. Һәм дә бурада грамматик мүбтәдалар мәнтиги субјектләрә ујғун кәлир. Лакин һаггында данышылан чүмлә үзвү бә'зи һалларда грамматик чәһәтдән мүбтәда олса да, мәнтиги чәһәтдән субјект олмур. Мәсәлән, *Дәрс башланды* чүмләсиндә *дәрс* сөзү грамматик мүбтәда олдуғу һалда, мәнтиги чәһәтдән објектдир. Јахуд, *Бина Бакы Совети тәрәфиндән тикдирилмишдир* чүмләсиндә *бина* сөзү грамматик чәһәтдән мүбтәда, *тикдирилмишдир* сөзү хәбәр, *Бакы Совети тәрәфиндән* бирләшмәси исә тамамлыгдыр. Мәнтиги чәһәтдән *Бакы Совети тәрәфиндән* бирләшмәси субјект, *бина* сөзү објект, *тикдирилмишдир* сөзү предикатдыр.

Мүбтәданын адлыг һалда ишләнмәсиндән данышаркән бир мәсәләни дә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Јә'ни адлыг һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән сөзләри һәмин һалда тә'јин вәзифәсиндә ишләнән исим, сифәт, сај вә әвәзликләрлә гарышдырмамаг үчүн ашағыдакылара диггәт олунмалыдыр:

Адлыг һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән сөзләр һеч бир чүмлә үзвүндән асылы олмур. Мәсәлән, *Әли кәлди. Кәлән Әлидир. Бу мәнә хош кәлмәди* чүмләләриндә *Әли, кәлән, бу* сөзләри адлыг һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләндији һалда, *Бу чырылты Гулуја хош кәлмәди (М. Ибраһимов.)* чүмләсиндә *бу* ишарә әвәзлији адлыг һалда ишләнмәсинә бахмајараг, чүмләнин мүбтәдасы дејил, *чырылты* сөзүнүн тә'јинидир *(бу чырылты)*.

Адлыг һалда ишләнән сөзләр хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едәркән мүтләг хәбәрлик шәкилчиләрини гәбул етмәлидир; мәсәлән: *Кәлән Әлидир. Кәлән мәнәм* вә с.

Адлыг һалда ишләнән сөзләрин чүмләдәки јери дә мүхтәлиф

[1] В. В. Виноградов. Русский язык, М.—Л., 1947, сәһ. 48.

олур. Белә ки, адлыг һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән сөзләр чүмләдә биринчи јердә, хәбәр вәзифәсиндә ишләнәнләр исә чүмләнин ахырында, зәрфлик кими ишләндикдә фе'ли хәбәрә аид олмалы, тә'јин кими ишләндикдә исә тә'јин олунан сөзүн әввәлиндә кәлмәлидир.

Мүбтәданын ифадә васитәләринә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, о, әшја вә әшјалашмыш бүтүн нитг һиссәләри илә (исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л) ифадә олуна биләр. Бунлар да ја тәк-тәк сөзләрлә, ја да груп сөзләрдән ибарәт олур. Тәк-тәк сөзләрлә ифадә олунан мүбтәдалар садә, груп сөзләрлә ифадә олунан мүбтәдалар исә мүрәккәбдир. Мәсәлән, *Н а з л ы онун сөзүнү кәсди. Г у л у јавашча төвләјә кечди. (М. Ибраһимов). С у р у сејрәк мешәлик ичи илә јајылыб отлајырды (Ә. Вәлијев.) Ј а х ш ы л ы г чыхмајыр јаддан. (С. Вурғун.) Б и з һәзин бир баһар ахшамы ајрылдыг. (М. Сүлејманов.) Ону м ә н ө з ү м билирәм. (М. Һүсејн.) Б и з и м к и л ә р дүшмәни тәпәдән говдулар. (Ә. Вәлијев.) Гој а ғ л а р да, г а р а л а р да сәадәтлә нәфәс алсын. (С. Вурғун.) Сәнә гурбан кедән 26-лар, Дөјүшләр күнүндән галыр јадикар. (С. Вурғун.) Д ө в л ә т ганунлары јенә онларын әлиндә иди. Гарашын ифтихарла дедији бу с ө з л ә р и н м ә' н а с ы Назлыја... ајдын иди. Ф и к и р л ә р и һ а з ы р л а м а г, и ч т и м а и ә г и д ә н и т ә ш к и л е т м ә к, јаваш-јаваш да олса халгын көзүнү һ ә г и г ә т ә а ч м а г бизим әсас вәзифәмиз олмалыдыр (М. Ибраһимов.) Д ү н ј а ј а ј а р а ш ы г в е р ә н, а з а д л ы г к ә т и р ә н, м ә һ ә б б ә т и ө л м ә з д а с т а н а ч е в и р ә н инсан олду. (Ә. Вәлијев.) К ү н ү н а л т ы н д а д а ј а н м а г мүмкүн дејилди. (М. Ибраһимов.)* вә с.

Азәрбајчан дилинин хүсусијјәтинә көрә, бә'зән шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалар мүстәгил олараг чүмләдә ајрыча сөз шәклиндә өз ифадәсини тапмыр. Белә һалларда мүбтәда хәбәрин дахилиндә грамматик әламәтләрлә — шәхс шәкилчиләри илә ифадә олунур; мәсәлән *Мәни јухары чыхарын. (М. Ибраһимов.) Архајын ола биләрсән. (И. Әфәндијев.) Сабаһ истираһәт күнү олдуғундан ишдән тез чыхмышдым. (М. Ибраһимов.) Биз Керчдән чыханда јандырдым. билмирәм. (Ә. Вәлијев.)* вә с. чүмләләрин һеч бириндә мүбтәда ајрыча сөз шәклиндә ишләнмәмиш вә бунун ишләнмәсинә еһтијач да һисс олунмамышдыр. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки И. И. Мешшанинову дедији кими, «чүмләнин башында дуран әвәзлик артыг көрүнүр вә буна көрә дә чүмләнин фикир мәзмунундан бир шеј итирмәдән буну, јә'ни чүмләнин башындакы әвәзлији атмаг олар».

Демәли, шәхс әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәдаларын мүстәгил сөз кими ишләнмәси һәмишә вачиб дејилдир. Лакин мүб-

тәданын мүстәгил сөз кими чүмләдән дүшмәси һәмишә мүмкүн олмур; чүнки бә'зи һалларда мүбтәданын чүмләдән бурахылмасы онун үмуми мәзмунуну поза биләр. Буна көрә дә шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалары ашағыдакы һалларда атмаг олмур: а) чүмләдә һәмчинс мүбтәдалар олдугда, б) мәнтиги вурғу мүбтәда үзәринә дүшдүкдә, в) мүбтәдадан сонра **да, дә** бағлајычылары вә **ки** әдаты олдугда, г) диалогларда вә с. Мәсәлән: ***Мән дә, Азәр дә, Минирә дә демократ ја**зылмышдыг. Кәндә **мән** дә, **Азәр** дә кәлмишик.* (*М. Ибраһимов*) *Кечән күн театра **мән** кетмишдим. Мәнчә, **сиз өзүнүз** ону тапмамыш дејилсиниз,* (*М. Һүсејн.*) ***Өзүм** дә борчлу чыхдым.* (*М. Ибраһимов.*) ***Сиз** кедин, **мән** Сәријјә халанын јанында галачағам.* (*М. Ибраһимов.*) ***Мән** нә дедим ки? **Мән** ки данышмадым* вә с.

2. **Хәбәр.** Чүттәркибли чүмләнин баш үзвләриндән бири дә хәбәрдир. Хәбәр мүбтәдаја аид һал, һәрәкәт, һөкмү, мүбтәдасы олмајан чүмләләрдә исә објектив варлыг һадисәләрини билдирән чүмлә үзвүдүр. Хәбәр грамматик чәһәтдән мүбтәдадан асылыдыр. Хәбәрин мүбтәдадан асылы олмасы онун шәхс вә кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашмасыдыр. Одур ки, хәбәр мүбтәда илә ифадә олунан әшјанын әламәтини, јә'ни иш, һал, һәрәкәти вә с. көстәрир. Чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин әлагәләнмәси нәтичәсиндә предикатив бирләшмәләр мејдана чыхыр. Белә бирләшмәләрдә битмиш бир фикир ифадә олунур. Бу да шәхс категоријасы (хәбәрлик) илә мејдана чыхыр. Бунун өзү дә ики јолла әмәлә кәлир: синтетик (морфоложи) вә аналитик (синтактик). Хәбәрин синтетик јолла әмәлә кәлмәси Азәрбајчан дилиндә (башга түрк дилләриндә дә беләдир) чох кениш јајылмышдыр. Бу дилләрдә һәр һансы бир сөзүн вә ја нитг һиссәсинин, хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси үчүн онларын шәхс, заман категоријасынын шәкилчиләрини гәбул етмәси лазымдыр. Бу да онларын морфоложи әламәтләри адланыр. Хәбәр категоријасыны јарадан шәкилчиләр чүмләдә хәбәр ола биләчәк бүтүн нитг һиссәләринин ахырына әлавә олунур. Бунун нәтичәсиндә дә Н. К. Дмитријевин гејд етдији кими, «субјект мәзмуну илә хәбәрлик идејасы бирләшир». Чүмләнин хәбәри бу шәкилчиләр васитәсилә мејдана чыхдығы үчүн бунлара хәбәрлик категоријасынын шәкилчиләри дејилир. Хәбәрлик категоријасынын шәкилчиләри I, II шәхс сонлуглары (тәк вә чәм) вә еләчә дә III шәхсдә ***-дыр, -дир, -дур, -дүр*** шәкилчиләринин сөзләрә әлавәси илә мејдана чыхыр. Мәсәлән: *Мүәллимәм, мүәллимсән, мүәллимдир, мүәллимик, мүәллимсиниз, мүәллимдирләр. Охудум, охудун, охуду, охудуг, охудунуз, охудулар* вә с.

Хәбәрин аналитик (синтетик) јолла әмәлә кәлмәсиндә һеч бир морфоложи әламәт иштирак етмир. Бурада интонасија вә

сөзләрин сырасынын мүһүм ролу вардыр; мәсәлән: *Пајызын орталары иди. Колхоз фермасынын һејванлары иди. Санки шәһәрин һәр тәрәфиндән адамлар бураја ахмагда иди. (М. Ибраһимов.) Әзиз Чичәклијә чатанда кәнддә сәс-күј вар иди. (Ә. Вәлијев.) Сән аға, мән аға, инәкләри ким сағa (Аталар сөзү). Һә... өзүдүр ки, вар. Чох хәбәри вар (М. Һүсејн.) Јахын кәл, гулаг ас гәлбим дејәнә (С. Вурғун.)* вә с.

Хәбәрин грамматик ифадә васитәләринә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, бунлар чох кенишдир. Хәбәр чүмләдә фе'лин бүтүн формаларында, исим (исмин бүтүн һалларында, тә'сирлик һалындан башга), сифәт, сај, әвәзлик вә с. ифадә олуна билир. Бүтүн бунлар хәбәрин ишләнмә даирәсинин кенишлијини көстәрир. Бу чәһәтдән хәбәри ики јерә бөлмәк олар: фе'ли вә исми хәбәрләр.

Фе'ли хәбәр анчаг фе'лләрлә ифадә олунур. Фе'лин бүтүн формалары (әмр, хәбәр, лазым, арзу, вачиб), eләчә дә нөвләри чүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләнә билир.

Фе'лин әмр формасы илә ифадә олунан хәбәрләр заманлара көрә дәјишмир вә ***иди, имиш*** көмәкчи фе'лләрини гәбул етмир. Фе'лин әмр формасы илә ифадә олунан хәбәрләрин мә'насында анчаг индики вә кәләчәк заман анлајышы олур; мәсәлән: *Сән аллаһ, ај Күлсүм бачы, маллар кәләндә сән онлары бир аз ј е м л ә, мән Ејвазы ј о л а с а л ы м. (Ч. Чаббарлы). Гој кәләчәк азад күн, азад һәјат көрән нәсилләр бизә т ө һ м ә т в у р м а с ы н л а р. (М. Ибраһимов.) Ч а ғ ы р ы н, һарадаса ч а ғ ы р ы н ону; кәлсин, гучаглајыб онун бојнуну, өпмәк истәјирәм, онун шәрәфинә алгыш ј ү к с ә л с и н. (С. Вурғун.) Мәни јухары ч ы х а р ы н (М. Ибраһимов.)* вә с.

Фе'лин хәбәр формасы илә ифадә олунан хәбәрләр бүтүн заманлара аид ола билир. Мәсәлән:

Аләм бир-биринә гарышды. (М. Ибраһимов.) Мән ону һеч вахт ачыглы, әсәби вә јахуд гашгабаглы көрмәмишәм. (М. Ибраһимов.) Ону муаличә үчүн хәстәханаја апармышлар. (М. Ибраһимов.) Гаршыда кениш вә нәһајәтсиз үфүгләр ачылырды. (М. Ибраһимов.) Онунла мәсләһәтләшмәк истәјирәм. (И. Әфәндијев.) Ишләјән јејәр (Аталар сөзү.) вә с.

Исми хәбәрләр бүтүн адларла ифадә олунур. Исми хәбәрләри әмәлә кәтирмәк үчүн фе'л олмајан сөзләрин ахырына шәхс сонлуглары, ***-дыр, -дир, -дур, -дүр*** хәбәр шәкилчиләри вә ***иди, имиш*** көмәкчи фе'лләрини артырмаг лазым кәлир; мәсәлән: *тәләбәјәм, тәләбәсән, тәләбәјик, тәләбәсиниз, тәләбәдирләр.*

Бах, әсил устадыр... Мәним достумдур. (М. Һүсејн.) Доғрудур, нефт чыхармаг бизим вәзифәмиздир. (М. Сүлејманов.) Мә-

ним чавабымдыр, онун чавабы. (С. Рүстәм.) Мән онун оғлујам. (С. Рәһимов.) Јаман вахт көзләјәндир. (М. Ибраһимов.) Мәним вәзифәм кечә-күндүз ишләмәкдир. (М. Ибраһимов) вә с.

3. Тамамлыг. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләриндән бири тамамлыгдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри баш үзвләри бу вә ја башга чәһәтдән тамамламаға, изаһ етмәјә, ајдынлашдырмаға хидмәт етдикләри кими, бир-бирини дә изаһ етмәјә хидмәт көстәрирләр. Лакин бу үмуми чәһәтләри илә бирликдә икинчи дәрәчәли үзвләрин өзүнә аид хүсусијјәтләри дә вардыр. Одур ки, акад. И. И. Мешшанинов јазыр: «Тамамлыг башга үзвләрдән там мә'насы илә асылы дејилдир. Тә'јин вә зәрфлик исә чүмләдә мүстәгил ишләнә билмәз. Бунлар анчаг тә'јинләнән үзв илә бирликдә ишләнмәлидир. Лакин тамамлығын беле бир мүәјјәнләшән үзвә еһтијачы јохдур. Әксинә, о өзү мүәјјәнләшдирән үзвүн олмасыны тәләб едир. Бу чәһәтдән о мүстәгилдир. Јалныз мә'насы илә бағлы олуб хәбәрин ифадә етдији иши тамамладығы үчүн ондан мүәјјән гәдәр асылыдыр».

Тамамлыглар хәбәрин мә'насыны тамамлајан чүмлә үзвүдүр. Онлар адәтән фе'л (фе'ли бағлама, фе'ли сифәт, мәсдәр), бә'зән сифәт, гејри-мүәјјән сајлар вә зәрфлә ифадә олунан исми хәбәрләрә аид олан чүмләнин нисбәтән мүстәгил үзвүдүр. Тамамлыглар исмин адлыг вә јијәлик һалларындан башга,галан һалларында, бә'зән гошмаларла ишләнән исимләрлә, шәхс вә ишарә әвәзликләри вә еләчә дә тәркибләрлә ифадә олунуб, әшјалыг мә'насыны билдирән чүмлә үзвүдүр.

Тамамлыглар чүмләнин васитәсиз вә васитәли објекти олур. Васитәсиз објект олдугда тә'сирли фе'лләрлә (еләчә дә мәсдәр, фе'ли бағлама, фе'ли сифәтлә) ифадә олунан чүмлә үзвүнә аид олур вә идарә әлагәси илә һәмин үзвә бағланыр. Башга сөзлә десәк, васитәсиз тамамлыг һәмишә өзүнә исмин тә'сирлик һалында ишләнән објект тәләб едир. Бу да ики чүр олур. Әкәр објект мүәјјәндирсә, исмин тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул едир, гејри-мүәјјәндирсә, тә'сирлик һал шәкилчиси ихтисар олунур; мәсәлән: *Фәрһад китабы мәнә верди. Рамиз мәктуб јазды. Назлы онун сөзүнү кәсди. (М. Ибраһимов.)* вә с.

Васитәли тамамлыглар исмин јөнлүк, јерлик, чыхышлыг һаллары илә ишләнир; мәсәлән: *Күндүзә китаб вердим. Күндүздә китаб чохдур. Китабы Күндүздән алдым. Дәмирјол стансијасында Рәхшәндәјә тәсадүф етдим. (М. Ибраһимов.) Сәнин әлиндән зәнчир чејнәјир. (И. Әфәндијев.) Бу чырылты Гулуја хош кәлмирди. (М. Ибраһимов.) Гарынын ифтихарла дедији бу сөзләрин мә'насы Назлыја да, Сурхаја да, Һәсән кишијә дә ајдын иди. (М. Ибраһимов.) Мән она бахдым. Мәммәд Һәсәндән разыдыр* вә с.

4. **Тә’јин.** Чүмләдә әшја вә әшјалыг билдирән сөзүн әламәтини, кејфијјәтини, мигдарыны вә сырасыны мүәјјәнләшдирән үзвә *тә’јин* дејилир. Тә’јин тә’јинләнән үздән әввәл кәләрәк ондан асылы вәзијјәтдә олур. Бу о демәкдир ки, әкәр тә’јинләнән үзв чүмләдән атыларса, о заман тә’јин дә өз әһәмијјәтини итирәр вә чүмләдән харич едиләр. Тә’јин чүмләдә әшја вә әшјалыг билдирән сөз вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан бүтүн чүмлә үзвләринә (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, зәрфлијә) аид ола биләр. Бир сөзлә, тә’јин атрибутив синтактик үзв олуб тә’јин олунан чүмлә үзвүнүн һеч бир формал әламәти илә ујғунлашмадан бүтүн чүмлә үзвләринин тә’јини ола билир; мәсәлән: *Ајаг јалын, гарасачлы, утанчаг гыз јенә гапы далында көрүнмәз олду. (М. Һүсејн.) Газмачы Кәрим дә бу фикирдә иди; о, балача әли илә бир вараг кағыз галдырыб һавада јелләтди. Кениш чөлләр, уча дағлар, галын мешәләр үрәкачычы јашыл бир көркәм алырды. Һәр икисинин әјниндә тәзә тикилмиш палтар вар иди. Бир нечә күн бундан габаг шәфгәт бағысы илә сөһбәт етдијим ағачын алтында отурмушдум. (М. Ибраһимов.) Фиридунун көзләри дәстәнин габағында кедән вә ара-сыра дөнәрәк шуар сөјләјән Фәридәјә, Хавәрә вә Сүдабәјә саташды. (М. Ибраһимов.)*

5. **Зәрфлик.** Чүмләдә хәбәр васитәсилә ифадә олунан һәр һансы бир ишин, һәрәкәтин, һадисәнин заманыны, јерини, кәмијјәтини, сәбәб вә мәгсәдини вә с. билдирән чүмлә үзвү *зәрфлик* адланыр. Зәрфликләр әсасән аид олдуғу фе’ли хәбәрин јанында кәлир; мәсәлән: *Араз сакит ахырды. Газма дәзкаһы вә насослар јахшыча ишләјирди. (М. Ибраһимов.) Издиһам пилләләрдән ашағы енирди. (М. Сүлејманов.) Султан чај ичмәкүчүн столун башында әјләшди. (Ә. Садыг.)* вә с.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, бир чох һалларда зәрфликләр (хүсусән заман, јер зәфлији) чүмләдә хәбәрдән узагда дура билир. Чүнки онлар идарә олундуглары фе’ли хәбәрлә зәиф шәкилдә бағланыр. Буна көрә дә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүндән даһа чох онун үмуми мәзмуну илә бағлы олурлар. Одур ки, зәрфликләр (заман, јер) чүмләнин истәнилән јериндә кәлә билир; мәсәлән: *Ахшам Сурхајы вә Һәсән кишини һәјәтдә Назлы илә Зејнәб хала гаршылады. Сабаһ истираһәт күнү олдуғу үчүн ишдән тез чыхмышдым. Ону мүаличә үчүн хәстәханаја апармышлар. (М. Ибраһимов.) Инди о анчаг хилас олмағы дүшүнүрдү. Сабаһ јенә иш башлајачагсан. (М. Сүлејманов.) Ола биләр,—деди,—сабаһдан өзүм кедиб ораны бир дә јохлајачағам. (М. Һүсејн.) Бир аздан сонра јаваш-јаваш арха чанталары ачылды. (Ә. Әбүлһәсән).* *О, сүр’әтлә китабханадан* чыхды.

(М. Һүсејн.) *Д ә н и з д ә н* *сәһәр күләји әсирди.* *(М. Сүлејманов.)* *Аслан* *н ә н ә с и н и н* *г у ч а ғ ы н д а* *ш и р и н* *јатырды.* *(Ә. Вәлијев.)* *А в т о м а т ы н* *г у н д а ғ ы н ы* *с ы х а р а г* *јерә узанды.* *(М. Ибраһимов.)* *Анасы Баһары* *ч о х* *севирди.* *(Мир Чәлал.)* *С ә н и* *к ө р м ә к* *у ч у н* *б у р а ј а* *кәлмишәм* вә с.

Чүмлә үзвләри һаггында бураја гәдәр дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, онларын һәр биринин чүмләдә мүәјјән бир вәзифәси вардыр.

Садә чүмләләр

Мүәјјән фикир ифадә едән бир предикатив синтагмлы чүмләләрә с а д ә ч ү м л ә л ә р дејилир.

Садә чүмләләр баш үзвләрин иштиракына көрә ики нөвә ајрылыр: т ә к т ә р к и б л и вә ч ү т т ә р к и б л и садә чүмләләр.

Тәктәркибли садә чүмләләрдә баш үзвләрдән бири, јә'ни ја мүбтәда, ја да хәбәр иштирак етмир. Мәсәлән, *Дүнән сојуг иди. Китабы мәнә вер* тәктәркибли чүмләләриндә мүбтәда иштирак етмир.

Тәктәркибли чүмләләр өзү дә мүхтәлиф нөвләрә бөлүнүр. Хәбәр әсасында јаранан тәктәркибли чүмләләрин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. **Шәхссиз чүмлә** мүбтәдасы олмајан вә тәсәввүрә кәтирилә билмәјән чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Дүнән ичласда дәрсә давамијјәт мәсәләсинә бахылды. Мәнә сојугдур* вә с.

2. **Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә** мүбтәдасы мејданда олмајан вә конкрет шәкилдә тәсәввүр едилмәјән чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Адили Москваја охумаға көндәрдиләр* вә с.

3. **Үмуми шәхсли чүмлә** мүбтәдасы мејданда олмајан вә грамматик чәһәтдән үчүнчү шәхслә ифадә олунуб чүмләдә ишләнә билмәјән чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Нә әкәрсән, ону бичәрсән. Буна Короғлу дејәрләр* вә с.

4. **Императив (әмри) чүмлә** хәбәри әмр формасы илә ифадә олунан тәктәркибли чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Гулаг асын, О китабы мәнә вер* вә с.

Мүбтәда әсасында әмәлә кәлән тәктәркибли чүмләләр ашағыдакы нөвләрә маликдир:

1. **Екзистенсиал** (јахуд мәишәт типли) **чүмлә** мүәјјән бир һадисә вә јахуд предметин адындан ибарәт олан чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Кечә. Күләк. Гар. Исти бир нәфәс.*

2. **Адлыг чүмлә** мүәјјән бир јерин, әсәрин вә с. адыны билдирән чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры. «Вагиф» пјеси* вә с.

Чүттәркибли чүмләләр баш үзвләрин һәр икисинин ишләндији чүмләләрә, јә'ни һәм мүбтәдасы, һәм дә хәбәри олан чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Күнәш чыхды. Боз чөлдә күләк шиддәтлә выјылдајырды.*

Чүттәркибли чүмләләр дә өз-өзлүјүндә ики јерә ајрылыр: мүхтәсәр чүмлә, кениш чүмлә.

Мүхтәсәр чүмлә о чүмләләрә дејилир ки, онлар јалныз мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт олур; мәсәлән; *Јағыш јағды. Һава ачылыр. Адил јазыр* вә с.

Кениш чүмлә мүбтәда вә хәбәрдән башга икинчи дәрәчәли үзвләри дә олан чүмләләрә дејилир; мәсәлән: *Бир аздан јағыш јағды. Гапгара гаралмыш һава јаваш-јаваш ачылырды* вә с.

Мүрәккәб чүмлә

Истәр рус дили грамматикаларында, истәр Азәрбајчан дилиндә јазылмыш дәрсликләрдә вә истәрсә дә бә'зи мәгаләләрдә мүрәккәб чүмләләрә мүхтәлиф тә'рифләр верилмишдир. Мәсәлән, Щербанын редакторлуғу алтында чыхан рус дили грамматикасынын икинчи һиссәсиндә мүрәккәб чүмләјә белә тә'риф верилмишдир: ики вә даһа артыг садә чүмләдән ибарәт олуб, бир мүрәккәб фикри ифадә едән чүмләләрә мүрәккәб чүмлә дејилир.

Азәрбајчанда јазылмыш орта мәктәб грамматикаларында мүрәккәб чүмләјә белә тә'риф верилир: «Ики вә даһа артыг садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, бир мүрәккәб фикри ифадә едән чүмләләрә мүрәккәб чүмлә дејилир»[1].

Шахматовун фикринчә, мүрәккәб чүмләләр садә чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, бир мүрәккәб фикри ифадә едир вә с.

Көрүндүјү кими, мүрәккәб чүмләләрә мүхтәлиф тә'рифләр верилмишдир. Бүтөв, там бир фикир вә ја һөкм садә чүмләләрлә ифадә олундуғу кими, садә чүмләләрин мүхтәлиф үсулларла бирләшәрәк мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирмәси илә дә ифадә олунур. Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр бир-бири илә мә'нача бағлыдырлар. Бу мә'на бағлылығы тәсадүфи дејил, дилин дахили инкишаф ганунлары нәтичәсиндә, јә'ни онун инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш диалектик бир бағлылыгдыр. Ајры-ајры садә чүмләләрин тәркиб дахилиндә бирләш-

[1] М. А. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә. Азәрбајчан дилинин грамматикасы, Бакы, 1958, сәһ. 108.

мэси үчүн көмәкчи сөзләрин, бағлајычыларын, интонасијанын да әһәмијјәти аз дејилдир.

Бунлары даһа јахшы баша дүшмәк үчүн ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

Сәһәр ачылды вә Чамал әми илә Гәрәнфил хала ајаға галхдылар. (Ә. Вәлијев.)

Ајаз вә шахта кетдикчә артырды, буна көрә дә чискин думан кәнди бүрүјүрдү.

Биринчи мүрәккәб чүмләдәки садә чүмләләр *вә* бағлајычысы илә бир-биринә бағландығы һалда, икинчи чүмлә ***буна көрә дә*** бағлајычы сөзү илә бир-биринә бағланмышдыр.

Бурадан белә көрүнүр ки, мүрәккәб чүмләләрин әмәлә кәтирилмәсиндә заһири бағлајычы васитәләрин ролу аз дејилдир. Лакин мүрәккәб чүмләнин әмәлә кәтирилмәсиндә заһири, јә'ни грамматик бағлајычылар јалныз көмәкчи сөзләрдән ибарәт дејил, ејни заманда мүрәккәб чүмләнин тәләффүзүндә истифадә олунан хүсуси интонасија, аһәнк вә фасиләнин дә ролу вардыр; чүнки садә чүмләләрдәки интонасијадан фәргли олараг мүрәккәб чүмләләр интонасијаја вә аһәнкә дә маликдир. Мәсәлән, *Зәнк чалыныр, ушаглар мәктәб һәјәтинә чыхыр вә һәр тәрәфә јајылырлар. (Мир Чәлал.) Ајаз вә шахта кетдикчә артыр, чискин думан кәнди бүрүјүрдү* чүмләләриндә садә чүмләләр арасында олан хүсуси интонасија вә аһәнк ајдын һисс олунур. Бурадан ајдын олур ки, садә чүмләләрин белә хүсуси авазла вә хүсуси аһәнклә бағлылығынын мүрәккәб чүмләләрдә садә чүмләләрин бирләшмәсиндә бөјүк ролу вардыр.

Мүрәккәб чүмләләр һәм табесиз, һәм дә табели олур. Бәс онда бунларын бир-бириндән фәрги вә бир-биринә охшар чәһәтләри нәдән ибарәтдир? Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр бир-бири илә бу вә ја башга мә'на әлагәсинә көрә бағланыр. Бу мә'на әлагәси, әсасән ики јолла әмәлә кәлир. Бә'зән садә чүмләләр формал чәһәтдән өз мүстәгиллијини сахламагла бир үмуми мә'на әсасында бағланыр вә бири дикәрини, јә'ни әввәл кәлән садә чүмлә сонракыны вә сонра кәлән садә чүмлә әввәлкини мә'нача тамамлајыр. Бунун нәтичәсиндә дә садә чүмләләр бирләшиб бүтөв бир фикир ифадә едир.

Бә'зән дә садә чүмләләрин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән мүрәккәб чүмләләр садә чүмләнин биринин мә'нача тамамланмасы әсасында, икинчисинин исә өз мүстәгиллијини

итирмәси вә дикәринә бағланмасы шәрти илә бир үмуми фикри ифадә едән мүрәккәб чүмләләр әмәлә кәлир.

Белә олдуғу һалда, биринчи вәзијјәтдә садә чүмләләр табесизлик әсасында бир-биринә бағланыр. Икинчи вәзијјәтдә иса садә чүмләләрдән бири дикәринә табелик әсасында бағланыр. Мәсәлән, јухарыда гејд олунан чүмләләри тәһлил едәк. *Сәһәр ачылды вә Чамал әми илә Гәрәнфил хала ајаға галхдылар. Сәһәр ачылды, буна көрә дә Чамал әми илә Гәрәнфил хала ајаға галхдылар* чүмләләрини мугајисә етдикдә ајдын олур ки, бу чүмләләрин һәр икисиндә садә чүмләләрин мә'на әлагәси заһири әламәтә маликдир. Јә'ни һәр ики вәзијјәтдә садә чүмләләр мүәјән грамматик бағлајычыларла бир-бири илә бағланыр. Беләликлә, биринчи чүмләдә ***вә*** табесиз бағлајычысы, икинчи чүмләдә исә ***буна көрә дә*** табели бағлајычысы илә бир-биринә бағланмышдыр.

Бурада бизи марагландыран чәһәт бу бағлајычыларын садә чүмләләри бир-бири илә нечә бағламасыдыр. Буну даһа јахшы дәрк етмәк үчүн ашағыдакы чүмләләр арасында белә бир мүгајисә апараг:

Ајаз вә шахта кетдикчә артыр вә чискин думан кәнди бүрүјүрдү.

Чискин думан кәнди бүрүјүр вә ајаз, шахта кетдикчә артырды.

Бу мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрин јерини дәјишмәклә онларын арасында олан әлагә формал чәһәтдән дәјишсә дә, үмуми фикри ифадә етмәк үчүн садә чүмләләрин бир-биринә бағланмасы јенә дә әввәлки һалда галыр:

О, чох мөһкәм адамдыр, она көрә дә она е'тибар етмәк олар.

Она е'тибар етмәк олар, чүнки о чох мөһкәм адамдыр чүмләсиндә мүрәккәб чүмләнин биринчи—*о, чох мөһкәм адамдыр*—һиссәси сәбәби, икинчи—*она көрә дә она е'тибар етмәк олар*—һиссәси исә нәтичәни билдирмишдир. Лакин биринчи чүмләдә нәтичә билдирән, *она көрә дә она е'тибар етмәк олар* һиссә икинчи чүмләдә, јә'ни *она е'тибар етмәк олар* шәклиндә ишләнмиш вә беләликлә дә, сәбәб нәтичәдән сонраја кечмишдир.

Беләликлә, истәр биринчи, истәрсә дә икинчи чүмләдә бағлајычыдан әввәл кәлән чүмләни бағлајычыдан сонраја вә бағлајычыдан сонра кәлән чүмләни исә бу дәфә бағлајычыдан әввәлә салдыг. Бунун нәтичәсиндә биринчи чүмләдә ***вә*** бағлајычысы һәм өзүндән әввәл, һәм дә өзүндән сонра кәлән чүмләни бир-биринә бағлајыр, јә'ни бу чүмләләри формал чәһәтдән гаршылыглы сурәтдә бир-биринә бағламаға хидмәт едир. Һалбуки, икинчи чүмләдә ***буна көрә дә*** вә ***чүнки*** бағлајычылары анчаг

өзүндән сонра кәлән чүмләјә бағлыдыр. Өзүндән сонра кәлән чүмләни өзүндән әввәлки чүмләјә бағламаға хидмәт едир.

Демәли, мүрәккиб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрдә ики чүр бағлылыг ола биләр. Биринчиси, бир тәрәфдән формача, һүгугча бәрабәр олан мүстәгил садә чүмләләр бүтөв бир фикри ифадә етмәк үчүн гаршылыглы олараг бир-бири илә бағланыр. Јә'ни садә чүмләләрин һеч бири о бириндән формал олараг асылы олмур. Лакин бу чүмләләри ајры-ајрылыгда ишләтсәк, садә чүмләләр мүрәккәб чүмләнин ифадә етдији фикри ифадә едә билмәз.

Икинчиси, садә чүмләләрдән бири икинчи садә чүмләјә бағланыр, онун мә'насыны тамамлајыр. Буна көрә дә бир нөв өз мүстәгиллијини итирир вә она табе олур. Белә чүмләләрдә садә чүмләләрдән биринин јерини дәјишдикдә, чүмләләр арасындакы мә'на мүнасибәтләри кими, бу чүмләләрин тәркибинин үмуми мә'насы да дәјишир.

Демәли, биринчи нөв бағлылыға табесиз, икинчи нөв бағлылыға исә табели ады верилир.

Тарихән ики вә даһа артыг садә чүмләләрдән ибарәт олан, лакин муасир дилдә фикир вә интонасија илә бағлылыг тәшкил едән чүмлә мүрәккәб чүмлә адланыр.

Диалектик ганунлар тәләб едир ки, һадисәләр һәм бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олмалы, һәм бир-бири үчүн шәрт олмалы вә һәм дә онларын һәрәкәти, дәјишмәси вә инкишафы нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилмәлидир.

Мәһз белә бир нөгтеји-нәзәрдән мүрәккәб чүмләләрә, онларын һәрәкәти, инкишаф вә дәјишмәси кими бахдыгда, мүрәккәб чүмләләрин инкишафынын ики јолу һаггында данышмаг олар. Биринчиси, садә чүмләләрин табесизлик әсасында бирләшмәсиндән вә бунларын инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлән табели мүрәккәб чүмләләр. Икинчиси, садә чүмләләрин дахили әлагәләринин табелилик әсасында инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлән мүрәккәб чүмләләр. Лакин бу табелилик һәлә будаг чүмләләрин формалашмасы әсасында дејил, табе олан садә чүмләнин мәзмунундадыр.

Табелилик характери олан чүмләнин кенишләндирилмиш үзвләри фикрин конкретләшдирилмәсинә, мүәјјәнләшдирилмәсинә бөјүк имкан јарадыр; мәсәлән: *Әлбәттә, бунлар һамысы сәһиһ вә тамамән һәгигәтдир,*—деди,— *лакин мән белә фикир едирәм ки, инди биз Ираны анчаг кәндлинин ајағы илә өлчә билмәрик. (М. Ибраһимов.)*

Мүрәккәб чүмләләри өјрәнәркән мәгсәдимиз јалныз чүмләләрин бир-бирини тамамламасы, бир-бири үчүн шәрт олма-

сыны дејил, ејни заманда онларын бир кејфијјәтдән башга кејфијјәтә кечмәсини дә мүәјјәнләшдирмәкдир. Мәсәлән, *О ајлы кечәдән сән мүәјјән бир јола ајаг гојмушсан. Орада еһтијатсыз вә бачарыгсыз һәрәкәт едәнләр тез мәһв олурлар. Таһирлә Чәмил јерә дүшдү. Ешикдә хәфиф вә сәрин күләк әсирди. Сәһәр ачылды. Чамал әми вә Гәрәнфил хала ајаға галхдылар. Билирәм, сән атчысан, боз ата јахшы баха биләрсән. Һава чох пис иди. Гар јағыр, күләк әсирди* чүмләләрини ашағыдакы тәрздә јазаг.

О ајлы кечәдән сән елә бир јола ајаг гојмушсан ки, орада еһтијатсыз вә бачарыгсыз һәрәкәт едәнләр тез мәһв олурлар. (М. Ибраһимов.)

Таһирлә Чәмил јерә дүшдү, онда ешикдә хәфиф вә сәрин күләк әсирди. (М. Һүсејн.)

Сәһәр ачылды вә Чамал әми илә Гәрәнфил хала ајаға галхдылар. (Ә. Вәлијев).

Билирәм ки, сән атчысан, боз ата јахшы баха биләрсән.

Һава чох пис иди, каһ јағыр, каһ да күләк әсирди.

Бу чүмләләрин мә'на хүсусијјәтләри, мәкәр јухарыдакы садә чүмләләрин мә'на хүсусијјәтләринин ејнидирми? Мәкәр бу чүмләләрдә јени кејфијјәтли ифадә формалары мејдана чыхмырмы? Мәкәр бу чүмләләрдә бүтөв фикри ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф субјектли хәбәрләрин бир ваһид һалында, ејни заманда вә ја мүхтәлиф заманларда ишләнмәсини көстәрмирми? Шүбһәсиз ки, көстәрир. Икинчи чүмләдә Таһирлә Чәмилин јерә дүшмәси вә күләјин әсмәси ејни заманда, үчүнчү чүмләдә сәһәрин ачылмасы, Чамал әми илә Гәрәнфил халанын ајаға галхмасынын сәбәби вә бу ишләрин ејни заманда ичрасы билдирилир. Бешинчи чүмләдә олан мүстәгил чүмләләр исә зәнчир кими бир бүтөв һалында бирләшәрәк битмиш бир фикри ифадә етмишдир. Бурада һаванын пис олмасы илә гарын јағмасы вә күләјин әсмәси ејни заманда, лакин гарын јағмасы илә күләјин әсмәси исә мүхтәлиф заманлардадыр.

Табели мүрәккәб чүмләләрдә олан табелилијин өзү дә ики чәһәтдән диггәти чәлб едир. Бир тәрәфдән табели мүрәккәб чүмләләрдә (күзәшт, шәрт вә с.) будаг чүмләләр өз мүстәгиллијини тамамилә итириб јени кејфијјәтли ваһид (бири табе олан дикәри табе едән) мүрәккәб чүмләләр әмәлә кәлир. Белә чүмләләрдә бир фикир мәнтиги олараг башгасына табе олур вә ваһид бир фикир вә һөкм ифадә олунур; мәсәлән: *Һава чох исти олса да, дәниз кәнары сәринди. Марал, Зүлфүгар киши Ҝамандаровла бәрабәр јахынлашсајды, Мәдәдов чох пис вәзијјәтдә галачагды. (Ә. Әбүлһәсән.)*

ДИЛИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ВӘ ИНКИШАФЫ

Марксизм-ленинизм классикләри дилин әмәлә кәлмәсини вә онун инкишаф гапунларыны чәмијјәтин инкишафы илә әлагәдә изаһ едирләр. Буна көрә дә онлар инсанларын һејванлар аләминдән ајрылмасында, тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәдә бирқә һәрәкәт етмәсиндә дилин ролуна һәмишә бөјүк гијмәт вермишләр. Дилин әмәлә кәлмәсинин марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү әсасында изаһ едилмәсинин чох бөјүк елми әһәмијјәти вардыр.

Бурада ајры-ајры конкрет дилләрин нечә әмәлә кәлиб формалашмасындан дејил, үмумијјәтлә, дилин инсан чәмијјәтиндә нечә јаранмасындан бәһс олунур. Чүнки ајры-ајры дилләрин әмәлә кәлиб формалашмасыны, үмумијјәтлә, дилин мәншәји мәсәләси илә гарышдырмаг олмаз; бунлар башга-башга проблемләрдир. Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, әкәр ајры-ајры дилләрин формалашмасынын узағы бир нечә он мин ил тарихи варса, үмумијјәтлә, инсан чәмијјәтиндә дилин әмәлә кәлмәсинин бир нечә јүз мин ил тарихи вардыр. Мәһз буна көрә дә ајры-ајры муасир дилләрин тарихини өјрәнмәк вә онларын үзәриндә тәдгигат апармагла, дилин әмәлә кәлмәси кими мүһүм вә чәтин бир проблеми һәлл етмәк олмаз. Һәм дә, үмумијјәтлә, дилин әмәлә кәлмәсини өјрәнмәклә индики шәраитдә һансы дилин биринчи дәфә әмәлә кәлдијини дә өјрәнмәк мүмкүн дејилдир; чүнки ибтидаидә әмәлә кәлмиш дилләр инди артыг ја јох олмуш вә ја да башга дилләр ичәрисиндә әријиб гарышмышдыр. Буна көрә дә инди һансы дилин ән ибтидаи дил олдуғу һаггында һөкм вермәк мүмкүн дејилдир. Дилин әмәлә кәлмәси кими мүһүм вә чәтин бир мәсәләни һәлл етмәк үчүн ону—дилин әмәлә кәлмәсини доғура биләчәк шәраити ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, буну да анчаг диалектик тарихи материализм нәзәријјәси һәлл етмишдир. Марксизм бизә өјрәдир ки, дилин мәншәјини инсан чәмијјәтинин әмәлә кәлмәсиндән вә ичтимаи әмәк просесиндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә дилин мәншәји мәсәләси дилчилик елминдә мүһүм проблем мәсәләләрдән биридир.

Дилин әмәлә кәлмәси һаггында нәзәријјәләр

Дилин инсан чәмијјәтиндә нечә әмәлә кәлмәси мәсәләси гәдим заманлардан башламыш зәманәмизә гәдәр мүхтәлиф алим вә философлары дүшүндүрмүшдүр. Истәр гәдим вә истәрсә дә јени дөврдә дилин әмәлә кәлмәси һаггында мүхтәлиф нәзәријјә вә әфсанәләр олмушдур. Бу нәзәријјә вә әфсанәләр дә онлары ирәли сүрәнләрин дүнјакөрүшү вә елми биликләринин инкишаф дәрәчәси илә бағлыдыр.

Дилин мәншәји мәсәләсини даһа әтрафлы өјрәнмәк үчүн бу һагда олан нәзәријјәләрдән гыса да олса бәһс етмәк лазымдыр.

Тәбиәт нәзәријјәси. Гәдим дөвр философларындан Платон (Әфлатун), Аристотел јени дөврдә исә Локк, Лејбнист, Руссо, Һердер вә б. дилин мәншәји мәсәләси илә марагланмышлар.

Тарихи инкишафын мүхтәлиф дөврләриндә дилин инсан чәмијјәтиндә нечә әмәлә кәлмәси һагында ики чәрәјан—материализм вә идеализм чәрәјаны мөвчуд олмушдур. Әкәр идеалистләр дилин, еләчә дә инсанын әмәлә кәлмәсини дини нөгтејинәзәрдән изаһ едирдиләрсә, материалистләр бунун әлејһинә чыхыш едирдиләр.

Дини нәзәријјәјә көрә, дил инсанлара аллаһ тәрәфиндән бәхш едилмишдир. Библијанын, Гур'анын изаһына көрә, куја бүтүн варлыглары аллаһ јаратдығы кими, ады да онлара (јә'ни варлыглара) о вермишдир, һәм дә аллаһ инсаны јаратдығы кими, она адлары гојмаға да ичазә вермишдир.

Бүтүн динләрин тәблиғинә көрә дүнја көзә көрүнмәјән, һәр шејә гадир олан фөвгәл'адә бир гүввә, јә'ни аллаһ тәрәфиндән јарадылмышдыр. Куја бүтүн чанлы варлыглар, бирдәнбирә «һазыр шәкилдә јарадылмыш вә узун мүддәт әрзиндә һеч бир дәјишиклијә уғрамамышдыр».

Инкилис алими Чарлз Дарвин (1809—1882) өзүнүн бир сыра тәдгигатлары вә өзүндән әввәлки алимләрин нәзәријјәсини узун мүддәт тәнгиди сурәтдә өјрәнмәк нәтичәсиндә сүбут етмишдир ки, истәр һејван, истәрсә дә биткиләрин бүтүн нөвләри илаһи бир гүввә тәрәфиндән дејил, тәбии сәбәбләр нәтичәсиндә баш верән чох узун бир просес олараг дәјишмәләр јолу илә бирбириндән төрәмишдир. Һәмчинин Дарвин сүбут етмишдир ки, инсанын әмәлә кәлмәси һејванлар аләминин инкишафында али бир һалга тәшкил едир.

Антик дөвр философлары арасында дилин әмәлә кәлмәси мәсәләси әтрафында ики мүхтәлиф фикир олмушдур. Бу да әшја илә онун ады арасында олан әлагә мәсәләси илә бағлыдыр. Бунлардан бири дилин әмәлә кәлмәсини тәбиәтлә, о бири исә ин-

санларын өзү илә бағлајыр. Философлардан бир һиссәси әшјанын ады илә онун (әшјанын) өзү арасында олан әлагәни идеалистчәсинә изаһ едирди, јә'ни әшјанын адыны јухарыдан, илаһи бир гүввә тәрәфиндән көндәрилән, тәбиәт тәрәфиндән һазыр шәкилдә верилән бир әлагә кими изаһ едирдисә, икинчи нәзәријјәнин тәрәфдарлары бу идеалист нәзәријјәнин әксинә чыхараг ад илә әшја арасындакы әлагәни материалист нөгтејинәзәрдән изаһ едирди. Икинчи нәзәријјәнин тәрәфдарлары әшјанын адыны илаһи бир гүввә тәрәфиндән дејил, инсанларын өзү тәрәфиндән өзбашына мүәјјән едилән бир әлагә кими баша дүшүрдү. Башга сөзлә десәк, антик дөвр философларынын бир һиссәси әшјанын адынын онун тәбиәти илә үзви сурәтдә әлагәдар олдуғуну иддиа едирди. Бу нәзәријјәни мүдафиә едән идеалист Платонун (ерамыздан V—IV әср әввәл 427—347) фикринчә сөз, тәбиәтдә олан әшја вә һадисәләрин инстинктив олараг инсан тәрәфиндән әкс олунмасы илә әмәлә кәлмишдир. Демәли, Платонун фикринчә, сөз шејләрин тәбиәтини сәсләрлә әкс етдирир. Бурадан да дилин әмәлә кәлмәси һаггында тәбиәт нәзәријјәси мејдана чыхмышдыр.

Үмумијјәтлә, Платон варлығын јарадылмасыны идејалар дүнјасында көрүр. Беләликлә, о, варлығы икинчи, идејаны биринчи плана чәкир. Платон дилин әмәлә кәлмәсинә тәк-тәк инсанларын идејасынын мәһсулу кими бахырды.

Алимләрин бир һиссәси, о чүмләдән материалист философ Демокрит (ерамыздан V—IV әср әввәл) адларын илаһи бир гүввә тәрәфиндән верилмәси, тәбиәт тәрәфиндән һазыр шәкилдә әмәлә кәлмәси нәзәријјәсинә гаршы чыхараг иддиа етмиш ки, әшјанын ады илә онун тәбиәти арасында һеч бир әлагә јохдур.

Демокрит адларын әмәлә кәлмәси һаггында өз материалист нәзәријјәсини белә адландырмышдыр: «бәрабәрадлылыгдан: бир-бириндән фәргләнән әшјалар бир адла адландырылыр, демәли ад тәбиәтдән кәлмир. Сонра—чохадлылыгдан: әкәр бир-бириндән фәргләнән адлар ејни бир әшјаја мүвафиг кәлирсә, демәли, онда онлар бир-биринә ујғун кәлир ки, бу да мүмкүн дејилдир. Үчүнчү—адын дәјишмәсиндән: әкәр адлар анаданкәлмә (тәбиәтдәнкәлмә) олсајды, нәјә әсасән биз Аристотел адыны Платон ады илә, Тиртам адыны исә Теофраст ады илә дәјишдирә биләрдик. Сонра—охшар әмәлә кәлмәләрин чатышмазлығындан: нәјә әсасән биз Phronesis (ағыллылыг, дүшүнчәлилик)-дән Phronein (ағыллы олмаг, дүшүнчәли олмаг) дејирик, disasuine (әдаләт, әдаләтлилик)-дән исә артыг белә дүзәлтмә сөз

әмәлә кәтирмирик? Демәли, адлар анаданкәлмә (тәбиәтдәнкәлмә) дејил, тәсадүфидир»[1].

Беләликлә, Демокритин фикринчә, әшјанын ады илә онун тәбиәти арасында һеч бир үзви әлагә јохдур. Әкәр әшјанын ады онун тәбиәтинә ујғун кәлсәјди, онда кәрәк ејни әшја вә һадисәнин ады дүнјанын бүтүн дилләриндә ејни ола иди. Демокритин фикринчә, сөзлә әшјанын мә'насы арасында олан әлагә вә әшјалара ад верилмәси инсанларын өзләри тәрәфиндән олдуғу үчүн дили дә онларын өзләри јаратмышлар.

Демокритин фикринчә, әшјалар атомлардан әмәлә кәлдији кими, әшјаларын адлары да һәрфләрин, һечаларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Демәли, дил сөзләрдән, сөз вә ифадәләрин бирләшмәсиндән, чүмләләрдән әмәлә кәлир. Беләликлә, материалист Демокрит дилин әмәлә кәлмәси һаггында илаһи вә тәбиәт нәзәријјәсини алт-үст едир. Көрүндүјү кими, Демокритин материалист көрүшләринин өз дөврү үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Демокритин ардычылларындан бири олан Диодор (ерамыздан бир әср әввәл) дилин әмәлә кәлмәси, онун мүхтәлиф олмасы һаггында јазмышдыр ки, әввәлләр инсанлар јурдсуз, мәскәнсиз јашајыб һејвани һәјат сүрдүкләри үчүн отлаглара дағыныг һалда чыхыр вә тәбиәтдә олан һазыр от вә агач мејвәләриндән истифадә едирләрмиш. Вәһши һејванлар онлара һүчум етдикләри заман өзләрини онлардан горумаг үчүн бир јерә топлашмыш вә јаваш-јаваш бир-бирини танымаға башламышлар. Бу заман һәлә онлар үзвләринә бөлүнмәјән мә'насыз сәсләр чыхарырлармыш, лакин тәдричән, үзвләринә бөлүнән мә'налы сөзләр чыхармаға кечмиш вә һәр бир шеј үчүн бир-бири илә символлар мүәјјән едәрәк, онларын өзү үчүн ајдын олан бүтүн шејләрә даир изаһат јаратмышлар. Белә бирләшмәләр јалныз бир јердә дејил, дүнјанын һәр јериндә кетдији үчүн дил бүтүн инсан групларында бәрабәрсәсли олмамышдыр. Һәр инсан групу өз сөзләрини тәсадүфи олараг дүзәлтдијинә көрә мүхтәлиф дилләр дә әмәлә кәлмишдир!

Епикүрүн фикринчә, дилин әмәлә кәлмәси тәбии еһтијач нәтичәсиндә олмушдур. Јә'ни тәбии еһтијач нәтичәсиндә инсанлар үрәкләриндә оланы бир-биринә демәклә дили јаратмышлар.

Беләликлә, ајдын олур ки, гәдим дүнја философлары арасында дилин әмәлә кәлмәси бир систем һалында дејил, идракын үмуми фәлсәфи мәсәләләри илә әлагәдар сурәтдә өјрәнилмишдир. Бу дөврдә һәлә ичтимаи һадисә олан дилин өјрәнил-

---

[1] Античные теории языка и стилья, (ситат Р. А. Будаговун «Дилчилијә даир очеркләр» китабындан көтүрүлмүшдүр). Бакы, 1956.

мәсинә даир мүәјјән бир тарихи нөгтејн-нәзәр олмаса да, һәр һалда дилин мәншәји һаггында мәсәләнин гојулмасы, әлбәттә, онун кәләчәкдә өјрәнилмәси үчүн мүсбәт бир һадисә иди.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, гәдим дөврдә дилин әмәлә кәлмәси һаггында идеалист нәзәријјә илә јанашы, материалист нәзәријјә дә мөвчуд олмушдур.

Дилин мәншәји һаггында орта әсрләрдә елә бир јенилик көрүнмүр. Бу дөврдә дилин әмәлә кәлмәси һаггында олан нәзәријјәләр, демәк олар ки, илаһи нәзәријјәјә әсасланырды. Лакин бунунла белә, бу дөврдә дилин әмәлә кәлмәси мәсәләсиндә ики чәрәјан арасында фикир ихтилафы олмушдур. Бунлардан бири номиналистләрин, о бири исә реалистләрин фикри иди.

Номиналистләрин фикринчә, үмуми мәфһум адлары јохдур, јалныз тәк олан әшјаларын тәк-тәк адлары да вардыр. Демәли, номиналистләр дилдә олан үмумиләшмәләри дејил, тәк-тәк әшјаларын тәк-тәк адларыны гәбул едирләр. Онлар үмуми адларын фәрди адлардан әмәлә кәлдијини, фәрдләрин анчаг үмумиләр ичәрисиндә мөвчуд олмасыны баша дүшмәмишләр.

Реалистләр исә, үмуми адлары тәк-тәк олан адлардан тамамилә тәчрид олунмуш һалда көтүрүр. Беләликлә, истәр номиналистләр, истәрсә дә реалистләр үмуми вә тәк-тәк адлар арасындакы диалектик вәһдәт мәсәләсини баша дүшмәмишләр.

Јени дөврдә дилин мәншәји мәсәләси илә һәртәрәфли мәшгул олмушлар. Буна көрә дә дилин әмәлә кәлмәси һаггында мүхтәлиф нәзәријјәләр мејдана чыхмышдыр. Бурада бу нәзәријјәләрин һамысындан дејил, ән чох јајылмыш нәзәријјәләрдән, јә'ни сәс тәглиди, нидалар вә әмәк нәзәријјәсиндән данышачағыг.

1. **Сәс тәглиди.** Ән чох јајылмыш нәзәријјәләрдән бири сәс тәглиди нәзәријјәсидир. Гәдим заманлардан—гәдим јунан идеалист философу Платондан башламыш олан бу нәзәријјә XVIII—XX әсрләрдә даһа чох јајылыр вә бунун јени мүдафиәчиләри дә әмәлә кәлир. Бу нәзәријјәнин ән көркәмли тәрәфдарларындан бири алман алими **Лејбнитс** (1646—1716) иди. Сәс тәглиди нәзәријјәсинә көрә истәр үмумијјәтлә дил, истәрсә дә онун ајры-ајры сөзләри тәбиәтдә, һәјатда олан сәсләрин тәглид олунмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Сәс тәглиди нәзәријјәсинә көрә, куја дили олмајан инсанлар тәбиәтдә олан сәсләри јамсыламагла дили јаратмышлар. Башга сөзлә десәк, куја инсанлар өз сәсләрини тәбиәтдә олан сәсләрә охшатмагла дили әмәлә кәтирмишләр. Мәсәлән, гојунун мәләмәсини тәглид етмәклә инсанлар *мәләмәк,* атын кишнәмәсини тәглид етмәклә

кишнәмәк, гарғанын гарылдамасыны ј[illegible]ламагла *гарға* вә с. сөзләр әмәлә кәтирмишләр.

Лејбнитс сәс тәглиди нәзәријјәсини әсасландырмаг үчүн ону (сәс тәглидини) илк көк дилләрдә көрүр вә бу көк дилдән дә галан бүтүн дилләрин әмәлә кәлмәси фикрини ирәли сүрүр. Белә ки, Лејбнитсә көрә «илк дил»ин јаранмасы—инсанын данышмағы нечә өјрәнмәси, инсанда нитгин нечә јаранмасы тарихи демәкдир. «...Сәс тәглиди һәр шејдән әввәл» «көк дил»дә мөвчуд олмушдур, јалныз о шәкилдә ки «төрәмә дилләр» көк дилин әсасларыны, бунунла бирликдә, сәс тәглидинин принсипләрини даһа да инкишаф етдирмишләр»[1]. Беләдирсә, бәс онда *әл, ајаг, ағыл* вә с. кими сөзләр нечә јаранмышдыр?

Лакин Лејбнитсин фикринчә, дилләрин сонракы инкишафы илә әлагәдар олараг сөзләрин чох һиссәси өз илк мәнбәләриндән бир чох хүсусијјәтләри илә узаглашдыглары үчүн мүасир дилләрдә олан сөзләр артыг сәс тәглидинә ујғун кәлмир.

Бә'зи гејдләри илә сәс тәглиди нәзәријјәсинә **В. Һумболдт** (1767—1835), **Ш. Балли** (1865—1947) вә б. шәрик чыхмышлар.

Дилин әмәлә кәлмәси һаггында сәс тәглиди нәзәријјәсинин һеч бир елми әсасы јохдур. Белә ки, тәбиәтдә сәсә малик олан әшјаларын мигдары о гәдәр аздыр ки, онлар дилин әмәлә кәлмәси үчүн характерик дејилдир. Әкәр сәс тәглиди јолу илә дили әмәлә кәтирмәк мүмкүндүрсә, онда конкрет әшјаларын конкрет адлары олмалыдыр, чүнки белә һалда абстракт мәфһумлары адландырмаг гејри-мүмкүн оларды; демәли, үмумиләшмәләр мүмкүн олмазды. Белә олдуғу һалда, һәјатда күлли мигдарда әшја вә һадисәләр адсыз галарды. Тәбиәтдә олан сәсләри јамсыламаг үчүн инсанларын әввәлчә дили олмалыдыр; чүнки дил олмадан тәбиәт сәсләрини тәглид етмәк дә мүмкүн дејил.

2. **Нидалар нәзәријјәси.** Јени дөврдә дилин әмәлә кәлмәси һаггында нәзәријјәләрдән бири дә е м о с и о н а л вә н и д а л а р нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарларындан бири XVIII әсрдә франсыз маарифчиси, философу **Жан-Жак Руссодур** (1712—1778).

Руссонун фикринчә, инсанларын шиддәтли арзусу илк сәсләри әмәлә кәтирмишдир. Бу дил дә ән аһәнкдар бир дил олмушдур. Һәм дә илк инсанларын дили сонракы дилләрдән зәнкин олмушдур.

Бу нәзәријјә XIX—XX әсрләрдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Нидалар нәзәријјәсини мүдафиә едәнләр рус дилчиләриндән **Д. Н. Кудрјавски** (1867—1920), алман идеалист фи-

[1]Бах: Р. А. Б у д а г о в. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, 1956, сәһ. 236—237.

о мәним үчүн мөвчуддур; һејван һеч бир шејә «мүнасибәт» бәсләмир, үмумијјәтлә «мүнасибәт» бәсләмир, һејван үчүн онун башгаларына мүнасибәти мүнасибәт кими мөвчуд дејилдир. Беләликлә, шүур лап әввәлдән ичтимаи мәһсул олмуш вә үмумијјәтлә, инсанлар мөвчуд олдугча белә дә галачагдыр»[1].

Демәли диллә шүур бир заманда јарандығы кими, һәм дә онлар бир-бири илә гырылмаз сурәтдә әлагәдәдир.

Һәгиги әмәли шүур олан дил инсанларын зәрури еһтијачындан доғмушдур. Елә буна көрә дә, шүур лап илк јаранма дөврүндән мадди дил шәклиндә мејдана чыхыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс диалектик тарихи материализм тәһлили әсасында ичтимаи әмәк просесиндә инсанын һејванлар аләминдән әмәлә кәлмәсини көстәрмишләр. Ф. Енкелс «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» адлы әсәриндә сүбут етмишдир ки, әмәк инсан һәјатынын биринчи вә әсас шәртидир.

Бир чох елми мүшаһидәләр көстәрир ки, инсанларын илк бабалары олан инсанабәнзәр мејмунлар әввәлләр бир јердә јашамышлар. Чүнки белә јашајыш онлара һәјат уғрунда мүбаризә етмәк үчүн имкан верирди. Енкелс дәфәләрлә көстәрмишдир ки, инсанын инсанабәнзәр әчдадлары ибтидаи һејванлар олмушлар. Јалныз әмәк сәрф етмәк, әмәк аләтләри гајырмаг инсаны һејванлар аләминдән ајырыб, чох-чох јүксәкләрә галдырмаг ишиндә һәлледичи рол ојнамышдыр. Чүнки инсанлар һәјатда өзләринә лазым олан васитәләри истеһсал етмәк јолу илә һејванлар аләминдән ајрылмаға башламышлар. Демәли, инсан јалныз өз әмәји нәтичәсиндә ибтидаи һејван һалындан чыха билмишдир.

Инсанабәнзәр мејмунлар өз еһтијачларыны өдәмәк үчүн тәбиәтдә олан һазыр шејләрдән истифадә етдикләри кими, өзләрини харичи аләмдән, дүшмәнләрдән күчлә горуја билирдиләр. Бу мәгсәдлә онлар дашлардан, ағачлардан шүурсуз сурәтдә истифадә едирдиләр, бу онларда әлин тәкмилләшмәсинә дә сәбәб олурду. Бу просес тәсадүфи дејил, даими вә узун дөврләр давам едән бир просес олдуғундан, јаваш-јаваш онларын һәм физики, һәм дә әгли гүввәләринин инкишафына тә'сир етди. Беләликлә, инсанлар јаваш-јаваш сүн'и аләтләр гајырмағы өјрәнмәјә башладылар. Инсанларын мүстәгил аләтләр һазырламаға башламасы, јени һәјатын башланғычы олду. Бу да инсанын әмәлә кәлмәсиндә чох бөјүк бир һадисә иди. Чүнки әмәк нәтичәсиндә әчдадларымызын сүн'и аләтләр гајырмаға башламасы, ејни заманда онларын тәбиәт үзәриндә шүурлу тә'сир етмәсинин башламасы демәкдир.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. IV, сәһ. 20—21.

Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә һәлледичи амилләрдән бири дә мејмунларын дүз јеримәји өјрәнмәсидир ки, бу да онларын әлләринин јаваш-јаваш тәкмилләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бунун нәтичәсиндә дә әлләр садә әмәлијјатлар апармаға биләмышдыр.

Ф. Енкелс көстәрир ки, әмәјин инкишафы дилин јаранмасына кәтириб чыхаран әсас амилдир. Әмәк јалныз һәр чүр сәрвәтин мәнбәји олараг галмајыб, һәм дә «әмәк—бүтүн инсан һәјатынын биринчи әсас шәртидир, һәм дә о дәрәчәдә белә бир әсас шәртидир ки, биз мүәјјән мә'нада демәлијик: инсанын өзүнү әмәк јаратмышдыр»[1].

Демәли, әмәк инсанын өзүнү јаратдығы кими, онун дилини дә јаратмышдыр. Буна көрә дә Ф. Енкелс демишдир: «Әввәлчә әмәк, сонра исә онунла бирликдә ајдын нитг ики ән башлыча амил олмуш вә бунларын тә'сири алтында мејмун бејни тәдричән инсан бејнинә чеврилмишдир; бу бејин, мејмун бејнинә чох бәнзәмәклә бәрабәр, бөјүклүјү вә мүкәммәллији ҹәһәтдән ондан олдугча үстүндүр»[2].

Дил әмәклә бирликдә инсанын һејванлардан ајрылмасында мүһүм амил олмушдур. Инсанын әмәк фәалијјәтинин инкишафы ону нәинки һејванлар аләминдән ајырмыш, ејни заманда әмәк аләтләринин көмәји илә инсан тәбиәтә тә'сир етмәјә, ону дәјишдирмәјә, өз мәнафеји үчүн ондан истифадә етмәјә башламышдыр. Бурада биоложи ганунлар дејил, ичтимаи ганунлар һәлледичи рол ојнамаға башламышдыр. Инсанлар шүурлу сурәтдә әмәк аләтләри һазырламаға башламагла, өз тәбиәтләрини, өз физики гурулушларыны да дәјишдирмәјә вә бејинләрини инкишаф етдирмәјә башламышлар. Енкелсин дедији кими, әкәр һејванлар тәбиәтин харичи көрүнүшүндән һазыр сурәтдә истифадә едирсә, инсанлар да тәбиәти дәјишдирир, ондан өз мәнафеји үчүн истифадә едир вә тәбиәт үзәриндә һөкмранлыг едирләр.

Демәли, әмәк аләтләри гајырмағы јалныз инсанлар бачарыр, һејванларда исә белә габилијјәт јохдур. Бунунла да нәтидән инсанлар мејмун сүрүләриндән фәргләнмишдир.

Енкелс көстәрир ки, «һеч бир мејмун әли һеч вахт һәтта ән кобуд бир даш бычаг да гајырмамышдыр»[3].

Енкелсин дедији кими, әл нәинки әмәк органыдыр, о һабелә әмәјин мәһсулудур. Шүбһәсиз ки, бир чох мин илләр әрзиндә

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 74.
[2] Јенә орада, сәһ. 78.
[3] Јенә орада, сәһ. 75.

јалныз әмәк ән кобуд мејмун пәнчәсини мүасир рәссамын, һеј-кәлтәрашын әлинә чевирә билмишдир. Демәли, инсаны һејвандан ајыран әсас чәһәт инсанын шүурлу сурәтдә јашајыш васитәләрини истеһсал етмәсидир. Бунлары да әлдә етмәк үчүн истеһсал аләтләри гајырмаға башламасыдыр. Инсанлар ов овламаг үчүн ох, толә вә с. ихтира едирләр.

Һәмчинин инсанлар оду әлдә етмәји өјрәндикдән сонра һәјат шәраитләрини бир гәдәр дә јахшылашдырдылар, чүнки одун тапылмасы, овчулугла мәшғул олан инсанлара ејни заманда әт јемәк имканы верди. Әти одда бишириб јемәк инсан организминә мүсбәт тә'сир етдији кими, онларын бејнинин вә әгли габилијјәтләринин инкишафына да мүсбәт тә'сир етди.

Бунунла әлагәдар олараг Енкелс јазмышдыр:«... битки јемәклә бәрабәр, әт јемәк адәти дә әмәлә кәлмәкдә олан инсанын физики гүввәсинин вә мүстәгиллијинин артмасына сон дәрәчә көмәк етмишдир... бу да, бејинә нәсилдән-нәсилә дапа сүр'этлә вә даһа долғун бир сурәтдә тәкмилләшмәк имканы вермишдир»[1].

Әмәк просеси инсанын өзүнү јаратдығы кими, бу просесин инкишафы нәтичәсиндә әмәк аләтләри гајырмаг да мејмун ағлынын инсан ағлына чеврилмәсинә сәбәб олду. Чүнки әмәк просесиндә инсан тәбиәтин она мә'лум олмајан бир чох хүсусијјәтләрини өјрәниб өз көрүш даирәсини арасыкәсилмәдән кенишләндирирди. Инсанын тәбиәти дәјишдирмәси, ејни заманда инсан тәфәккүрүнүн инкишафынын илк башланғычы олмушдур. Демәли, инсан әглинин инкишафы инсанын тәбиәти дәјишдирмәјә башламасы илә бирликдә олур. Инсанын әмәк просеси даими бир просес олдуғундан, инсан тәфәкүрү дә онунла бирликдә јаваш-јаваш инкишаф едиб тәкмилләшмишдир. Әлин вә әмәјин инкишафы илә әлагәдар олараг инсанлар тәбиәт вә предметләр арасында олан јени-јени хүсусијјәтләри кәшф етмәјә башлајыр. Бу да өз нөвбәсиндә инсан бејнинин даима инкишафына, инсан тәчрүбәсинин зәнкинләшмәсинә сәбәб олмушдур. Әмәк просеси шәраитиндә инсанлар арасында үнсијјәт әлагәләринә еһтијач доғур. Мәһз буна көрә дә Ф. Енкелс јазмышдыр:

«Әлин инкишафы илә бирликдә, әмәклә бирликдә башланмыш олан тәбиәт үзәриндә һөкмранлыг ирәли атылан һәр бир јени аддымда инсанын көрүш даирәсини кенишләндирмишдир. Инсан тәбиәтдәки шејләрдә даим јени, о вахта гәдәр мә'лум олмајан хассәләр кәшф етмишдир. Дикәр тәрәфдән, әмә-

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 80.

јин инкишафы чәмијјәт үзвләринин зәрурәт үзүндән даһа сых бирләшмәсинә көмәк етмишдир, чүнки онун сајәсиндә гаршылыглы көмәк, биркә фәалијјәт һаллары даһа тез-тез баш вермәјә башламыш вә һәр бир ајрыча үзв бу биркә фәалијјәтин фајдалы олдуғуну даһа ајдын дәрк етмәјә башламышдыр. Гыса десәк, әмәлә кәлән инсанлар о јерә чатмышлар ки, онларда бир-биринә *бир шеј сөјләмәк тәләбаты* мејдана кәлмишдир. Тәләбат өзүнә орган јаратмышдыр: мејмунун инкишаф етмәмиш олан хиртдәји јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән, модулјасија јолу илә, кетдикчә даһа артыг инкишаф едән модулјасијаја кечмәк үчүн дәјишилмиш, ағыз органлары исә тәдричән бир-биринин ардынча ајдын сәсләр тәләффүз етмәји өјрәнмишдир.

Дилин әмәк просесиндә вә әмәклә бирликдә мејдана кәлмәси һаггында верилән бу изаһын јеканә доғру изаһ олдуғуну һејванларла мүгајисә сүбут едир...»[1].

Демәли, әмәк дилин јаранмасына сәбәб олдуғу кими, дил дә өз нөвбәсиндә әмәјин инкишафына тә'сир етмишдир. «Бејнин вә она табе олан һиссәләрин, кетдикчә даһа чох ајдынлашан шүурун, абстраксија вә әгли нәтичә чыхармаг бачарығынын инкишафы әмәјә вә дилә экс тә'сир көстәрәрәк, бунларын һәр икисинә даһа да инкишаф етмәләри үчүн кетдикчә јени-јени тәканлар вермишдир»[2].

Коллектив әмәк просеси шәраитиндә инсанлар өз һисс вә һәјәчанларыны, истәк вә арзуларыны дил васитәсилә бир-биринә чатдыра билирләр. Һалбуки һејванларда буна еһтијач јохдур. «Һејванларын, һәтта бунлардан ән чох инкишаф етмишләринин дә бир-биринә билдирмәк истәдикләри аз шеј, ајдын нитг олмадан да билдириләбиләр. Тәбии һалда һеч бир һејванын даныша билмәмәси вә ја инсан нитгини анлаја билмәмәси она тә'сир етмир»[3].

Һејванларда дил вә тәфәккүр олмадығына көрә онлар буну һисс етмирләр. Лакин нитг габилијјәтинин физиоложи әсасы рүшејм һалында олса да, һәр һалда, һејванларда вардыр; амма бу онларда нитг һалына гәдәр инкишаф едә билмир. Белә ки, бә'зи гушлар инсанларла әлагә нәтичәсиндә ајдын сәсләри тәләффүз етмәк габилијјәтинә маликдир. Мәсәлән, тутугушуну алаг, ајдын сәсләр тәләффүз етмәсинә бахмајараг, о, тәләффүз етдији сәсләрин мә'насыны баша дүшмәк габилијјәтинә малик

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икчилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 77.
[2] Јенә орада, сәһ. 78.
[3] Јенә орада, сәһ. 77.

дејилдир. Һәмчинин итин саһиби онун адыны чәкиб чагырдыгда, ит ону баша дүшүр вә саһибинин әмрләринә әмәл едир. Лакин һеч бир ит данышмаг вә әмр вермәк габилиііәтинә малик дејилдир.

Инсанда олан шүур вә психика илә һејванда олан инстинкт арасындакы әлагә мәсәләсинә марксист фәлсәфәси ики чәһәтдән јанашыр: бир тәрәфдән буиларын арасында әсаслы фәргин олмасыны, дикәр тәрәфдән дә онларын бир-бири илә әлагәдә олдуғуну көстәрир.

Аіыдындыр ки, инсан көрәчәји һәр һансы бир ишә лап әввәлдән шүурлу мүнасибәт бәсләјир, лакин һејванын фәалијјәтиндә исә белә бир мүнасибәт јохдур. Јә'ни һејванын иши шүурсуз, биоложи-инстинкт характер дашыјыр. Бир сөзлә, инсаны һејвандан фәргләндирән әсас чәһәт онун шүурлу иш көрмәсидир. Инсан өз әмәк фәалијјәтиндә тәбиәтә тә'сир едәрәк ону дәјишдирдији кими, өз тәбиәтини дә дәјишдирә билир. Һејванда исә белә бир габилијјәт јохдур.

Акад. И. П. Павлов узун мүддәт һејванлар үзәриндә апардығы тәдгигат нәтичәсиндә инсан психикасы илә һејванларын инстинкти арасындакы мүнасибәт вә фәргли чәһәтләри көстәрмишдир. И. П. Павлов итләр үзәриндә апардығы узун мүддәтли тәчрүбәләрдә инсан психикасы илә һејванларын инстинкти арасында олан әлагәни вә фәргләри араштыраркән көстәрмишдир ки, инсанларда олан тәсәввүрүн бә'зи үнсүрләри ән јүксәк һејванларда да вардыр. Белә ки, ән јүксәк инкишаф етмиш һејванларда «...нәинки биринчи, һәм дә икинчи, һәтта үчүнчү дәрәчәли шәрти рефлексләр әмәлә кәтирмәк олур. Мәсәлән, белә фәрз едәк ки, итдә зәнкин сәсинә гаршы түпүрчәк шәрти рефлекси мејдана кәлир, итә јемәк вермәздән әввәл електрик зәнкини дәфәләрлә ишә салмаг јолу илә онда јемәк көрүнәндән әввәл һәлә бир зәнк вуруланда түпүрчәк көрүнмәјә башлајыр»[1]. Һәтта јемәкгабағы електрик зәнкиндән әввәл ајдын гырмызы ишыг көстәриб, буну бир нечә дәфә тәкрар етдикдән сонра белә бир нәтичә әлдә олунур ки, гырмызы ишығы бир дәфә көстәрмәклә итдә түпүрчәк әмәлә кәлир.

И. П. Павлов инсанын психикасы илә һејван инстинкти арасындакы фәргләри дә көстәрмишдир; бу фәргләр дә инсанын нитгә, тәфәккүр фәалијјәтинә, икинчи сигнал системинә малик олмасындадыр.

---

[1] А. Р. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, 1956, сәһ. 248.

Павлов сигналлар сигналы дедикдә, инсанын нитгә, тәфәккүрә саһиб олмасыны нәзәрдә тутмушдур.

Дил вә тәфәккүр ичтимаи һәјатын мәһсулудур. Буна көрә дә биз демәлијик ки, дил (нитг) јалныз инсанлара аиддир. Башга сөзлә десәк, али һејванлардан фәргли олараг, инсанын дујғулары тәфәккүр габилијјәтинә маликдир. Чүнки һисс үзвләринин габилијјәтинә аз вә ја чох дәрәчәдә тәфәккүр габилијјәти дә көмәк едир. Һејванларда исә дил вә тәфәккүр јохдур. Инсанларын әчдадларынын чыхармыш олдуғу сәс вә чығыртылар һеч дә дил дејил, стихи сәсләрдән ибарәт олмушдур. Јалныз коллектив әмәк нәтичәсиндә үнсијјәтә еһтијачы олан инсанларда дил вә тәфәккүр әмәлә кәлмишдир. Мәһз буна көрә дә К. Маркс вә Ф. Енкелс өјрәтмишләр ки, дил дә шүур гәдәр гәдимдир. Дил дә шүур кими башга инсанларла үнсијјәтин зәрури еһтијачындан әмәлә кәлмишдир.

Дил һејван чығыртыларындан фәргләнир, чүнки һејванларын чыхардығы сәсләр биоложи һадисә олдуғу һалда, инсанларын дили ичтимаи һадисәдир. Ичтимаи һадисә олан дил лап илк әмәләкәлмә дөврүндән, инсанлар арасында үнсијјәт васитәси вә фикир мүбадиләси васитәси олмушдур.

Дилин ичтимаи әмәк просесиндә зәрури еһтијач нәтичәсиндә әмәлә кәлмәси һаггында марксизм классикләринин тә'лими, дили табиәтин, руһун мәһсулу һесаб едән буржуа нәзәријјәләринә дабан-дабана зиддир. Ичтимаи әмәк просесиндә инсанларын истәр физики габилијјәти вә истәрсә дә бејни вә она табе олан башга һисс органлары инкишаф едиб тәкмилләшир.

Дил вә тәфәккүрүн әмәлә кәлмәсинин инсан чәмијјәтинин инкишафында чох бөјүк ролу олмушдур. Инсан шүуру онун нитг габилијјәти әсасында тәшәккүл тапыб инкишаф етмишдир. Әкәр инсан даныша билмәсәјди, онун шүуру да тәбиидир ки, инкишаф едә билмәзди.

Марксист дилчилији сәс дилинин әмәлә кәлмәсинә, онун инкишафына вә инсан чәмијјәтиндәки ролуна бөјүк гијмәт вермишдир. Инсанларын бир-биринә баша дүшмәси икитәрәфли бир просесдир. Чәмијјәтдә олан һәр бир истеһсал просеси, инсанларын бүтүн фәалијјәт формалары ичтимаи характер дашыјыр. Демәли, чәмијјәтдә инсан нә кими бир иш көрүрсә вә нә кими бир фәалијјәт көстәрирсә, бунларын һамысы ичтимаи характер дашыјыр, она көрә дә инсанын бүтүн иш фәалијјәти чәмијјәтин башга үзвләри илә әлагәдар олмалыдыр. Шүбһәсиз ки, бу әлагә дә дил васитәсилә әмәлә кәлир. Чәмијјәтдә инсанларын гаршылыглы үнсијјәт әлагәси олмасајды, онларын биркә фәалијјәти вә чәмијјәтин јашамасы да мүмкүн олмазды.

Демәли, дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси кими јаранмышдыр. Дилдә тәфәккүр билавоситә әлагәдардыр. Дил тәфәккүрлә билавоситә әлагәдар олмасајды, инсанлар арасында үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олмасајды, онда о, тәфәккүрүн фәалијјәт нәтиҹәләрини, инсанын идрак фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтини дә гејд вә тәсбит едә билмәзди.

Инсанын елми наилијјәтләр әлдә етмәси, елми нәзәријјәләр јарадыб ганунлар кәшф етмәси вә онларын маһијјәтини даһа дәриндән дәрк етмәси—бунлар һамысы мәһз дил вә тәфәккүрүн көмәји илә олур. Дил олмадан инсан тәфәккүрү мөвҹуд олуб инкишаф едә билмәз. Демәли, дил олмадан инсанлар мүвәффәгијјәтләр әлдә едиб, ону нәсилдән-нәсилә верә билмәзләр. Инсанын әгли јалныз дил васитәсилә објектив варлығы әкс етдирә билир. Унутмамалы ки, дил тәфәккүрүн тәбиәт материјасыдыр.

Демәли, фикир вә идејалар дилдән ајры мөвҹуд ола билмәдији кими, тәфәккүрдән ајрылыгда дил дә мөвҹуд ола билмәз. Мәһз буна көрә дә диллә тәфәккүр вәһдәт тәшкил едир. Дил тәфәккүрүн јалныз хариҹи тәзаһүр формасы дејил, онун әсас «мадди» базасыдыр.

Бурадан бир даһа ајдын олур ки, инсан ҹәмијјәтинин инкишафында дилин ролу чох бөјүкдүр. Дилин инкишафы тәфәккүрүн инкишафына сәбәб олдуғу кими, тәфәккүрүн дә инкишафы дилин тәкмилләшмәсинә, сәлисләшмәсинә сәбәб олур. Мәһз буна көрә дә Маркс јазмышдыр ки, фикир вә дил өз-өзлүјүндә хүсуси бир аләм (сәлтәнәт) тәшкил етмәјиб, онлар јалныз кerчәк һәјатын тәзаһүрләридир. Демәли, дил вә тәфәккүрү реал һәјатдан ајырмаг олмаз, онлар реал һәјатын «тәзаһүрләри» олдуғу үчүн дә иҹтимаи һадисә олан дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәси вә фикир мүбадиләси васитәсидир. Мәһз бүтүн бунлара көрә дә дили тәфәккүрдән ајырмаг олмаз.

Н. Ј. Марр дили тәфәккүрдән, тәфәккүрү дилин «тәбии материјасындан» ајырмышдыр. Марра көрә һәлә лап әввәлдән дил олмадан тәфәккүр олмуш, сәс дили синфи ҹәмијјәтдә формал мәнтиги тәфәккүрлә бирликдә әмәлә кәлмишдир. Кәләҹәк синифсиз ҹәмијјәтдә тәфәккүр дилә үстүн кәләҹәк, дил олмадан да тәфәккүрлә инсанлар арасында үнсијјәт әлагәләри мүмкүн олаҹагдыр. Беләликлә, Маррын фикринҹә, дил өз дөврүнү кечирмиш, дилсиз дә кечинмәк олар.

Һалбуки, дили олан адамлар јалныз дил материалы әсасында фикирләшә биләрләр. Һәтта инсан өз-өзүнә фикирләш-

дији заман белә, јенә дә дил материалы әсасында фикирләшир; чүнки инсан фикирләринин реаллығы дилдә тәзаһүр едир. Мүәјјән бир фикир сөјләмәк үчүн инсан әввәл ону фикирләшир, дүшүнүр; дүшүнмәдән сөјләнилән фикир ајдын олмаз. Мәһз буна көрә дә М. И. Калинин өјрәдирди ки, чалышын ушаглар әввәл дүшүнсүн, сонра данышсын, нәинки әввәл данышыб, сонра дүшүнсүнләр.

Инсан харичи аләмлә, јә'ни һадисәләр аләми илә билаваситә әлагәдардыр. О, һисси гаврајышлары, јә'ни һисс үзвләри васитәсилә харичи аләмдә олан әшјалары әкс етдирә вә дуја билир. Лакин шејләрин дахили тәбиәтини, онларын инкишафынын ганунаујғун олмасыны даһа дәриндән дәрк етмәк үчүн һисс үзвләри кифајәт дејилдир. Чүнки инсан һисс үзвләри вә тәсәввүрләринин васитәсилә шеј вә һадисәләрин маһијјәтини дәриндән дәрк едә билмир. Шејләрин маһијјәтини, онларын инкишаф ганунларыны дәриндән дәрк етмәк үчүн инсанларын мәнтиги идрак пилләсинә галхмасы лазымдыр. Јә'ни һисс үзвләринин фәалијјәтинә тәфәккүр фәалијјәти дә көмәк етмәлидир. Мә'лум олдуғу үзрә, һисс үзвләри васитәсилә дәрк олунан керчәклик садәчә олараг шејләр вә һадисәләр һаггында тәсәввүр әмәлә кәтирә билир. Белә тәсәввүрдә ајры-ајры шејләр мүшаһидә олунур. Бу да шејләр һаггында үмумиләшдирмәји әмәлә кәтирмәјә имкан вермир. Инсан јалныз абстракт тәфәккүр, мәнтиги идрак пилләсинә галхмагла, ајры-ајры конкрет шејләрә әсасланмагла онларын әсас вә мүһүм чәһәтләрини үмумиләшдирир вә мәфһум әмәлә кәтирир. Абстракт тәфәккүр дә дил материалы әсасында һәјата кечирилир. Демәли, дил олмадан тәсәввүрдән анлајыша кечмәк олмаз.

Јалныз дил васитәсилә инсанлар һисси идракдан мәнтиги тәфәккүрә кечмәк имканы әлдә едирләр. Башга сөзлә десәк, дил васитәсилә онлар харичи аләми дујғу, гаврајыш вә тәсәввүрлә дәрк етмәк пилләсиндән мәфһум, мүһакимә вә әгли нәтичәләр чыхармаг формасында абстракт тәфәккүрә кечмәк имканы тапырлар. Абстракт тәфәккүр васитәсилә инсанлар әшја вә һадисәләрин мүһүм вә дәрин әлагәләрини үмумиләшдирилмиш шәкилдә әкс етдирә билирләр ки, бу да јалныз дил васитәсилә мүмкүн олур. Чүнки дил материалы олмадан инсанлар абстракт тәфәккүрү гејд вә тәсбит едә билмәзләр.

Тәфәккүр просесиндә дилин грамматикасынын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Грамматиканын бу гәдәр бөјүк рола малик олмасы, үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси васитәси олан дилин өзү илә мүәјјәнләшир. Чүнки дилин чәмијјәт үзвләри арасында гаршылыглы үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси

васитәси олмасы јалныз грамматик чәһәтдән тәшәккүл тапмыш чүмләләрлә һәјата кечирилир.

Беләликлә, тәфәккүр објектив аләми билаваситә үмумиләшдирилмиш шәкилдә дәркетмә вә онун ганунаујғунлугларыны кәшфетмә саһәсиндә инсанлара хидмәт едирсә, дил онлара үнсијјәт васитәси вә фикир мүбадиләси васитәси кими хидмәт едир. Мәһз буна көрә дә дилчиликдә дилләтәфәккүр бир-бириндән ајры дејил, бирликдә өјрәнилмәлидир.

ДИЛЛӘРИН ИНКИШАФЫ

Дилләрин инкишафындан бәһс едәркән ајры-ајры конкрет тарихи шәраити, чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф дөврләрини нәзәрә алмаг лазымдыр, чүнки тајфа вә халгларын бир-бириндән узаглашмасы, гарышмасы просеси ејни заманда дејил, мүхтәлиф вахтларда олмушдур. Бу да шүбһәсиздир ки, гәбилә дилләриндән милли дилләрә гәдәр олан инкишафда бир сыра дәјишмәләр баш вермишдир. Дилләрин гурулуш фәргләриндә гәбилә вә тајфаларын узаглашма вә јахынлашмасы тә-сиредичи амилләрдәндир.

Ибтидаи ичма вә гәбиләләрин игтисади һәјат, истеһсал шәраити јохсул олдуғундан, онлар дүнјанын мүхтәлиф јерләриндә чоғрафи шәраитдән чох асылы олмушлар. Беләки, дүзәнликләрдә јашајанларын һәјат шәраити чај вә дәниз кәнарларында јашајанларын һәјат шәраитиндән фәргләндији кими, дағ јерләриндә јашајанларын һәјат шәраити дә башгаларындан фәргли иди. Белә мүхтәлиф һәјат шәраитиндән асылы олараг узаглашма вә јахынлашманын характери дә мүхтәлиф олмушдур (шүбһәсиз, бунларын характерини сүбут етмәк үчүн инди бизим әлимиздә лазыми гәдәр материал олмаса да, һәр һалда тарихдә белә фактлар чох олмушдур).

Н. Ј. Марр вә онун ардычыллары дилләрин инкишафынын әсас просесләринин баша дүшмәдикләри үчүн совет дилчилијини долашдырмыш вә дилләрин инкишафыны јалныз чарпазлашма јолу илә изаһ етмәјә чалышмышлар. Әввәла, Н. Ј. Марр чарпазлашманын өзүнү нә олдуғуну дүзкүн баша дүшмәмиш, ону дилчилијин вә дилләрин инкишафында әсас амилләрдән бири һесаб етмишдир. Марра көрә, бүтүн дүнја дилләри чарпазлашма нәтичәсиндә инкишаф етмишдир.

Марр көстәрир ки, Јафәс нәзәријјәси дүнјада елә бир халг вә ја гәбилә танымыр ки, онун дили башга дилләрлә чарпазлашмыш олсун. Марра көрә, дилләрин әмәлә кәлмәси вә онла-

рын сонракы инкишафында чарпазлашма әсас рол ојнамышдыр.

И. И. Мешшаниновун фикринчә, чарпазлашма јалныз Јафәс дилләри үчүн характерик дејил, бүтүн дүнја дилләри үчүн характерикдир. Бурадан да Јафәс нәзәријјәси belә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, дүнјада чарпазлашмајан дил типләри јохдур.

Беләликлә, маррчылар «сүбут етмәјә» чалышырдылар ки, дилләрин инкишафында чарпазлашма «әсас» амилдир; чарпазлашма нәтичәсиндә дә јени дилләр әмәлә кәлмишдир. Демәли, Марра көрә, инсан чәмијјәтинин бүтүн тарихи дөврләриндә чарпазлашма нәтичәсиндә дилләр чохдиллиликдән ваһид дилә доғру инкишаф етмишдир. Сәсли дилин јаранмасындан башлајараг, ајры-ајры грамматик категоријаларын јаранмасы вә инкишафында елә бир һадисә јохдур ки, Марр ону чарпазлашма илә изаһ етмәмиш олсун.

Н. Ј. Марр ајры-ајры гоһум дилләрин варлығыны вә онларын бир мәнбәдән әмәлә кәлмәси фактыны да инкар етмишдир. Гоһум дилләрин бир мәнбәдән ајрылмасы вә ја әмәлә кәлмәси фактыны Марр иргчилик адландырмышдыр. Һәтта славјан вә түрк дилләри кими дилләрин гоһумлуғуну тәсдиг етмәји дә иргчилик һесаб етмишдир. Һалбуки дилләрин гоһумлуғуну инкар етмәк олмаз. Дилләрин гоһумлуғунун «Улу дил» нәзәријјәси вә иргчиликлә һеч бир әлагәси јохдур.

Марр дилләрин гоһумлуғуну вә гоһум дилләрин бир көкдән, бир мәнбәдән әмәлә кәлмәсини инкар етмәклә, онларын ајрылмасы, бирләшмәси просесиндә олан конкрет тарихи-ичтимаи-игтисади шәраити нәзәрә алмамышдыр.

А. Гәбилә вә тајфа дилләри

Ф. Енкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» адлы әсәриндә ибтидаи ичма чәмијјәтиндә дил мәсәләләринә чох бөјүк әһәмијјәт вермишдир. О көстәрир ки, ибтидаи ичма гурулушунда әсас ичтимаи өзәкләри гәбилә бирләшмәләри тәшкил едирди. Һәр бир гәбиләнин әсас амилини дә дил бирлији тәшкил едирди. Мәһз бу амил әсасында да бир гәбиләни башга бир гәбиләдән ајырмаг мүмкүн олурду. Демәли, бу дөврдә һәр бир гәбиләнин дили о гәбилә үчүн үмуми үнсијјәт васитәси иди. Ф. Енкелс көстәрир ки, гәбилә дөврүндә гәбилә илә диалект бир-биринә ујғун кәлирди. Гәбилә дили, гәбилә үзвләри үчүн үмуми бир дил иди. Демәли, *гәбилә дили* илә *гәбилә диалектләри* термини ејнимә'налы сөзләрдир—синонимләрдир. Һәр бир тајфанын ајрыча диалекти вар иди. Мәһз буна көрә дә Ф. Енкелс јазмышдыр: «Әслиндә тајфа илә диалект бир-

иринə ујғун кəлирди»[1]. «Зəифлəшмиш олан ики тајфанын бир ајфа һалында бирлəшдији јердə белə олур ки, бир истисна лараг, ејни бир тајфада бир-биринə чох јахын олан ики диаектдə данышырлар»[2]. Лакин мүəјјəн ичтимаи-игтисади сəбəбəр, тəбии артым вə с. нəтичəсиндə гəбилəлəр бөлүнүр. Бу өлүнмə нəтичəсиндə гоһум гəбилəлəр вə онларын гоһум диләри дə əмəлə кəлир.

Бу о демəкдир ки, гəбилəлəр бөлүнəркəн онлар өзлəри үчүн ни бир дил јаратмајыб, бөлүнəн гəбилə ајрылдығы гəбилəнин илини дə өзү илə бəрабəр апармыш вə ондан ваһид үнсијјəт аситəси кими истифадə етмишдир.

Ф. Енкелс Америка һинд тајфаларындан данышаркəн бу росеси «көһнəлəрин бөлүнмəси илə јени тајфа вə диалектлəин төрəмəси» просеси адландырыр вə көстəрир ки, «бөлүнмə аситəсилə јени тајфалар вə диалектлəр əмəлə кəлмəси Америада һəлə бу јахынларда олмушдур вə инди дə чəтин ки, тамам ајанмышдыр».[3]

Белəликлə, гəбилə дөврү үчүн гəбилəлəрин вə онларын илләринин бирлəшмəси дејил, ајрылмасы—парчаланмасы росеси дə характерикдир.

Демəли, Ф. Енкелс гоһум дилләрин вə диалектлəрин əмəлə əлмəсини гəбилəлəрин бөлүнмəси вə сонралар онларын излəинин јох олмасы илə изаһ етмишдир. Марра көрə исə гоһум лмајан инсанлар əввəл бир-бириндəн тамамилə ајры јашаыш вə сонралар буларын чарпазлашмасы вə јахынлашмасы əтичəсиндə онларын мүстəгил дилләри дə шивə вə диалектлəə чеврилмишдир.

Маррын бу фикри илə əлагəдар олараг, белə бир суал мејдана чыхыр: гоһум дилләрин əсас лүғəт фондунда олан гəдим зләрин јахынлығыны вə лүғəт тəркибиндə сонралар јаранан ир чох сөзлəрин узаглығыны нə илə изаһ етмəк олар? Əкəр Маррын фикри доғру олсајды, јə'ни əввəллəр бир-бириндəн ајры јашајан вə дил чəһəтдəн гоһум олмајан гəбилəлəрин сонралар бирлəшиб гоһум дилләри əмəлə кəтирмəси фикри доғру олсајды, онда бу просес əксинə олмамалы идими? Əлбəттə, əксинə олмалы иди. Һалбуки гоһум дилләрин тарихи бу просесин əксини сүбут етмəкдəдир. Јə'ни бир чох гоһум дилләрин əсас лүғəт фондунун гəдим излəринин јахынлығы вə лүғəт тəркибин-

---

[1] К. Маркс вə Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш əсəрлəри, 2-чи илд, сəһ, 247.

[2] Јенə орада.

[3] Јенə орада.

дә сонралар јаранан сөзләрин узаглыгы. Маррын фикринин тамамилә сәһв олдуғуну сүбут етмәкдәдир. Буну һәм славјан, һәм түрк, һәм монгол вә һәм дә башга дилләрин тимсалында көрмәк олур.

Шүбһәсиз ки, ичма вә гәбилә дилләринин парчаланмасы, дил вә диалектләрин әмәлә кәлмәсини механики вә дүз хәтлә давам едән даими бир просес кими баша дүшмәк олмаз. Јә'ни, әкәр гәбилә дөврүндә гәбиләләрин парчаланмасы илә гоһум дилләр әмәлә кәлирдисә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмин просес һәмишә белә давам етмиш вә тарихдә ичма, гәбилә вә тајфаларын бирләшмәси просеси олмамышдыр. Әксинә, бирләшмә просесләри дә олмушдур.

Муәјјән ичтимаи-игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә ичма-гәбилә гурулушунун шәраити вә гәбилә дилләринин инкишаф просесинин истигамәти дә дәјишмәјә башлајыр. Гәбилә гурулушунун чүрүмәјә башладығы дөврләрдә гәбиләләрин парчаланмасы вә бир-биринә гоһум олан дил вә диалектләрин әмәлә кәлмәси типик һадисә дејилдир. Бу дөвр үчүн артыг бирләшмәләр даһа типикдир.

Гәбилә иттифагларынын јаранмасы вә тајфаларын әмәлә кәлмәси илә бу гәбилә иттифагларына дахил олан гоһум диалектләрин бирләшмәси просеси дә јараныр. Бурада да дил гәбилә иттифаглары үчүн ваһид үнсијјәт васитәси кими ишләнир.

Шүбһәсиз, јаранан ајры-ајры гәбилә бирләшмәләринин тәркибинә гоһум олмајан дикәр гәбиләләр дә дахил ола биләр. Мә'лум олдуғу үзрә, бу тамамилә башга просесдир; белә ки, бурада интеграсија просеси өз тә'сирини көстәрир вә нәтичәсини дә вермиш олур. Чүнки гәбиләләр иттифагында бирләшән илк гәбилә дилләри һәмин иттифаг үчүн үмуми олан дилә табе олур, она гаршы гојулур, бу вә ја дикәр голуну тәшкил едәрәк диалектләрә чеврилир.

Бу дил јенидән јаранан дил дејил, гәбилә иттифагларына дахил олан гоһум гәбиләләрин вә онларын дилләринин үмуми бир көкдән әмәлә кәлмәсинин нәтичәсидир.

Ф. Енкелс јазмышдыр:

«Тајфанын бүтүн дахили ишләриндә там бәрабәрлик вә мүстәгиллик әсасында, ган гоһумлуғу олан беш тајфанын әбәди иттифагы. Бу ган гоһумлуғу иттифагынын һәгиги әсасыны тәшкил едирди... јалныз диалектләриндә фәргләр олан үмуми дил үмуми мәншәјин ифадәси вә сүбуту иди.»[1]

Енкелсин фикринчә, гәбилә иттифаглары бир-биринә гоһум

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 249—250.

олан гәбиләләрин тәмәркүзләшмәси, јә'ни гоһум диалектләрин тәмәркүзләшмәси әсасында әмәлә кәлирди. Диалектләр арасында олан фәргләрин аз вә ја чохлуғу гәбилә бирләшмәләрини әмәлә кәтирән гәбиләләрин бир-бириндән аз вә ја чох фәргләнмәси вә онларын бир-бириндән узаг вә јахын әразидә јашамасы илә изаһ олунмалыдыр.

Енкелс Америка-Ирокез тајфаларындан данышаркән јазыр: «Бүтүн беш тајфада бир нечә үмуми гәбилә вар иди; онлар ејни бир дилин бир-биринә јахын диалектләриндә данышырдылар вә беш тајфа арасында бөлүнмүш олан бүтөв бир саһәдә јашајырдылар»[1].

Тајфанын өз әразиси вә өз ады олмагдан башга, овчулуг вә балыг тутмаг үчүн јери дә варды. Гоншу тајфалар арасында битәрәф саһәләр дә олурду, анчаг «дил јахынлығы олан тајфаларда бу саһә дар олурду; дил јахынлығы олмајан тајфаларда бу саһә кениш олурду»[2].

Ф. Енкелс јунан гәбиләләриндән бәһс едәркән көстәрир ки, гәбиләләр бирләшән заман әввәлчә фратријалары вә бунларын бирләшмәси исә тајфалары вә тајфа бирләшмәләрини әмәлә кәтирмишдир.

«Бир нечә гоһум фратрија тајфа тәшкил едир. Аттикада дөрд тајфа вар иди, һәр тајфада үч фратрија вә һәр фратријада отуз гәбилә вар иди»[3].

Ф. Енкелс јазыр:

«Нисбәтән кичик бир әразидә чох сых јашајан јунанларын диалектләриндәки фәргләр Американын кениш мешәләриндә олдуғундан хејли аз инкишаф етмишдир; лакин биз бурада да көрүрүк ки, јалныз бир әсас ләһчәси олан тајфалар, бөјүк бир там һалында бирләшмишләр вә һәтта кичик Аттикада биз елә бир хүсуси диалектә тәсадүф едирик ки, бу да сонралар бүтүн јунан нәсри үчүн үмуми дил олмаг е'тибарилә һаким олмушдур»[4].

«Һомерин поемаларында биз јунан тајфаларыны әксәр һалларда артыг кичик халглар һалында бирләшмиш шәкилдә көрүрүк, бунларын да дахилиндә гәбиләләр, фратријалар вә тајфалар һәр һалда һәлә өз мүстәгиллијини тамамилә сахлајыр. Артыг онлар диварларла һасарланмыш шәһәрләрдә јашајырдылар; сүрүләр артдыгча, әкинчилик кенишләндикчә вә сәнәтин илк әламәтләри мејдана кәлдикчә, әһалинин сајы да ар-

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 249.
[2] Јенә орада, сәһ. 246.
[3] Јенә орада, сәһ. 258.
[4] Јенә орада.

тырды; бунунла бәрабәр әмлак чәһәтдән фәргләр дә артырды...»[1].

Јунанларда гәбилә тәшкилатлары өзүнү сахласа да, һәр һалда гәбилә гурулушу артыг сарсылмаға башламышды; чүнки бурада әмлак үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин әмәлә кәлмәси, әмәк бөлкүсү, синифләрин мејдана чыхмасы вә с. гәбилә гурулушуну дағыдырды.

«Әмәк бөлкүсү вә онун нәтичәсиндә чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси гәбилә гурулушуну дағытды. Онун јерини *дөвләт* тутду»[2].

Әкәр ибтидаи-ичма гәбилә дөврүндә парчаланма (бөлүнмә) нәтичәсиндә гоһум гәбилә дилләри әмәлә кәлирдисә, гәбилә гурулушунун дағылмаға башламасы илә әлагәдар олараг, гәбиләләрин бирләшмәси илә тајфаларын, тајфа дилләринин вә бунларын бирләшмәсинин дә халг дилләринин әмәлә кәтирмәси тарихи бир факта чеврилир.

Б. Халг дилләри

Истеһсалын, тичарәтин инкишаф етмәси, синифләрин вә дөвләтин әмәлә кәлмәси, шүбһәсиз ки, дилин вәзијјәтинә дә тә'сир едир. Демәли, чәмијјәтин сонракы инкишафы да инсанлар арасында бәрабәрсизлијин әмәлә кәлмәси илә әлагәдар олараг, гәбилә иттифаглары әвәзиндә мүәјјән бир дөвләт тәрәфиндән (ерамыздан дөрд әср әввәл Афина дөвләти кими) идарә олунан нисбәтән сабит инсан коллективләри даһа да мөһкәмләнир.

Торпаг үзәриндә мүлкијјәтин артмасы, торпағын алыныб-сатылмасы, әкинчиликлә сәнәт, тичарәтлә кәмичилик арасында әмәк бөлкүсүнүн артмасы гәбиләләрин, фратријаларын вә тајфаларын бир-биринә даһа чох гарышмасына сәбәб олур. Белә бирләшмәләр нәтичәсиндә «... ајры-ајры тајфаларын вә гәбиләләрин һүгуг адәтләри үзәриндә јүксәлән үмуми Афина халг һүгугу мејдана кәлди»[3].

«Бүтүн Аттика әразисиндә вә хүсусән Афина шәһәринин өзүндә мүхтәлиф гәбилә вә фратријаларын үзвләри нәсилдән-нәслә бир-бири илә кетдикчә даһа чох гарышырдылар...»[4].

Демәли, бу дөврдә артыг гәбилә вә тајфалар әвәзиндә халглар јараныр.

Ајдындыр ки, тајфа вә халг дилләри өзләринин гурулушуна

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 258.

[2] Јенә орада, сәһ. 319.

[3] Јенә орада, сәһ. 264.

[4] Јенә орада, сәһ. 267.

көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнмир. Лакин бунунла белә бурада бә'зи хүсусиј̌јәтләр дә әмәлә кәлир. Јә'ни үмумхалг дили илә јанашы олараг јерли диалект вә шивәләр дә јараныр. Анчаг үмумхалг дили үстүн јер тутараг бунлары өзүнә табе едир; башга сөзлә, бу диалектләр үмумхалг дилинин голлары кими јашајырды.

Үнсијјәт васитәси олан дилин вәзифәси, онун тә'сир даирәси бу дөврдә бир гәдәр дә мүрәккәбләшир. Бир тәрәфдән јерли диалектләрин әмәлә кәлмәси, дикәр тәрәфдән исә јазы дилинин јаранмасы әдәби дилл҃ә халгын данышыг дили арасында олан фәрги дә артырыр.

Бу, чәмијјәтин инкишафынын елә бир дөврүдүр ки, бурада гоһум диалектләрин јахынлашмасы, бирләшмәси просеси олдуғу кими, гоһум олмајан гәбилә вә тајфа дилләринин чарпазлашмасы просеси дә ола биләр. Гоһум олмајан дилләр үмумхалг дили илә чарпазлашаркән о дилин ичәрисиндә әријир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, феодализм гурулушу чәмијјәтин ајры-ајры феодаллыглара парчаланмасына, бу да өз нөвбәсиндә чәмијјәт арасында олан ичтимаи-игтисади әлагәләрин зәифләмәсинә сәбәб олур. Белә шәраитдә бир тәрәфдән ајры-ајры феодаллыглар ичәрисиндә диалектләрин бирләшмәси просеси кедирсә, дикәр тәрәфдән дә ајры-ајры феодаллыгларда јерли диалект фәргләри инкишаф едир.

В. И. Ленин «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» адлы әсәриндә јазмышдыр:

«Әкәр гәдим Русијада гәбилә һәјаты олдуғундан бәһс етмәк оларса, шүбһәсиз, орта әсрләрдә, Москва чарлығы дөврүндә бу гәбилә әлагәләри даһа јох иди, јәни дөвләт һеч дә гәбилә иттифагларына дејил, јерли иттифаглара әсасланырды: мүлкәдарлар вә монастырлар мүхтәлиф јерләрдән кәндли гәбул едирдиләр вә бу сурәтлә дүзәлән ичмалар халис әрази иттифаглары иди. Лакин о заман сөзүн әсил мә'насында милли әлагәләрин олмасындан, чәтин ки, бәһс етмәк оларды; дөвләт ајры-ајры «торпаглара», гисмән дә һәтта кнјазлыглара бөлүнмүшдү ки, бунлар да кечмиш мухтаријјәтин чанлы изләрини, идарә етмәк хүсусијјәтләрини, бә'зән өз хүсуси гошунларыны (јерли бојарлар мүһарибәјә өз полклары илә кедирдиләр), хүсуси көмрүк сәрһәдләрини вә и. а. сахламышды. Бүтүн белә вилајәтләрин, торпагларын вә кнјазлыгларын доғрудан да фе'лән бир там һалында бирләшмәси Русија тарихинин анчаг јени дөврү үчүн (тәхминән 17-чи әсрдән е'тибарән) характерикдир. Мөһтәрәм ч. Михајловски, һәмин бирләшмәјә сәбәб, гәбилә әлагәләри,

һәтта онларын давамы вә үмумиләшмәси дејилди: буна сәбәб вилајәтләр арасында күчләнмәкдә олан мүбадилә, тәдричлә артмагда олан әмтәә тәдавүлү, кичик јерли базарларын бир Үмумрусија базары һалында тәмәркүзләшмәси иди. Бу просесин рәһбәр вә саһибләри тачир-капиталистләр олдуғуна көрә, бу милли әлагәләрин јаранмасы буржуа әлагәләри јаранмасындан башга бир шеј дејилди»[1].

В. И. Ленин бурада гәдим Русијада олан гәбилә гурулушундан данышаркән, еjни заманда гәбилә диалектләрини дә нәзәрдә тутмушдур. Орта әсрләрдә исә артыг гәбилә әлагәләриндән вә гәбилә дилләриндән дејил, үмумхалг рус дилинин голлары олан јерли диалектләрдән данышмаг олар; чүнки бу дөврдә Русија торпаглары мөһкәм көмрүк сәрһәдләри олан ајры-ајры кнјазлыглара бөлүнмүшдү.

Ејни сөзләри феодализм формасијасыны кечирмиш башга халглар һаггында да демәк лазымдыр. Әһалинин ајры-ајры феодал дөвләтләриндә груплашан һиссәләри арасында (мүәјјән ичтимаи-игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә) әлагәләрин јахынлығы, феодал сәрһәдләринин зәифлији диалект фәргләринин нисбәтән аз олмасына сәбәб олур.

Мүәјјән бир әразидә феодал дөвләтинин узун вә ја гыса дөвр давам етмәсинин дә үмумхалг дилинә тә'сири вардыр, белә ки, әкәр мүәјјән бир әразидә феодал дағыныглығы вә онларын арасында олан сәрһәдләр мөһкәм вә узун мүддәт (ән азы 100—150 ил) давам едәрсә, үмумхалг дилинин голлары олан јерли диалектләр даһа да кенишләниб мөһкәмләнәчәкдир. Әксинә, әкәр феодал дағыныглығы мөһкәм олмазса, тез-тез дәјишәрсә, үмумхалг арасында үнсијјәт әлагәләри нә гәдәр јахын оларса, бу заман диалект фәргләри дә бир о гәдәр аз олачагдыр. Белә бир шәраитдә үмумхалг дилинин јерли диалектләриндән дејил, шивәләриндән бәһс етмәк лазымдыр.

Азәрбајчан дилинин букүнкү шивәләри арасында олан лексик, фонетик, морфоложи фәргләрин сәбәбләрини һәртәрәфли өјрәнмәк вә ајдынлашдырмаг үчүн дилимизин тарихи диалектләрини һәртәрәфли өјрәнмәк лазымдыр.

Ајры-ајры өлкәләрдә олан феодал дағыныглығынын спесифик хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг, ајры-ајры халгларын дилләриндә олан диалект фәргләри дә мүхтәлиф олур. Һәтта бә'зән ајры-ајры халгларын дилләриндә диалект фәргләрини сечмәк белә чәтин олур.

Гәбилә дилләриндән башлајараг халг дилләринин әмәлә кәлиб мөһкәмләнмәсинә гәдәр дилләрин инкишафында ајрылма,

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 1-чи чилд, сәһ. 158—159.

уəғлашма, бирләшмә, јахынлашма, чарпазлашма хүсусијјәтләри олмушдур.

IX—X әсрләрдә инкилис дилинә гоһум скандинав (гәдим дат) диалектинин тә'сири олмушдур, хүсусилә аданын шимал-шәрг һиссәсиндә бу тә'сирин даһа чох олмасына бахмајараг, инкилис дили галиб кәлмишдир. Лакин бу һеч дә ону сүбут етмир ки, гәдим дат диалектләринин инкилис дилинә тә'сири олмамышдыр, чох күман ки, олмушдур.

Һәмчинин XI әсрин орталарында инкилис дили франсыз дили тә'серинә гаршы мүбаризә апармалы олмушдур. Бу мүбаризәнин узун вә чәтин олмасына бахмајараг, јенә дә инкилис дили галиб кәлмишдир. Лакин инкилис дилинин лүғәт тәркибинә бир чох франсыз сөзләри (55%) кечиб ону зәнкинләшдирмишдир. Демәли, инкилис дили бә'зи тарихи-ичтимаи сәбәбләр нәтичәсиндә дат вә франсыз дилләринә јахынлашмасына бахмајараг, өз варлығыны сахламыш вә өзүнүн дахили ганунларына әсасән инкишафыны давам етдирмиш, инкилис дили олараг галмыш вә галмагдадыр. Јахуд румын дилинә нәзәр јетирәк. Бу дил славјан дилләринин тә'сиринә мә'руз галмыш вә славјан дилләриндән румын дилинә бир чох үнсүрләр кечмишдир. Бу күнкү румын дилиндә ***до, за, ив, о, при, про, раз*** вә с. шәкилчиләрин ишләдилмәси славјан дилләринин тә'сиринин нәтичәсидир[1]. Румын дилинә башга славјан дилләринин тә'сири олмасына бахмајараг, бу дил өз дахили ганунларына әсасән инкишафыны давам етдирмиш вә өзүнүн әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулушу е'тибарилә славјан дилләри групуна дејил, роман дилләринә дахилдир.

Ејни сөзләри Азәрбајчан дили һаггында да демәк олар. Азәрбајчан дили өзүнүн тарихи инкишафында бир чох харичи дилләрин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Белә тә'сирләрдән әрәб, фарс дилләрини көстәрмәк олар. Бу тә'сирләр нәтичәсиндә дилимизә бир чох әрәб, фарс сөзләри дахил олмуш, һәмин дилләрдән бә'зи исим вә сифәт шәкилчиләри Азәрбајчан дилинә кечмишдир. Букүнкү Азәрбајчан дилиндә ***-ви, -и, -дар, -кар, -баз, -на, -дан, -бан, -күзар, -истан*** вә с. шәкилчиләри илә дүзәлдилән *кимјәви, һәрби, игтисади, әмәкдар, давакар, ојунбаз, намә'лум, нәмәкдан, бағбан, ишкүзар, Әрәбистан* вә с. кими сөзләр һәмин тә'сирин нәтичәсидир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, Азәрбајчан дили галиб кәлмиш вә әрәб, фарс дилләринин дахили ганунларына әсасән дејил, өз дахили ганунларына әсасән инкишафыны давам етдирмиш вә мүасир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатмышдыр.

---

[1] Против вулгаризации и извращения марксизма в языкознании, т. II сәһ. 302.

Бәс гәбилә, тајфа вә халг дилләринин фәрги нәдән ибарәтдир? Бунларын гурулушунда фәрг вармы?

Үмумхалг дилинин гәбилә вә тајфа дилләриндән әсас фәрги ондан ибарәтдир ки, гәбилә вә тајфа дилләри һәмишә мәһдуд бир даирәдә үнсијјәт васитәси олмушса, үмумхалг дили даһа кениш ичтимаи әлагәләр васитәси олмушдур. Гәбилә дили өзүнүн әсас лүғәт фондуна көрә јохсул вә грамматик гурулушуна көрә бәсит олмушса, халг дили истәр өз әсас лүғәт фонду вә истәрсә дә грамматик гурулушу е'тибарилә хејли зәнкинләшмиш, тәкмилләшмиш вә сәлисләшмишдир. Гәбилә вә тајфа дилләри, әсасән, шифаһи үнсијјәт васитәси олмушса, үмумхалг дили шифаһи үнсијјәт васитәси олмагла бәрабәр, јазылы дили дә өзүндә тәчәссүм етдирир.

Лакин гәбилә вә тајфа дилләри илә халг дилләри гурулушча (әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулуш е'тибарилә) чидди сурәтдә бир-бириндән фәргләнмир.

Истәр гәбилә, истәр тајфа вә истәрсә дә халг дилинин әсас вәзифәси инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмасыдыр.

В. Милли дилләрин әмәлә кәлмәси

Милли дилләр өз гурулушу е'тибарилә гәбилә, тајфа вә халг дилләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнмир. Башга чүр дә ола билмәз, чүнки дилин гурулушу вә онун әсас лүғәт фонду бир дөврүн, бир базисин мәһсулу олмајыб, чәмијјәтин инкишаф дөврләринин мәһсулудур. Капитализм дөврүндә халг дилләри инкишаф едиб милли дилләрә чеврилирсә, бу һеч дә милли дилләрин буржуа мәдәнијјәти, буржуа синфи тәрәфиндән јарадылан јени бир дил олмасы демәк дејилдир. Марксизм классикләри дәфәләрлә көстәрмишләр ки, феодализмин ләғви вә капитализмин мејдана чыхмасы илә милләт јараныр. Демәли, буржуа игтисади-истеһсал әлагәләринин јаранмасы, феодал дағыныглығынын ортадан галхмасы нәтичәсиндә халглар инкишаф едиб милләтләрә вә халгларын дилләри исә милли дилләрә чеврилир.

Беләликлә, марксизм классикләри милләтләрин әмәләкәлмә шәраитини көстәрдикләри кими, милли дилләрин дә әмәләкәлмә јолларыны мүәјјәнләшдирмишләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, милли дилләрин әмәлә кәлмәсиндә јерли (мәһәлли) диалектләрин ролу бөјүкдүр. Јерли диалектләрин милли дилләрә чеврилмәси мүәјјән тарихи, ичтимаи-игтисади шәраитдән асылыдыр. Белә ки, јерли диалектләрин бә'зиләри ваһид милли дилләрин әмәлә кәлмәсиндә әсас ола билдији ки-

ми, бә'зән дә мүәјјән тарихи, ичтимаи-игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә бир халгын ваһид дили парчаланыб ајры-ајры мүстәгил дилләрин јаранмасына сәбәб ола билир.

Һәлә XIX әрсин орталарында К. Маркс өзүнүн «Мүгәддәс Макс» адлы мәгаләсиндә јазмышдыр: «Кортәбии сурәтдә төрәмиш олан нитг, дилин тарихи инкишафы сајәсиндә, гисмән һазыр материалдан—роман вә керман дилләриндә олдуғу кими, гисмән милләтләрин чарпазлашмасы, гарышмасындан — инкилис дилиндә олдуғу кими, гисмән игтисади вә сијаси тәмәркүзләшмә нәтичәсиндә диалектләрин ваһид милли дил һалында тәмәркүзләшмәси сајәсиндә һазыркы инкишаф етмиш һәр һансы бир дилдән милли дилә гәдәр јүксәлмишдир»[1].

Бурадан ајдын олур ки, Маркс стихи сурәтдә јаранмыш олан дилин милли дилә гәдәр инкишафынын үч јолуну көстәрир. Дилләрин үмуми инкишафындан бәһс олунур ки, бураја «һазыр материалдан дилин тарихи инкишафы» вә «милләтләрин чарпазлашмасы вә гарышмасы»ны дахил етмәк лазымдыр. Демәли, бурада дилләрин билаваситә милли дилә чеврилмәсиндән дејил, үмумијјәтлә, онларын тарихән әмәлә кәлиб милли дилләрә гәдәр инкишафындан бәһс олунур.

Проф· Санжејев көстәрир ки, Маркс вә Енкелс дилләрин инкишафындан бәһс едәркән бир тәрәфдән ерамызын әввәлләриндә Галл ләһчәсинин романлашдырылмасыны вә XI әсрдә инкилис дилинин франсыз дили илә чарпазлашмасыны вә бу чарпазлашма заманы инкилис дилинин галиб чыхмасыны нәзәрдә тутурдулар. Шүбһәсиз, һәлә бу заман бурада һеч бир милли дилдән данышмаг олмаз. Јалныз сонралар буржуа әлагәләринин јаранмасы илә инкилис вә франсыз дилләри милли дилләрә чевриләркән, Лондон диалекти инкилис милли дилинин вә Парис диалекти исә франсыз милли дилинин әсасыны тәшкил етмишдир. «Һазыр материала» кәлинчә, Маркс вә Енкелс бурада латын халг дилинин һазыр материалыны нәзәрдә тутурлар ки, бу да ерамызын әввәлләриндә роман вә керман дилләри үчүн әсас олмушдур. Лакин диалектләрин ваһид дил һалында тәмәркүзләшмәсиндән бәһс едәркән Маркс вә Енкелс капитализмин инкишафы заманы инкилис милли дилинин әмәлә кәлмәсини нәзәрдә тутурдулар.

Милли дилләрин формалашмасы, феодал дағыныглығынын ортадан галхмасы, милли әлагәләрин јаранмасы илә әлагәдар олараг үмумхалг дилинин әдәбијјатда, мәтбуатда мөһкәмләнмәсинә мане олан чәһәтләр ортадан галхыр.

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 414.

Мә'лум олдуғу үзрә, јерли диалектләр үмумхалг дилинин голуну тәшкил едир. Лакин милли дилин формалашмасы илә әлагәдар олараг јерли диалектләр јаваш-јаваш ортадан галхмаға башлајыр. Һалбуки, јухарыда гејд етдијимиз кими, истәр капитализм дөврүндә, истәрсә дә ондан әввәлки дөврләрдә диалектләр вар иди. Бунун сәбәби ајдындыр, чүнки јерли диалектләр мөһкәм олуб, бу вә ја башга бир әразидә дар вә ја кениш мигјасда үмумхалга хидмәт едирди.

Милли дилләрин формалашмасында јерли диалектләрдән бири (әкәр бу диалектләр арасында әсаслы фәргләр варса) милли дил үчүн әсас олур, галанлары исә өз орижиналлығыны итирир вә әријиб бу дил ичәрисиндә јох олур. Бу просесин јаваш вә ја сүр'әтлә кетмәси һәмин халгын ичтимаи, игтисади вә мәдәни инкишаф дәрәчәсиндән, еләчә дә диалект фәргләринин аз вә ја чохлуғундан да асылыдыр.

Елә халглар да вардыр ки, онлар ваһид дилин ајры-ајры диалектләриндә данышыр вә бир-бирини чәтин баша дүшүрләр. Бу диалектләрдән бири јазы дилинин әсасыны тәшкил едирсә, онда јазы дили илә (әдәби диллә) данышыг дили арасында бөјүк фәрг олур вә јахуд бир нечә әдәби дил јарадылыр. Мәсәлән, Мари МССР-дә диалектләр арасында о гәдәр бөјүк фәрг олмушдур ки, бурада ваһид әдәби дил дејил, ики әдәби дил (шәрги-луғови вә дағлыг әдәби дили) јарадылмышдыр.

Бә'зән дә елә олур ки, бир халга мәнсуб олан диалектләр өз хүсусијјәтләри е'тибарилә бир-бириндән чох аз фәргләнирләр. Һәтта бә'зән бу фәргләри сечмәк чәтин олур.

Демәли, бу вә ја башга бир дилдә диалект вә ја шивә фәргләринин чох вә ја азлығынын милли дилләрин формалашмасында ролу бөјүкдүр.

Бурада бир мәсәләни дә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Әкәр үмумхалг дилинин мүәјјән бир јерли диалекти милли дил үчүн әсас олурса, онда галан јерли диалектләрин (милли дилин јаранмасы үчүн әсас олмајан диалектләрин) ролу нәдән ибарәт олмалыдыр?

Әкәр бу вә ја башга јерли диалект милли дил үчүн әсас ола билирсә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмин диалектин бүтүн јерли хүсусијјәтләри милли дил үчүн әсас олмалыдыр. Милли дилин јаранмасында әсас олан диалектдән үмумхалг тәрәфиндән ишләдилмәјән сөзләр атылыр вә бунлар башга сөзләрлә әвәз олунур. Милли дил үчүн әсас олмајан диалектләр дә милли дилин үмуми инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр. Беләликлә, милли дилин әсасыны тәшкил етмәјән диалектләр бу мә'нада өз орижиналлығыны итирир, үмуми дилә гарышыр вә бу дил ичәрисиндә јох олур; бу диа-

лектләрә мәнсуб олан әһали јаваш-јаваш милли дилин нормалары әсасында данышмаға вә јазмаға башлајыр. Башга сөзлә, милли дил үмуммилләтин ваһид үнсијјәт васитәси кими ишләнилир.

Бә'зән елә олур ки, милли дилин формалашмасында әсас олан диалекти мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Бу о заман ола биләр ки, мүәјјән бир тарихи-мәдәни мәркәз милләтин формалашмасында әсас оларкән, һәмин мәркәздә топлашан әһали бир диалектдә дејил, мүхтәлиф диалектләрдә данышанлардан ибарәт олсун. Белә олдуғу һалда һәмин мәркәздә һансы диалектин милли дил үчүн әсас олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк бир гәдәр чәтиндир.

Ајры-ајры јерли диалектләрин топлашмасы әсасында әмәлә кәлмиш бу вә ја башга бир шәһәр диалект вә шивәси милли дилин формалашмасында әсас ола биләр. Бу, һәгигәтән мүмкүндүр. Чүнки шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы илә бурада топлашан әһалинин мигдары да артыр. Һәмин әһали мүәјјән бир рајондан дејил, мүхтәлиф диалект вә шивәләрдә данышан ајры-ајры рајонлардан топлашмыш олур. Белә бир узун просес нәтичәсиндә дә бурада хүсуси бир шивә јараныр. Мәсәлән, Дашкәнд-Сәмәргәнд шивәси белә бир шивә олараг, Өзбәкистан милли әдәби дилинин әсасыны тәшкил етмишдир.

Бә'зән шәһәрләрин тарихи инкишафы нәтичәсиндә мүәјјән бир мәркәз јерли шивәләрин ән јахшы үнсүрләрини өзүндә тәмәркүзләшдирир вә милли дилин әсасыны тәшкил едир.

Бу о заман мүмкүн ола биләр ки, мүәјјән бир халгын ваһид дилинин шивәләри арасында фәргләр сон дәрәчә аз олсун.

Азәрбајчан дилинин милли дил кими формалашмасында өзүнүн ичтимаи-игтисади мөвгејинә көрә Бакы шәһәри мәһз белә бир мәркәз олмушдур. Ваһид Азәрбајчан дили шивәләринин ән јахшы үнсүрләри бурада топланмышдыр. Бурада бә'зи хүсусијјәтләри дә нәзәрә алмаг лазымдыр: Бакыда топлашан әһали јалныз Бакы шивәсиндә данышанлар дејил, мүхтәлиф шивәләрдә данышанлар иди.

Халг дилинин үмумиләшмәсиндә әдәбијјатын, мәтбуатын да бөјүк ролу олмушдур. Бу чәһәтдән дә Азәрбајчанын мәшһур шаир вә әдибләринин: Вагиф, Видади, С. Ә. Ширвани, М. Ф. Ахундов, Һ. Б. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгаларынын да ролуну нәзәрә алмаг лазымдыр. Онларын әсәрләринин дили милли әдәби дилимизин нормаларына әсасән ујғун кәлир. Милли дил ејни заманда әдәби дилдир. Бүтүн бунлары вә бир сыра башга чәһәтләри нәзәрә алараг, демәк олар ки, милли дилимизин формалашмасында бүтүн шивәләрин ән јахшы үнсүрләри топланмыш-

дыр. Рус милли дилинин Москва шивәси әсасында јаранмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, бу шивәләрин бүтүн хүсусијјәтләри рус милли дилинин әсасыны тәшкил етмиш, галан диалектләрин исә ролу олмамышдыр. Милли дил мүәјјән бир диалект вә ја шивә әсасында јаранараг, сонракы инкишафында галан диалект вә шивәләрин ән јахшы үнсүрләрини өзүндә топлајыр, јә'ни онлардан истифадә едир вә үмумхалг малына чевирир.

Әдәбијјат, мәтбуат нә гәдәр кениш јајыларса, дилдә олан диалект вә ја шивә фәргләринин ортадан галдырылмасы бир о гәдәр сүр'әтли олар. Одур ки, милли дилин милләтин јашадығы бүтүн әразидә јајылмасында вә онун инкишафында мәтбуатын, әдәбијјатын ролуну хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр.

В. И. Ленин јазмышдыр: «Бүтүн дүнјада феодализм үзәриндә капитализмин гәти гәләбәси дөврү милли һәрәкатла әлагәдар олмушдур. Бу һәрәкатын игтисади әсасы ондан ибарәтдир ки, әмтәә истеһсалынын там гәләбәси үчүн дахили базары буржуазијанын әлә кечирмәси лазымдыр, бир дилдә данышан әһалинин јашадығы торпагларын дөвләт чәһәтдән бирләшмәси вә бу дилин инкишафына, әдәбијјатда онун мөһкәм јер тутмасына мане олан һәр чүр әнкәлләрин арадан галдырылмасы лазымдыр. Дил инсанларын ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир...»[1].

В. И. Ленинин бу даһијанә сөзләриндән бир даһа ајдын олур ки, милли дилин формалашмасында әдәбијјатын, мәтбуатын хүсуси ролу вардыр. Чүнки милли дил әдәбијјат, мәтбуат —гәзет вә журналлар васитәсилә милләтин јашадығы бүтүн әразидә јајылыр вә онун малы олур ки, беләликлә, диалект фәргләри дә јаваш-јаваш ортадан галхыр. Бу фәргләрин ортадан галдырылмасы социализм гуручулуғу дөврүндә даһа да сүр'әтли олур.

Капитализм дөврүндә исә диалект вә шивә фәргләринин тамамилә ортадан галдырылмасы мүмкүн дејилдир. Бу фәргләр нәинки мәһкум милләтләрин, һәтта һаким милләтләрин дилиндә дә тамамилә ортадан галдырыла билмир. Бунун сәбәби ајдындыр; чүнки капитализм дөврүндә өлкәнин һәр јериндә буржуа истеһсал әлагәләри ејни дәрәчәдә инкишаф етдирилә билмир. Әкәр өлкәнин бир јериндә буржуа истеһсал әлагәләри сүр'әтлә инкишаф едирсә, дикәр јериндә феодал әлагәләри һәлә давам едир. Бунун нәтичәсиндә өлкәдә бир чох игтисади укладлы рајонлар әмәлә кәлир. Бә'зән дә елә олур ки, дахилдән дејил, бу вә ја башга харичи капиталист инһисарчыларынын мәнафејиндән доғараг, өлкәнин бир јериндә капиталист истеһсал әлагәләри инкишаф едир, галан чох һиссәсиндә исә феодал мүнасибәтләр һөкмранлыг сүрүр. Бүтүн бу чәһәтләр өлкәнин һәртәрәфли ин-

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 408.

кишафына мане олдуғу кими, халгын дилинә вә онун инкишафына да мане олур. Капитализм дөврүндә милли дилләрин инкишафына вә диалект фәргләринин ортадан көтүрүлмәсинә мане олан чәһәтләрдән бири дә елмин вә мәдәнијјәтин, мәтбуатын кениш јајыла билмәмәси, һәмчинин халг күтләсинин савадсыз олмасы вә с. милли дилин әдәбијјатда мөһкәмләнмәсинә, диалект фәргләринин ортадан галдырылмасына, јазы дили илә данышыг дили арасында фәргләрин јох олмасына мане олур.

Милли әдәби дил дә үмумхалг дили әсасында гурулур; чүнки үмумхалг дили әдәби дил үчүн түкәнмәз бир хәзинәдир. Әдәби дили јалныз бәдии әсәрләрин дили илә мәһдудлашдырмаг доғру олмаз, чүнки бу дил ејни заманда елми әсәрләрин, мәтбуатын, идарә сәнәдләринин, зијалыларын, артистләрин вә с. дилини дә әһатә едир.

Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки өјрәдир ки, дилин һәм әдәби, һәм дә халг дили дејә, икијә бөлүнмәси јалныз ону көстәрир ки, нечә дејәрләр, бир «хам» дил вар, бир дә сәнәткарлар тәрәфиндән ишләнилмиш дил.

Демәли, халг дили илә әдәби дил бир вәһдәт тәшкил едир. Милли әдәби дил үмумхалг дилинин нормалашмасы демәкдир.

Г. Сосиализм дөврүндә милли дилләр

Марксизм-ленинизм классикләри буржуа милләтләринин нечә әмәлә кәлиб формалашдығы јолларыны һәртәрәфли изаһ етдикләри кими, сосиалист милләтләринин әмәләкәлмә јолларыны да ишләјиб һазырламышлар. Демәли, марксизм-ленинизм нәзәријјәсиндә ики чүр милләт вардыр. Бунлардан бири буржуа милләтләри вә дикәри исә сосиалист милләтләридир.

Буржуа милләтләри капиталист инкишафы илә әлагәдар олараг феодализмин вә феодал дағыныглығынын ләғв едилмәси шәраитиндә инкишаф едиб формалашыр.

Сосиалист милләтләри исә буржуазија истеһсал әлагәләри ләғв едилдикдән сонра көһнә буржуа милләтләри зәмининдә инкишаф едән јени милләтләрдир.

Капитализмин ләғв едилмәси илә әлагәдар олараг, капитализмин мәһсулу олан буржуа милләтләри дә ортадан чыхмалыдыр. Лакин буржуа милләтләринин ләғв едилмәси, үмумијјәтлә, милләтләрин ләғв едилмәси демәк дејилдир. Сосиализм чәмијјәтиндә милләтләр ләғв олунмур, даһа да инкишаф едир.

Көһнә буржуа милләтләри хәрабәләри үзәриндә әмәлә кәлән сосиалист милләтләри өз синфи тәркибләринә, мә'нәви си-

маларына вә сијаси мәнафеләринә көрә буржуа милләтләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнирләр. Сосиалист милләтләри ичәрисиндә бири зүлм едән, дикәри әзилән милләтләр јохдур. Бу милләтләр там әмәкдашлыг әсасында, јә'ни биринин дикәринә көмәк етмәси әсасында јаранмыш милләтләрдир. Сосиалист милләтләри ичәрисиндә синфи зиддијјәтләр ортадан галдырылыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, индики сосиалист милләтләринин һамысы Октјабр ингилабына кәлиб чатана гәдәр ејни шәраит дахилиндә инкишаф етмәмишдир. Бу инкишаф, һәр шејдән әввәл, гејри-бәрабәр олмушдур. Бунун сәбәби ајдындыр; бу милләтләрдән бә'зиси, мәсәлән,руслар сөзүн там мә'насында, Октјабр ингилабындан чох-чох әввәл бир милләт кими формалашмыш, өз милли дилини әдәбијјатда, мәтбуатда мөһкәмләдәрәк формалашдырмыш вә бу дилдән рәсми дөвләт дили кими истифадә етмишдир.

Индики сосиалист милләтләринин бир гисми дә јалныз XIX әсрин икинчи јарысындан бир милләт кими формалашмаға башламышдыр. Украјналылары, күрчүләри, азәрбајчанлылары, ермәниләри вә с. буна мисал көстәрмәк олар. Бу милләтләрин бә'зиләри һәмин дөврдә өзүнүн милли дилини мүәјјән гәдәр мәтбуатда мөһкәмләтмиш, тә'лим-тәдрис ишләриндә ондан истифадә етмиш, лакин ондан бир дөвләт дили кими истифадә едә билмәмишләр. Белә милләтләрдән күрчүләр вә ермәниләри көстәрмәк олар. Бу група дахил олан милләтләрин бир һиссәси дә XIX әсрин икинчи јарысында вә XX әсрин әввәлләриндә өз милли дилини мәтбуатда мөһкәмләтмәјә башламыш, тә'лим-тәдрис ишләриндә бу дилдән истифадә етмәк уғрунда мүбаризә етмиш, лакин ондан бир дөвләт дили кими истифадә едә билмәмишләр. Белә милләтләрдән азәрбајчанлылары көстәрмәк олар.

Азәрбајчанлыларын бир милләт кими формалашмаға башламасы XIX әсрин икинчи јарысына аиддир. Билдијимиз кими, XIX әсрин икинчи јарысында Бакыда нефт сәнајесинин сүр'әтли инкишафы капитализмин Русијада инкишафы илә әлагәдар олмушдур; нефт сәнајесинин инкишафы, дәмирјол чәкилмәси, Гара дәниз саһилләри илә игтисади әлагәнин кенишләнмәси, милли базарын јаранмасы азәрбајчанлыларын бир милләт кими формалашмаға башламасына сәбәб олмушдур.

Бир груп халглар да олмушдур ки, онлар һәгигәтән јалныз Октјабр ингилабындан сонра бир милләт кими формалашмаға башламышлар. Белә халгларын ингилаба гәдәр јазылары да олмамышдыр. Онлар Октјабр ингилабындан сонра јазыја саһиб олмушлар. Бу груп халглара гырғызлар, јагутлар вә с. дахилдир.

Капитализм шəраитиндə халглар, миллəтлəр вə онларын диллəри ејни хətt үзрə инкишаф едə билмəмишдир. Чүнки чар Русијасында идарəлəрдə бүтүн ишлəр рус дилиндə апарылдығы кими, милли диллəрдə гəзет вə китаб нəшри дə məhдудлашдырылыр, мəктəблəрдə исə ана дилиндə тəhсил алмаг мəсəлəсинə фикир верилмирди. Чар hөкумəти милли мəдəнијјəтлəри сыхышдырыр вə рус олмајан миллəтлəри зорла «руслашдырмаг» сијасəти јеридирди. Шүбhəсиз ки, белə бир шəраитдə халгларын милли мəдəнијјəти, дили вə с. həртəрəфли инкишаф едə билмəзди. Миллəтлəрə вə халглара гаршы «həр чүр чəбр формалары»-нын арадан галдырылмасы, халгларын, диллəрин бəрабəрhүгуглу олмасы, онларын əмəкдашлыг јолу илə бир-биринə көмəк етмəси вə с. бүтүн бунларын həјата кечирилмəси јалныз пролетар hакимијјəти дөврүндə, дүзкүн милли сијасəтин həјата кечирилмəси шəраитиндə мүмкүндүр. Билдијимиз кими, чаризмин јеритдији мүстəмлəкə, зүлмкарлыг сијасəти нəтичəсиндə Русијанын учгарларында јашајан халглар игтисади вə мəдəни чəhəтдəн, чох кери галмышдылар. Бу халгларын игтисади вə мəдəни керилијини арадан галдырмаг үчүн Совет hөкумəтинин онлара јахындан көмəји лазым иди.

Октјабр ингилабындан сонра өлкəмиздə халгларын керилијини арадан галдырмаг вə мəркəзи Русијаја чатдырмаг үчүн Коммунист партијасы вə Совет hөкумəти ардычыл оларaг чалышмышдыр. Чүнки керидə галмыш милли учгарлары мəркəзи Русијаја чатдырмаг үчүн оралaрда мүасир сəнајенин инкишаф етдирилмəси, керидə галмыш халг вə миллəтлəрин тəсəррүфатын јүксəк формасына чатдырылмасы; керидə галмыш вə инкишаф етмиш миллəтлəрин зəhмəткешлəри арасында тəсəррүфат əмəкдашлығынын, гаршылыглы јардымын гајдаја салынмасы, миллəт вə халгларын јерли əhалисинин өзүндəн фəhлə синфи вə халг зијалыларынын hазырланыб јетишдирилмəси тəлəб олунурду. Јалныз бу јолла керидə галмыш учгарлары мəркəзи Русија сəвијјəсинə галдырмаг оларды. Коммунист партијасы вə Совет hөкумəтинин милли сијасəти дөвлəт hакимијјəт органларына халгларын дилини, адəтлəрини билəн јерли кадрларын чəлб олунмасыны тəлəб едирди. Бу мəсəлə она көрə белə гојулурду ки, мəктəб, мəhкəмə, прокурорлуг ишлəри əhалинин ана дилиндə апарылсын, həр бир миллəт өзүнүн фəhлə, зијалы кадрларыны јарада билсин.

Коммунист партијасынын вə Совет hөкумəтинин совет халглары hаггында јеритдији милли сијасəт өлкəмиздə өз нəтичəлəрини вермишдир. Бу күн артыг милли республикаларда габагчыл сəнаје очаглары јарадылмыш, сосиалист кəнд тəсəррүфаты габагчыл техника илə тəчhиз едилмиш, бүтүн саhəлəр үзрə јер-

ли милли кадрлар һазырланмышдыр. Инди артыг керидә галмыш халг вә милләтләрдән данышмаг олмаз. Чүнки биздә белә халглар, белә милләтләр јохдур.

Шүбһәсиз, бу мүвәффәгијјәтләр бирдән-бирә дејил, Коммунист партијасынын вә Совет һөкумәтинин јүрүтдүјү ардычыл, дүзкүн милли сијасәтин нәтичәсиндә әлдә едилмишдир.

Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, совет ичтимаи дөвләт гурулушунда адамларын ирг вә миллијјәтиндән асылы олмајараг, бәрабәр һүгугу тә'мин едилмишдир. Совет ичтимаи гурулушунда халглар арасында мөһкәм, сарсылмаз достлуг јарадылмыш, милләтләрин, халгларын бир-биринә гаршылыглы јардымы тә'мин едилмишдир.

Совет Иттифагында халг вә милләтләрин әлдә етдији бу бөјүк тарихи гәләбәләр онларын дилләринин инкишафында да өз әксини тапмышдыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бу милләтләрин дилләри дә көклү, әсаслы сурәтдә дәјишмишдир. Совет дөврүндә сосиалист милләтләринин дилләринин чох бөјүк инкишафы кејфијјәтчә јени дилин јаранмасы демәк дејилдир. Демәли, сосиализмин капитализм үзәриндәки гәләбәси, јени сосиалист милләтләринин әмәлә кәлмәси һеч дә онларын дилләринин дә јени дил олмасы демәк дејилдир. Дилин әсасыны тәшкил едән лүғәт фонду вә грамматик гурулуш әсрләр боју јараныр вә узун мүддәт әрзиндә чәмијјәт үзвләринә мүвәффәгијјәтлә хидмәт едир.

Сосиализмин бир өлкәдә гәләбәси дөврүндә дилләрин бирләшмәсиндән вә бир дилин башга бир дили сыхышдырмасындан бәһс етмәк әлбәттә, милләтләрин вә милли дилләрин инкишафынын маһијјәтини баша дүшмәмәкдән башга бир шеј дејилдир. Истәр сосиализмин бир өлкәдә гәләбәси дөврүндә, истәрсә дә сосиализмин бүтүн дүнјада гәләбәсиндән сонраки дөврдә милләтләрин вә милли дилләрин инкишафы јоллары сосиализмин бир өлкәдә гәләбәси дөврүндә ваһид дил әтрафында «бирләшәчәји» һаггында великорус милләтчиләринин вә әксингилабчы Каутскинин сәһв фикирләрини һәртәрәфли тәнгид етмәк лазымдыр. Каутски иддиа едирди ки, сосиалист ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра ваһид дил јараначӑг, галан дилләр исә өлүб ортадан чыхачагдыр. Каутски милләтләрин инкишаф ганунуну баша дүшмәмишдир. О, баша дүшмәмишдир ки, милләтләр вә милли дилләр сабит олуб, харичи ассимилјасијаја гаршы чох күчлү мүгавимәт көстәрирләр.

Дилин сабитлији онун грамматик гурулушунун вә әсас лүғәт фондунун сабитлији илә изаһ олунур.

Каутски сосиализмин гәләбәсиндән чох әввәл буржуа-демократик гурулушунда милләтләрин бирләшмәсинин мүмкүн олдуғуну гәбул едир; алманларын Чехијада ассимилјаторлуг «ишини» еһтирасла тә'рифләјәрәк, јүнкүллүклә иддиа едирди ки, чехләр куја тәдричән алманлашмыш вә бир милләт олмаг е'тибарилә онларын кәләчәји даһа јохдур.

Сосиализмин гәләбәси милли дилләрин азалмасы, бирләшмәси, бир дилин башга бир дили сыхышдырмасы демәк дејил, әксинә, милли дилләрин чичәкләнмәси, милли дилләрдә мәктәб шәбәкәләринин артмасы, мәтбуатын кениш јајылмасы, кино, театр вә мәдәни-маариф очагларынын ана дилиндә апарылмасынын тә'мин едилмәси демәкдир. Мәһз буна көрә дә ССРИ халгларынын формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтләринин инкишафы үчүн бүтүн имканлар јарадылды. Бунун сәбәби ајдындыр. Чүнки сосиалист чәмијјәтинин јаратмаг истәдији үмумбәшәр мәдәнијјәти—сосиалист мәзмунлу, милли формалы мәдәнијјәтдир. Сосиалист мәдәнијјәти милли мәдәнијјәти ләғв етмир, она јени мәзмун верир. Һабелә әксинә, милли мәдәнијјәт сосиалист мәдәнијјәтини ләғв етмир, она форма верир.

Сосиализмин бир өлкәдә гәләбәси шәраитиндә формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтләр инкишаф етмәлидир ки, сосиализмин бүтүн дүнјада гәләбәсиндән сонра һәмин мәдәнијјәтләр үмуми бир дилә малик олмагла һәм форма, һәм дә мәзмунча ваһид бир сосиалист мәдәнијјәтиндә бирләшсинләр.

Өлкәмиздә истәр ири, истәрсә дә хырда милләт нәинки зәифләјир, әксинә, даһа да чичәкләниб гүввәтләнир вә һәртәрәфли инкишаф едир. Демәли, өлкәмиздә истәр ири, истәрсә дә хырда милләт вә халг олсун, фәрги јохдур, онлар һәм милләт вә һәм дә дилчә бәрабәрһүгуглудурлар.

«Һеч бир милләтә, һеч бир дилә гәтијјән һеч бир имтијаз верилмәмәлидир»[1].

Сов. ИКП програмы коммунизм дөврүндә милли дилләрин инкишафы вә рус дилинин ролу һаггында

Марксизм-ленинизм баниләри дилләрин әмәлә кәлмәси, инкишафы вә инсан чәмијјәтинин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә дилин ичтимаи маһијјәти һаггында там материалист тә'лимини јаратмышлар.

Коммунизм гуручулуғу дөврүндә совет халгларынын бир-

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 6.

бири илә јахынлашмасынын, онларын дилләринин бир-биринә тә'сиринин вә биринин дикәринин гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирмәсинин өјрәнилмәсинин чох бөјүк елми вә әмәли әһәмијјәти вардыр.

ССРИ халглары дилләринин инкишафы вә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини зәнкинләшдирмәси совет ҹәмијјәтинин инкишафында милләтләрин вә онларын мәдәнијјәтләринин бир-биринә тә'сир етмәси вә онларын јахынлашмасы илә шәртләнир. ССРИ-дә милләтләрин бәрабәрһүгуглу олмасы вә инкишафы Ленин милли сијасәтинин ифадәсидир.

Сов. ИКП вә Совет һөкумәти өз милли сијасәтиндә һәмишә милләтләрин һүгуг бәрабәрлији мәсәләсинә ҹидди фикир вермиш вә бу бәрабәрлијин горунмасыны әсас көтүрмүшләр. Партијамызын XXII гурултајында гәбул олунмуш Програм Сов.ИКП коммунизм гуруҹулуғу дөврүндә милләтләрин вә милли дилләрин инкишафына хүсуси јер вермишдир. Програмда јазылыр: «Бу вә ја башга дилләрин ишләдилмәсиндә һеч бир имтијаза, мәһдудијјәтә вә ја мәҹбуријјәтә јол вермәдән бундан сонра да, ССРИ халгларынын дилләринин азад инкишафыны, ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын истәдији дилдә данышмаг, өз ушагларыны истәдији дилдә тәрбијә етмәк вә охутмаг азадлығыны тамамилә тә'мин етмәк. Халгларын меһрибан достлуғу вә гаршылыглы е'тимады шәраитиндә милли дилләр, һүгуг бәрабәрлији вә бир-бирини зәнкинләшдирмә әсасында инкишаф едир»[1].

Милли дилләрин белә азад вә бәрабәрһүгуглу инкишафы јалныз халгларын бәрабәрлијини, гардашлығыны, хошбәхтлијини бәргәрар едән, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны арадан галдыран сосиализм дөврүндә, коммунизм шәраитиндә мүмкүндүр. Буну өлкәмизин ингилабдан әввәл, һәтта јазысы белә олмајан дилләрин инкишафында, онларын елм, әдәбијјат, мәтбуат дилинә чеврилмәсиндә ајдын көрмәк олар. ССРИ-нин тәркиб һиссәләри олан мүттәфиг республикаларын һәр биринин өз дөвләт дили вардыр ки, о да һәмин республикада чохлуғу тәшкил едән халгын милли дилидир. ССРИ-нин бир чох дилләри өз инкишафлары боју илк дәфә мәһз совет дөврүндә дөвләт дилләринә чеврилмиш вә кениш коммунизм гуруҹулуғу дөврүндә даһа бөјүк инкишаф јолуна чыхмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, һал-һазырда рус дили рус халгынын ана дили олмагла бәрабәр, ејни заманда ССРИ халглары арасында әсас үнсијјәт васитәсинә чеврилмишдир. Бу дилин көмә-

---

[1] Сов.ИКП Програмы, Бакы, 1977, сәһ. 104.

Каутски сосиализмин гәләбәсиндән чох әввәл буржуа-демократик гурулушунда милләтләрин бирләшмәсинин мүмкүн олдуғуну гәбул едир; алманларын Чехијада ассимилјаторлуг «ишини» еһтирасла тә'рифләјәрәк, јүнкүллүклә иддиа едирди ки, чехләр куја тәдричән алманлашмыш вә бир милләт олмаг е'тибарилә онларын кәләчәји даһа јохдур.

Сосиализмин гәләбәси милли дилләрин азалмасы, бирләшмәси, бир дилин башга бир дили сыхышдырмасы демәк дејил, әксинә, милли дилләрин чичәкләнмәси, милли дилләрдә мәктәб шәбәкәләринин артмасы, мәтбуатын кениш јајылмасы, кино, театр вә мәдәни-маариф очагларынын ана дилиндә апарылмасынын тә'мин едилмәси демәкдир. Мәһз буна көрә дә ССРИ халгларынын формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтләринин инкишафы үчүн бүтүн имканлар јарадылды. Бунун сәбәби ајдындыр. Чүнки сосиалист чәмијјәтинин јаратмаг истәдији үмумбәшәр мәдәнијјәти—сосиалист мәзмунлу, милли формалы мәдәнијјәтдир. Сосиалист мәдәнијјәти милли мәдәнијјәти ләғв етмир, она јени мәзмун верир. Һабелә әксинә, милли мәдәнијјәт сосиалист мәдәнијјәтини ләғв етмир, она форма верир.

Сосиализмин бир өлкәдә гәләбәси шәраитиндә формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтләр инкишаф етмәлидир ки, сосиализмин бүтүн дүнјада гәләбәсиндән сонра һәмин мәдәнијјәтләр үмуми бир дилә малик олмагла һәм форма, һәм дә мәзмунча ваһид бир сосиалист мәдәнијјәтиндә бирләшсинләр.

Өлкәмиздә истәр ири, истәрсә дә хырда милләт нәинки зәифләјир, әксинә, даһа да чичәкләниб гүввәтләнир вә һәртәрәфли инкишаф едир. Демәли, өлкәмиздә истәр ири, истәрсә дә хырда милләт вә халг олсун, фәрги јохдур, онлар һәм милләт вә һәм дә дилчә бәрабәрһүгуглудурлар.

«Һеч бир милләтә, һеч бир дилә гәтијјән һеч бир имтијаз верилмәмәлидир»[1].

Сов. ИКП програмы коммунизм дөврүндә милли дилләрин инкишафы вә рус дилинин ролу һаггында

Марксизм-ленинизм баниләри дилләрин әмәлә кәлмәси, инкишафы вә инсан чәмијјәтинин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә дилин ичтимаи маһијјәти һаггында там материалист тә'лимини јаратмышлар.

Коммунизм гуручулуғу дөврүндә совет халгларынын бир-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 6.

бири илә јахынлашмасынын, онларын дилләринин бир-биринә тә'сиринин вә биринин дикәринин гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирмәсинин өјрәнилмәсинин чох бөјүк елми вә әмәли әһәмијјәти вардыр.

ССРИ халглары дилләринин инкишафы вә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини зәнкинләшдирмәси совет чәмијјәтинин инкишафында милләтләрин вә онларын мәдәнијјәтләринин бир-биринә тә'сир етмәси вә онларын јахынлашмасы илә шәртләнир. ССРИ-дә милләтләрин бәрабәрһүгуглу олмасы вә инкишафы Ленин милли сијасәтинин ифадәсидир.

Сов. ИКП вә Совет һөкумәти өз милли сијасәтиндә һәмишә милләтләрин һүгуг бәрабәрлији мәсәләсинә чидди фикир вермиш вә бу бәрабәрлијин горунмасыны әсас көтүрмүшләр. Партијамызын XXII гурултајында гәбул олунмуш Програм Сов.ИКП коммунизм гуручулуғу дөврүндә милләтләрин вә милли дилләрин инкишафына хүсуси јер вермишдир. Програмда јазылыр: «Бу вә ја башга дилләрин ишләдилмәсиндә һеч бир имтијаза, мәһдудијјәтә вә ја мәчбуријјәтә јол вермәдән бундан сонра да, ССРИ халгларынын дилләринин азад инкишафыны, ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын истәдији дилдә данышмаг, өз ушагларыны истәдији дилдә тәрбијә етмәк вә охутмаг азадлығыны тамамилә тә'мин етмәк. Халгларын меһрибан достлуғу вә гаршылыглы е'тимады шәраитиндә милли дилләр, һүгуг бәрабәрлији вә бир-бирини зәнкинләшдирмә әсасында инкишаф едир»[1].

Милли дилләрин белә азад вә бәрабәрһүгуглу инкишафы јалныз халгларын бәрабәрлијини, гардашлығыны, хошбәхтлијини бәргәрар едән, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны арадан галдыран сосиализм дөврүндә, коммунизм шәраитиндә мүмкүндүр. Буну өлкәмизин ингилабдан әввәл, һәтта јазысы белә олмајан дилләрин инкишафында, онларын елм, әдәбијјат, мәтбуат дилинә чеврилмәсиндә ајдын көрмәк олар. ССРИ-нин тәркиб һиссәләри олан мүттәфиг республикаларын һәр биринин өз дөвләт дили вардыр ки, о да һәмин республикада чохлуғу тәшкил едән халгын милли дилидир. ССРИ-нин бир чох дилләри өз инкишафлары боју илк дәфә мәһз совет дөврүндә дөвләт дилләринә чеврилмиш вә кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә даһа бөјүк инкишаф јолуна чыхмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, һал-һазырда рус дили рус халгынын ана дили олмагла бәрабәр, ејни заманда ССРИ халглары арасында әсас үнсијјәт васитәсинә чеврилмишдир. Бу дилин көмә-

---

[1] Сов.ИКП Програмы, Бакы, 1977, сәһ. 104.

јн илә бәрабәрһүгуглу совет халглары дүнја мәдәнијјәт хәзинәсинә јијәләнир.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында рус дилинин бу мүһүм ролу да өз әксини тапмышдыр. Програмда дејилир:

«Һәјатда баш верән бир просесин — ана дили илә јанашы, рус дилинин könүллү өјрәнилмәси просесинин мүсбәт әһәмијјәти вардыр, чүнки бу, гаршылыглы тәчрүбә мубадиләсинә, ССРИ-нин бүтүн халгларынын мәдәни наилијјәтләриндән вә дүнја мәдәнијјәтиндән һәр милләтин вә халгын истифадә етмәсинә көмәк едир. Рус дили әслиндә ССРИ-нин бүтүн халгларынын гаршылыглы үнсијјәти вә әмәкдашлығы үчүн үмуми бир дил олмушдур»[1].

В. И. Ленинин дедији кими, ССРИ-дә бүтүн милләтләр үчүн мәчбури дөвләт дили јохдур, һәр бир халг өз ана дилиндән вә үмуми үнсијјәт васитәси олан дилдән сәрбәст сурәтдә истифадә едир.

«Һәр бир совет республикасы јалныз ССРИ-нин гардаш сосиалист милләтләринин бөјүк аиләсиндә даһа да тәрәгги едиб мөһкәмләнә биләр»[2].

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы милли мүнасибәтләр саһәсиндә бејнәлмиләлчилик принсипләринә вә Совет дөвләтинин һәрәкәтверичи гүввәләриндән бири олан халглар достлуғуна әсасланыр. Әлбәттә, бу мүнасибәтләр кетдикчә артыб кенишләнир.

[1] Сов.ИКП Програмы, Бакы, 1977, сәһ. 104—105.
[2] Јенә орада, сәһ. 105.

ДИЛЛӘРИН КЕНЕАЛОЖИ ТӘСНИФИ

Һәләлик елмин мүәјјәнләшдирдијинә көрә, дүнјада 2500—3000-ә јахын дил вар. Бунларын бә'зисиндә чох, бә'зисиндә исә аз адам данышыр. Мәсәлән: Чин дилиндә тәхминән 850 милјондан чох әһали данышдығы һалда, фин групуна дахил олан ман дилиндә 6 мин (Мачарыстан халг республикасында) әһали данышыр.

Бирләшмиш милләтләр тәшкилатынын вердији мә'лумата көрә, 1975-чи ил ијулун бириндә дүнјада 3 милјард 967 милјон әһали олмушдур. Бунлардан: 2 милјард 256 милјон нәфәри Асијада, 437 милјон нәфәри Авропада, 401 милјон нәфәри Африкада, 324 милјон нәфәри Латын Америкасында, 237 милјон нәфәри Шимали Америкада јашајыр («Правда» гәзети 1/II-77). Конгода 500-ә гәдәр, Индонезијада 250-јә гәдәр, Советләр Иттифагында 130-а гәдәр дилдә данышан халглар, милләтләр вә милли груплар вардыр.

Дүнја дилләри дилчиликдә ики чүр тәсниф олунур: 1) тиположи вә ја морфоложи тәсниф, 2) кенеаложи тәсниф.

Морфоложи тәснифдә дилләрин грамматик гурулушунун бир нөвдә олмасы нәзәрә алыныр. Буна көрә дә морфоложи тәснифә һәм гоһум вә һәм дә гоһум олмајан дилләр дахилдирсә, кенеаложи тәснифә анчаг гоһум дилләр дахил олур*.

---

* Бурада дилләрин тәснифиндә ашағыдакы әсәрләрдән истифадә олунмушдур: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, 1955, сәһ. 320—347; В. В. Иванов. Генеалогическая классификация и понятие языкового родства, изд. Московского Университета, 1954; П. С. Кузнецов. Морфологическая классификация языков, изд. Московского Университета, 1954; Н. А. Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков, Известия АН СССР, том XI, выпуск I; јенә дә онун: Тюркские языки, М., 1960; С. Е. Малов. Древние и новые тюркские языки, Известия АН СССР, том XI, выпуск II.

энеаложи тәснифдә дүнја дилләри өз мәншәјинә, гоһум-
ıа көрә груплашдырылыр. Белә групларын ән бөјүјү дил
эи* адланыр. Мәсәлән, һинд-Авропа дилләри аиләси вә ја
Авропа көклү дилләр, түрк дилләри аиләси, фин-угор
әри аиләси Индонезија дилләри аиләси вә с.
емәли, дил аиләләри дилләрин ән бөјүк груплары һесаб
ур. Бу ири групларын ичәрисиндән, әлбәттә, хырда дил
ары ајрылыр ки, бунлар да будаг дилләр вә ја груп вә
ıгруп дилләр адланыр. Груп вә ја јарымгрупларын ичәри-
н дә ајры-ајры дилләр ајрылыр.
вә ја башга дил аиләләринә дахил олан дилләрин өзләри
үәјјән хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнир. Белә ки,
рын бә'зиләринин бир чох јахын вә ја узаг гоһум дилләри
у һалда, һинд-Авропа дилләри аиләсинин: һинд, славјан,
, керман, Иран, келт вә с. дил групларынын дахилиндә
иринә јахын вә ја узаг гоһум дилләри олдуғу һалда; ер-
албан, јунан дилләри дахилиндә белә гоһум дилләр јох-
Доғрудан да, мәсәлән, һинд-Авропа дилләри аиләсинин
групундан: фарс, әфган, тачик, талыш, күрд, осетин дил-
ајрылдығы кими, түрк дилләри аиләсинин оғуз (чәнуб-
јарым групундан: түрк, Азәрбајчан, түркмән, гагауз вә с.
ри ајрылыр.
илләрин бир-бири илә олан белә әлагәси вә ја гоһумлуғу
жи һадисә олмајыб, тарихи-ичтимаи һадисәдир. Дилләрин
луғу онларын материал чәһәтдән фонетик (әсас луғәт
вә грамматик гурулушча) гоһум олмасы демәкдир. Дил-
гоһумлуғу онларын бир көкдән олмасыны көстәрир. Бе-
лләр тарихән бир көкдән ајрылмыш вә мүәјјән ичтимаи,
ди сәбәбләр нәтичәсиндә бир-биринә гоһум олан мүстә-
илләрә гәдәр инкишаф етмишдир.
на көрә дә дилләрин гоһумлуғунун ирглә һеч бир әлагәси
. Ејни иргдән оланлар мүхтәлиф дилләрдә даныша бил-
ри кими, мүхтәлиф иргдән оланлар да ејни бир дилдә да-
биләрләр.
рихән мүәјјән ичтимаи, игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә
өкдән ајрылмыш гоһум диалектләр јаваш-јаваш инкишаф
к, бир-биринә гоһум олан мүстәгил дилләрин әмәлә кәл-
э сәбәб олмушдур. Лакин бу просесин нечә кетдијини мү-
әшдирмәк үчүн һәмин дилләрин тарихи инкишафыны өј-
к лазымдыр. Бунун үчүн о дилләрин материал чәһәтдән
уғунун инкишафы өјрәнилмәлидир. Бунсуз дилләрин
уғуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмаз. Унутмамалы
зи охшар чәһәтләр гоһум олмајан дилләрдә дә ола биләр,

лбәттә, дил аиләси термини шәртидир.

чүнки дилләрин тарихи инкишафында бир дилдән башга дилә сөзләр кечә билдији кими, бә'зи шәкилчиләр дә кечә биләр. Бир дилдән башга бир дилә кечән сөзләрин бир һиссәси заман өтдүкчә јаваш-јаваш о дилин лүғәт фондунда мөһкәмләнә дә билир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә мөһкәмләнмиш *мәктәб, мәһсул, тәшкилат, кафедра, трамвај* вә с. кими сөзләр башга түрк дилләриндә дә ишләдилир. Белә сөзләри мүгајисә етмәклә дилләрин гоһумлуғуну мүәјјәнләшдирмәк олмаз: чүнки бу кими сөзләрин көкү башга, гоһум олмајан дилләрдән кәлир.

Одур ки, дилләрин гоһумлугуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн *тарихи-мүгајисәли* методдан истифадә едәрәк, гоһум дилләрин материал чәһәтдән гоһумлуғунун (әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулушун охшар чәһәтләринин) бир көкдән олдуғуну вә онларын инкишафыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Јалныз бу методла дилләрин гоһумлуғуну мүәјјәнләшдирмәк олар. Доғрудан да, әкәр дилләр һәгигәтән гоһумдурларса, о заман һәмин дилләрин тарихи дәринликләринә кетдикчә бу гоһумлуг изләри бир о гәдәр јахын вә чох олачагдыр.

Дилин лүғәт тәркибинин әсас һиссәси вә грамматик гурулушу чох сабитдир. Бу сабитлијин нәтичәсиндә дә дилләрин гоһумлуғуну мүәјјәнләшдирмәк олур. Доғрудан да, бир сыра мүасир гоһум дилләрин (славјан вә түрк дилләринин) материалларыны нәзәрдән кечирдикдә бу гоһумлуғу ачыг көрмәк олар; мәсәлән:

рус дилиндә	полјак дилиндә	чех дилиндә	болгар дилиндә
вода	*woda*	*voda*	*вода*
поле	*pole*	*pole*	*поле*
море	*morze*	*mor'e*	*море*
ухо	*ucho*	*ucho*	*ухо*
нога	*noga*	*noha*	*нога*
два	*dwa*	*dva*	*два*
сто[1]	*sto*	*sto*	*сто*

Јахуд, *дағ, бала, ат, көл, јер* вә с. бу кими сөзләр түрк дилләринин чохунда ортаг һесаб олунур. Башга сөзлә десәк, белә сөзләр түрк дилләринин үмуми лүғәт фондуна дахилдир; мәсәлән:

[1] В. В. Иванов. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, М., 1954, сәһ. 6.

Азәр-бајчан дилиндә	түрк дилиндә	түркмән дилиндә	өзбәк дилиндә	газах дилиндә	башгырд дилиндә	тува дилиндә	гырғыз дилиндә
дағ	*dag*	*даг*	*тоғ*	*тоу*	*тау*	*даг*	*тоо*
ајаг	*ayak*	*аяк*	*оёқ*	*аяк,*	*аяк*	*бут*	*аяк,*
көл	*kol*	*көл*	*кул*	*көл*	*кол*	*хол*	*көл*
јер	*yer*	*ер*	*жер*	*жер*	*ер*	*чер*	*жер*

Истәр славјан дилләри вә истәрсә дә түрк дилләри групуна аид кәтирилән мисаллар сүбут едир ки, дил груплары материал чәһәтдән бир-биринә јахындыр.

Дилләрин бир-бири илә гоһум олмасы јалныз сөзләрин охшарлығы илә дејил, һәм дә грамматик гурулушун јахынлығы илә мүәјјәнләшир. Бунун үчүн дә биринчи нөвбәдә исмин һалларынын, фе'лләрин тәсрифләнмәсинин вә башга грамматик формаларын јахын олмасы әсасдыр. Буну һәм славјан, һәм дә түрк дилләринин материаллары сүбут етмәкдәдир; мәсәлән:

	рус дилиндә	полјак дилиндә
1-е л. ед. число, наст. вр.	*ем*	*jem*
2-е л. ед. число, наст. вр.	*ешь*	*jesz*
им. под. мн. чис.	*дворы*	*dwory*
род. под. мн. чис.	*дворов*	*dworow*
тв. под. мн. чис.	*дворами*	*dworami*
пр. под. мн. чис.	*дворах*	*dworach*

Јахуд, Азәрбајчан, түрк, түркмән, өзбәк, ујғур дилләриндә исимләрин һал шәкилчиләрини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

	Азәрбајчан дилиндә	түрк дилиндә	өзбәк дилиндә	түркмән дилиндә	ујғур дилиндә
А.	*о*	*о*	*о*	*о*	*о*
Ј.	*-ын, -ин,* *-ун, -үн*	*-ın, -in* *-un, -ün*	*нинг* *(-нин)*	*-ын, -ин*	*-нин*
Јн.	*-а, -ә*	*-a/-e*	*-га(-ка)*	*-а/-е*	*-ға(-ка,* *-гә)-кә*
Т.	*-ы, -и, -у, -ү*	*-ı, -i, -u* *-ü*	*-ни*	*-ы, -и, -у,* *-ү*	*-ни*
Је.	*-да/-дә*	*-da, -de*	*-да*	*-да, -де*	*-да(-дә* *-та,-тә)*
Ч.	*-дан//* *-дән*	*-dan,* *-den*	*-дан*	*-дан, -дән*	*-дин,* *-тин*

Бураја гәдәр дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, дилләрин гоһумлуғу һәм сөзләрин тарихи мәншәјә ујғун кәлмәси, һәм дә грамматик гурулушун үмумилији илә мүәјјәнләшир. Бу да ајры-ајры сөзләрин вә грамматик һадисәләрин охшарлығы илә дејил, бир чох дил һадисәләринин үмумилији илә мүмкүндүр. Дилләр арасында јалныз белә үмуми чәһәтләр олдугда онларын гоһумлуғундан вә гоһумлугларына көрә тәснифиндән данышмаг олар.

Дилләрин кенеаложи тәснифи тарихи-мүгајисәли методун әлдә етдији наилијјәтләри мөһкәмләндирир вә гоһум дилләрин ејни бир көкдән әмәлә кәлдијини бир даһа гејд едир. Буна көрә дә дилләрин кенеаложи тәснифинин елми тәсниф адландырмаг доғрудур.

Лакин Н. Ј. Марр дилләрин кенеаложи тәснифини иргчилик адландыраpaг ону инсләмишдир. Һалбуки дилләрин кенеаложи тәснифинин иргчиликлә һеч бир әлагәси јохдур, чүнки ирг вә дил анлајышлары башга-башга мәфһумлардыр.

Ф. Енкелс «Анти-Дүринг» әсәриндә Дүринги тәнгидлә јазмышдыр:

«...Ана дилинин материјасы вә формасы» јалныз о заман баша дүшүлә билир ки, онун доғулушу вә тәдричән инкишафы изләнилсин, бу исә, әввәлән, онун арадан галхмыш олан өз формаларына, икинчиси дә, гоһум чанлы вә өлү дилләрә диггәт верилмәдән мүмкүн дејилдир»[1].

Бурадан ајдын олур ки, дилләрин гоһумлугуну, бу вә ја башга дилин тарихи инкишафыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн тарихи-мүгајисәли методун әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр.

Доғрудан да, славјан, түрк, роман, Иран вә с. кими дилләрин гоһумлуғуну инкар етмәк олмаз. Бу кими дилләрин гоһумлуғунун өјрәнилмәси дилчиләрә дилләрин инкишафындакы ганунаујғунлуглары мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едә билир.

Буна көрә дә дилләрин бир-бири илә олан јахынлығы вә ја гоһумлугу мәсәләси дүнјанын бә'зи адимләринин нәзәр-диггәтини чохдандыр ки, өзүнә чәлб етмишдир. Мәсәлән, чех алими Јан Амос Каменски мачар дили илә фин дилинин гоһумлуғуну (XVI әсрдә) мүәјјәнләшдирсә дә, тарихи-мүгајисәли үсулдан истифадә едә билмәмишдир.

Мәшһур түрколог М. Кашғари (XI әср) дә түрк дилләринин бөлкүсү вә онларын материал бахымындан охшар вә фәргли чәһәтләри һаггында чох гијмәтли фикирләр сөјләмишдир.

[1] Ф. Енкелс. Анти-Дүринг, сәһ. 325.

Дилләрин мәншәләринә (гоһумлугларына) көрә тәснифинин елми әсаслары јалныз XIX әсрин әввәлләриндә дилчиликдә тарихи-мүгајисәли методун тәтбиги илә мүмкүн олмушдур.

Тарихи-мүгајисәли метод илк дәфә XIX әсрин әввәлләриндә Һинд-Авропа дилләри үзәриндә тәтбиг олунмуш, сонралар исә башга дилләрин тәдгигиндә истифадә едилмишдир.

Әлбәттә, дилләрин кениалужи тәснифиндән данышаркән, јалныз елм тәрәфиндән мүәјјән дәрәҹәдә өјрәнилмиш дилләр нәзәрдә тутулур вә онлар бу вә ја башга дил аиләләринә көрә груплашдырылыр.

Бунлар ашағыдакылардыр:

Һинд-Авропа дилләри аиләси

Һинд-Авропа дилләри аиләсинә ашағыдакы дилләр вә ја дил групплары дахилдир: 1) һинд, 2) Иран, 3) славјан, 4) керман, 5) келт, 6) јунан, 7) албан, 8) ермәни, 9) балтик, 10) роман, 11) несит (өлү), 12) тохар (өлү).

Һинд дилләри групу. Бураја гәдим һинд: веда вә санскрит; орта һинд: пали вә пракрит; јени һинд; һинду, бенгал вә урду дилләри дахилдир. Бу ахырынҹылар Һиндистанда әдәби дил һесаб олунур.

Һинд дилинин гәдим абидәләриндән бири «Веда»дыр. «Веда» гәдим һиндлиләрин дини китабыдыр. *Веда* гәдим һинд дилиндә билик демәкдир. О, дини нәғмәләр вә башга дини мәрасимләрә аид јазыларын мәҹмуәсидир.

Гәдим һинд дилиндән бири дә санскритдир. Санскрит классик һинд дилидир. Бу дилдә «Махабхарат» вә «Рамајан» поемалары јазылмышдыр. Бундан башга, дејиләнләрә көрә, бу дилдә бир сыра маһнылар да јазылмышдыр. Санскрит дилиндә һинд дилчи алимләриндән Панини (ерамыздан дөрд әср әввәл) илк дәфә һинд дилинин грамматикасыны јазмышдыр. Санскрит өз дөврү үчүн инкишаф етмиш әдәби дилләрдән бири иди. Бу дил ерамыздан бир нечә әср әввәл ишләдилмәјә башланмышдыр. Һал-һазырда санскрит өлү дилләрдән олса да, алимләр елмин хәтринә бу дили дә өјрәнирләр. Классик һинд әдәби дили (санскрит) ерамызын VII әсринә гәдәр мөвҹуд олмушдур.

Санскрит дилиндә бәдии, фәлсәфи вә брәһман дини илә әлагәдар олан чох зәнкин әсәрләр јазылмышдыр. Артыг бу дөврдә Һиндистанда шифаһи данышыг дили санскрит дејил, орта һинд дилләриндән пракрит (тәбии демәкдир) вә пали дилләри һесаб олунурду. Буна көрә дә ерамыздан бир әср әввәл пракрит вә

пали һинд әдәби дили (санскритлә јанашы олараг) һесаб олунурду.

Пракрит дилиндә гәдим абидәләр ерамыздан үч әср әввәлә аиддир.

Пракритдән, јә'ни орта һинд диалектләриндән јени һинд дилләри инкишаф етмишдир. Бунлар да үч групу, јә'ни гәрб, мәркәз вә шәрг групларыны тәшкил едирләр. Һинд-Авропа дилләринин һинд групунда 486 милјон 563 мин нәфәр әһали данышыр*.

Һиндистан вә Пакистанда јени һинд дилләриндән ән чох јајылмышы һинд вә урду дилләридир. Һинди дилиндә 135.933 мин әһали данышыр. Һиндистанда дөвләт дили һинди, Пакистанда исә урду дилидир. Јени һинд дилләриндән бири дә бенгал (Бенгалијада) дилидир. Бу дилдә, тәхминән 100 милјон әһали данышыр. Бенгал дили инкишаф етмиш мүасир дилләрдән биридир. Бөјүк һинд јазычысы Рабиндранат Тагор өз әсәрләрини бу дилдә јазмышдыр. Бунлардан башга, Һиндистанда бихарилэр (шимал-шәрги Һиндистанда 50 милјон), маратхи (гәрби Һиндистанда 43 милјон), Пәнчаб шимал-гәрби Һиндистанда 35 милјон), һүчәрат (шәрги Һиндистанда 25 милјон), урја шәрги Һиндистанда — 18 милјон), гарачыларын дилләри (Һиндистандан харичдә) дә бура дахилдир.

Иран дилләри групу. Һинд-Авропа дилләри аиләсинә дахил олан дилләрдән бири дә Иран дилләридир. Иран дилләри өз инкишафында үч дөвр кечирмишдир: Гәдим Иран, Орта Иран вә Јени Иран дилләри.

1) Иран дилләринин ән гәдим абидәси «Авеста»дыр. Бә'зи алимләрин фикринчә «Авеста» илә гәдим һинд дини абидәси олан «Веда» бир-биринә о гәдәр јахындыр ки, шүбһә етмәдән демәк олар ки, «Авеста»нын дили илә «Веда»нын дили бир диалектдән, јә'ни һинд-Иран дилләриндән әмәлә кәлмишдир.

Гәдим Иран дили дини мәтнләр мәчмуәсиндән ибарәт олан «Авеста»нын дилидир ки, бу да Әһәмәниләр сүлаләсиндән Иран шаһы Дара (ерамыздан әввәл 522—486-чы илләр) вә Ксеркс ерамыздан әввәл 480—446-чы илләр) дөврүнә аид михи јазыларындан ибарәтдир.

2) Орта Иран (Сасани-пәһләви дили дә адланыр) дили. Бу дили әкс етдирән јазылар Сасаниләр сүлаләсинин баниси Әрдәшир (ерамызын 226—241-чи илләри) дөврү-

* Бу вә ја башга дилләрә аид верилән рәгәмләр, «Народо население стран мира» М., (1974) китабындан көтүрүлмүшдүр (әһалинин сајы 1970-чи ил мә'луматына әсасән верилмишдир).

ә аиддир. Сасани-пәһләви дили Сасани (226—682) дөврүндә дин вә дөвләт дили һесаб олунурду.

Бураја — Шәрг Орта Иран дилләринә Орта Асијада јашамыш согдиләрин (јазылы абидәләри ерамызын II—III әсринә аиддир), харәзмләрин (абидәләри III әсрдәндир) дилләри дахилдир.

3) Јени Иран дили IX әсрдән башланыр. Јени Иран дилләри групуна: 1) Јени фарс дили (Иранда рәсми дөвләт дилидир)—бу дилдә, тәхминән, 163 млн. әһали данышыр. Јазысы әрәб әлифбасы илләдир. 2) Әфган дили дә пуштула ын дилидир ки, бу дилдә 13 млн. әһали данышыр; јазылы абидәләри XVI әсрдән мә'лумдур. 3) Јени Иран дили групуна Белучустанда јашајан 4 милјон 250 мин белучларын дили дә дахилдир. Бу дилдә, тәхминән, 2500 мин әһали данышыр. 4) Таҹик дили Таҹикистан ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә ССРИ-дә 2 милјон 130 мин, Әфганыстанда 17 мин әһали данышыр. 5) Күрд дили, һинд-Авропа дилләри аиләсинин Иран групуна дахил олан күрд дилиндә 6383 мин әһали данышыр. Күрдләр Иранда, Түркијәдә, Ирагда вә ССРИ-дә јашајырлар. 6) Иран групуна осетин дили дә дахилдир. Бу дилдә 488 мин әһали данышыр. Бунлар да Шимали Осетија (Шимали Гафгазда) вә Ҹәнуби Осетија (Күрҹүстанда) мухтар әјаләтләриндә јашајырлар.

Иран групуна талыш, тат вә башга хырда халгларын дилләри дә дахилдир.

Славјан дилләри групу. Һинд-Авропа дилләри аиләсинә дахил олан славјан групу үч гола ајрылыр: 1) шәрги, 2) гәрби вә 3) ҹәнуби славјанлар.

1) Шәрги славјанлар групуна рус, Украјна вә белорус дилләри дахилдир:

а) *Рус дили.* Бу дилдә тәхминән 130 милјон (ССРИ-дә—129900 мин, АБШ вә Канадада—975 мин, Авропада—155 мин) нәфәр әһали данышыр.

Рус дили еј̇ни заманда ССРИ халглары арасында үнсијјәт сахламаг үчүн бир васитәдир. Рус дили јалныз славјан дилләри арасында дејил, еј̇ни заманда дүнја дилләри ичәрисиндә инкишаф етмиш зәнкин дилләрдәндир. Бу дилин јазылы абидәси X әсрә аиддир.

б) *Украјна дили.* Украјна ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә 41 милјон нәфәр әһали данышыр. Әдәби дили XVI—XVII әсрдән формалашмышдыр.

в) *Белорус дили.* Белорусија ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә 9 милјон нәфәр әһали данышыр. Әдәби дили XIX әсрдән формалашмышдыр.

2) Гәрби славјанлар групуна ашағыдакы халгларын дилләри дахилдир:

а) *Полјаклар* — 36 милјондур. Јазылары латын әлифбасы әсасындадыр. Јазылы абидәләри XIV әсрә аиддир.

б) Полшанын Балтик дәнизи саһилләриндә јашајан вә полјак дилинә чох јахын олан 150 мин нәфәрлик *кашубларын дили.*

в) *Чехләр* — 10 милјон, словаклар исә 4 милјондур (Чехословакијада). Истәр чехләрин вә истәрсә дә словакларын јазысы латын әлифбасы әсасындадыр. Чехләрин јазылы абидәси XIII әсрдәндир.

г) Алманија Демократик Республикасында јашајан *лужичләрин дили* (100 мин) словак дилинә јахындыр.

3) Ҹ ә н у б и с л а в ј а н л а р групуна ашағыдакы халгларын дилләри дахилдир: болгарлар (8475 мин), серб-хорватлар (8983 мин), хорватлар (4 милјон 580 мин), словенләр (4 милјон).

Б о л г а р д и л и н и н гәдим абидәси IX әсрдән гејд олунур. Дејиләнләрә көрә, латын әлифбасы илә јазылмыш «Фрејзенкен парчалары»ны (динә аид јазылмыш парчалардан) Византијадан кәлмиш Кирилл вә Мефоди гардашлары болгар диалектләриндән биринә тәрҹүмә етмишдир ки, бу да гәдим славјан дили адланыр.

Балтик дилләри групу. Һинд-Авропа дилләринин балтик групуна ашағыдакы дилләр дахилдир:

1) Л и т в а д и л и. Литва ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә 3 милјон нәфәр әһали данышыр. Гәдим абидәси XVI әсрдәндир.

2) Л а т ы ш д и л и. Латвија ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә 1 милјон 600 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылы абидәси XVI әсрдәндир.

3) Балтик групуна гәдим п р у с д и л и дә дахилдир. Бу дил инди өлү дилләрдән һесаб олунур. Гәдим прус дили артыг XVII әсрдә алман дили тәрәфиндән сыхышдырылыб ортадан чыхарылмышдыр. Бу дилдән анҹаг «Элбинский словарь» (XIV әср) галмышдыр ки, бу да, тәхминән 800 сөзү әһатә едир.

Керман дилләри групу. Керман дилләри үч јарымгрупа бөлүнүр: шәрг, гәрб вә шимал керман дилләри.

Керман дилләринин шәрг јарымгрупуна инди өлү дилләрдән һесаб олунан гот дили дахилдир. Гот јепископу Вулфила IV әсрдә «Төвраты» бу дилә тәрҹүмә етмишдир. Бу да керман дилләринин ән гәдим абидәси һесаб олунур.

Керман дилләринин гәрб јарымгрупуна ашағыдакы дилләр дахилдир:

1) И н к и л и с д и л и. Бу дилдә Инкилтәрәдә 55 милјон, Америкада 180 мин, Канадада 20 мин, Шотландијада 6770 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылы абидәси VIII әсрдәндир.

Инкилис әдәби дили XVI әсрдән формалашмышдыр. Инки-
ıс дилинин инкишафында үч дөвр мә'лумдур: 1) гәдим инки-
ıс дили (вә ја англо-саксон), V—XI әсрләр, 2) орта инкилис
ıли, XI—XVI әсрләр, 3) јени инкилис дили, XVI әсрдән индијә
ıдәр.

Бу дил әввәлләр Данимарка дилинин, сонралар исә фран-
ıз дилинин узуимүддәтли тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Инки-
ıс дилинин јазысы латын әлифбасы әсасындадыр.

2) Алман дили. Јухары алман диалектләриндән алман
ıәби дили әмәлә кәлмишдир. Мүхтәлиф алман диалектләриндә
Алманијада, Австријада) данышан әһалинин сајы 80 милјон-
ан артыгдыр.

Мүасир алман дили XVI әсрдә «Библија»нын Лүтер тәрчүмә-
ı илә башланыр.

3) Ашағы алман дилиндән индики һолланд (12
милјон) вә фламанд (5 милјон) дилләри әмәлә кәлмишдир.

Керман дилләринин шимал јарымгрупуна ашағыда-
ı халгларын дилләри дахилдир: данијалылар (15 милјон), нор-
вечләр (4 милјон), исландлар (115 мин), исвечләр (6 милјон 500
ин) вә форерләрин (25 мин). Исланд вә норвеч дилләринин ја-
ылы абидәләри XII әсрдән, Данимарка дилинин јазылы абидәси
ıсә XIII әсрдән мә'лумдур.

Роман дилләри групу. Һинд-Авропа дилләри аиләсинин ро-
ıан групуна ашағыдакы дилләр дахилдир:

1) Испан дили. Бу дилдә Испанијада 35 милјон нәфәр
әһали данышыр. Испан дилинин гәдим јазылы абидәси XII
әсрдәндир.

2) Португиз дилиндә тәхминән, 80 милјон нәфәр
әһали данышыр. Бунларын да әксәријјәти Бразилијада јаша-
ыр. Портәкиз дилинин гәдим јазылы абидәси XII әсрә аиддир.

3) Каталон дили. Бу дилдә ҹәнуби Франсада 5 милјон
нәфәр әһали данышыр. Каталон дилинин јазылы абидәси XII
әсрдәндир.

4) Провансал дилиндә ҹәнуби Франсада 10 милјон
әһали данышыр. Јазылы абидәси XI әсрдәндир.

5) Аркентиналылар—23 милјон.

6) Боливијалылар—1310 мин.

7) Чилиләр—7305 мин.

8) Венесуеллиләр—7210 мин.

9) Колумбијалылар—19 милјон.

10) Мексикалылар —52 милјон.

11) Кубалылар—6925 мин.

12) Франсыз дили. Бу дилдә, тәхминән, 55 милјон нә-
фәр әһали данышыр. Франсыз дили өз инкишафында үч дөвр

кечирмишдир: гәдим франсыз дили (XI—XIV әср), орта франсыз дили (XIV—XV әср) вә јени франсыз дили (XVI әсрдән бу күнә гәдәр). Бу дилин јазылы абидәси IX әсрдәндир.

13) Италјан дили. Бу дилдә 55 милјон нәфәр әһали данышыр. Италјан дилинин јазылы абидәси X әсрдәндир.

14) Румын дилиндә 17 милјона гәдәр әһали данышыр. Румынија Халг Республикасынын дөвләт дилидир. XVI әсрдән јазылы абидәси вардыр.

15) Молдав дили. Бу дилдә 2 милјона гәдәр әһали данышыр. Молдавија ССР-нин дөвләт дилидир.

Молдавија әлифбасындан башга, роман дилләринин һамысынын јазысы латын графикасы, молдав әлифбасы исә рус әлифбасы әсасындадыр.

Бунлардан башга, роман дилләринә Албанија вә Јунаныстанда јашајан македон-румын (300 мин нәфәр), Италијанын шимал-шәрг һиссәсиндә вә Исвечрәдә јашајан рето-румынларын (400 мин нәфәр) да дили дахилдир.

Роман дилләри үчүн латын халг дили әсас олмушдур. Илк әввәлләр латын дили Ромада, онун әтрафында ишләнмиш, лакин сонралар Романын гүввәтләнмәси илә әлагәдар олараг Пиреней јарымадасына, мүасир Франсанын әразисинә вә с. өлкәләрә јајылмаға башламышдыр. Бу әтрафларда латын дили етрус, келт вә башга дилләри сыхышдырыб ортадан чыхармышдыр. Бунун нәтичәсиндә франсызлар, инкилисләр, алманлар, италјан вә испанлар узун мүддәт латын дилиндән јазы дили кими истифадә етмишләр. Латын дилиндә бир чох елми әсәрләр галмышдыр. Бу дилин гәдим абидәси ерамыздан әввәл VI әсрә аиддир. Ерамыздан әввәл биринчи әсрдә Варронун вә ерамызын дөрдүнчү әсриндә Донатын һазырладығы латын дилинин грамматикасы китаблары да буна көзәл мисалдыр.

Албан дили. Албан дили Албанија Халг Республикасынын дөвләт дилидир. Бу дилдә 2 милјон 150 мин нәфәр әһали данышыр. XIV әсрдән латын әлифбасы илә јазылы абидәси вардыр.

Келт дили. Тарихдән мә'лум олдуғу үзрә, һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл келт гәбиләләри Инкилтәрәнин шимал һиссәсиндә, Ирландијада, Франсада, Италијанын шимал һиссәсиндә, Испанијада јашамышлар. Лакин сонралар келт дилини латын дили сыхышдырмышдыр. Инди келт дилләриндән ирланд, шотланд, уелс, бретон дилләри галыр.

Ирланд дилиндә, тәхминән 6015 мин нәфәр әһали данышыр, јазылы абидәси VIII әсрдәндир.

Шотланд дилиндә 200 минә гәдәр әһали данышыр. XVI әсрдән әдәби дил кими ишләнмәкдәдир.

Уелс дили. Бу дилдә бир милјона јахын әһали (Инкилтәрәнин гәрб саһилләриндә) данышыр. Әлјазмалары XIII әсрдәндир.

Бретон дилиндә 1 милјон 111 мин нәфәр әһали данышыр. Бунлар Франсанын шимал-гәрб һиссәсиндә Бретон јарымадасында јашајырлар. Гәдим әлјазмалары VIII әсрдән, әдәбијјатлары исә XIV әсрдәндир.

Франсыз дилинин бретон дилинә чох бөјүк тә'сири олдуғу үчүн онун кәләчәкдә јашамасы горху алтындадыр.

Јунан дили. Јунан дилинин гәдим јазылары ерамыздан сәккиз әср, јазылы әдәбијјаты исә үч-дөрд әср әввәлә аиддир. Гәдим јунан дилинин бир чох диалекти (ион-аттика, еолик, дорик вә ионик) вардыр.

Бир чох јунан алимләри өз әсәрләрини бу диалектләрдә јазмышдыр. Мәсәлән, Һеродот өз әсәрләрини ион-аттика, Платон аттика, Сафо вә Алексеј еолик, Архимед исә дорик диалектләриндә јазмышлар. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, бу диалектләр арасында чох аз фәрг вардыр.

Демәли, һәлә ерамыздан әввәл аттика диалекти үмуми јунан әдәби дили үчүн әсас олмушдур.

Мүасир јунан дилиндә 9 милјон 543 мин нәфәр әһали данышыр.

Ермәни дили. Ермәни дилинин гәдим абидәси ерамызын V әсринә аиддир. Гәдим ермәни дили грабар (јазылы дил), јени ермәни дили исә ашхарабар (халг дили) адланыр. Јени ермәни дили гәдим ермәни дилиндән кәскин сурәтдә фәргләнир.

Бу дилдә 3597 мин нәфәр әһали данышыр. Беләликлә, тәхмини олараг дүнјада ермәниләрин мигдары 4 милјона јахындыр.

Несит дилләри групу. Несит дили (өлү дилләрдәндир) ерамыздан әввәл XIX—XII әсрләрдә Кичик Асијада Хетт дөвләтинин дили олмушдур. Несит дилинә лувијләрин дилләри дахилдир. Бу дилләр михи јазылы абидәләриндә гејд олунур.

Тохар дилләри групу. Өлү дилләрдән бири дә тохар дилидир. XX әсрин әввәлләриндә Синзјанда (Чин Түркүстанында) дини вә тибби мәтнләр тапылмыш вә мүәјјән едилмишдир ки, һәмин мәтнләр тәхминән VII әсрә аиддир. Бу дини мәтнләрин тапылдығы јерләрин ады илә, јә'ни тохар-гара шар, тохар-гучан вә бунларла бирликдә исә гучан гарашар дилләри групу адланыр.

Урал дилләри аиләси

Урал дилләри әсас ики група ајрылыр: фин вә угор.

Фин групу. 1) Фин дили (Суоми). Бу дилдә 4600 мин нәфәр әһали данышыр, јазылары (латын әлифбасы илә) XVI әсрдәндир.

2) Естон дилиндә 1066 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылары (латын әлифбасы илә) XVI әсрдәндир.

3) Карелләрин дили. Бу дилдә 167 мин нәфәр әһали данышыр (Карелија МССР-дә).

4) Саамларын (ССРИ, Шимали Финландија вә Норвечдә јашајырлар) дили.

5) Удмуртларын дили. Бу дилдә 623 мин нәфәр әһали данышыр. Бунлар Удмурт Мухтар Совет Сосиалист Республикасында, Татарыстанда, Башгырдыстанда, Киров вә Горки вилајәтләриндә јашајырлар.

6) Мариләрин дилиндә 498 мин нәфәр әһали данышыр (Мари Мухтар Совет Сосиалист Республикасы). Мариләрин дили бир-бириндән фәргләнән ики диалектә (Волга чајынын сағ саһилиндә дағлыг һиссәдә вә сол саһилиндә чәмәнлик һиссәдә) ајрылыр. Јазылары совет дөврүндәндир.

7) Мордва дили. Бу дилдә 1 милјон 300 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылары совет дөврүндәндир.

8) Комиләр вә Коми-Пермјакларын дили. Бу дилдә 426 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылары совет дөврүндәндир.

Угор групу. 1) Мачар дили. (Мачарыстан Халг Республикасы). Бу дилдә 13 милјон нәфәр әһали данышыр. Јазылары (латын әлифбасы илә) XIII әсрдәндир.

2) Хаитларын (19 мин), манларын (6 мин) вә с. дилләри.

Монгол дилләри*

Тарихдән мә'лум олдуғу үзрә муасир монгол дилләри һәлә XII—XIV әсрләрдә вә ондан әввәл ваһид монгол халгынын дили иди.

Орта әсрләрдә чох кениш јајылмыш монгол дилинин диалектләри бир-бириндән чох аз фәргләнирди. Лакин Монгол (Чинкиз хан) империјасынын сүгутундан сонра монгол дилинин диалектләри парчаланараг мүстәгил дилләр һалында инкишаф етмиш вә букүнкү монгол дилләри әмәлә кәлмишдир.

* Дилләрин кенеаложи тәснифиндән данышаркән бә'зиләри монгол вә тунгус-манчур дилләрини Алтај дилләри аиләсинә дахил едирләр.

Мүасир монгол дилләриндә, тәхминән 3500 мин нәфәр әһали данышыр.

Тунгус-манчур дилләри аиләси

Тунгус групуна ашағыдакы халгларын дилләри дахилдир: евенкләр (24 мин), евенләр (9 мин) вә башгаларынын.

Манчур групуна исә шимал-шәрги Чиндә вә ССРИ-нин Узаг Шәргиндә олан манчурларын дили, нанајларын (Амур чајынын чәнуб саһилиндә), удејләрин (Охот дәнизи саһилиндә), улчларын вә с. дилләри дахилдир. Бу дилдә 2900 мин нәфәр әһали данышыр.

Кореја дили. Кореја дили гәдим дилләрдән биридир. Бу дилдә, тәхминән, 50 милјон нәфәр әһали данышыр. Јазылы абидәси IV әсрдәндир. Корејалылар әввәлләр Чин јазысындан истифадә етмиш, XV әсрдән исә өз әлифбаларыны јаратмышлар.

Сами-һами дилләри аиләси

Сами дилләри үч група бөлүнүр: шәрг, шимал вә чәнуб. Ики ахырынчылар бирликдә сами дилләринин гәрб групуну тәшкил едир.

1. Шәрги сами дилләринә өлү дилләрдән олан гәдим асори вә бабил дилләри дахилдир. Буиларын икиси бирликдә аккад дили адланыр. Јазылы абидәләри ерамыздан чох-чох әввәлә аиддир.

2. Гәрби сами дилләри ики група бөлүнүр: ханаан вә арами дилләри.

Ханаан групуна—финикија, гәдим јәһуди, моавид, угарит дилләри дахилдир. Бу групун јазылы абидәләри (Суријада) Рас-Шамрада тапылмышдыр.

Арами групуна—арами, Сурија (ерамызын II әсриндән чох зәнкин әдәбијјаты вар), мандеј дилләри дахилдир.

Јахын Шәргдә арамиләрин јерләшмәләри илә әлагәдар олараг арами дили ханаан дилини сыхышдырмыш вә бу дил Шәргдә (ерамызын I әсриндән) кениш јајылмышдыр. Лакин сонралар (I әсрин икинчи јарысындан) әрәб дили арами дилини сыхышдырмышдыр. Һал-һазырда анчаг Ливанын бир нечә кәндиндә (гәрбдә вә шәргдә) Урми-арами шивәсинә раст кәлмәк олур.

3. Чәнуб групу. Сами дилләринин гәрб голунун чәнуб групуна шимал вә чәнуб әрәб (бунларын да, әлбәттә, бир чох диалектләри вардыр), һәбәш дилләри дахилдир.

Сами дилләринин ән кениш јајылмышы әрәб дилидир.

Әрәб дилинин јазылы абидәси гәбирләрин баш дашларында 328-чи илдән гејд олунур. Шәрг халгларынын мәдәни һәјатында әрәб дили чох бөјүк рол ојнамышдыр. Әрәб дилиндән дүнјанын бир чох дилләринә, хүсусән Шәрг халгларынын дилләринә елмин мүхтәлиф саһәләринә аид күлли мигдарда сөз кечмишдир.

Гәдим әрәб дилиндә јазылмыш чох зәнкин (мүхтәлиф саһәләрдә: әдәбијјат, ријазијјат, астрономија, фәлсәфә) әдәбијјат галмышдыр. Мүасир әрәб дилиндә Мисирдә (36035 мин), Ирагда (8 млн), Суријада (7 млн), Ливанда (3 млн), Суданда (17 млн), Сәудијјә Әрәбистанында (6500 мин), Јәмәндә (6621 мин), Фәләстинин бир һиссәсиндә (1880 мин), Тунисдә (5 млн), Әлчәзаирдә (16 млн), Мәракешдә (10 млн) јашајан әрәб халглары данышыр.

Сами дилләринә **һ а м и** дилләрини дә дахил едирләр. Һами дилләри аиләсинә ән гәдим Мисир, копт дили, Шимали Африкада **т у а р е т** вә **г а б и н л ә р и н**, Һәбәшистанда јашајан **к и ш и т л ә р и н** дилләри дахил едилир.

М и с и р д и л и н и н тарихиндә үч дөвр, јә'ни гәдим, орта вә јени дөвр гејд олунур. Јени дөврүн ахырларында Мисир әдәби дили јунан дили тәрәфиндән сыхышдырылмышдыр. Мисирлиләр христианлығы гәбул етдикдән сонра, бурада Мисир дилинин давамы олан **к о н т** дили әдәби дил кими ишләнмәјә башламыш, лакин XVII әсрдән әрәб дили копт дилини сыхышдырыб ортадан чыхармышдыр.

Бу група Исраилдә јашајан јәһудиләрин (3 милјон 300 мин), амхарларын (11017 мин) дилләри дә дахилдир. Сами аиләсинә галла (5245 мин), Сомали (3814 мин), хауса (9180 мин) вә с. дилләр дахилдир.

Сами вә һами дилләрини чох заман сами-һами дилләри аиләси термини алтында бирләшдириб тәсниф едирләр.

Гафгаз дилләри

Гафгазда бир-биринә гоһум олмајан мүхтәлиф дилләрә — һинд-Авропа дилләриндән олан ермәни, рус, талыш; түрк дилләриндән олан Азәрбајчан, татар вә с. раст кәлмәк олур.

Гафгаз дилләри аиләси дејәндә, бир-биринә узаг вә јахын гоһум дилләр нәзәрдә тутулур ки, бунлар да ашағыдакылардыр:

Картвел вә ја ибер дилләри групу. Бураја күрчү, зан вә сван дилләри дахилдир. Картвел дилләринин јазылы абидәси (күрчү дилиндә) V әсрдәндир. Бу дили ики дөврә: гәдим (V—XI әсрләр) вә јени (XII әсрдән индијә гәдәр) күрчү дилинә ајырырлар.

Мүасир күрчү дили Күрчүстан ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә 3 милјон 900 мин нәфәр әһали данышыр.

Абхаз-Адыкеј дилләри групу. Бунлар да ики јарымгрупа бөлүнүр:

1. А б х а з ј а р ы м г р у п у. Бураја ашағыдакы дилләр дахилдир:

а) А б х а з д и л и. Бу дилдә 83 мин нәфәр әһали данышыр. (Абхазија МССР-дә). Јазылары күрчү әлифбасы үзрәдир.

б) А б а з и н д и л и. Бу дилдә 20 мин нәфәр әһали данышыр. Јазылары рус әлифбасы әсасындадыр.

2. А д ы к е ј вә ја Ч ә р к ә з ј а р ы м г р у п у:

а) А д ы к е ј д и л и, 210 мин, бунлардан 80 мин нәфәри РСФСР-дә, 130 мини исә Түркијәдәдир:

б) К а б а р д а л а р — 204 мин.

в) У б ы х л а р (Түркијәдә).

Басби групу. Бураја и н г у ш л а р ы н (106 мин) вә ч е ч е н л ә р и н д и л и (418 мин) дахилдир. Һәр икисинин јазысы рус әлифбасы әсасындадыр. Бунлардан башга, бураја б а с б и вә к и с т и д и л л ә р и дә дахилдир.

Дағыстан дилләри групу. Дағыстан дилләри групуна ашағыдакы дилләр дахилдир:

1. А в а р д и л и, 396 мин;
2. Л ә з к и д и л и, 323 мин;
3. Д а р к и н д и л и, 200 мин;
4. Л а к д и л и, 86 мин;
5. Т а б а с а р а н д и л и, 35 мин;
6. С а х у р д и л и, 11 мин;
7. Р у т у л, б у д у х, к р ы з вә Дағыстанын бир чох хырда халгларынын дилләри.

Дағыстан халглары дилләринин бир-биринә гоһумлуг дәрәчәси һәлә там өјрәнилмәмишдир.

Дағыстан групуна дахил олан дилләри проф. А. С. Чикобава үч јарымгрупа бөлүр[1].

1) Авар-анди-дидој, 2) даркин-лак, 3) ләзки. Бунун да бир нечә диалекти вардыр. Дағыстан дилләринин јазылары рус графикасы әсасындадыр.

Дағыстанда ләзки, табасаран, даркин вә лак дилләри әдәби дилләрдән һесаб олунур.

Дравид дилләри аиләси

Дравид дилләриндә 131 милјондан артыг (Һиндистанда) әһали данышыр. Бураја гәдим јазысы олан т а м и л л ә р и н

[1] А. С. Ч и к о б а в а. Введение в языкознание. ч., I, М., 1953, сәһ. 222.

(чәнуби Һиндистанда 40 милјон), м а л а ј а л а м л а р ы н (19 милјон), к а н а р л а р ы н (21 милјон) дилләри дахилдир.

Дравид дилләринин башга бир јарымгрупуну т е л у г у л а р ы н (Һиндистанын чәнуб-шәргиндә 44 милјондан артыг) дилләри (XI әсрдән јазысы вар) тәшкил едир.

Бунлардан башга, дравид дилләринин үчүнчү групуну: к у н л ә р и н (2 милјона јахын), к у р у х л а р ы н (600 мин), г о н д д и л л ә р и н (1 милјондан чох) вә с. дилләри тәшкил едир.

Малај-полинез (индонез) дилләри аиләси

Бу аиләјә дахил олан дилләрдә 129 милјондан артыг әһали данышыр. Малај-полинез дилләри дөрд бөјүк група (индонез, полинезија, микронезија вә меланезија групларына) бөлүнәрәк, чәнуб-шәрги Асијанын вә Океанинин чох бөјүк әрзасини әһатә едир. Индонезија групуна 100-ә гәдәр Индонезија вә 40-а гәдәр Филиппин халгларынын дилләри дахилдир.

Малај-полинез дилләриндән ән чох өјрәнилмиш индонез групуна дахил олан дилләрдир. Бу дилләрдән бә'зиләри гәдим әдәбијјата маликдир. Бунлара ј а в а н (46 милјон, Јава ададсында), Асијанын чәнуб шәргиндә кениш јајылмыш М а л а ј (4187), т а г а л (5600 мин), с у н д а (13 милјон), м а д у р а (6 милјон), б а л и в и с а ј л а р ы н (12 милјон) вә с. дилләри дахилдир.

Бунлардан башга, индонез дилләри групуна өлү дилләрдән олан г а в а (Јава адасында) дили дә дахилдир.

Чин-Тибет дилләри

Чин-Тибет (һинд-Чин) дилләриндә 800 милјондан артыг әһали данышыр. Бунлар ики — Т а и-Ч и н вә Т и б е т-Б и р м а групларына бөлүнүр.

Ч и н-Т и б е т дилләри аиләсинин Таи-Чин групуна Чин халгынын дили дахилдир. Бу дилдә 800 милјондан чох әһали данышыр. Чин дилиндә һәлә ерамыздан алты әср габаг философ Лао Сзы, Чин халгынын бөјүк шаирләриндән Тао-Јуан-Мин (ерамызын IV—V әсрләриндә), Ду Фу (VIII әср) вә башгалары өз әсәрләрини јазмышлар.

Чин дилинин сүмүкләр үзәриндә јазылмыш (1899-чу илдә Хенан әјаләтиндә тапылмыш) гәдим абидәләри ерамыздан XIII—XII әср әввәлә аиддир.

Ерамызын XIII әсриндән башлајараг Чинин һәм дөвләт вә һәм дә мәдәни мәркәзләриндән бири Пекин олмушдур. Пекин диалекти әсасында да садә Чин милли дили инкишаф едәрәк формалашмышдыр.

Чин-Тибет аиләсинә таи дили дә дахилдир. Таи дилиндә (јахуд саим дилиндә), тәхминән 13 милјон әһали данышыр. Вјетнамлыларын дили (јахуд аннам дили) дә бу група дахилдир. Бу дилдә, тәхминән 27 милјон нәфәр әһали данышыр.

Тибет-Бирма групу Тибет вә Бирма јарымгрупларына ајрылыр:

1) Тибет јарым групуна:

а) Хүсуси тибет (бир чох диалектләри илә);

б) Тибет-Һималај;

в) Шимали Асам дилләри дахилдир.

Тибет дилиндә (һинд дилиндән тәрчүмә едилмиш) зәнкин будда әдәбијјаты мөвҹуддур.

2) Бирма јарымгрупуна:

а) Бирма дили (25 милјон, Бирмада);

б) Ҝуки-Чин дилләри (25-дән артыг диалекти) дахилдир.

Африкада јашајан халгларын дилләри

Африкада Африка зәнчиләринин 430-дан артыг дил вә диалектләри вардыр. Бунлар да ашағыдакы бөјүк груплара бөлүнүр: Судан зәнчиләринин дилләри; Шимал-гәрб Банту дилләри; Бушмен-готтентот дилләри.

I. Судан дилләринә бир чох хырда дил груплары дахилдир; мәсәлән:

1) Нил-чад групу

2) Нил-һәбәш групу

3) Нил-екватор групу

4) Кардофен групу

5) Нил-Конг групу

6) Убанг групу

7) Шор групу

8) Никер-чад групу

9) Никер-Камерун групу

10) Ашағы-Никер групу

11) Дагомеј групу

12) Никер-Латгал групу вә с. көстәрмәк олар.

II. Банту дилләринә бир чох хырда дил груплары дахилдир ки, бу дилдә данышанларын мигдары 50 милјона јахындыр.

III. Бушмен вә Готтентот дилләри.

Африка халглары дилләри ичәрисиндә суахилләрин, хаусларын, берберләрин вә с. дилләри әдәби дилләрдән һесаб олунур.

Америка (һинд) халгларынын дилләри

Америка һиндиләринин дилләри бир чох хырда груп дил аиләләриндән ибарәт олуб, бир-бири илә һеч бир јахынлығы јохдур. Бу дилләрин сајы, тәхминән 500-дән артыгдыр. Бунларын чоху өз тәркибиндә бир нечә мин нәфәр әһалини бирләшдирир. Бунлардан **ирокез**, **алгонкин**, **атабаск** вә с. (Шимали Америка), **тупи-варани**, **караибләрин**, **аровакслары н** вә с. (Чәнуби Америкада); **атоми**, **утоастек**, **маја** вә **кеучалары** (Мәркәзи Америкада) дилләрини көстәрмәк олар.

Јапон дили

Һәләлик јапон дилинин өзүнәмәхсус гоһуму олмадығына көрә, ону кенеаложи тәснифә дахил етмәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә јапон дили бу тәснифдә хүсуси бир мөвге тутур. Јапон дилиндә, тәхминән 100 милјон 940 мин нәфәр әһали данышыр. Јапон дилинин гәдим әдәбијјаты VIII әсрдән мә'лумдур. Муасир јапон дилинин бир чох диалекти мөвчуддур.

Түрк дилләри аиләси

(Алтај дилләри аиләси)

Түрк дилләринин бөлкүсү һаггында бир чох түркологларын (В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, А. Самојлович, С. Ј. Малов, Н. А. Баскаков вә с.) фикирләри олмушдур. Сонунчу фикир Н. А. Баскаковундур ки, о, түрк дилләрини гоһумлуг әлагәләринә көрә тәсниф едәркән јалныз онларын фактик дил материалыны дејил, ејни заманда һәмин дилләрдә данышан халгларын кечдији инкишаф тарихини, һансы гәбилә, тајфа вә халгларла әлагәдә олдугларыны да нәзәрә алыр. Н. А. Баскаков түрк дилләринин тәснифи һаггында өзүнә гәдәр олан фикирләрдән данышаркән гејд едир ки, бүтүн бу тәснифләрдә чатышмајан вә нөгсан чәһәт ондан ибарәтдир ки, бунлар һәмин дилләрдә данышанлардан вә онларын тарихи инкишафындан тәчрид олунараг, ја дилләрин чоғрафи мөвгеләри, ја да ајры-ајры фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг тәсниф едилмишдир. Һалбуки, дилләри тәсниф едәркән, бу вә ја башга бир дилин һансы гоһум дил груплары илә әлагәсини, онларын түрк дилләри ичәрисиндәки јерини, мөвгејини, онун инкишаф тарихини, һансы гоһум гәбилә, тајфа дилләри илә әлагәсини вә еләчә дә гоһум олмајан дилләрлә олан мүнасибәтини вә с. нәзәрә алмаг лазымдыр.

Н. А. Баскаков түрк халглары вә онларын дилләри һаггында данышаркән јазыр ки, бу дилләрә аид тарихи мә'луматлар вә еләчә дә гәдим вә мүасир түрк дилләринин материаллары сүбут едир ки, онлар (түрк халглары) бир чох гәрб вә шәрг түрк гәбиләләринә парчаланмышлар. Бу парчаланма ики дөврә бөлүнүр. Биринчи дөвр ерамызын әввәлләринә аиддир ки, бунлар да гәрби вә шәрги һунлара парчаланмышлар. Икинчи дөвр VII—VIII әсрләрә аиддир. Бу да Түркүје вә Ујғур дөвләтинин сүгуту илә башлајыр ки, бунун нәтичәсиндә дә түрк гәбиләләри шәрги вә гәрби түркләрә парчаланмыш вә гәрбдә оғузлар, терекешләр, јағмалар вә башгалары, шәргдә исә ујғур гәбиләләри әмәлә кәлмишдир[1].

Н. А. Баскаков тарихи мәншәјинә вә дил материалларына көрә түрк дилләрини ики бөјүк будаға—гәрби вә шәрги һун будагларына бөлүр.

Гәрби һун түрк дилләри будағына:

1) Б у л г а р (гәдим булгар, Хәзәр вә мүасир чуваш дилләри); 2) О ғ у з (оғуз-түркмән, оғуз-булгар, оғуз-сәлчуг јарымгруплары илә); 3) Г ы п ч а г (гыпчаг-половес, гыпчаг-булгар, гыпчаг-ногај јарымгруплары илә); 4) Г а р л у г (гарлуг-ујғур вә гарлуг-Хорәзм јарымгруплары илә) групларыны дахил едир.

I. Б у л г а р г р у п у н а: гәдим булгар, сувар, сабир, авар, Хәзәр дилләри вә мүасир чуваш дили (диалектләри илә) дахилдир.

Чуваш дилиндә 1 милјон 694 мин нәфәр әһали данышыр. Бу дил РСФСР тәркибиндә Чуваш МССР-нин дөвләт дилидир. Онун јазысы XVIII әсрин икинчи јарысында даһа да мөһкәмләнмишдир. Октјабр ингилабындан сонра чуваш әдәби дили үмумхалг дили әсасында инкишаф етмишдир.

II. О ғ у з г р у п у. Оғуз групу ики јарымгрупа бөлүнүр:

1. О ғ у з-т ү р к м ә н ј а р ы м г р у п у н а:

а) гәдим оғуз дили X—XI әсрләр, он оғузлар, тоггуз оғузлар; б) мүасир түркмән (Түркмәнистан ССР) вә Трүхмәнләр (Шимали Гафгазда)—дили дахилдир.

Түркмән дили Түркмәнистан ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә ССРИ-дә 1 милјон 525 мин, Әфганыстанда 300 мин, Иранда 350 мин нәфәр әһали данышыр*.

2. О ғ у з - б у л г а р ј а р ы м г р у п у. Бураја: а) гәдим оғуз (узлар вә печенәк дилләри); б) мүасир гагауз дили (ССРИ-дә, тәхминән, 300 мин нәфәр әһали данышыр) вә Балкан түркләри-

---

[1] Н. А. Б а с к а к о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 97—98.

* Харичдә јашајан әһалинин мигдары «Народно население стран мира» (Москва, 1974) китабындан көтүрүлмүшдүр.

нин дили дахилдир (Болгарыстанда 665 мин нәфәр әһали данышыр).

3. Оғуз-сәлчуг јарымгрупу. Бураја: а) гәдим сәлчуг, гәдим османлы вә гәдим Азәрбајчан дилләри; б) мүасир Азәрбајчан, мүасир түрк дили вә Крым татарларынын чәнуб диалекти дахилдир; Түрк дили (Түркијә түркчәси). Бу дилдә, тәхминән 40 милјон әһали данышыр. Түркијәнин рәсми дөвләт дилидир. Јазылары узун әсрләр әрәб әлифбасы илә, 1928-чи илдән латын әлифбасы әсасындадыр. Түрк дилинин илк грамматика китаблары XVII—XVIII әсрләрдә һәм түркләр, һәм дә Авропа алимләри тәрәфиндән һазырланмышдыр.

III. Гыпчаг (шимал-гәрб) групу.

Гыпчаг групу гәдим вә јени дилләр олмаг үзрә үч јарымгрупа ајрылыр:

1. Гыпчаг-половес јарымгрупу. Бураја: гәдим гыпчаг вә јени: гараим, кумыг, гарачај-балкар вә Крым татарларынын дилләри дахилдир.

Гараим дилиндә 7 мин, кумыг дилиндә (Дагыстанда) 188 мин, гарачај дилиндә 81 мин, балкар дилиндә исә 42 мин әһали данышыр. Һал-һазырда гарачај-балкар дилләри ваһид әдәби дилдә бирләшир. Јазылары рус графикасы әсасындадыр.

2. Гыпчаг-булгар јарымгрупу. Бу јарымгрупа: гәдим гызыл орда (гәрб) вә мүасир татар вә башгырд дилләри дахилдир. ССРИ-дә татар дилиндә 5 милјон 370 мин нәфәр әһали данышыр. Бунлардан башга, Түркијәдә 10 мин, Болгарыстанда 6 мин, Румынијада 24 мин, Чиндә 10 мин, беләликлә, тәхминән, бу дилдә 7 милјондан артыг әһали данышыр. Татар дилинин јазысы узун мүддәт әрәб, бир мүддәт латын әлифбасы илә олмуш, инди исә рус графикасы әсасындадыр.

Башгырд дили. Башгырдыстан МССР, РСФСР-нин тәркибинә дахилдир. Башгырд әдәби дили Октјабр ингилабындан сонра формалашмышдыр. Бу дилдә 1239 мин әһали данышыр. Јазылары рус графикасы әсасындадыр.

Башгырд дили татар дили илә бирликдә түрк дилләринин гыпчаг групунун гыпчаг-булгар јарымгрупуна дахилдир.

3. Гыпчаг-ногај јарымгрупу. Бу група ногај, гарагалпаг, газах вә өзбәк дилинин гыпчаг диалектләри дахилдир:

1) Ногај дилиндә 50 мин әһали данышыр. 2) Гарагалпаг дили. Гарагалпаг МССР Өзбәкистан ССР-ин тәркибинә дахилдир. Бу дилдә 200 мин әһали данышыр. Гарагалпаг әдәби дили анчаг Октјабр ингилабындан сонра формалашмышдыр. 3) Газах дили. Бу дил ССРИ-дә јашајан 5 милјон 500 миндән ибарәт бир халгын дилидир. Бундан башга, Чин Халг республикасында 642 мин вә Монголустан Халг Республикасын-

да 40 мин газах јашајыр. Газах халг дили XV—XVI әсрләрдә формалашса да, бир әдәби дил кими анчаг XIX әсрин икинчи јарысында формалашмыш вә өз һәгиги нормаларыны Октјабр ингилабындан сонра мөһкәмләндирмишдир.

Газах дилинин јазысы рус графикасы әсасындадыр.

IV. Гарлуг групу. Бу група: гарлуг-ујғур вә гарлуг-Хорәзм јарымгруплары дахилдир.

1. Гарлуг-ујғур јарымгрупуна: Гараханиләр дөвләти вә ондан сонракы гәдим ујғур дили дахилдир. Бу дил М. Кашғаринин «Дивнүл ғатит-түрк», Нәсрәддин Рабгузинин «Гисасүл-анбија» вә с. әсәрләриндә өз эксини тапмышдыр.

2. Гарлуг-Хорәзм јарымгрупуна: 1) Гарлуг-Хорәзм, гызыл орда (шәрги), чагатај (XIII—XIV әсрләр), гәдим өзбәк дилләри вә мүасир дилләрдән: 1) өзбәк (бир сыра диалектләри илә) вә 2) јени ујғур (диалектләри илә) дилләри дахилдир.

Өзбәк дили Өзбәкистан ССР-нин дөвләт дилидир. Бу дил 9 милјон 800 мин әһалини тәмсил едән бир халгын дилидир. Бу дилдә 9 милјон 500 мин (Әфганыстанда 1317 мин) әһали данышыр.

Өзбәкләрин данышыг дили бир тәрәфдән гәдим ујғур, тиргеш вә гарлуг, о бири тәрәфдән оғуз-гыпчаг гәбиләләринин, дикәр тәрәфдән исә тачик вә Иран-Хорәзм тајфаларынын дили әсасында формалашмышдыр. Мәһз буна көрә дә өзбәк дили түрк дилләринин гарлуг групунун гарлуг-Хорәзм јарымгрупуна дахилдир. Гәдим өзбәк әдәби дилинин әсасы бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваинин (1441—1501) әсәрләриндә өз эксини тапмышдыр. Өзбәкләр узун әсрләр әрәб әлифбасындан истифадә етмиш, совет дөврүндә әввәлләр латын әлифбасы, сонралар исә рус графикасы әсасында өз әлифбаларыны дүзәлтмишләр.

Јени ујғур дили. Мүасир ујғур дили (бир сыра диалектләри илә) Чин Халг Республикасынын тәркибиндә (Син-сзјан) Ујғур Мухтар Республикасынын дөвләт дилидир. Бу дилдә 5 милјон 400 мин әһали (Чиндә), 173 мин әһали (ССРИ-дә) данышыр.

XI—XII әсрләрдән башлајараг ујғурлар әрәб әлифбасындан истифадә етмәјә башламыш, сонралар һәмин әлифбада бир сыра ислаһатлар едәрәк ону ујғур дилинә ујғунлашдырмышлар. ССРИ-дә јашајан ујғурларын әлифбасы исә рус графикасы әсасындадыр.

Түрк дилләринин шәрги-һун голуна: 1) ујғур-оғуз вә 2) гырғыз-гыпчаг груплары дахилдир.

I. Ујғур-оғуз групуна: 1) ујғур-тукүј јарымгрупу дахилдир ки, бураја: гәдим оғуз, гәдим ујғур, мүасир тува вә каракас дилләри; 2) јагут јарымгрупуна: мүасир јагут дили;

3) хакас јарымгрупуна; мүасир хакас, шор, чулым татарларынын, камасин, алтај дилинин шимал диалекти вә сары ујғурларын дилләри дахилдир.

II. Гырғыз-гыпчаг групуна: гәдим гырғыз вә мүасир гырғыз, алтај дилләри дахилдир.

Гәдим оғуз вә ја Орхон—Јенисеј јазылары түрк дили материалларындан ибарәтдир. Бу јазылар бир-биринә чох јахын олан мүхтәлиф түрк гәбиләләринин дилләрини экс етдирир.

Гәдим оғуз, ујғур, мүасир тува вә каракас дилләри ән гәдим дилләрдән һесаб олунур. Гәдим оғуз дилинин абидәләри Јенисеј јазыларыдыр. Орхон—Јенисеј јазылары Белге-Қаған вә Күлтәкин (731—734), Гудулу—Қаған (692—693) абидәләринин дилидир.

Гәдим ујғур дилинин ән гәдим абидәси олан Селенки дашыдыр. Јазылары ујғур-әрәб әлифбасы илә сонракы дөврләрә (XI—XII әсрләрә) аиддир. Мүасир тува вә каракас дилләри дә бу група дахилдир.

Тува дили РСФСР-ин тәркибинә дахил олан Тува МССР-дә јашајан 100 минлик әһалинин дилидир.

Тува дили түрк дилләринин ујғур-оғуз групуна дахилдир.

Мүасир тува дилинин јазысы рус графикасы әсасындадыр.

Јагут дили. Јагутлар ССРИ-нин шимал-шәрг һиссәсиндә Јагутија МССР-дә јашајырлар. Јагут дилиндә чәми 296 мин әһали данышыр.

Јагут дилинин бә'зи хүсусијјәтләри гәдим огуз, гәдим ујғур вә мүасир тува, хакас, башгырд дилләри илә үмумилик тәшкил едир. Лакин буна бахмајараг, јагут дили бир чох хүсусијјәтләри илә түрк дилләриндән фәргләнир. Јагут әдәби дили анчаг Октјабр ингилабындан сонра там шәкилдә формалашмышдыр. Бу дилдә инди бир чох әсәрләр чап олунмагдадыр. Јагут дилинин јазысы рус дили графикасы әсасындадыр.

Хакас дили. Бу дил 70 мин әһалиси олан хакас халгынын дилидир. Хакаслар анчаг Октјабр ингилабындан сонра өз мүстәгиллијини әлдә етмишдир. Хакас дили шор, камасин-алтај дилинин шимал диалекти, сары ујғурлар вә чулым татарларынын дили илә бирликдә хакас јарымгрупуну тәшкил едәрәк, түрк дилләринин шәрг будағынын ујғур групуна дахилдир.

Шор дили. Алтајын шималында јашајан 16 мин нәфәр шорларын дилидир. Онларын әдәби дили јохдур. Бунлар ја хакас, ја да рус әдәби дилиндән истифадә едирләр.

Шор дилинин лүғәт тәркибиндә күлли мигдарда монгол сөзләри вардыр. Шор дили түрк дилләринин шәрг будағынын ујғур групуна дахилдир.

Гырғыз дили. Гәдим вә мүасир гырғыз дили алтај дили илә бирликдә гырғыз-гыпчаг групуну тәшкил едәрәк түрк дилләринин шәрг будағына дахил олур.

Гәдим гырғызлар Јенисеј һөвзәсиндә јашамыш чох бөјүк гәбилә бирләшмәләринә башчылыг етмишләр. Буна көрә дә гәдим гырғыз дили бә'зи хүсусијјәтләринә көрә гәдим оғуз вә гәдим ујғур дилләри илә үмумилик тәшкил едир.

Мүасир гырғыз дили Гырғызыстан ССРИ-нин дөвләт дилидир. Бу дилдә I милјон 452 мин әһали данышыр.

Мүасир гырғыз әдәби дилиндә кениш мигјасда елми-бәдии әсәрләр нәшр едилир. Орта вә али мәктәбләрдә тәләбәләр бу дилдә охујур. Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри гырғыз дилиндә охучулара чатдырылыр.

Гырғыз дилинин јазысы рус дили графикасы әсасындадыр. Гырғыз әдәби дили анчаг Октјабр ингилабындан сонра формаланмышдыр.

Алтај дили. Алтај вә ја ојрот дили Дағлыг-Алтај Мухтар Республикасында јашајан әһалинин әсас һиссәсинин дилидир. Алтај дили мәншә е'тибарилә, һәр шејдән әввәл, гырғыз дилинә чох јахындыр. Лакин буна бахмајараг араларында бә'зи фәргли чәһәтләр дә вардыр. Һәтта Алтај дилинин шимал диалекти илә чәнуб диалекти арасында да көзә чарпан фәргләр өзүнү көстәрир.

Беләликлә, тарихән гәрби вә шәрги һун будагларына парчаланан түрк дилләринин тарихи инкишафы нәтичәсиндә мүхтәлиф гәбилә иттифаглары әмәлә кәлмиш ки, бунлардан да јухарыда гејд олунан дил груплары јараныб формалашмышдыр.

* * *

Азәрбајчан дили. Азәрбајчан дили гәрби һун будағынын оғуз групунун оғуз-сәлчуг јарымгрупуна дахилдир.

Азәрбајчан дилинин түрк дилләри арасында јерини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бә'зи тарихи һадисәләри вә дил материалларыны нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, VII әсрин биринчи јарысындан башлајараг VIII әсрин әввәлләринә гәдәр әрәбләр бир чох шәрг өлкәләрини, о чүмләдән Азәрбајчаны өз һакимијјәти алтына алыр, тутдуғу јерләрин мүнбит торпагларыны әлә кечирир, әһалисини гул һалына салырдылар. Мәсәлән, әрәбләр Муғаны зәбт едәркән, оранын 10 мин әһалисини гула чевирәрәк, әрәб сәркәрдәләринә пајламышлар. Азәрбајчан торпагларынын мүһүм бир һиссәси кәлмә әрәбләрә мәхсус иди... Кәлмә әрәбләр үчүн олдугча имтијазлы шәраит јарадылмышды. Муған вә Ширван дүзәнликләринин вә Күр овалығынын ән мүнбит вә јахшы суварылан

торпаглары онлара верилмишди... Белазури јазыр ки, әрәбләр Азәрбајчаны зәбт едән заман «ики вилајәтдән (Бәсрә вә Куфә) вә Суријадан бир чох тајфаораја јөнәлди».[1]

Әрәбләр тутдуғу јерләрин әһалисини әрәбләшдирмәк истәсәләр дә, онлар буна наил ола билмәди. «Әксинә, әрәбләр сонралар јерли әһали илә говушуб гарышараг, онун мәдәнијјәтини гәбул етмишдиләр»[2]. Буну Азәрбајчанда олан кәнд адлары да сүбут едир. Мәсәлән, Шаһтахты кәндинин габағында Араз чајанын кәнарында олан Әрәбләр кәнди, Әрәбјенкичә, Көјчај, Кәнчә јахынлығында олан әрәб кәнд адлары да вахтилә бураларда әрәбләрин олдуғуну көстәрир.

Әрәб хилафәтинин тәркибинә дахил олан өлкәләрдә әрәб дили кениш јајылмышды. Бунун нәтичәсиндә дә бир чох әрәб сөзләри бу халгларын дилинә кечирди. Азәрбајчан дилиндә ишләнән *мулк, хәрач, малик, хумс, зәкат* вә с. кими сөзләр дилимизә бу дөврдә кечмишдир.

Әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә вә бәлкә ондан чох әввәл бир сыра түрк тајфалары да Азәрбајчана көчүб кәлмишди.

Һәлә ерамызын IV—VI әсрләриндә бир чох түрк дилли тајфаларын Дәрбәнд кечидиндән Азәрбајчана басгынлары күчләнмишди. «395—396-чы илләрдә һунларын гошун дәстәләри сел кими Азәрбајчана ахыб кәлди. Онларын ичәрисиндә Шимали Гафгазда вә Волганын ашағы ахарында сакин олан хәзәрләр дә вар иди. Тәбәри, хәзәрләри «түркләр» адландырыр... һунларын—күшанлар вә сабирләрин басгыны 486-чы илдә баш вермишди»[3].

Ерамызын VI әсринин орталарында Волганын ашағы ахарынын сол саһилиндә Орта Асија көчәри тајфаларынын Шимали Гафгаз дүзәнликләринә ахышдыглары заман «онларын һүчумларына илк нөвбәдә, хәзәрләр—сабирләр мә'руз галмышдылар. Буна көрә дә онларын бир һиссәси, көрүнүр, өзләрини хилас етмәк үчүн Дәрбәнд кечиди васитәсилә Албанија әразисинә гачмышды»[4]. Бунун нәтичәсиндә дә «...Албанијада хәзәр етник үнсүрләри јени кәлмәләр һесабына күчләнмишди»[5].

Түрк дилли көчәри тајфаларын (оғуз вә печенәкләрин) шәргдән гәрбә тәрәф күтләви һалда һәрәкаты VIII әсрдә даһа да күчләнир. Бу бә'зән мәчбури јолла да олурду.

Тәбәри түрк тајфалары илә әрәбләр арасында кедән вурушмалары тәсвир едәрәк јазыр ки, Хорасан валиси—Әлфәзлүл ибн

---

[1] Азәрбајчан тарихи, 1-чи чилд, Бакы, 1958, сәһ. 126.
[2] Јенә орада, сәһ. 124.
[3] Јенә орада, сәһ. 110.
[4] Јенә орада, сәһ. 110—111.
[5] Јенә орада, сәһ. 110.

Јаһја Бәрмәки миладын 760-чы илиндә 20.000 түрк гошунуну Ираг аббасиләринин ордусунда гуллуг етмәк үчүн көндәрмишди.

Әлисуи түрк тајфаларындан данышаркән јазыр ки, түркләр көчәри тајфалар идиләр... Бунлардан бир нечә дөвләт гурулмушду. Бу дөвләтләрдән Гараханиләр вә Гәзнәвиләрдир. Бунларын бир һиссәси гуз вә ја оғуз гәбиләләридир. Бунларын бир һиссәси индики Түркүстанда јерләшмишди. Бунлар түркмәнләрдир. Башга бир һиссәси исә Иран вә Орта Асијаја кечмишләр. Миладын он биринчи әсриндә кечәнләр сәлчуглардыр. Мә'лум олдуғу үзрә, сәлчуглар оғуз тајфаларындан бири олуб, сәркәрдә Сәлчугун ады илә бағлыдыр. «Сәлчугиләр 970-чи илдә Бухара шәһәри рајонунда јерләшмишдиләр. Иранын бир һиссәси, Орта Асија вә Әфганыстана һаким олан Гәзнәвиләр дөвләтинин башчысы Султан I Маһмуд 1009-чу илдә сәлчуг тајфаларыны Хорасан әјаләтиндә јерләшдирди»[1].

Сәлчуглар бөјүјүб артдыгдан сонра әввәлчә олдуглары «јерләри тәрк едиб, өз јоллары үзәриндә олан һәр шеји виран едәрәк *Кухистан сәһраларына вә Ираг-Әчәм* дағларына сохулдулар; бир һиссәси дә *Азәрбајчанда* сакин олду»[2].

XI әсрин орталарында (1054) Тоғрул бәјин команданлығы алтында сәлчуглар Азәрбајчаны вә Шәргин бир сыра башга өлкәләрини ишғал етдиләр. Бу заман сәлчуглар Тәбризи алыб вә Кәнчә тәрәфә һәрәкәт едир, 1055-чи илдә әрәб хилафәтинин пајтахты Бағдады зәбт едир, Тоғрул бәј хилафәтин сијаси башчысы е'лан едилир вә Бөјүк Сәлчуг дөвләти јарадылыр.

Сәлчуглар ишғал етдији өлкәләрә күтләви һалда ахышыб кәлирләр.

Нәсәви Мәһәммәд ибн Әһмәд (XIII әср) көчәри түрк тајфаларынын Азәрбајчанда јајылмасыны тәсвир едәркән јазмышдыр ки, 1086-чы илдә Мәлик шаһын Аррана вә Муғана көндәрдији түркләр «орада—дүзәнликләрдә, дағларда вә галаларда чәјирткә кими јајылмышдылар»[3]. Азәрбајчанда олмуш әрәб чоғрафијашүнасы Јагут Һәмәви (1178—1229) көстәрир ки, Муған чохлу кәндләри вә чәмәнликләри олан вилајәтдир, ону инди өз һејванларыны отармаг үчүн түркмәнләр тутурлар, оранын әһалисинин чох һиссәси түркмәнләрдир.

Беләликлә, түрк гәбилә вә тајфаларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш оғузлар VIII—XII әсрләрдә үч јерә парчаланмышдыр. Бунларын бир һиссәси мүасир түркмәнләрин етник тәркиби-

---

[1] Азәрбајчан тарихи, 1-чи чилд, Бакы, 1958, сәһ. 154.

[2] К. Маркс вә Ф. Енкелс архиви, V ч., сәһ. 110.

[3] Насави Мухаммед ибн Ахмед. Биография султана Джалалладина Шангуберти. Выдержки об Азербайджане в пер. П. К. Жузе, Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. № 1025.

ни әмәлә кәтирмиш, мүәјјән бир һиссәси мүасир өзбәк вә гарагалпагларын формалашмасына тә'сир етмишдир. Оғуз-сәлчугларын икинчи бөјүк бир һиссәси көчүб кәләрәк, Азәрбајчанда вә Түркијәдә јерләшмишдир. Оғузларын үчүнчү бир һиссәси (узлар вә печенәкләр) Урал вә Волга тәрәфиндән Авропаја көчүб кәләрәк Балкан түркләринин формалашмасы үчүн әсас олмушдур.

Лакин бунунла belә бә'зи әрәб мүәллифләри IX—X әсрләрдә һәлә Азәрбајчанда бир чох дилләрин олдуғуну көстәрмишләр. О заман Азәрбајчанда олмуш ибн Һөвгәл буну белә тәсвир етмишдир: «...Мән буну, өзүм бир чох шәһәрләри көрәнә гәдәр инкар едирдим, һәр шәһәрин Азәрбајчан вә фарс дилләриндән башга, өз дилләри вардыр»[1].

Бу чәһәтдән Јагут Һәмәвинин, әрәб философу Әбүл Үла Мүәрринин тәләбәси шаир Хәтиб Тәбризинин бир гејдини көстәрмәси дә чох мараглыдыр. Шаир бир дәфә Әбүл Үланын мәсчидиндә онун гаршысында отурдуғуну вә тәбризли гоншуларындан биринин онун јанына кәлдији заман Әбүл Үла илә шаирин арасында кедән сөһбәти белә тәсвир етмишдир: «Мән бир дәфә Әбүл Үланын мәсчидиндә онун гаршысында отурмушдум. Ики илә јахын иди ки, өз вәтәнимдән вә достларымдан хәбәрим јох иди. Бу вахт бизим тәбризли гоншуларымыздан бири мәсчидә дахил олду. Мән буна һәдсиз дәрәчәдә шад олдум. Әбүл Үла мәним севинчимин сәбәбини сорушдугда, мән дедим: «Бизим тәбризли гоншумуз кәлмишдир». О деди: «Дур өз шәһәрин вә адамларын һаггында хәбәр тут». Сөһбәтдән сонра Әбүл Үла сорушду: «Сиз һансы дилдә данышырдыныз?» Мән чаваб вердим: «Азәрбајчан дилиндә». О деди: «Мән сизин дилинизи баша дүшмүрәм, лакин сиз нә данышмысынызса, мән һамысыны јадда сахламышам». О, бизим данышыгларымызы олдуғу кими тәкрар етди. Мән онун гаврама сүр'әтинә вә фөвгәл'адә јаддашына тәәччүб етдим»[2].

Бүтүн бунлар ону сүбут едир ки, өлкәдә, хүсусән онун чәнубунда әһали мүхтәлиф дилләрдә данышырды ки, бунлардан бири дә азәри дили олмушдур. Һәм дә дејиләнләрдән белә нәтичә кәлмәк олар ки, өлкәнин бүтүн әһалиси үчүн ваһид үнсијјәт васитәси олан дил јох, мүхтәлиф гәбилә вә тајфа дилләри олмуш, бунлар да һәмин гәбилә вә тајфалар арасында үнсијјәт васитәси олмушдур ки, бунлардан бири дә өлкәнин чәнубунда олан азәри дилидир.

Белә бир шәраитдә түркдилли көчәри тајфаларын, хүсусән XI—XII әсрләрдә, күтләви һалда ахышыб Азәрбајчана кәлмә-

---

[1] Азәрбајчан тарихи, 1-чи чилд, Бакы, 1958, сәһ. 187.
[2] Јенә орада.

си вә бурада сакин олмасы өлкәдә әһалинин узун мүддәт данышдығы бир-бириндән фәргли олан дилләри тәдричән сыхышдырмыш вә түрк системли Азәрбајчан дилинин тамамилә гәләбә чалмасы үчүн шәраит јаратмышдыр. Бу дил Азәрбајчан халгы үчүн ваһид үнсијјәт васитәси олан түрк системли Азәрбајчан дилидир. Азәрбајчан дили түрк дили (Түркијә түркчәси) илә бирликдә түрк системли дилләрин оғуз групунун оғуз-сәлчуг јарымгрупуна дахилдир. Азәрбајчан дилиндә оғуз дил үнсүрләриндән башга, гыпчаг вә башга дил үнсүрләри дә вардыр.

Оғуз групуна дахил олан дилләри башга груп (гыпчаг, гарлуг) дилләриндән фәргләндирән әсас әламәтләри Н. А. Баскаков белә изаһ едир.

1. Фонетик гурулушунда: а) гыпчаг, гарлуг груп дилләриндә 6-дан 9-а гәдәр саит фонем олдуғу һалда, оғуз групунда 8 саит фонем вардыр; б) башга дилләрдә гапалы дамаг саити илә башланан шәкилчиләр *(ар-ык)*, оғуз групунда гапалы додаг саити илә *(иарк-ук)* ифадә олунур; в) сөз ахырында *г, ғ* самитләринин *(бег, дағ)* ишләнмәси вә бә'зи шәкилчиләрдә һәмин сәсләрин дүшмәси. Мәсәлән: башга дилләрдә *кел-ген, ал-ган* әвәзиндә оғуз групунда *гелен, алан* вә с; ғ) сөз башында кар *т, к* самитләринин чинкилтиләшмәси. Мәсәлән, *көр* әвәзинә *гәр, тил* әвәзинә *дил* ишләнмәси; д) сөз әсасындан *б, п* самитләринин дүшмәси. Мәсәлән, башга дилләрдә *бол, пол, пул* әвәзинә оғуз дилләриндә *ол (ол-маг)* вә с.

2. Грамматик гурулушунда: а) исмин јијәлик һалынын *-нын, -нин* вә тә'сирлик һалынын *-ны, -ни* там шәкилләри илә јанашы *-ы, -ын, -ин; -ын, -ин* вә *-и* шәкилчиләринин дә ишләнмәси; б) исмин јөнлүк һалында самитлә битән сөзләрә артырылан шәкилчидән самитләрин дүшмәси. Мәсәлән, *адам'ка* әвәзинә *адам'а* вә с; в) биринчи шәхсин чәминдә шәкилчидән сәсин дүшмәси. Мәсәлән, *берермиз* әвәзинә *берәриз (верәрик);* д) оғуз групу дилләриндә фе'лин арзу формасыны билдирән *-асы, -әси,* вачиб формасыны билдирән *-малы, -мәли* шәкилчиләринин ишләнмәси; ғ) гыпчаг дилләриндә ишләнән *-ған, -ген* сифәт формасы әвәзинә оғуз дилләриндә *-мыш, -миш* формаларынын ишләнмәси вә с.

3. Лүғәт тәркибиндә:

Оғуз дилләри	**Гыпчаг дилләри**
илгери	бурун (әввәл)
күрт	бәри (гурд)
әл	кол (әл)
алын	маглај (алын)
копәк	иит (ит) вә с.

Оғуз групуна дахил олан дилләрин бу үмуми чәһәтләри илә јанашы онлары фәргләндирән хүсуси чәһәтләр дә мөвчуддур:

1.) Азәрбајчан дилиндә доггуз саит вардыр.

2.) Азәрбајчан вә түрк дилләриндә саитләрин илкин узанмасы олмадығы һалда, түркмән дилиндә бу вардыр. Бу да ону (түркмән дилини) шәрги түрк (тува, јагут вә с.) дилләри илә јахынлашдырыр. Мәсәлән, түрмәнчә *диш (ди:ш); ат (а:т), ач (а:ч)*, јагутча *тис (ти:с)*, тувача *дааш (даш), аал (а:л)*, шорча *аал (а:л)* вә с.

3) Азәрбајчан дилиндә ачыг саитләрдә додаг аһәнки јохдурса, түркмән дилиндә вардыр. Бу да түркмән дилинин шәрг групу түрк дилләри илә (тува, јагут...) әлагәсини билдирир; мәсәлән: *болон (болғон)*.

4) Азәрбајчан вә түрк дилләриндә *ол* (маҕ) фе'л әсасы бир формада (ол) ишләндији һалда, түркмән дилиндә ики формада *(бол* вә *ол)* ишләнир.

5) Азәрбајчан вә түркмән дилиндә I шәхс әвәзлијиндә *м* сәси ишләндији һалда, түрк дилиндә *б* сәси ишләнир. Мәсәлән, азәрбајчанча *мән,* түркмәнчә *мен,* түркчә *вен (бен)*.

6) Түркмән дилиндә ишләнән *б* сәси *(бер)* әвәзиндә Азәрбајчан вә түрк дилиндә *в* сәси *(вер)* ишләнир.

7) Түрк дилиндә сөз башында дилархасы кар *к* самити ишләндији һалда, Азәрбајчан вә түркмән дилиндә чинкилтили *г* самити ишләнир. Мәсәлән, түркчә *кавirка, кiz;* азәрбајчанча: *габырға, гыз;* түркмәнчә: *гапырга, гыиз* вә с.

8) Азәрбајчан дилиндә бә'зи сөзләрдә чинкилтили *г* сәси гошалашыр; мәсәлән: *саггал, чаггал* вә с.

9) Индики заманы ифадә етмәк үчүн түркмәнчә: *-јар (ал-јар, гел-јар);* түркчә—*yor (ал-yor);* азәрбајчанча *-ыр.. (ал-ыр, кәлир)* шәкилчиси ишләнир.

10) Азәрбајчан дилиндә *-ыр..., -ар...* шәкилчиләри бир-бириндән фәргли мә'налар әмәлә кәтирир; мәсәлән: *ал-ыр* индики вә *ал-ар* мүзаре кәләчәк заманы билдирир.

11) Азәрбајчан дилиндә *-ачаг, -әчәк* кәләчәк заман шәкилчисиндән түркмән дилиндә *а* саити дүшүр; мәсәлән: азәрбајчанча *ал-ачаг, кәл-әчәк;* түркмәнчә *ал-жак, гел-жак* вә с.

Азәрбајчан дили—түрк дилләри ичәрисиндә ән чох инкишаф етмиш, кениш тә'сир даирәсинә малик олан дилләрдәндир. Бу дил чох гәдимдән Азәрбајчан халгы арасында ваһид үнсијјәт васитәси кими ишләнмәкдәдир.

Азәрбајчан дилиндә 15 милјона гәдәр әһали данышыр. Бунлардан 4 милјон јарым ССРИ-дә, тәхминән 10—12 милјона јахын Чәнуби Азәрбајчанда, 600 миндән артыг исә Ирагда түркмән ады илә)—Кәркүк, Әрбил, Бағдад шәһәрләриндә, Тоз хор-

іаты, Таза хорматы, Күфри, Тавух, Гаратәпә вә с. рајонларында ашајырлар.

Мүасир Азәрбајчан дилинин бир сыра диалект вә шивәләри ардыр. Акад. М. А. Ширәлијев «Азәрбајчан диалектолокијаынын әсаслары» адлы китабында Азәрбајчан диалект вә шивәәрини «тарихи-чоғрафи» принсип әсасында дөрд групда чәмәшдирир вә бунларын һәр биринин тәркибиндә ајры-ајрылыга бир сыра диалект вә шивәләрин олдуғуну гејд едир. О һәмин иалект вә шивәләрә хас олан әламәтләри белә мүәјјәнләшдирир:

I. Шәрг групу диалект вә шивәләринә: Губа, Бакы, Шамахы диалектләрини вә Муған групу, Ләнкәран шивәләрини дахил едир. Бу групун әсас фонетик вә грамматик хүсусијјәтләри: 1) *а* әсинин **о** сәсинә кечмәси: *баба—боба, бармаг—бормаг...;* 2) сөзүн биринчи һечасында **о** сәсинин **у** сәсинә кечмәси: *гошун-гушун, одун—удун.* Бу да ону башгырд, татар дилләри илә јахынлашдырыр. Мәсәлән, башгырд, татар дилләриндә *ут* (од); өзбәк, ујғур дилләриндә *у (о);* 3) сағыр **н** сәсинин ишләнмәмәси; 4) сөз ортасында **к** сәсинин ишләнмәси: *дүјү—дукү, дүјмә—дукмә...;* 5) индики заманда әдәби дилимиздәки **-ыр, -ир, -ур, -үр** шәкилчиләри әвәзинә Губа диалектиндә гыпчаг дилләринә хас олан **-ады, -әди** шәкилчисинин ишләнмәси. Мәсәлән, әдәби дилимиздә *кәлир—кәләдү, кедир—кедәдү...;* 6) **-үбән... -үбәни...** фе'ли бағлама шәкилчиләринин ишләнмәси: *јазыб—јазубәни, дуруб—дурубән* вә с.

II. Гәрб групу диалект вә шивәләринә: Газах, Гарабағ, Кәнчә диалектләрини вә Ајрым шивәсини дахил едир. Бу групун әсас әламәтләри: 1) сөзүн биринчи һечасында әдәби дилимиздә ишләнән **и** сәси әвәзинә **ы** сәсинни тәләффүзү: *илыг—ылых, ишыг—ышых;* 2) додаг аһәнкинин мөһкәм олмасы, мәсәлән, әдәби дилимиздәки *бурада иди* әвәзинә бу груп диалект вә шивәләрдә *бурдојду, бурдујду...* ишләнир; 3) сағыр **н** сәсинин кениш даирәдә ишләнмәси; *мана, сана.* Бу да онлары түркмән вә бу сәс олан башга түрк дилләри илә јахынлашдырыр...; 4) сөз ахырында **б** сәси әвәзинә **в** сәсинин ишләнмәси... *баба-бава, бағбан—бағван* (Ирагда да ناغوان бағбан ишләнир)...; 5) сөзүн ортасында вә ахырында әдәби дилимиздәки **ч** сәси әвәзинә **ж** сәсинин ишләнмәси: *алачағам—алажам, кедәчәјәм—кедәжәм, кечә—кежә* вә с.; 6) сөзүн ахырында вә ортасында әдәби дилимиздәки **б, п** сәсләри әвәзинә **ф** сәсинин ишләнмәси: *китаб—китаф, алыб—алыф, дивар—дифар* вә с.; 7) сөз ортасында әдәби дилимиздәки **в** сәси әвәзинә **ј** сәсинин ишләнмәси: *овчу—ојчу, довшан—дојшан* вә с.; 8) саитлә битән сөзләр тә'сирлик һалында ишләндикдә **н** сәси әвәзинә **ј** сәсинин артырылмасы.

Мәсәлән, *гапыны, атаны...* әвәзинә *гапаjы, атаjи* ишләнир ки, бу да онлары түрк дили илә дә jахынлашдырыр.

III. Шимал групу диалект вә шивәләринә: Нуха диалекти вә Загатала—Гах шивәләри дахилдир. Бу групун хүсусиjjәтләри: 1) сөзүн биринчи һечасында әдәби дилимиздәки *ә* сәси әвәзинә *е* сәсинин ишләнмәси *бәj—беj, дәjирман—дерман* вә с.

IV. Чәнуб групу диалект вә шивәләринә: Нахчыван, Ордубад, Тәбриз, Ираг* диалектләри вә Jереван шивәси дахилдир. Бу групун әсас хүсусиjjәтләри: 1) *ә* сәси даһа ачыг тәләффүз олунур; *әв, һәjлә...;* 2) әдәби дилимиздәки *а* сәси әвәзинә *ә* сәсинин даһа чох ишләнмәси: *бәғ, jәғ, гәрә.* (بەغ يەغ قەره) 3) әдәби дилимиздәки *е* сәси әвәзинә *ә* сәсинин ишләнмәси: *пенир, чевир, сев* әвәзинә *пәнир, чәвир, сәв* ([illegible]); 4) әдәби дилимиздәки *о* сәси әвәзинә *а* сәсинин ишләнмәси: *говун, ов...* әвәзинә *гавын, ав* (قاوین، آو)...; 5) әдәби дилимиздә ишләнән индики заман **-ыр, -ир...** шәкилчисиндән сонра III шәхсдә ***ы, и*** сәсләриндән биринин әлавәси**: *алыр, кәлир* әвәзинә *алыр-ы, кәлир-и* (Тәбриз, Ираг); 6) әдәби дилимиздәки *д* сәси әвәзинә *т* сәсинин ишләнмәси: *бахды, алыбды* әвәзинә *бахты, алыпты* вә с.

Мүасир Азәрбаjчан дили бугүнкү сәвиjjәсинә чатана гәдәр чох узун тарихи инкишаф просеси кечирмишдир. Азәрбаjчан jазылы дилинин тарихи XIII әсрдән гејд олунур. Әлбәттә, бу күн әлимиздә лазыми jазы материаллары олмаса да, һәр һалда чәсарәтлә демәк олар ки, бу дил XIII әсрдә тәшәккүл тапмыш бир әдәби дилин нүмунәси деjилдир. Һәсәноғлунун әлимиздә олан гәзәли, Нәсими ше'рләринин дил материаллары көстәрир ки, бу дил илк тәчрүбә нүмунәси олан әдәби дил деjил, узун тарихә малик олан, бишмиш, jеткин, сәлис вә аһәнкдар бир дилдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Шәргдә, о чүмләдән, Азәрбаjчанда әрәб дили әсасән дин вә фәлсәфә дили олдуғу һалда, фарс дили әсасән дөвләт идарәләриндә истифадә олунмушдур. Буна көрә дә Ширваншаһ Ахстан Низамиjә мәктуб көндәрәрәк «Лејли вә Мәчнун» әсәрини jазмасыны вә һәм дә «jүксәк бир дилдә», jә'ни фарс дилиндә jазмасыны тапшырыр. Буна чаваб олараг Низаминин:

Түрк дили jарамаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә

---

* Бу бөлкүдә Тәбриз диалектинә Ираг диалекти мәним тәрәфимдән әлавә едилмишдир.

** Бу сәсләр Тәбриз вә Ираг (түркмән) диалектләриндә ишләнир. Мәсәлән, *алыр, кәлир* әвәзиндә *алыр-ы, кәлир-и* вә с.

—дејә истеһза илә јазмасы буну сүбут едир ки, бу дөврдә јеткин, бишмиш бир дил—Азәрбајҹан халг дили мөвҹуд иди. Халг дили дә халгын формалашмасы илә бағлыдыр. Чүнки истеһсалын, тиҹарәтин инкишаф етмәси, синифләрин вә дөвләтин әмәлә кәлмәси, шүбһәсиз ки, дилин вәзијјәтинә дә тә'сир едир. Ҹәмијјәтин сонракы инкишафы да инсанлар арасында бәрабәрсизлијин јаранмасы, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин артмасы, торпағын алыныб-сатылмасы, әкинчиликлә сәнәт арасында, тиҹарәтлә кәмичилик арасында әмәк бөлкүсүнүн артмасы нәтиҹәсиндә гәбиләләрин вә тајфаларын бир-биринә даһа чох гарышмасына сәбәб олур.

Демәли, белә бир шәраитдә артыг гәбилә вә тајфалар әвәзинә халглар јараныр.

Беләликлә, үмумхалг дили әсасында формалашмыш Азәрбајҹан әдәби дилимиз XIII—XVIII әсрләр арасында јазылы халг дили кими мөвҹуд олмуш вә кетдикҹә сәлисләшмиш, өз гајдаларыны дүрүстләшдирмиш, XIX әсрин икинҹи јарысында милли әдәби дил кими формалашмышдыр.

Јазылы әдәби дилимизин бизә чатан илк нүмунәләринә Һәсәноғлунун бир гәзәлиндә вә Нәсиминин ше'рләриндә раст кәлирик. Нәсиминин јазыларындан ајдын олур ки, о һәм әрәб, һәм фарс вә һәм дә Азәрбајҹан дилләрини мүкәммәл билирмиш. Дөврүн тәләбинә көрә Нәсиминин ше'рләриндә әрәб, фарс сөз вә тәркибләри чох ишләнмишдир. Анҹаг онун ишләтдији әрәб, фарс сөзләринин бир һиссәси: *зат, ҹамал, сурәт, һәјат, әсил, дилбәр, бадә, јар, баһар, инсан, играр, көнүл* вә с. бу күн дә дилимиздә ишләнмәкдәдир. Әдәби дилимизин инкишафында Нәсиминин хидмәтләриндән бири дә әрәб, фарс сөзләри илә јанашы Азәрбајҹан сөзләрини дә ишләтмәсидир; мәсәлән: *шәмси-хавәр,* (хавәр күнәши), *бuји-зүлф* (сачын буји—сачын гохусу), *мүрги-ҹан, мүрги-дил* (ҹангушу) вә с.

XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҹан халг дилинин тә'сир даирәси даһа да кенишләнир вә бир гәдәр дә садәләшир, өз гајдаларыны дүрүстләшдирир. Бу дөврдә Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы вә бурада Азәрбајҹан дилиндән рәсми дөвләт дили кими истифадә олунмасы да бу дилин инкишафына аз тә'сир етмәмишдир.

Һәмин дөврдә јетишән шаирләрин (Гурбани, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Һәмиди, Бәсири, Шаһгулу, Сусәни, Хәлили, Фүзули вә с.) чоху Азәрбајҹан дилинин инкишафында вә садәләшмәсиндә чох бөјүк иш көрмүшләр.

Бу заман јазылы әдәбијјатда олдугу кими, шифаһи әдәбијјатда да ачыг, ајдын Азәрбајҹан дилиндән истифадә олунурду. Һәтта шаирләрин бә'зиләри ашыг ше'рләриндән фәргләнмәјән гошма үслубундан истифадә едирдиләр; мәсәлән:

Мүршиди-Камилим, Шеjх оғлу Шаһим.
Бир әрзим вар гуллуғуна шаһ мәним,
Әзиз башын үчүн оху ј а з ғ у м у,
Акаһ ол һалымдан каһбәкаһ мәним.
Гурбани д е р баһар олур, кәлир јаз,
Көлләрдә үзүшүр өрдәк илә газ...

(Гурбани.)

вә јахуд

Мән г а ч а н көрсәм сәни, кәндими әсла б и л м ә з ә м.
Бәхт јар олмадығы үчүн ихтијар олмаз мәнә.

(Һәмиди.)

Бу мисалларда ишләдилән сөз вә ифадәләр азәрбајчанча олдуғу кими, *јазымы* әвәзиндә *јазғуму, дејир—дер, һачан—гачан, билмәрәм—билмәзәм* кими формалар да о заманкы халгын дилиндән алынараг ишләнмишдир.

Еләчә дә Шаһ Исмајыл Хәтаи вә бөјүк Фүзули дә Азәрбајчан дилинин инкишафында аз иш көрмәмишләр; мәсәлән:

Мурид олдур ола әһли ирадәт,
Һәр шејдән вар ола пирдән ичазәт.
Һарам едә јухусун дост јолуна,
Јана пәрванәтәк ешгин одуна.

(Хәтаи.)

Азәрбајчанын бөјүк шаири Фүзули һәм әрәб, һәм фарс вә һәм дә Азәрбајчан дилләрини дәриндән билдијиндән өз әсәрләриндә һәр үч дилдән истифадә етмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан дилиндә «нәзму-назик» јаратмағы өз гаршысында бир мәгсәд гојур вә буна наил олур. О јазыр:

...Мәндә тофиг олса, бу дишвари асан ејләрәм,
Нөвбаһар олчаг, тикандан бәрки-күл изһар олур.

Бу ону көстәрир ки,о заманкы Азәрбајчан шүуру вә Азәрбајчан дили өзүнүн јүксәк бир дөврүнә кәлиб чата билмишдир.

Фүзулинин дилиндә ишләнән бир чох *шәби-һичран, намеји-*

ешг, маһи-меһр, әһли-рија, экси-мүддәа, әһли-аләм вә с. әрәб, фарс тәркибләрини вә *пәришан, дәрман, сәфа, вәфа, чәфа, бәла, дәрд, изһар, мүбтәла, садиг, бәхт, бәдбәхт, саги, чам, чан, наз, нијаз, дүнја, баһар, сәһра* вә с.бу кими әрәб, фарс сөзләринә дә раст кәлирик ки, бунларын әксәријјәти мүасир әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин ајрылмаз һиссәсини тәшкил едир.

Фүзулинин дили долғун мә'налы, сәлис вә аһәнкдардыр.

XVIII әсрдә Азәрбајчан дилинин гајдалары дүрүстләшир, сәлисләшир вә халг дилинә даһа да јахынлашыр. Әкәр XV—XVI әсрләрин дилини классик үслуб һесаб едириксә, XVIII әср дилини гошма үслубу һесаб етмәлијик. Чүнки гошма үслублу ше'р дили кениш халг күтләсинә истинад едир, онун һәјатыны, зөвгүнү әкс етдирир вә ондан илһам алараг зәнкинләширди. Мәһз буна көрә дә гошма үслублу ше'р дили өз даирәсини кенишләндириб биринчи дәрәчәли әһәмијјәт газаныр.

Белә бир дилин һәгиги инкишафы Азәрбајчан халгынын бөјүк шаири Вагифлә бағланыр. Бу дөврүн садә халг дили хүсусијјәтләрини даһа јахшы дәрк етмәк үчүн бир нечә мисал кәтирмәк кифајәт едәр:

Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лалә тәк гызармаг үз гајдасыдыр.
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир.

(*Вагиф.*)

Азәрбајчан дилинин сонракы инкишафы XIX әсрдән башлајараг Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәрки дөврү әһатә едир. Бу дөврдә Азәрбајчан дили милли дил кими формалашыр.

XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчанын шимал һиссәси Русијанын тәркибинә дахил олур. Бу дөвр Азәрбајчан халгынын һәјатында, мәдәнијјәтиндә, дилинин инкишафында әламәтдар бир дөврдүр.

Бу дөвр Азәрбајчанда буржуа әлагәләринин инкишафы, феодал пәракәндәлијинә сон гојулмасы дөврүдүр.

Азәрбајчанлыларын бир милләт кими формалашмаға башламасы XIX әсрин икинчи јарысына аиддир.

Буржуа әлагәләринин јаранмасы, феодал дағыныглығынын ортадан галхмасы нәтичәсиндә халглар инкишаф едиб милләтләрә вә халгларын дилләри исә милли дилләрә чеврилир.

Милләтин үмуми ваһид дили олмалыдыр. Дил үмумилији милләтин әсас шәртләриндән биридир. Бу о заман әсас сајылма-

лыдыр ки, милләтин галан әламәтләри илә (јә'ни әрази, игтисади һәјат, мә'нәвијјат бирлији илә) бирликдә јашасын. Чүнки дил бирлији милләтин тәшәккүлүндән әввәл дә ола биләр. Истәр XVI әсрдә вә истәрсә дә XVIII әсрдә олан Азәрбајчан дили, Азәрбајчан халгынын үмуми дили олмушдур. Лакин бу, азәрбајчанлыларын һеч дә о замандан бир милләт кими тәшәккүл тапмасы демәк дејилдир.

Бу чәһәтдән Азәрбајчанын габагчыл зијалыларынын да ролу аз олмамышдыр. М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә, Һәсән бәј Зәрдабинин нәшр етдирдији «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә вә башга јазычыларын әсәрләриндә Азәрбајчан милли әдәби дили өз нормаларыны дүрүстләшдирир вә үмумхалгын малы олур.

Дилимиздә олан јабанчы, јад тә'сирләрә гаршы мүбаризә апаран М. Ф. Ахундов Азәрбајчан милли әдәби дилини үмумхалг дили әсасында инкишаф етдирмәјә чалышырды. М. Ф. Ахундов бу мәсәләјә һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг өз әсәрләриндә риајәт едирди.

М. Ф. Ахундов дөврүнү кечирмиш гәзәл, гәсидә, мәрсијә әдәбијјаты вә онун үслубуна гаршы чыхыр, әдәбијјатымызы, дилимизи јени бир аләмә чәкир—драм вә роман әсәрләринин вә онларын дилинин јаранмасыны тәләб едирди. Белә бир дилин һәртәрәфли инкишафы М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә даһа јүксәк мәрһәләјә—драм, һекајә, сијасәт, фәлсәфә вә с. дили пилләсинә галхыр.

Дил мәсәләси М. Ф. Ахундовун ичтимаи-фәлсәфи фикирләринин ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә Ахундов ана дили мәсәләсинә бу гәдәр фикир вермишдир. Чүнки о, әдәби-бәдии дилин халгын чанлы дилинә јахынлашмасы принсипини гаршыја гојаркән, она милли мәдәнијјәтин, милли әдәбијјатын вә милли дилин инкишафы кими бахырды. Одур ки, М. Ф. Ахундов Азәрбајчан дилиндә ишләнән әрәб, фарс тә'сирләринә гаршы мүбаризә едир вә һәтта азәрбајчанлыларын мәишәтинә дахил олмуш әрәб, фарс сөзләринин халгымызын тәләффүз етдији кими дә јазылмасыны тәләб едирди. «...тәвәггә едирәм ки, сән дә мәним кими *адәми* түрк дилиндә (азәрбајчан дилиндә—*М. Н.) адам* јазасан, түхмү—тохум, чифти—чүт, мүгәјјәди—муғајат, өврәти—арвад, гаидәни—гајда вә һабелә»[1].

XIX әср јазычы, әдиб, шаирләринин әсәрләринин дилиндә әрәб, фарс сөзләринин азалмасы, Азәрбајчан халг дили сөзләринин даһа чох ишләнмәси илә јанашы рус дилиндән вә рус

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, сәһ. 69.

дили васитәсилә Авропа дилләриндән алынан сөз вә терминләрин ишләнмәси дә артыр.

Беләликлә, XIX—XX әсрләрдә бәдии дилла јанашы мәтбуат вә елми дил дә инкишаф едир.

1905-чи илдән сонра Азәрбајчан дилинин әдәбијјат вә мәтбуатда мөһкәмләнмәси вә үмумхалгын малы олмасы даһа да кенишләнир. Бу чәһәтдән «Молла Нәсрәддин» журналынын, «Гоч-дә'вәт», «Тәкамүл», «Јолдаш» кими болшевик мәтбуатынын вә башга гәзетләрин ролу хүсуси гејд олунмалыдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дилинин инкишафында тамамилә јени бир дөвр ачылыр. Бу дөврдә Азәрбајчан дили бәдии әдәбијјат, гәзет, журнал, театр, радио вә телевизија, елм, техника дили олмушдур. Бир сөзлә, Азәрбајчан дили совет дөврүндә дүнја дилләри сырасына чыхмыш бир дилдир.

Инди бу дилдә Аристотелин, Һејненин, Һомерин, Шекспирин, Фирдовсинин, Пушкинин, Чернышевскинин вә еләчә дә марксизм классикләринин әсәрләрини охујуб өјрәнирик.

Бу дил Азәрбајчан ССР-нин дөвләт дилидир. Азәрбајчан дилиндә ибтидаи, орта вә али мәктәбләрдә он минләрлә тәләбә тәһсил алыр. Бу дилдә елми-тәдгигат институтларында, еләчә дә Азәрбајчан ССР ЕА институтларында минләрчә елми-тәдгигат әсәрләри јазылыр. Демәли, Азәрбајчан дили ән јүксәк елми, бәдии, фәлсәфи фикирләри ифадә етмәк дәрәчәсинә чатмыш бир дилдир.

Азәрбајчан дилинин јазысы XII—XIII әсрләрдән башлајараг, XX әсрә, јә'ни 1928-чи илә гәдәр әрәб әлифбасы, 1928—1939-чу илләрдә латын әлифбасы, 1940-чы илдән исә рус дили графикасы әсасындадыр.

Беләликлә:

1. Азәрбајчан дили түрк системли дилләрин оғуз групунун оғуз-сәлчуг јарымгрупуна дахилдир. Лакин тарихи инкишафында өзүнәмәхсус бир сыра лексик, грамматик, фонетик хүсусијјәтләр кәсб етмишдир ки, бу да ону оғуз групуна дахил олан дилләрдән мүәјјән дәрәчәдә фәргләндирир.

2. Азәрбајчан дилинин бир сыра диалект вә шивәләри вардыр. Бу диалект вә шивәләр дә бә'зи лексик, фонетик вә грамматик хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнир.

3. Азәрбајчан дили XII—XIV әсрләрдән үмумхалг дили кими формалашмыш, кетдикчә өз гајдаларыны дүрүстләшдирәрәк инкишаф етмишдир.

4. Азәрбајчан дили XIX әсрин икинчи јарысындан милли дил кими формалашмыш, өз тә'сир даирәсини даһа да кениш-

ләндирмиш, кетдикчә мәтбуат вә әдәбијјатда даһа чох мөһкәмләнмишдир.

5. Совет дөврүндә дилимиз өзүнүн даһа јүксәк мәрһәләсинә чатмыш, фонетик, грамматик нормаларыны даһа да дүрүстләшдирәрәк үмумхалгын малы олмушдур.

Дүнјада ән чох јајылмыш дилләр

Бу вә ја башга дилин дүнјада нечә јајылмасы һаггында дәгиг мә'лумат әлдә етмәк, әлбәттә, чәтиндир. Чүнки бу вә ја башга буржуа өлкәләриндә әһалинин сијаһыја алынмасында дил фәргләри чох заман нәзәрә алынмыр. Буна көрә дә бу вә ја 'башга халгын дили һаггында мә'лумат әлдә етмәк үчүн һәмин халгын јашадыгы јерин үмуми әһалиси илә танышлыг лазымдыр.

Дүнјада ән чох јајылмыш дилләрдән бири **Чин дилидир.** Бу дилдә Чиндә 800 милјондан чох әһали (чинлиләр, хуејләр вә башга хырда халглар) данышыр.

Ән чох јајылмыш дилләрдән бири дә **инкилис дилидир.** Демәк олар ки, инкилис дили дүнјада ән чох јајылмыш дилләрдән (хүсусән Шимали Америкада) биридир. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, узун мүддәт Инкилтәрәнин мүстәмләкәләри олмуш Һиндистан, Пакистан, Бирма, Африканын бә'зи өлкәләриндә милли зијалылар инкилис дилиндә данышырлар. Бүтүн бунлар нәзәрә алынса, дүнјада тәхминән 270 милјон әһали инкилис дилиндә данышыр ки, бунун анчаг 20%-и Авропа халгларынын пајына дүшүр.

Рус дили дә чох јајылмыш дилләрдәндир. Бу дилин ССРИ халглары арасында кениш јајылдығыны нәзәрә алсаг, демәк олар ки, 150 милјона гәдәр әһали рус дилиндә данышыр.

Испан дили. Мүстәмләкәләрин зәбт олунмасы илә әлагәдар олараг испан дили мәркәзи вә Чәнуби Америкада бир чох һинд дилләрини сыхышдырыб ортадан чыхармыш вә бу халглар арасында јајылмаға башламышдыр. Бундан башга, бу дилдән бә'зи Шимали Африка халглары да истифадә едир. Испан дилиндә, үмумијјәтлә, 150 милјона гәдәр әһали данышыр. Бу дилдә Авропада, тәхминән, 20% әһали данышыр.

Һинди вә урду дилләри. Һиндистанын шимал вә Пакистанын шәрг һиссәсиндә кениш јајылмышдыр. Һинди дили Һиндистанда, урду дили исә Пакистанда дөвләт дилидир. Бу дилләрдә, тәхминән 370—380 милјон әһали данышыр.

Алман дили. Алман дилиндә, әсасән, Алманија Федератив Республикасында, Алманија Демократик Республикасында вә

Мәркәзи Авропанын бә'зи өлкәләриндә 90 милјондан артыг әһали данышыр.

Јапон дили. Бу дилдә, әсасән, Јапонијада 100 милјон әһали данышыр.

Әрәб дили. Бу дил әввәл Асијада вә Шимали Африкада даһа чох јајылмыш әрәб халгларынын дилидир. Әрәб дилиндә тәхминән 85 милјон әһали данышыр.

Португал дили Бразилијада, Португалијада вә бир сыра башга өлкәләрдә јајылмыш дилләрдәндир. Һәмин өлкәләрдә бу дилдә 85 милјон әһали данышыр.

Франсыз дили. Франсыз дили дә кениш јајылмыш дилләрдәндир. Бу дилдә 60 милјондан чох әһали данышыр.

Үмумијјәтлә, адлары чәкилән бу дилләрдә дүнја әһалисинин 60%-индән чоху данышыр.

ДИЛЛӘРИН ТИПОЛОЖИ ТӘСНИФИ

Өз грамматик гурулушуна вә истифадә етдији грамматик васитәләрә көрә дүнја дилләри дөрд мүхтәлиф група ајрылыр: 1) көксөзлү, 2) аглјутинатив, 3) флектив вә 4) инкорпарлашан дилләр.

Көксөзлү дилләрә елми әдәбијјатда чәзри, аморф (формасыз), моносиллабик (тәкһечалы) дилләр дә дејилир. Бу терминләрдән «аморф» елми чәһәтдән доғру дејилдир. Белә ки, көксөзлү дилләрдә, мәсәлән, Азәрбајчан, рус, фарс вә с. дилләрә хас олан грамматик формалар олмаса да, һәмин дилләрә мәхсус спесифик формалар мөвчуддур. Бу група дахил олан дилләрдән ән зәнкини Чин дилидир. Чин дилиндә сөзләрлә көкләрин сәрһәди, демәк олар ки, һәмишә ејни олур. Бу сөзләр бизим баша дүшдүјүмүз мә'нада һеч бир морфоложи дәјишиклијә мә'руз галмадан синтактик үсулла, јә'ни сөзләрин сырасы, көмәкчи сөзләр, интонасија вә с. илә бир-бири илә бағланараг, битмиш фикир ифадә едир.

Аглјутинатив (илтисаги) дилләр исә әсасән сөз көкләринә шәкилчи артырылмасы илә характеризә олунур. Белә дилләрдә грамматик ағырлыг, бир гајда олараг, јалныз бир мә'на ифадә едән шәкилчиләрин үзәринә дүшүр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки *охунмајачагдыр* сөзүнү ашағыдакы һиссәләрә ајырмаг олар: *оху-н-ма-јачаг-дыр.* Бунлардан биринчиси сөзүн мүәјјән лексик мә'наја малик олан һиссәси, јә'ни көкү, икинчиси фе'лин мәчһул нөвүнүн, үчүнчүсү инкарлыг категоријасынын, дөрдүнчүсү гәти кәләчәк заманын, бешинчиси исә үчүнчү шәхсин тәкинин шәкилчисидир. Көрүндүјү кими, бир сөзлә ифадә олунан дөрд грамматик мә'на (нөв, инкарлыг, заман, шәхс) һамысы ејни бир үсулла—шәкилчиләр васитәсилә өз ифадәсини тапмышдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир грамматик мә'нанын ифадәси үчүн ајрыча шәкилчидән истифадә едилмишдир. Дилләрин дикәр типләриндә белә хүсусијјәт јохдур.

Аглјутинатив дилләр групуна түрк, монгол, фин-угор дилләри вә с. дахилдир.

Флектив (инсирафи) дилләр групу исә даһа чох сөз көкләринин дәјишмәси илә сәчијјәләнир. Флектив дилләрә мәхсус ән зәнкин хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән дилләр рус вә сами (әрәб, гәдим јәһуди вә с.) дилләридир. Мәсәлән, әрәб дилиндә *һаким, һөкм, һәким* вә с. сөзләр ејни көкдән олуб, көк дахилиндәки саитләрин дәјишмәси илә јени грамматик маһијјәт кәсб етмиш олур. Сөзүн кениш мә'насында, флектив дилләр дә синтактик гурулушуна көрә ики јерә ајрылыр: синтактик вә аналитик дилләр. Бунлардан биринчисиндә сөзүн башланғычы әсасән дәјишмәз галыр, сону исә дәјишилир; мәсәлән, рус дилиндә олдуғу кими: *страна, страны, стране, страну, страной, стран, странами, странах* вә с.

Аналитик дилләрдә исә әксинә, сөзүн сону дәјишмәз галыр, әввәли дәјишилир, мәсәлән: *the country* (өлкә), *of the country* (өлкәнин), *to the country* (өлкәјә), *with the country* (өлкә илә) вә с.

Лакин дүнјада нә халис синтетик, нә дә халис аналитик дил вардыр. Даһа чох синтетик характер дашыјан дилләрдә ејни заманда аналитик дилләрә мәхсус хүсусијјәтләр (мәсәлән, рус дилиндә икинчи нөв һалланмаја дахил олан галын самитли орта чинсли сөзләрин, һабелә үчүнчү нөв һалланмаја дахил олан исимләрин тә'сирлик һалында сөзүн ахыры дәјишмәз галыр*), һабелә даһа чох аналитик характерә малик олан дилләрдә синтетик дилләрә мәхсус хүсусијјәтләр (мәсәлән, инкилис дилиндә *father's book*—атанын китабы) өзүнү көстәрир.

Флектив дилләрдә шәкилчиләр аглјутинатив дилләрдән фәргли олараг, чохмә'налы олур; мәсәлән, рус дилиндә *странах* сөзүндәки ***-ах*** шәкилчиси һәм һал (предложный падеж), һәм дә чәмлик мә'наларыны ифадә едир.

Инкорпарлашан дилләр өз грамматик гурулушу е'тибарилә истәр көксөзлү, истәрсә дә аглјутинатив вә флектив дилләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир. Бу дилләрдә сөзлә чүмләнин сәрһәди, санки ејниләшир, грамматик чәһәтдән тәртиб едилмиш бу вә ја дикәр бир сөз өзүндә һәм мүбтәда, һәм дә тамамлыг вә тә'јини

---

* Бу хүсусијјәт фарс дилиндә даһа мараглыдыр. Белә ки, һәмин дилдә һал мә'насы даһа чох аналитик типдә *(бе данишкаһ—мәктәбә, əз данишкаһ—мәктәбдән)* олдуғу һалда, заман формалары даһа чох синтетик характердәдир *(рәфт-әм—кәлдим, рәфте-әм—кәлмишәм)*.

бирләшдирир. Мәсәлән, *ti—vala—nto—a'k* (мән бы... дым) чүмләсиндә *ti* биринчи шәхс тәкин префикси, *vala* ... сөзүнүн әсасы, *nto* чыхармаг фе'линин әсасы, ... исә кечмиш заман вә биринчи шәхс тәки билдирән суффиксдир.

Инкорпарлашан дилләрә чукот-корјак дилләри гр... әксәр Америка һиндиләринин дилләри дахилдир.

Дилләрин өз дахили инкишаф ганунлары илә әлагәдар белә мүхтәлиф грамматик гурулуша малик олмасы Н. J. Марры тамамилә сәһв олан бир нәтичәјә кәтириб чыхармышды. О, XIX әср алман алимләриндән Шлејхерин биоложи нәзәр...инә әсасланараг, дилләрин стадиал (мәрһәләли) инкишафы ...илән бир нәзәријјә дүзәлтмишди. Бу «нәзәријјәјә» көрә, ... дилләр дүнја дилләринин инкишафында ән илк вә ибтид... мәрһәләдир. Флектив дилләр дилләрин инкишафынын ән ј... мәрһәләсини тәшкил едир. Инкорпарлашан дилләр исә каһ көксөзлү, каһ да өз инкишафы нөгтеји-нәзәрдән аз-маз ондан ирәлидә олан аглјутинатив дилләрә дахил едилирди. Бу «нәзәријјә»дән белә нәтичә чыхырды ки, дилләр өз инкишафында мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечир, куја әввәл онлар көксөзлү, сонра инкорпарлашан вә ја аглјутинатив, нәһајәт, флектив дилләрә чеврилир. Һәм дә бүтүн бу мәрһәләләр һәмин дилдә данышан халгларын тәфәккүр дәрәчәси илә әлагәдардыр. Шүбһәсиз ки, ... «нәзәријјә»нин елмлә һеч бир әлагәси јохдур. Белә бир бөлкү апармаг һеч бир чәһәтдән доғру дејилдир. Ән бөјүк вә дәрин фикирләри ифадә етмәјә гадир олан чин дили истәр өз тарихи, истәрсә дә ифадә-експрессив васитәләри чәһәтиндән һеч бир флектив дилдән кери галмыр. Дикәр тәрәфдән, мә'лум олдуғу кими, мүхтәлиф гурулуша малик олан бүтүн көксөзлү, аглјутинатив, инкорпарлашан вә флектив дилләр ејни заманда фәалијјәт көстәрир: бунлардан бири дикәринә кечмир. Һәтта бә'зи кечид хүсусијјәтләри мүшаһидә олунурса да, бунлар һеч дә «дилләрин стадиал инкишафы нәзәријјәси» тәрәфдарларынын вә онларын сәләфләринин хејринә дејилдир. Белә ки, фл...тив дилләр, биринчи нөвбәдә буржуа дилшүнаслары тәрәфиндә... дилләрин инкишафында ән јүксәк мәрһәлә һесаб олунан аналитик дилләр даһа чох көксөзлү дилләрә догру инкишаф процесси кечирир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, дилләрин бирини ибтидаи, дикәрини али, бирини аз, дикәрини чох инкишаф етмиш һесаб етмәк дилин инкишаф ганунаујғунлуглары илә һеч бир әлагәси олмајан мәсәләдир.

---

[1] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 142.